

**מפעלו הפרשני והטקסטואלי
של ר' שלמה סיריליו
לירושלמי זרעים**

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

**מאת
עמוס סמואל**

**הוגש לסינמ האוניברסיטה העברית
בשנת תשנ"ח - 1998**

עבודה זו נעשתה

בהדרכתו של

פרופ' יעקב זוסמן

תוכן העניינים

8 - 7

מבוא

15 - 9

פרק ראשון: תולדות הרש"ס

עם מגורשי ספרד (9); בצמת(11); בירושלים (13);
בני משפחת רשי"ס לאחר פטירתו (14)

28 - 16

פרק שני: מפעלו הפרשני והטקסטואלי של רש"ס
לירושלמי - מניעיו למפעל; סדר עבודתו

מניעיו של רש"ס לעסוק בפירוש התלמוד הירושלמי (16);
מניעי רש"ס לעסוק בהחדרת נוסח הירושלמי (20);
סדר עבודתו של רש"ס (21)

66 - 29

פרק שלישי: תיאור כתבי היד ששרדו ותולדותיהם

מבוא (29); כ"י פריז Heb. 1389/1 (30);
כ"י מוסקבה - אוסף גינצבורג 1135 (33);
כתבי יד לונדון - תיאור כללי (35); כ"י לונדון 403 (36);
כ"י לונדון 404 (42); כ"י לונדון 405 (45);
גלגוליו של כתב יד לונדון (49); כ"י אמסטרדם-עץ חיים 31 & 47 (54);
כ"י מוסקבה - אוסף גינצבורג 1133 (59);
שני שרידים מכתב יד למסכת שביעית (60);
הזיקה של כתבי היד השונים זה לזה (61); סיכום (65)

88 - 67

פרק רביעי: התייחסויות לנוסח רש"ס ולפירושו,
מן המאה ה-16 ועד ימינו

ר' משה מטראני (67); ר' יוסף קארו (68); ר' בצלאל אשכנזי (68);
ר' שלמה עדני (68); ר' יהושע בנבנשת (69); ר' משה בן חביב (71);
ר' יוס טוב אלגזי (72); החידי"א (73); הרב מאיר לעהמאן (74);
ד"ר ניצ הילדסהיימר (75); אי"מ לונץ (76); דב בער ראטנער (78);
פרופ' לוי גינצבורג (82); פרופ' יינ הלוי אפשטיין (82);
פרופ' שאול ליברמן (83); הרב חיי דינקלס (84);
הרב אפרים גרבוז (85); הרב קלמן כהנא (85);
פרופ' איש רוזנטל (86); הרב ניסן זקיש (86);
פרופ' יעקב זוטמן (86); פרופ' משה עסיס (87);

מגמת החוקרים במציאת עדויות נוסח לתלמוד הירושלמי (89);
 האם השתמש רש"י במהדורת וינציה? (90); קריטריונים להערכת
 נוסח רש"י (96); קריטריונים של רש"י להגהת נוסח ד"ר
 שלפניו (98); ראיות לשימוש רש"י במהדורת ד"ר (105);
 קטעים בנוסח רש"י המשקפים נוסח כ"י, וקטעים בפירושו
 הרומזים על עיון בכ"י (119); סיכום (153);
 נספח: מובאות מהירושלמי בפירוש רש"י (155)

מבוא (161); מקוריותו של רש"י בפירושו (162);
 עצמאותו של רש"י בפירושו ובפסקיו (166);
 שיטת רש"י בעניין הזיקה בין התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי (170);
 ביאורי רש"י את הטרמינולוגיה של התלמוד הירושלמי (173);
 הנהגות בנוסח הירושלמי (175); משנתו הלשונית של רש"י (176);
 השתקפות תקופתו של רש"י בפירושו (181); רש"י כפוסק (183);
 נספח א: השפעת מפעלו הפרשני והטקסטואלי של רש"י על פרשנות
 הירושלמי ועל גיבוש נוסחו בדפוסים המאוחרים (188);
 נספח ב: יחסו של רש"י לארץ ישראל כפי שהוא משתקף בפירושו (192)

מבוא (197); המקרא, התרגומים והמסורה (199); ספרות תנאית (201);
 תלמודים, ברייתא דסדר עולם ומסכתות קטנות (211);
 ספרות האגדה (214); ספרות הגאונים (218);
 מחכמים ראשונים עד לחכמים בני זמננו (224); סיכום (242)

מבוא (246); פירוט השונות בין נוסח רש"י לנוסח ד"ר (248);
 מפתח לפי סדר דפי המסכת (287)

מ ב ו א

ר' שלמה סיריליו (ספרד {לפני 1492 - ירושלים {לפני 1555} הוא הראשון מבין פרשני התלמוד הירושלמי שפירושו שרד והגיע אלינו. רש"ס פירש את אחת עשרה המסכתות של סדר זרעים, ואת מסכת שקלים שבסדר מועד. (הוא גם חיבר "גמרא" למשנת מסכת עדויות, ואף הוסיף לה פירוש; עבודה זו של רש"ס מחייבת מחקר בפני עצמו.) רש"ס הטביע את חותמו כפרשן, על פרשנות התלמוד הירושלמי החל במאה השש עשרה ואילך. ביאורים רבים משלו אומצו על ידי פרשן התלמוד הירושלמי ר' יהושע בנבנשת בפירושו שדה יהושע (קושטא תכ"ב - 1662). דרך ספר זה, הגיעו פירושים משל הרש"ס אל פרשן הירושלמי ר' אליהו פולדא (פירוש רא"פ לזרעים ולשקלים, אמסטרדם ת"ע - 1710), ודרכו אל פרשני הירושלמי שלאחריו.

ר' שלמה סיריליו עסק לא רק בפירוש התלמוד הירושלמי. במהלך עיונו בירושלמי, התברר לו שבנוסף התלמוד נתהוו, במשך הדורות, שיבושים מסוגים שונים. נוכח זאת, הוא הגיע למסקנה שאין די בכתיבת פירוש לירושלמי, אלא יש צורך בעריכה מחדש של התלמוד עצמו, שהפועל היוצא ממנה יהיה נוסח "נקי" משיבושים. רש"ס לקח על עצמו משימה זו. הוא קבע עקרונות עריכה, ולפיהם עיצב נוסח מחדש של התלמוד הירושלמי לסדר זרעים ולמסכת שקלים.

בזכות ראשונותו, ראוי היה מפעלו הפרשני והטקסטואלי של רש"ס להיחקר באופן שיטתי ומקיף, אולם רוב אלה שדנו בו, עשו זאת על בסיס מדגמי בלבד, עפ"י המסכתות המודפסות שהיו לפניהם. עתה משהושלמה ההוצאה לאור בדפוס של עבודת הרש"ס על כל סדר זרעים, הצבתי אני בפניי מטרה זו, דהיינו לחקור את מפעלו הפרשני והטקסטואלי באופן שיטתי ומקיף.

שבעה פרקים למחקר. בפרק הראשון סקרתי את תולדות חייו של רש"ס. מסתבר כי לעובדת היותו שותף להתחדשות היישוב היהודי בארץ ישראל שבאה בעקבות גירוש ספרד, יש זיקה ישירה להחלטתו לפרש את התלמוד הירושלמי, דווקא לסדר זרעים.

בפרק השני פירטתי את המניעים של רש"ס בעבודתו בירושלמי זרעים, הן את המניעים לחלק הפרשני של עבודתו והן את המניעים לחלק הטקסטואלי. כמו כן דנתי בפרק זה בהרחבה בשאלת סדר עבודתו של רש"ס מראשיתה עד סופה.

בפרק השלישי תיארתי בפירוט את כתבי היד ששרדו ממפעלו של רש"ס.

בפרק הרביעי סקרתי את ההתייחסויות לפירוש הרש"ס ולנוסחו במהלך הדורות. מתברר שפירושו ונוסחו הגיעו לידי חכמים שונים עוד טרם הובאו לדפוס, ובכתביהם הם ציטטו מפירושו, ואף דנו בטיב נוסחו. מאז החלה עבודת רש"ס לצאת לאור בדפוס, הורחבה ההתייחסות לפירושו, והורחב הדיון בערך נוסחו - אולם כאמור, עד כה לא זכה מפעלו להתייחסות שיטתית רחבה ומקיפה.

בפרק החמישי חקרתי באופן מקיף את טיבו של **נוסח רש"ס** ודנתי בערכו, לחקר **הנוסח האותנטי** של התלמוד הירושלמי. לצורך חקר **נוסח רש"ס**, בחנתי את **נוסחו** לסדר זרעים בכל כתבי היד ששרדו. השאלה המרכזית הנידונה, בחלק זה של המחקר, היא: האם השתמש **רש"ס** לצורך עריכת **נוסח הירושלמי** שלו, במהדורה המודפסת הראשונה של התלמוד הירושלמי שיצאה לאור בימיו (וינציה רפ"ג - 1523) או שמא מבוסס **נוסחו** על מה שהיה לפניו בכ"י? בשאלה זו דנו חוקרים שונים. לפי דעה אחת, **רש"ס** לא השתמש כלל ב**נוסח ד"ו**; לדעת חוקרים אחרים, הוא השתמש ב**נוסח** זה לצורך עריכת **נוסחו** לירושלמי זרעים, אולם מסקנתם התבססה על בדיקה מדגמית. במחקרי ביקשתי להגיע למסקנה בשאלה מרכזית זו על סמך בדיקה שיטתית ומקיפה של **נוסח הרש"ס** לכל סדר זרעים. מסקנתי בשאלת השימוש של **רש"ס** ב**נוסח ד"ו**, וקטעי **נוסח רש"ס** מכל מסכתות סדר זרעים ששימשו בסיס למסקנה זו, מפורטים בפרק זה. כמו כן מפורטים בו קטעים מ**נוסח רש"ס** לסדר זרעים, הראויים לתשומת לב מיוחדת, לצורך חקר ה**נוסח האותנטי** של התלמוד הירושלמי.

בפרק השישי סרטטתי את הקווים המאפיינים של הפירוש. לפרק זה שני נספחים: בנספח הראשון דנתי בהשפעת מפעלו של **רש"ס** על דרכם הפרשנית של פרשני הירושלמי שלאחריו, ובנספח השני דנתי בזיקתו של **רש"ס** לא"י, כפי שהיא מוצאת את ביטויה בפירושו.

בפרק השביעי שחזרתי את הרכב "ספרייתו" של **רש"ס**. בדקתי אילו ספרים היו לפניו או בהישג ידו בעת כתיבת הפירוש ובעת עריכת ה**נוסח**. לגבי כל חיבור ניסיתי להעריך, אם **רש"ס** השתמש לצורך כתיבתו, בכ"י של החיבור או במהדורה מודפסת שלו.

לצורך עבודת מחקר זו בחנתי את שינויי ה**נוסח** שבין **נוסח רש"ס** לבין **נוסח הירושלמי** במהדורת וינציה בכל סדר זרעים, ולהדגמת היקף השינויים ואופיים, צירפתי לעבודה נספח: 'נוסח רש"ס למסכת ברכות - שונותו מ**נוסח ד"ו** רפ"ג'. בנספח זה סידרתי - לפי סוג השינויים - את כל שינויי ה**נוסח** בין **נוסח רש"ס** לירושלמי ברכות ל**נוסח ד"ו** של מסכת זו. הממצאים במסכת ברכות - מבחינת היקף השינויים וסוגם - הם דוגמה לשינויים בשאר המסכתות.

בתקופה האחרונה חלה התעוררות בלימוד התלמוד הירושלמי ובמחקרו. אני מקווה שעבודתי תהווה נדבך נוסף בחקר **נוסח הירושלמי** ובחקר פרשנותו.

ירושלים, כד בטבת תשנ"ח,
שנת החמישים למדינת ישראל

עמוס סמואל

פ ר ק ר א ש ו ן

תולדות הרש"ס

1. עם מגורשי ספרד

ר' שלמה סיריליו (להלן: רש"ס)¹ נולד בספרד לאביו ר' יוסף סיריליו. מלבד ידיעתנו את שמו של האב, אין לנו ידיעות נוספות על הוריו של הרש"ס. כמו כן אין לנו ידיעות על שנת הולדתו ועל מקום הולדתו.² רש"ס נמנה עם מגורשי ספרד.³ בשנת 1492, שנת הגירוש, יצאה משפחת סיריליו מספרד מזרחה, והתיישבה, ככל הנראה, בקושטא. השלטונות העות'מאניים עודדו ביותר הגירת היהודים לממלכתם, והקהילה היהודית בקושטא - שהייתה כבר שנים רבות קהילה גדולה ומאורגנת - זכתה להתפתחות נוספת עקב הצטרפותם של מגורשי ספרד אליה.

ר' שלמה, עודנו צעיר לימים, החל ללמוד תורה בקושטא אצל ר' אליהו ב"ר בנימין הלוי, שהיה מגדולי הרבנים בתורכיה.⁴ לאחר שנות לימוד אחדות בקושטא עבר רש"ס לשאלוניקי, ושם הוסיף ללמוד תורה - אצל ר' יעקב ן' חביב (בעל 'עין יעקב' על אגדות הרש"ס),⁵ ואצל בנו,

1 לעניין השם סיריליו, ראה:

J. Perles, *Judisch-byzantinische Beziehungen*,

Byzantinische Zeitschrift 2 (1893), pp 582 - 593. וראה עוד בהערה 2.

לעניין תולדותיו, ראה בהרחבה במאמרי: 'ראשון פרשני הירושלמי', בתוך **פעמים 49**, ירושלים, סתיו תשנ"ב.

2 א"ל פרומקין, **תולדות חכמי ירושלים**, ירושלים תרפ"ח - תר"ץ, חלק א עמ' 64, כתב: 'מעיר סיריליו'.

מ' לעהמאן, בהקדמה לפירוש הרש"ס, הערה ד, העיר:

יגענו ולא מצאנו שם עיר סיריליאן במדינת ספרד. ואולי היה מעיר SURIA במדינת קאטאלניה אשר לספרד. והאותיות 'ליאו' הם לכינוי היחס בשפת ספרד המדוברת בפי אחינו הספרדים שבטורקיה, כי כן קורים עד היום לאיש שהוא מאיזמיר ... איזמירליאו ...

ואולי היותו בהמשך הזמן ראש ישיבת קאשטיליא בשאלוניקי (ראה להלן בפירוט תולדותיו) מלמדת כי מוצאו ממחוז זה.

3 על כך הוא מעיד בפתיחתו לביאור הירושלמי: '... ולכן נייערתי חוצני אני שלמה בכ"ר יוסף סיריליאן מגרוש ספרד, עם מפוזר ומפורד'.

4 ראה: ר' אליהו ב"ר בנימין, שו"ת זקן אהרן, סי' רט. בסימן זה מובאת איגרת של רש"ס אל רבו שעליה הוא חותם: 'צעיר התלמידים שלמה בכ"ר יוסף סיריליו'. לעניינה של איגרת זו, ראה להלן, הערה 13. מורו של רש"ס, ר' אליהו ב"ר בנימין, נתמנה לרב לעדת היהודים היוונים בקושטא לאחר מות ר' אליהו מזרחי. כהונתו נמשכה עד לפטירתו בשנת ש' (1540). על הקהילה היהודית בקושטא באותו זמן - ראה: אנציקלופדיה עברית כט, ערך קושטא עמוד 561.

5 בהתייחסו לדבריו של ר' יעקב מכנהו רש"ס: 'מורי ז"ל' (ראה: פירוש רש"ס לשקלים, כה ע"ב ומז ע"א). ר' יעקב ן' חביב נפטר בשאלוניקי בשנת רע"ה (1515).

ר' לוי ן' חביב (הרלב"ח).⁶

לימים נתגדל רש"ס בתורה, הוסמך להוראה, נתמנה לראש ישיבה בשאלוניקי 'בקהילת הקודש שלום אשר מחצבם ממדינת קאשטיליא',⁷ והחל להימנות עם רבני שאלוניקי וגדוליה;⁸ רש"ס ישב בשאלוניקי בראש בית דין שעסק בנושאים הלכתיים שונים.⁹ הוא עסק בענייני איסור והיתר, כתב תשובות בהלכה,¹⁰ ואף חיבר קונטרס מיוחד: 'הלכות שחיטות ובדיקות הריאה בקוצר'.¹¹ בשאלוניקי החל הרש"ס לחבר את פירושו לתלמוד הירושלמי.¹² זמן מה ישב

6 ראה: שו"ת מהרשד"ם (ר' שמואל די-מדינה), חלק אבן העזר סי' קכט: 'גם יש אומרים שהחכם מוהר"ר שלמה שיריליו הגבה לאלמנה כנזכר [מאתיים זוז] באנדרינופלה. ובוזה נתאמתו גם כן דברי האומרים שמורנו ורבנו הגאון מוהר"ר לוי בן חביב נר"ו הגבה גם כן בשאלוניקי מאתן זוזי, כי מוהר"ר שלמה הנז' שתה מימיו'.
הרלב"ח, שהתפרסם בהתנגדותו ליוזמת ר' יעקב בירב לחידוש הסמיכה, נפטר בירושלים בשנת ש"ה (1544 / 1545).

7 ראה להלן הע' 11.
8 ראה: תם ן' יחיא, שו"ת אהלי תם, סימן א, בתוך: תומת ישרים, וינציה שפ"ב. שמו של רש"ס מופיע בהרכב ביד יחד עם הרב משה בה"ר שלמה אלקבץ בפסק דין שניתן "ביום ו, ג ימים לחדש אלול שנת הר"ץ ליצירה".
9 ראה: תם ן' יחיא, שם;

ר' יוסף קארו, שו"ת בית יו סף, סימן יא: '... ואחר הולכינו השטר בבית ה"ר שלמה שריליו, ובמרמה עשו שיקיים החתימות, והוא לא היה יודע מה היה כתוב בשטר';
ר' שמואל די-מדינה, שו"ת מהרשד"ם, סי' א: '... כי כאשר אירע פה <שאלוניקי> מעשה ר' אברהם טזארטי שהוציא שטר מקויים מבית דין של החכם מוהר"ר שלמה שיריליו י"א'.

בשלוש התשובות מתייחסים הכותבים לאותו סיפור מעשה, ראה מ' עסיס, ספר הזיכרון להרב יצחק ניסים, חלק ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' קמה.
10 תשובה ישירה של רש"ס בהלכות מקוואות כלולה בכ"י קמברידג' 1.24.2. 100.
התשובה מקוטעת אך מתוארכת וחתומה: 'יום א כט לסיון פ' ברית מלח, נאם הנאמן שלמה בכ"ר יוסף שיריליו'. השנה אינה מצוינת, אולם אם התשובה היא מתקופה שקדמה לעליית רש"ס ארצה, באות בחשבון שנת רפ"ו או שנת רפ"ט, שנים אשר בהם חל כט בסיון ביום ראשון בשבוע; וראה עוד מ' עסיס, שם.

11 קונטרס זה נדפס בקושטא בשנת רצ"ג (1533), בשערו צוין: 'הלכות שחיטות ובדיקות הריאה בקוצר לר' שלמה שיריליו, ראש ישיבת קשטיליא בשאלוניקי'. ר"י קארו מתייחס לפרט הלכתי מן הקונטרס בשו"ת אבקת רוכל סימן רי. וראה עוד לעניין קונטרס זה:

A. Freimann, Zeitschrift für Hebraeische Bibliographie, Frankfurt a. M. 1905, p. 3; א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 89; מ' עסיס (לעיל הערה 9).

מהקונטרס המודפס לא שרד כל עותק, אולם תוכנו נשתמר, כפי שמציין עסיס, בכ"י המצוי אצל פרופ' מ' בניהו, כ"י שהוא קובץ שו"ת בדיני שחיטות וטרפות. הקונטרס של רש"ס מובא בכ"י זה בדפים קסח ע"א - קע ע"ב. בראש הדברים שם נאמר: 'הלכות שחיטות ובדיקות הריאה בקוצר, להחכם השלם סיני ועוקר הרים, כמהר"ר שלמה בן כמ"ר יוסף שיריליו ז"ל, ראש ישיבה בשאלוניקי בקהילת הקדש שלום אשר מחצבם ממדינת קאשטיליא'.

12 ראה: ש' ליברמן, ספר היובל לאלכסנדר מרכס, עמ' שא, וראה להלן דיון מפורט בפרק ב בעבודה זו.

רש"ס כדיין וכמורה הוראה באדריאנופול, שהייתה אחת מעריה הגדולות של הממלכה העות'מאנית.¹³

2. בצפת

גירוש היהודים מספרד ומפורטוגל הביא בעקבותיו תסיסה משיחית בעולם היהודי. תסיסה זו הגבירה את זיקתם של היהודים לארץ ישראל ולמצוות יישובה. עם התפתחות האימפריה העות'מאנית במאה הט"ז, יכלו היהודים להביא לידי מימוש את זיקתם לארץ, בעלייה אליה. יהודים רבים ממגורשי ספרד ומצאצאיהם עלו לארץ ישראל, שזכתה, כתוצאה מכך לתנופת התפתחות.¹⁴ רבים מן העולים שמו פעמיהם לצפת, אשר החלה להתפתח כעיר מרכזית, מתחרה, במידת מה, עם ירושלים על העליונות.¹⁵

בשנות השלושים של המאה השש עשרה עלתה קבוצה נכבדה של חכמים משאלוניקי לארץ ישראל והתיישבה בצפת. עם קבוצה זו נמנו ר' יוסף קארו, ר' שלמה

13 אחד מפסקיו של ר' שלמה סיריליו כדיין באדריאנופול מוזכר בשו"ת מהרש"ם, ראה לעיל הע' 6. והנה עדות של רש"ס עצמו על פסק הלכה שפסק באדריאנופול:

זה שאירע לי כאן בעיר אנדרינופלי שבא אלי השנה ... והגעילוהו ואפו בו מצת, מה דינו? ואמרתי כל המצה שרדו בו אסורה.

דבריו אלה של רש"ס כלולים בשאלה שהפנה לרבו, ר' אליהו ב"ר בנימין, ובה ביקש לקבל הסכמה לפסק ההלכה שלו (ראה: ר' אליהו ב"ר בנימין, שו"ת זקן אהרן, סי' רט). להשערותו של מ"פ בעהר

(דברי משלם, פראנקפורט ע"נ מיין תרפ"ו, עמ' 151), פניית הרש"ס היא

מימי עלומיו עת שהה באדריאנופול כתלמיד בישיבת הגאון ר' יוסף

פאסי. לדעתי, אין להשערה זו כל יסוד. אין כל אסמכתא על היות רש"ס

תלמיד בישיבתו של ר' יוסף פאסי. ובאשר לפנייתו של רש"ס אל ר'

אליהו ב"ר בנימין, פנייה זו, להערכתו, היא מאוחרת, עת ישב הרש"ס

באדריאנופול כחכם ודיין, שהרי אין זה סביר שיפנו אל תלמיד ישיבה

צעיר בשאלות של איסור והיתר. וראה עוד בהערותיו של אליעזר רבלין

לספרו של א"ל פרומקין (לעיל הע' 2); סוף דבריו אינם נראים לי.

14 תנועה של עליית יהודים מבין מגורשי ספרד ופורטוגל לארץ ישראל פעלה

עוד לפני כיבוש הארץ בידי העות'מאנים. ראה על כך בהרחבה: י' הקר,

'זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לא"י 1391 - 1492', קתדרה 36

(תשמ"ה), עמ' 3 - 34.

15 כתב על כך ר' יוסף קארו:

כרם היה לידידי בקרן בן שמן כי כאשר ראה ה' עוני עמו ישראל,

אשר היה זה קרוב לאלף חמש מאות שנה נדחו מעל אדמתם, מגוי אל

גוי ומממלכה אל עם אחר בכמה גרושין וכמה שמדות, זכר להם ברית

אבותם ושב וקבצם מאפסי ארץ, אחד מעיר ושנים ממשפחה אל ארץ הצבי

ונתיישבו בעיר צפת תוב"ב, צבי היא לכל הארצות... משם (=מצפת)

תצא תורה ואורה לכל תפוצות הגולה, גולה על ראשה ושבעה נרותיה

מאירות אל עבר פניה. (שו"ת אבקת דובל, סימן א)

אלקבץ, וגם ר' שלמה סיריליו. 16 מיד עם עלותם ארצה השתלבו החכמים, ובכללם רש"ס, בין רבני צפת. ראש וראשון לרבני צפת באותם ימים היה ר' יעקב בירב הידוע בפעילותו למען חידוש הסמיכה.

ספק אם רש"ס מילא בצפת תפקידים רבניים רשמיים כלשהם; רוב עיסוקו היה ככל הנראה בהרבצת תורה לתלמידים וב'גניבת הזמן' בכתיבת פירושו לתלמוד הירושלמי. 17 יחד עם זאת, יש עדויות כי בעת ישיבתו בצפת נהג לחוות דעה ואף לפסוק בענייני הלכה.

כך למשל מצויה עדות על מעורבותו של רש"ס בפסיקה בדיני שביעית, אשר עקב העלייה ארצה לא היו עוד עניין עיוני בבחינת 'הלכתא למשיחא', אלא עניין המחייב התמודדות הלכה למעשה. סמוך לעלייתו ארצה, חיבר רש"ס קונטרס בענייני שביעית. לימים שילב רש"ס קונטרס זה בביאורו למסכת שביעית. הנה דוגמה לסוגיה מעשית שנידונה ע"י רש"ס. על רקע העובדה כי רוב השטחים החקלאיים באותם ימים היו בבעלות נוכרים התעוררה שאלה מעשית ביותר: האם חלה קדושת שביעית על פירות הגדלים בקרקע של נכרים? רש"ס כתב בקונטרסו כי קדושת שביעית חלה על פירות אלה, הם חייבים ב'ביעור' ופטורים מהפרשת תרומות ומעשרות כמו שאר פירות שביעית. אין לנו ידיעות שרש"ס ציפה שדבריו יונהגו הלכה למעשה. ייתכן שבקשר לנושא זה הוא התכוון רק להביע חוות דעת הלכתית, אך ידוע לנו שאחד מגדולי צפת, ר' משה מטראני (המבי"ט), ביקש לאמץ את דבריו הלכה למעשה, ועורר בכך התנגדות חריפה מצד ר' יוסף קארו. 18

על מעורבות הרש"ס בצפת בעניין הלכתי אחר, מצויה עדות באחת מתשובות הרש"ס, מגדולי הרבנים בשאלוניקי: 'וכמו שנשמע מצפת תוב"ב אשר יש בה יהודים לרוב, והחכם השלם כמהר"ר שלמה סיריליו, רצה לנהוג הנפיחה כמו

16 רשימת החכמים - ראה: ר' שלמה ב"ר שם טוב עתייה (מפרש), ספר תהילים, וינציה ש"ט, מבוא. ברשימה זו כתוב: ר' שלמה גירליו, אך ככל הנראה זו טעות דפוס, וצ"ל: ר' שלמה סיריליו. השנה המדויקת שבה עלה רש"ס ארצה אינה ידועה. בשנת ה'ר"ץ (1530) עוד מצאנוהו בשאלוניקי (ראה לעיל הערה 8); בשנת ה'רצ"ט כבר היה, כפי הנראה, בצפת, כפי שמשמע משו"ת המבי"ט (ר' משה מטראני) חלק א סימן כא. מאחר שידוע כי ר"י קארו עלה לא"י ברצ"ו (1536) (ח"ז דמיטרובסקי, ספונות ז' תשכ"ג), עמ' סב הערה 137), סביר שיש לראות שנה זו גם כשנת עלייתו של רש"ס. וראה עוד: דוד תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, עמ' 199.

מ"פ בעהר (לעיל הע' 13), מסתמך על הנאמר בשו"ת המבי"ט ח"א, שאלה כא: 'עכשיו שנת ה'רצ"ט ראיתי קונטרס מיוחס להחכם כר' שלמה [סיריליו]', כדי להוכיח שבאותה שנה רש"ס לא היה עדיין בצפת, 'כי לו היה כבר בצפת לא היה המבי"ט מפקפק בכך עירו אם הקונטרס הוא ממנו או מאחר'. לדעתי אין לראות לשון זו 'מיוחס להחכם... לשון פקפוק כפי שמקובל לראותה בזמננו.

17 בסוף הפתיחה לפירושו כותב הרש"ס: 'רוב מלאכתי היה בלימוד התלמידים תלמוד, ועיוני בו (בירושלמי) היה בגניבת זמן מן הלילה ומן היום, ואני קורא על עצמי "גנובתי יום וגנובתי לילה"'. מהקשר הדברים נראה כי הם מתייחסים גם לתקופת ישיבתו בצפת.

18 עיין: ר"י קארו, שו"ת אבקת דובל, סימן כד וסימן כה, וכן שו"ת המבי"ט (לעיל הע' 16). על המחלוקת בהלכה בין ר' יוסף קארו לבין ר' משה מטראני ראה בהרחבה: ח"ז דימיטוונסקי, 'ויכוח שעבר בין מרן ר' יוסף קארו והמבי"ט', ספונות ז' (תשכ"ב), עמ' עג - קכג.

בשאלוניקי, ומיחה בידו הרב הגדול כמהר"ר יעקב בירב תנצב"ה, ולא הניחו לעשות כן, עם היות יוקר הבשר שם ידוע¹⁹.

מדברים אלה עולה כי לעניין הנפיחה לא הסתפק רש"ס במתן חוות דעת הלכתית אלא רצה להנהיג את הפסק שפסק הלכה למעשה. ייתכן שהוא התכוון להנהיג אותו רק בקרב יוצאי שאלוניקי שהתיישבו בצפת, שכן כלפיהם חש שהוא בעל סמכות²⁰ אולם - אף על כוונה מצומצמת זו מיחה ר' יעקב בירב.

בצפת השלים רש"ס את כתיבת פירושו לפחות לארבע המסכתות הראשונות של סדר זרעים: ברכות, פאה, דמאי וכלאים. מנתונים מסוימים עולה כי רש"ס השלים בצפת את כתיבת המהדורה הראשונה של פירושו לכל סדר זרעים²¹.

3. בירושלים

סמוך לשנת ש"ו (1546) עזב רש"ס את צפת ועלה לירושלים. אין לנו ידיעות על הנסיבות שהביאו לעלייתו לירושלים; כמו כן אין ידיעות בדוקות על המעמד שרכש לו בירושלים. החכם א"ל פרומקין כתב, כי רש"ס עם עלייתו לירושלים "התקדש בקדושת ירושלים ונתעטר שם לשבת על כסא הרבנות אחר פטירת מורינו הרלב"ח ז"ל"²² רבו משכבר הימים. פרומקין הסתמך בכך על מסורת שבעל פה בלבד ("כן ידענו לנכון עפ"י השמועה"), אולם בהיעדר אסמכתא כתובה נראה לי לפקפק במהימנותה של מסורת זו. אמנם בהמשך דבריו כתב פרומקין: "וכתוב שמה (=בכתב היד) שהגאון הזה היה אב"ד וראש מתיבתא בעיה"ק ירושלם", אולם בדיקה בכה"י מעלה, כי פורתא לא דק. בשער כה"י כתוב: "התלמוד ירושלמי ברכות וזרעים ושקלים עם ביאור ופירוש מופלא מהרב הגאון הגדול ראשון לציון כמהר"ר שלמה סיריליו זלח"ה והגהות בפני עצמם ממני הצעיר יאודה זרחיה אזולאי"²³ וברור שאזולאי בן המאה הי"ט, הוא שכתב דברים אלה, והוא שעטר את הרש"ס, בתואר 'ראשון לציון', תואר שלא היה מקובל בזמנו של רש"ס²⁴ ואין כאן עדות קדומה של מעתיק כתב היד. נראה יותר להסתמך על דברי רש"ס על עצמו, בסוף הפתיחה

19 עיין: שו"ת מהרשד"ם, חלק יורה דעה, סי' מ. ('נפיחה', היינו ניפוח תריאה כדי לזודא שהיא שלמה.)

20 כך משמע לכאורה ממה שכתב הרשד"ם שם בסוף הסימן:

... כמו שזכרתי למעלה שהרב הגדול מהר"ר יעקב בירב זצ"ל מיחה

ביד ... ר' שלמה שריליו זצ"ל שרצה לנהוג הנפיחה בא"י תוב"ב

>צ"ל: בצפת תוב"ב< ולא עלה בידו, אעפ"י שיש שם קהל גדול

מאנשי העיר הזאת שלוניקי יע"א ...

21 בקולופון משנת שי"ן בסוף כ"י פריז 1389/1 הכולל את פירוש רש"ס לארבע המסכתות הראשונות של סדר זרעים, צוינה העיר צפת כמקום הכתיבה וראה דיון מפורט על סדר עבודת רש"ס, להלן פרק ב. מסקנתי שם מן הדין היא, כי רש"ס השלים בצפת את כתיבת המהדורה הראשונה של הפירוש לכל סדר זרעים.

22 ראה: א"ל פרומקין (לעיל הערה 2), עמוד 65.

23 כ"י הספרייה הבריטית 403 (Or. 2822).

24 לדעת א"ל פרומקין וא' אלמאליח, הראשון שעוטר בתואר 'ראשון לציון'

היה ר' משה גלאנטי, ש"פ - תמ"ט (1620 - 1689), ראה: א"ל פרומקין

(לעיל הע' 2), ח"ב, עמוד 57; א' אלמאליח, הראשונים לציון, עמ' 55.

לפי דעה אחרת 'לא השתמשו בתואר ראשון לציון לפני שנת התק"ן'

(א' ריבלין, בהערותיו לא"ל פרומקין <לעיל הע' 2>, ח"ב, עמ' 58

הע' 1).

לפירושו, כי רוב מלאכתו היה 'בלימוד התלמידים תלמוד', וב'גניבת זמן' עסק בכתיבת מהדורות חדשות לפירושו לירושלמי סדר זרעים.²⁵

גם אם לא כיהן כרבה של ירושלים, ברור שמעמדו בעיר היה רם. מצאנו את חתימתו, בין חתימות רבני ירושלים על תעודה שבאה לאשרר הסכמה קודמת על פטור תלמידי חכמים ממיסים.²⁶ עוד מצאנו את שמו בסיפור מעשה בנושא מדיני ממונות, שנדון על ידי ר' יוסף קארו. השואל מספר בין היתר: '... ועשיתי עמו חשבון לפני החכם השלם כה"ר שלמה סיריליו ז"ל זה עתה כמו שתי שנים'.²⁷ ממהלך הדברים משמע שהדבר היה בירושלים.

רש"ס נפטר בשנת שט"ו (1555) או בסמוך לה לפניו.²⁸ תיארוך זה מבוסס על כך שפסק הדין בעניין שהוזכר לעיל, שנדון על ידי ר' יוסף קארו, ניתן ב"יום ב יט לחודש תמוז שנת היקרי"ה",²⁹ היינו שנת ה' יקרי"ה = שט"ו (1555), ומכיוון שרש"ס הוזכר בתשובה בתוספת 'ז"ל', אך ידוע לנו ששנתים קודם לכן עוד נעשה לפניו 'חשבון מן הרוח', הרי שנפטר כאמור בשנת שט"ו, או סמוך לה לפניו.

4. בני משפחת רש"ס לאחר פטירתו

מבני משפחת רש"ס יש לנו ידיעות על בנו - הרב ר' מרדכי סיריליו - שהעתיק את חידושי המאירי על מסכתות נדרים נזיר וסוטה, בשנת שי"ט ליצירה.³⁰

25 וראה עוד: שו"ת הרדב"ז מכ"י, בני ברק תשל"ה, עמ' קנז - קנט, תשובה מהרדב"ז לרש"ס. מסגנון התשובה, וגם מנוסח פתיחת התשובה: "לכה"ר שלמה סיריליו" ותו לא, נראה כי לפחות בעת כתיבת התשובה לא כיהן רש"ס כרבה של ירושלים; וראה להלן, פרק ב, סעיף 3 ובהערה 21 שם; ועיין עוד בהערה 27.

26 על פי: א"ל פרומקין (לעיל הערה 2), חלק א, עמוד 96 הערה 1.

27 ראה: ר"י קארו, שו"ת אבקת רובל, ראש סימן קמ. ראוי לשים לב לתואר 'החכם השלם' ותו לא. אילו כיהן רש"ס כרבה של ירושלים, הכותב לא היה נמנע מלעטרו כאן בתואר הראוי לו. המעשה כולו: שם, סימנים קלט - קמ.

28 מ"פ בעהר (לעיל הע' 13), עמ' 152.

29 עיין ר"י קארו, שו"ת אבקת רובל, סוף סימן קלט. יצוין כי א"ל פרומקין (לעיל הערה 2) פיענח בטעות היקרי"ה = ש"ך כיון שהוא החשיב גם את הה"א הראשונה כמצטרפת לחישוב מניין השנים. ברור שזה פיענוח מוטעה כיוון שבשנת ש"ך לא חל יט בתמוז ביום שני, אולם בשנת שט"ו אכן חל התאריך ביום שני. לשיטתו הגיע פרומקין למסקנה מוטעית כי שנת שי"ח (1558) היא שנת פטירתו של רש"ס, ואחרים שכתבו על רש"ס (חוץ מבעהר הנ"ל) הלכו בעקבותיו בציון מוטעה זה.

30 עיין חיד"א, שם הגדולים, אות ג, קונטרס אחרון, ערך גדולי הדורות שלפנינו; א"ל פרומקין, (לעיל הערה 2), חלק ג, עמוד 188.

על מצבם הכלכלי של בני משפחתו של רש"ס לאחר פטירתו ניתן ללמוד ממכתב מאת ר' יוסף קארו לאחד מחשובי מצרים שבו הוא מבקש מהנמען שיזדרז ויסיים לשלם באמצעות מורשים לאלמנתו של רש"ס, את החוב שהיה חייב לבעלה. במכתב שנכתב בידי סופר וחתום בחתימת ידו של ר' יוסף קארו נאמר בין היתר:

שמענו שהטבת לעשות חסד עם החיים ועם המתים על דבר החוב החמשים סולטאני אשר הדרתך והגביר ונעלה כה"ר יעקב ויליאריאל יצ"ו חייבים להחכם כמה"ר שלמה סיריליו ז"ל, כי התחלתם לפרוע ביד המורשה הנעלה כה"ר יצחק ן' אלאשקר יצ"ו. חסדי ה' נזכיר, תהלות ה' כלם, אשר גמלתם עם האלמנה של החכם נ"ע הנ"ל ויתומים אשר נשארו במצור ובמצוק ובחסר כל, ולה בת שהגיעה לפרקה ואין לה במה להשיאה כי ביתה ריקם מכל טוב, תחיל תצעק בחבליה והיא מר לה. ועתה הגביר התחזק והתאמץ לעשות צדקה ישועה ורחמים לגמור את אשר החלת לעשות ... 31

31 המכתב נמצא באוסף קטעי ה'גניזה' שבספריית האוניברסיטה בקמברידז' (T.S. 13 J 24) ופורסם ע"י ש' אסף, סיני ו (ת"ש), עמ' תקיז - תקיח; כמו כן פרסם את המכתב מ' בניתו, יוסף בתירי - מרן ר' יוסף קארו, ירושלים תשנ"א, עמ' תרכז. שם הנמען, לדעת בניהו, הוא יעקב בכה"ר עלי. נוסח המכתב כאן הוא עפ"י העתקתו של בניהו. אין פרטים במכתב כיצד נוצר החוב. בכל אופן, אין להניח שרש"ס הלווה כספים לשני היהודים המצריים.

פ ר ק ש נ י

מפעלו הפרשני והטקסטואלי של רש"ס לירושלמי - מניעיו למפעל; סדר עבודתו

1. מניעיו של רש"ס לעסוק בפירוש התלמוד הירושלמי

מה הביא את רש"ס לעסוק בביאור התלמוד הירושלמי באופן שיטתי?

צריך להבחין לעניין זה בין המניעים לחלק הארי של עבודתו, מפעלו הפרשני לירושלמי זרעים, לבין מניעיו לכתיבת הפירוש למסכת שקלים ולחיבור ה"גמרא" למסכת עדויות.

אתיחס תחילה למניעיו לפרש את אחת עשרה המסכתות של סדר זרעים: נראה כי לעניין זה יש לקחת בחשבון את ההתיישבות היהודית המחודשת בארץ ישראל במאה ה"ז, בעקבות כיבוש הארץ בידי העות'מאנים. התיישבות זו הפכה את נושא המצוות התלויות בארץ מסוגיה עיונית לסוגיה מעשית. התעורר הצורך לגבש דפוסי התנהגות מעשיים ברורים בתחום התלכתי הרחב של המצוות התלויות בארץ. אכן, הרמב"ם סיכם וערך את פרטי המצוות התלויות בארץ לפי נושאיהם השונים בספרו 'משנה תורה' (ב'ספר זרעים'), אבל לדעת רש"ס, לא יהיה זה נכון להסתפק בעיון בדברי הרמב"ם אלא יש צורך לעיין גם בתלמוד הירושלמי, שדבריו משמשים מקור לרוב פסיקותיו של הרמב"ם בתחום זה.

הצורך לעיין בתלמוד הירושלמי הוא מנימוקים אלה:

- א. הבנת דברי הרמב"ם על בוריים, מחייבת עיון מקדים - מקיף ומעמיק - במשניות סדר זרעים, ובדיוני התלמוד הירושלמי על פירושן ומשמעותן של משניות אלה, דיונים שהביאו הרבה פעמים להרחבת העיון התלכתי, אל עבר תחומים נוספים.
- ב. דברי הרמב"ם כשלעצמם טעונים בדיקה. יש לבדוק אם הם עולים בקנה אחד עם מה שמשמע מן התלמוד. לדעת רש"ס - ובניגוד לדעתו של בן דורו הצעיר ממנו ר' יוסף קארו - במקום שדברי הרמב"ם אינם עולים בקנה אחד עם המשתמע מן התלמוד, אין להתחשב בפסק ההלכה שלו, אלא יש לפסוק הלכה למעשה על פי המשתמע מן התלמוד.¹

¹ לדעת רש"ס, הפסיקה אמורה להיות מבוססת: א. על אימות הנוסח הנכון של הסוגיה. ב. על פירושה המדויק. ג. על כללי הפסיקה המקובלים. מאחר שכך, לא נמנע רש"ס מלחלוק בפירושו על פסקי הרמב"ם ועל פסיקה של אחרים, כאשר סבר כי פסיקתם נובעת מגרסה משובשת שהייתה לפניו, או כאשר סבר כי פסיקתם אינה עולה בקנה אחד עם המשתמע מן הסוגיה, לפי הבנתו. בהכרח זו, דהיינו, בהכרח בצורך לבחון מחדש את פשט הסוגיה בתלמוד הירושלמי ובצורך לפסוק על פי מה שעולה מן העיון הישיר בתלמוד זה, באה לידי ביטוי הייחודיות של רש"ס. דרכו זו של רש"ס הייתה מנוגדת לדרכו המוצהרת של ר' יוסף קארו. כידוע, ר' יוסף קארו קבע כלל לעצמו לפסוק על פי 'שלשת עמודי ההוראה אשר הבית, בית ישראל נשען עליהם בהוראותיהם הלא תמה הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל' (ר"י קארו, הקדמה ל'בית יוסף'), וכאשר יש חילוקי דעות בין שלושת הפוסקים האלה,

ג. בתלמוד הירושלמי כלולים נושאים אשר הרמב"ם לא התייחס אליהם בחיבורו מסיבה זו או אחרת, ורש"ס מצא לנכון להשלים את הפסיקה בנושאים אלה על סמך עיונו הוא בתלמוד הירושלמי.²

להלן קטעים מן הפתיחה של רש"ס לפירושו לסדר זרעים, אשר בהם באו לידי ביטוי שני הנימוקים הראשונים:

הכרת רש"ס בצורך בלימוד הירושלמי לשם הבנה נאותה של פסקי הרמב"ם, עולה מהדברים שלהלן, שכתב בפתיחה לביאורו:

וראיתי כי צריך האדם <חדר בארץ ישראל> לשמור המצוות התלויות בה, וראיתי כי נמנע הוא בשמירת מצוותיה, אלא אם כן יהא רגיל בלימודם, ובפרט במצוות סדר זרעים התלויים בה, לדעת מצוותיה... והפוסק אשר מצאתי במצוות ארץ ישראל הוא הרמב"ם ז"ל, וכבר כתבו המפרשים ז"ל כי כל חכם שבא להורות מתוך ספריו, אם לא למד את הראיה, או שלמדה ושכחה, יהיה הדבר ההוא כחלום בלא פתרון...

רש"ס הגיע אפוא לידי הכרה כי יש צורך לעיין עיון מעמיק בתלמוד הירושלמי, סדר זרעים, על מנת להבין כראוי את פסקי הרמב"ם; אך בהיעדר פירוש (בלשונו הציורית של רש"ס: 'אין שום דבר, אלא מדבר שמים, ספר לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם להתאיר לנו, אלא החכמה מתה במיתתן של ראשונים...'), החליט הוא ליטול על עצמו משימה זו (בלשונו: 'ויאמר לי ליבי קום ועשה פירוש לסדר זרעים, עשתי עשרה מסכתות, ...').

פסק ר' יוסף קארו על פי העמדה המוסכמת על שניים מביניהם. בניגוד לשיטתו של רש"ס, שלל ר' יוסף קארו פסיקה על בסיס בחינה מחודשת של המשתמע מן התלמוד.

ואלה דבריו בעניין זה:

וראיתי שאם באנו לומר שנכריע דין בין הפוסקים בטענות וראיות תלמודיות, הנה התוספות וחידושי הרמב"ן והרשב"א והר"ן ז"ל מלאים טענות וראיות לכל אחד מהדיעות, ומי זה אשר יערב לבו לגשת ולהוסיף טענות וראיות, ואיזהו אשר ימלאהו לבו להכניס ראשו בין תהרים, הררי אל, להכריע ביניהם על פי טענות וראיות, לסתור מה שביררו הם או להכריע במה שלא הכריעו הם? כי בעוונותינו הרבים קצר מצע שכלינו להבין דבריהם, כל שכן להתחכם עליהם; ולא עוד אלא שאפילו תיה אפשר לנו לדרוך דרך זה, לא היה ראוי לחזיק בה, לפי שהיא דרך ארוכה ביותר.

רש"ס העז אפוא לעשות, מה שר' יוסף קארו מצא לנכון שלא לעשותו.

² עניין זה אין רש"ס מזכיר במפורש בפתיחתו כפי שהוא מזכיר את שני הנימוקים האחרים (ראה במובאות מדברי הרש"ס להלן). עם זאת, רש"ס מעיר כמה וכמה פעמים במהלך פירושו כי הרמב"ם לא התייחס בחיבורו לעניין זה או אחר (למשל: פאה לב ע"א: 'והרמב"ם לא כתב הך מימרא אלא משנה כפשטה, ולא ידעתי למה...'); מעשרות מב ע"א: 'ואין מכל זה בהלכות הרמב"ם כלום'). נוכח זאת, אפשר לראות גם בהיעדר התייחסות מצד הרמב"ם לנושאים שונים הכלולים בתלמוד הירושלמי, נימוק נוסף לצורך שראה רש"ס בעיון בתלמוד זה.

מגמת רש"ס לכתיבת פירוש העשוי להוביל לפסיקת הלכה באופן בלתי תלוי בפסק הרמב"ם, עולה ממה שכתב בהמשך הדברים:

גם אפרש ריבות בעלי תריסין הרמב"ם והראב"ד ז"ל, ולפעמים אכריח כאחד ולפעמים עם חברו, וגם אברר דרך האמת ומשפט הלשון, פעם לסייע ופעם לסתור לכל אחד מהן, ואפילו לגדול שבכולן, כמשפט כל תלמיד ותלמיד הפוקח עיניו בדין, ולא אחיה להם חמור נושא ספרים, והכל לשום שמים.

אכן, בדברים אלה אין רש"ס מצהיר במפורש, שכוונתו תוך כדי העיון והפירוש, לפסוק פסיקה הלכתית, הלכה למעשה, אך ממה שעשה בפועל במהלך עבודתו עולה, כי בדבריו: 'אפרש ריבות בעלי תריסין הרמב"ם והראב"ד ז"ל, ולפעמים אכריח עם האחד ולפעמים עם חברו', לא התכוון רש"ס אך ורק להכריע ביניהם מן ההיבט הפרשני של פשט הסוגיה בתלמוד הירושלמי, אלא התכוון גם לפסוק הלכה למעשה; וכך גם במה שכתב בהמשך דבריו: 'אברר דרך האמת ומשפט הלשון', גם בזאת לא התכוון ל'בירור אקדמי' בלבד בדבר האמת המשתמעת מן התלמוד, אלא כוונתו הייתה לפסוק הלכה למעשה, על פי 'אמת' זו, שכן אם 'אמת' היא - יש לנהוג לפיה.

העולה מדברינו עד כאן: המניע העיקרי של רש"ס לכתיבת פירושו לירושלמי סדר זרעים אינו הרצון לעסוק בפרשנות לשמה, אלא ההכרה בצורך לעצב פירוש שעשוי להביא לגיבוש פסיקה ברורה בתחום המעשי המתחדש של המצוות התלויות בארץ. משום כך נתן רש"ס דעתו לבאר דווקא את הירושלמי לסדר זרעים, שכן לגבי המצוות התלויות בארץ משמש הירושלמי לסדר זה - בהיעדר בבלי לסדר - תשתית ויסוד לכל ההלכות. בתחומי ההלכה האחרים משמש התלמוד הבבלי תשתית ויסוד לפסיקה, והבבלי הרי כבר נתבאר על ידי 'המאור הגדול ר' שלמה ז"ל³; העיון בירושלמי בסדרים האחרים לא היה עשוי לשרת את עניין הפסיקה⁴, ועל כן לא מצא רש"ס לנחוץ לבארם⁵.

לסיכום הדברים יש להבהיר: במהלך פירושו טרח רש"ס לבאר כל דבר הטעון פירוש, כדרכו של רש"י בביאורו לתלמוד הבבלי, גם במקומות שלפירוש אין כל זיקה לעניין הפסיקה. אך עם זאת דומה כי המניע העיקרי לעצם החלטתו לעסוק בפרשנות מלאה של אחת עשרה המסכתות של סדר זרעים היה עניין הפסיקה. למעשה, בסוגיות רבות הרחיב רש"ס את דבריו בביאורו, ועבר מהתחום הפרשני לתחום הפסיקתי. בתחום זה כלולות הערות של תמיכה בפסקי הרמב"ם או התנגדות להן, והערות פסיקה בנושאים אשר לגביהם אין התייחסות

³ כך מכנה רש"ס את רש"י בפתיחה; ראה להלן הע' 5.

⁴ פרט למסכת שקלים מסדר מועד, אשר אותה אכן פירש; ראה בהמשך דבריי.

⁵ נראה לי כי כך יש לפרש את כוונת דברי רש"ס: "וארא והנה כל סדר מועד פי' אותו המאור הגדול רבינו שלמה ז"ל". לכאורה קשה, מה בכך? הרי רש"י לא כתב ביאור לירושלמי, ועדיין התלמוד הירושלמי לסדר מועד, וגם לסדרים נשים ונזיקין, טעונים ביאור, אלא כוונתו ככל הנראה לומר שלעניין הפסיקה לנושאים הנידונים בסדרים האחרים די לעיין היטב בתלמוד הבבלי, אשר הוא אינו כספר החתום, בזכות ביאורו של רש"י. לא זו אף זו, בהמשך דבריו בפתיחה כותב רש"ס במפורש: 'ולמסכת אבות לא חשתי <לפרשה>, כי אגדה היא ויש בה תוספתא אבות דרבי נתן', מכאן שעיקר מעייניו להיבט ההלכתי-פסיקתי של העיון בתלמוד הירושלמי.

בדברי הרמב"ם. לעתים מסכם הרש"ס את עיונו בקודיפיקציה מלאה של הנושא הרחב אשר בפרטיו הוא דן.⁶

נוכח הדברים שכתבנו, לא מתמיהה העובדה כי רש"ס לא הרחיב דברים בביאור דברי האגדה המצויים בתלמוד הירושלמי, שהרי דברי האגדה אינם משרתים את עניין הפסיקה. בסוגיות האגדה הסתפק רש"ס בביאור מילולי הנדרש להבנת הנקרא.⁷

נחזור לעניין מה שכתבנו לעיל, כי העיון בתלמוד הירושלמי לסדר מועד, לסדר נשים ולסדר נזיקין אינו משרת את עניין הפסיקה.

באשר לסדר מועד הדבר נכון לגבי כל המסכתות של הסדר, פרט למסכת שקלים אשר עליה אין לנו אלא תלמוד ירושלמי בלבד. לגבי נושא מצוות נתינת מחצית השקל, שלא כמו בשאר הנושאים הנידונים בסדר מועד, התלמוד הירושלמי משמש תשתית ויסוד לעניין פסיקת ההלכה, ועל-כן מצא רש"ס לנכון לפרשו. באשר לפירוש הירושלמי של מסכת זו מציין רש"ס:

לא ראיתי ולא מצאתי בה שום פירוש, והרא"ש <והרמב"ם?> ז"ל פי' המשניות ולא הגמרא, והנה היא מסוגרת נשאר. ובעברי באדריאנופול מצאתי שם פי' להראב"ד ז"ל, והפירוש היה חסר, ולא היה בו אלא שני שלישי המסכתא, וגם אותו פירוש לא היה על דרך הגמרא, אלא פירוש למשניותיה וקצת לקטות מן הגמרא; ובכל זה לא נח ולא שקט לבי, והנה היא סגורה אצלינו וחשכו עינינו, לא עמדה רגלינו במרחב, כי אם בצר ידינו תקצר.

לא היה אפוא לפני רש"ס פירוש שלם לירושלמי למסכת שקלים, וע"כ מצא רש"ס לנכון לבאר את הגמרא למסכת זו בשלמותה. יש להדגיש כאן כי - שלא כבסדר זרעים - אין לדבר לגבי מסכת זו על צורך דחוף ללמוד את התשתית ההלכתית של ההלכות הנוהגות בחיי היום-יום, שהרי ההלכות שבמסכת זו - ולמעשה גם ההלכות שבמסכת ביכורים - הן בבחינת "הלכתא למשיחא".⁸

באשר לסדר נשים - עליו יש תלמוד בבלי עם פירוש רש"י לכל המסכתות, לכן רש"ס לא מצא צורך לכתוב ביאור לתלמוד הירושלמי לסדר זה.

⁶ למשל, דמאי נא ע"ב: 'נמצא דין המעשרות בזמן הזה כך הוא...'; שביעית קמא ע"ב: 'אבל האמת העולה להלכה...'. ובסיום הדברים סיכס: 'אלו הם ההלכות הנכונות אחר בירור וצחצוח כל השמועות כולן', ועוד כהנה. יחד עם זאת יש להדגיש שרש"ס גילה בקיאות רבה בספרות האגדה. ב'מורה מקום' מפנה הוא הרבה פעמים למקבילות לקטעי האגדה שבירושלמי המצויות בספרות האגדה. כמו כן הרבה רש"ס להסתמך על מקורות בספרות האגדה להארת ביטויים שתומים בירושלמי.

⁷ יחד עם זאת, לא מן הנמנע כי רש"ס ראה צורך - על רקע התחדשות ההתיישבות היהודית בא"י בימיו - להכין תשתית עיונית לא רק לעניין המצוות התלויות בארץ, הנוהגות בארץ ישראל בזמן הזה, אלא גם בהלכות בית המקדש העשויות - עפ"י תפיסות משיחיות שרווחו בימיו - להיות אקטואליות במועד מוקדם או מאוחר. וראה לעניין זה בהרחבה במה שכתבתי בפרק שישי בעבודה זו, סוף נספח ב.

ובאשר לסדר נזיקין כותב רש"ס:

ומתוך קריאתי ולימודי ראיתי שבסדר נזיקין חסר תלמוד לשני מסכתות, עדויות ואבות, ולאבות לא חשתי כי אגדה היא ויש בה תוספתא אבות דרבי נתן, אבל עדויות היא מסכתא חמורה...

נוכח העובדה כי למסכת עדויות אין תלמוד בבלי ואין תלמוד ירושלמי, מצא רש"ס לנכון לחבר לה "גמרא". הוא ליקט סוגיות מסדרים שונים בבבלי ובירושלמי הדנות במשניותיה של מסכת זו, והוסיף ביניהן דברי קישור משלו וכך נתגבשה "גמרא"⁹. רש"ס חיבר פירוש ל"גמרא". הפירוש על קטעי ה"גמרא" שמקורם בתלמוד הבבלי, מבוסס על פירושי רש"י ותוספות לקטעים אלה ורש"ס הוסיף לדברים רק אי אלו הערות משלו. הפירוש על קטעי ה"גמרא" שמקורם בתלמוד הירושלמי, הוא פירוש מקורי של רש"ס עצמו.¹⁰

2. מניעי רש"ס לעסוק בההדרת נוסח הירושלמי

אחד הדברים המיוחדים את רש"ס לעומת פרשני תלמוד אחרים הוא ההדרה המחודשת של נוסח התלמוד;¹¹ אכן, פרשנים לא מעטים לתלמוד הבבלי, ובראשם רש"י, העירו הערות לא מעטות על נוסח התלמוד שהיה לפניו, וציינו עובר לפירושים: 'הכי גרסינן...'. עם זאת ספק אם הם התכוונו כשכתבו כך, שמעתיקי נוסח התלמוד יאמצו את הגירסה שלהם. אכן, לא פעם אחת אימצו המעתיקים את הגירסה המתוקנת של הפרשן, אך נראה כי הפרשן עצמו התכוון להציע גירסה חלופית רק לצורך פירושו, מבלי לצפות שבגוף התלמוד יתוקן הנוסח על פי הגירסה שהציע. שונה מהם הרש"ס. הוא לא הסתפק בכתיבת פירוש לתלמוד הירושלמי אלא מצא לנכון לההדיר מחדש את נוסח המסכתות אשר פירש. את הטעם לעשייה זאת, הבהיר רש"ס בפתיחה לביאורו:

ובחפשי המצווה הזאת כדי שתתקיים בידי, ראיתי שגדולה עלי וכמעט נמנעתי, כי המסכתות הללו אין בהם פירוש כלל, ואפילו הגמרות אינם נמצאים מדויקות אלא כולם מלאים שיבושים... ועוד הנה הראב"ד ז"ל, רב בקי בכל התלמוד, כתב כי אין התוספתא והירושלמי מתוקנים אצלנו... ואם הרב הגדול ז"ל לא מצא ידיו ורגליו בספרים שהיו בזמנו,

⁹ עיין מה שכתב החיד"א ב"שם הגדולים" מערכת גדולים ערך מהר"ר שלמה סיריליו: 'גם ראיתי בכ"י שחיבר גמרא על מסכת עדויות שקיבץ מדברי התלמוד דשייכי לה והוסיף נופך בלשון התלמוד, וביאר עליה פרוש רחב ובאה לידי גמרא זו וברכתי ברוך שחלק וכו'.

¹⁰ בפירוש לקטעי ה"גמרא" שנלקטו ממסכתות סדר זרעים, העתיק רש"ס בד"כ מפירושו הוא למסכתות אלה, והוסיף את ההתאמות הדרושות למיקום החדש של הדברים, כך שלמעשה, רק הפירוש לקטעי ה"גמרא" שמקורם בירושלמי בסדרים אחרים הוא פירוש מקורי חדש שאותו כתב במיוחד לצורך ה"גמרא" של מסכת עדויות. דיון מפורט ב"גמרא" לעדויות - ראה בדברי המבוא של פרופ' ש"ז הבלין למהדורתו (בעת כתיבת הדברים - תשרי תשנ"ח - בהכנה).

¹¹ בהגדירנו את עבודת רש"ס על נוסח הירושלמי, כההדרה, כבר אימצנו מראש את המסקנה, אשר תוכח להלן בפרק ה בעבודה זו, כי נוסח רש"ס לירושלמי זרעים, איננו העתקה סתמית מתוך כתב יד קדום שהיה לפני רש"ס, אלא הוא פרי ההדרה של הרש"ס עצמו על בסיס אמות מידה שקבע לעצמו.

כ"ש וק"ו אנחנו, כי הנה בשאלוניקי, עיר גדולה של חכמים ושל סופרים... לא מצאתי כי אם ספר אחד ישן, היה מהחכם מיסר שלמון ז"ל, והיה גם הוא מלא שיבושים... כי מפני מיעוט רגילות הסדר, נתמלאו הספרים שיבושים, הן משיטות חסרות, כמו שיארע לסופרים אפילו בספרי תורה, כל שכן בספרי התלמוד, הן מחיסור פיסקות והלשון רצוף כולו, ומטעה את האדם לומר שכולו עניין אחד, והם שני עניינים..

נוכח מציאות של היעדר מסורת לימוד רצופה בתלמוד הירושלמי, ונוכח מציאות של מיעוט ספרים (ואלה ששרדו 'מלאים שיבושים'), הגיע רש"י לידי הכרה כי לא די לו בכתיבת פירוש, אלא שעליו להחזיר מחדש את נוסח התלמוד הירושלמי.

מה טיבה של עבודת הרש"י בההדרת נוסח הירושלמי? אילו מקורות היו לפניו? האם היה בידיו עותק דפוס ראשון של התלמוד הירושלמי (וינציה רפ"ג)? האם השתמש במהלך עבודתו בכתי"י אחד או בכתיבי יד אחדים של התלמוד הירושלמי? על אילו עקרונות השתית את ההדרת הנוסח? ובכלל, מהו ערך נוסח רש"י לחקר נוסח הירושלמי? על שאלות אלה ארחיב את הדיון להלן בפרק ה של עבודה זו.

3. סדר עבודתו של רש"י

בדוני על סדר עבודתו של רש"י, הנני מבקש לתת את הדעת לשלושה עניינים:
א. איזו מסכת פירש תחילה? מה היה סדר המסכתות בהמשך עבודתו? מה הייתה המסכת האחרונה במפעלו הפרשני והטקסטואלי?
ב. באלו מקומות עסק במפעלו?¹²
ג. סדר עבודתו בכל מסכת ומסכת. האם החזיר את נוסח הירושלמי של כל מסכת לפני כתיבת הביאור או אחריה?

רש"י החל, ככל הנראה, את עבודתו על התלמוד הירושלמי, בפירוש מסכת שקלים. הערכתו מבוססת על כך שבביאורו למסכת שקלים אין, ולו פעם אחת, התייחסות למה שביאר במסכת אחרת; לעומת זאת כבר בפירושו למסכת דמאי (ק"ב ע"א), יש התייחסות למה שביאר בשקלים. אם אכן נכונה הערכה זו, אין לתמוה על כך שרש"י החל את עבודתו דווקא בביאור מסכת זו. רש"י סיפר בפתיחה לפירושו, כי הוא מצא בשאלוניקי שני כתבי יד - אם גם מלאים שיבושים - של מסכת שקלים. נוסחה של מסכת זו כלול ככל הנראה גם בספר השלם הישן של הירושלמי מהחכם מיסר שלמון אשר אותו הזכיר קודם, ונוסף לאלה, רש"י מצא באדריאנופול פירוש למשניותיה וקצת לקוטות מן הגמרא.

¹² לשאלה זו יש חשיבות לעניין חקר השאלה באילו מקומות היו מצויים כתבי יד של התלמוד הירושלמי. להלן בפרק ה נוכיח כי רש"י השתמש בכתב יד (או שמה בכתבי יד) לצורך כתיבת הפירוש למסכתות השונות וההדרת נוסחן. ידוע לנו כי במאה השש עשרה היה מצוי כתב יד (כתבי יד?) של התלמוד הירושלמי בצפת, אך לא ידוע לנו על כ"י של הירושלמי שהיה מצוי באותה עת בירושלים. אם נוכל להוכיח כי חלק מעבודתו של רש"י נעשתה בעת ישיבתו בירושלים, הרי יוכלו ממצאים שונים בפירוש הרש"י המצביעים על שימוש בכ"י, להוכיח על הימצאותו בירושלים של כ"י של התלמוד הירושלמי בעת שרש"י ישב שם.

מתברר אפוא שהיה לרש"ס 'חומר גלם' לכתובת פירוש משלו ולההדרת נוסח הירושלמי של מסכת שקלים.

פרופ' משה עסיס, ערך בדיקה מקיפה של נוסח הירושלמי של ר' שלמה סיריליו למסכת שקלים.¹³ בהסתמך על בדיקה זו, הגיע עסיס למסקנה כי רש"ס לא השתמש בנוסח ירושלמי דפוס ראשון (וינציה רפ"ג) לצורך ההדרת נוסחה של מסכת זו. אם נאמץ את מסקנתו זו של עסיס, עלינו להסיק שרש"ס עסק בפירושה של מסכת זו ובההדרת נוסחה, לפני שנת רפ"ג.¹⁴ קשה לקבוע אם הוא עסק במסכת שקלים בעת ישיבתו בסלוניקי, או בעת עוברו באדריאנופול, או שמא בשני המקומות גם יחד. עכ"פ, רש"ס עסק בכתובת הפירוש למסכת שקלים ובההדרת נוסחה, לפני עלותו לארץ ישראל. (כפיה"נ לאחר שנת רע"ו, שכן בביאורו למסכת זו >כה ע"ב ומז ע"א< הוא מזכיר את רבו, ר' יעקב בר חביב שנפטר בשנה זו, בתוספת ז"ל.

רש"ס עסק בביאור אחת עשרה המסכתות של סדר זרעים ובההדרת נוסח הירושלמי שלהן לאחר שנת רפ"ג, וזאת בהסתמך על מה שאוכיח להלן בפרק ה בעבודה זו, כי הוא השתמש בנוסח ד"ו שיצאה לאור בשנה זו, לצורך ההדרת כל המסכתות של הסדר.¹⁵ אין לדעת בבירור האם החל בכתובת הביאור לסדר זרעים עוד בהיותו בסלוניקי לפני שנת רצ"ו, שהיא שנת עלייתו המשוערת לארץ ישראל,¹⁶ או שמא החל לעסוק בביאור סדר זרעים רק לאחר עלייתו.¹⁷ כך או כך, בצפת השלים רש"ס את ביאורו ואת ההדרת הנוסח לפחות לארבע המסכתות הראשונות של ירושלמי זרעים.¹⁸

-
- ¹³ מ' עסיס, 'לנוסח הירושלמי של ר' שלמה סיריליו למסכת שקלים', ספר זיכרון להרב יצחק נסים, חלק שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיט - קנט.
- ¹⁴ עסיס עצמו אינו שולל אפשרות להניח שרש"ס לא השתמש במהדורת דפוס וינציה גם לאחר שמהדורה זו יצאה לאור - ראה מה שכתב בעמ' קמב במאמרו. אולם דבריו אלה אינם נראים לי, שכן אין זה סביר שרש"ס יימנע מלהשתמש במהדורת הדפוס, שזכתה לתפוצה ברחבי העולם היהודי, מיד לאחר הופעתה. יתר על כן, בפרק ה בעבודה זו אוכיח כי רש"ס השתמש בנוסח דפוס וינציה לצורך ההדרת נוסח הירושלמי של מסכתות ברכות - ביכורים. נראה אפוא כי אי-השימוש בנוסח ד"ו לצורך ההדרת הנוסח של מסכת שקלים מוכיח כי הוא עסק במסכת זו לפני שנת רפ"ג.
- ¹⁵ שלא כלעהמאן הסבור כי רק ה'מורה מקום', מבוסס על מהדורת ד"ו (ראה בהקדמה למהדורתו, מגנצא תרל"ה), וליברמן שכתב (סה"י למארכס, עמ' שא), כי רש"ס 'התחיל כנראה לחבר את פירושו לירושלמי <זרעים>, לפני שיצא לאור הירושלמי ד"ו'. להלן אדון בהרחבה בדבריו אלה של ליברמן.
- ¹⁶ ראה מה שכתבתי לעיל, פרק א הערה 16.
- ¹⁷ ראוי לשים לב לכך שבפירושו למסכת ברכות (קס ע"ב) כתב רש"ס: 'כגון אנו בני ארץ ישראל', ובפירושו לפאה (עה ע"ב) כתב: 'ואחר שבאתי לא"י ... הבנתי העניין הזה', אבל מכאן אין עדיין הוכחה מוחלטת שהפירוש כולו למסכתות ברכות ופאה נכתב בארץ ישראל, שכן לא מן הנמנע שהמובאות האלה הן שיבוצים מאוחרים לפירוש, שעיקרו נכתב עוד קודם לכן בחו"ל.
- ¹⁸ בקולופון של כה"י הקדום ביותר של עבודת הרש"ס הידוע לנו, כ"י פאריס, heb. 1389/1, הכולל את הפירוש ואת הנוסח שההדיר למסכתות אלה, כתוב: 'בש [נת] השב ישראל לנויחם, במתא צפת שבגליל העליון'. שנה זו פוענחה בידי שוואב (82 p. <1911> R. E. J. 61) כשנת ש' (1540) (בכתב היד יש שלוש נקודות מעל לשי"ן).

באשר למקום כתיבת הפירוש למסכת שביעית יש נתונים סותרים; ניתן להביא ראי לכאורה לכתיבת הפירוש בצפת, ממה שכתב רש"י בביאורו לשביעית (צו ע"ב):

ונהגו בדורנו לדור בצפת ... ועוד דצפת מוכח בירושלמי דר"ה דכבשוהו עולי בבל ... וכן הקבלה כאן שצפת כבשה עזרא, ואם כן צריכין אנו לנהוג בפירות, קדושת שביעית בין לענין אכילתן בין לענין הנייתן, בין לענין ביעורן ...

ברור מההקשר שכוונת רש"י היא לומר שאנו - יושבי צפת - צריכים לנהוג קדושת שביעית בפירות הגדלים בה. מדרך הניסוח בגוף ראשון עולה, שדברים אלה נכתבו בצפת. אכן אין עדיין ראיה מכך שהפירוש כולו נכתב בצפת.¹⁹

אולם מתוכן תשובה, ששלח ר' דוד בן זמרא (רדב"ז) ממצרים,²⁰ אל רש"י לירושלים, יש לכאורה ראיה על כתיבת הפירוש לשביעית (או לפחות על השלמתו) בירושלים.

רש"י פנה לרדב"ז בשלוש בקשות: א. - שיבאר לו קטע קשה בתוספות בבבא קמא; ב. - שיבאר לו קטע מירושלמי במסכת שביעית; ג. - שיבאר לו את המשנה במסכת ידים, פרק ד משנה ג.

בראש איגרת תשובת הרדב"ז לשאלות רש"י כתוב: 'לירושלים: לכה"ר שלמה סיריליו יצ"ו'.

באשר לבקשה הראשונה כתב הרדב"ז: 'לענין דיבור התוס' לא רציתי להטריח את קולמוסי עד אשר תבאר את קושיותיך'.²¹ באשר לשתי הבקשות האחרות נענה הרדב"ז, וביאר לו בהרחבה את אשר נתבקש לבאר.²² מעיון בפירושו של הרש"י למסכת שביעית, לקטע שעליו ביקש ביאור מהרדב"ז,²³ מתברר כי הוא שילב למעשה את דבריו של רדב"ז, בביאורו הוא על הסוגיה, מבלי להזכירו בשמו. מתברר אפוא כי הפנייה לרדב"ז בעניין ביאור הקטע בירושלמי היה לצורך ביאורו למסכת שביעית. גם בקשת הביאור למשנה במסכת ידים - משנה הדנה בהפרשת מעשרות בעמון ובמואב בשנה השביעית - הייתה ככל הנראה לצורך עבודתו בפירוש מסכת שביעית.²⁴

העובדה כי שני עניינים הכלולים בביאור רש"י לשביעית - מקורם בדברי רדב"ז אליו בתשובה שנשלחה לירושלים, מצביעה אפוא על כך כי את ביאורו למסכת שביעית כתב הרש"י, או לפחות השלים, לאחר שנת ש"ו, בעת שישב כבר בירושלים.

¹⁹ ראה לעיל הערה 17.

²⁰ הרדב"ז (1479 - 1573) הגיע למצרים זמן מועט לפני רע"ג - 1513, וחי בה אדבעים שנת. בחלק מזמן זה היה ראשה הרשמי של יהדות מצרים. התשובה שלפנינו אינה מתוארכת. עכ"פ, מן העובדה כי נשלחה לרש"י לירושלים עולה כי יש לתארכה לאחר שנת ש"ו, השנה אשר בה הגיע רש"י לירושלים.

²¹ מסגנון זה, וגם מנוסח פתיחת התשובה: 'לכה"ר שלמה סיריליו', ותו לא, נראה כי לפחות בעת כתיבת התשובה לא היה רש"י מוכר בעולם התורה שבאזור (א"י - מצרים) כרבה של ירושלים. ראה דיון בשאלה זו, בפרק א לעיל.

²² תשובה זו של הרדב"ז כלולה בספר: שו"ת הרדב"ז מכ"י, בני ברק תשל"ה, עמ' קנז - קנט.

²³ ראה רש"י לשביעית, כא ע"ב.

²⁴ הרש"י דן בהרחבה בעולה ממשנה זו, בביאורו לשביעית, צג ע"א - צד ע"א.

נראה כי הפתרון לבעיה הנובעת מנתונים סותרים אלה הוא זה: לא מן הנמנע כי את המהדורה הראשונה של פירושו לשביעית, כתב רש"י בצפת, 25 ואילו את המהדורה שלפנינו שהיא מהדורה מאוחרת ומתוקנת - והיא זו הכוללת את שני הביאורים הנ"ל שמקורם בדברי רדב"ז - אכן השלים רש"י בירושלים. 26

נראה כי רש"י כתב את פירושו לפי סדר המסכתות של סדר זרעים. דבר זה מוכח, מזה שבדרך כלל הוא השתמש בלשון עתיד ברומזו בביאורו למסכת אחת על ביאור לקטע ממסכת הממוקמת בסדר, אחריה, 27 ואילו בזמן שהוא רומז בביאורו על מסכת אחת, לביאור לקטע ממסכת הממוקמת בסדר, לפניו, הוא השתמש בלשון עבר. 28

אכן יש לעניין זה כמה חריגים:
בפאה יח ע"ב כתב: 'וכבר הארכתי בזה בריש מעשרות בס"ד'. (כך בגוף כי"פ)
ובדמאי לג ע"ב ובכלאים ו ע"א כתב: 'וכתבתיו במסכת חלה בס"ד' (כך בגוף כי"פ),

אך דומה כי אין במובאות אלה כדי לסתור את הנחתי כי רש"י כתב את ביאורו לסדר זרעים לפי סדר המסכתות. להערכתי במהדורה הראשונה של פירושו 29 כתב רש"י בביאורו לפאה: 'ועוד אכתוב בזה בריש מעשרות בס"ד', או בלשון מעין זו, וכך גם במהדורה הראשונה לדמאי ולכלאים נקט בלשון עתיד כלפי דבריו בחלה, אך בעת הכנת המהדורה הראשונה כתשתית לשנייה כבר הספיק לסיים את ביאורו למעשרות ולחלה, וע"כ הגיה את דברי עצמו מלשון עתיד ללשון עבר. 30

25 בדברים אלה אני חוזר בי מהניסוח הבלתי מסויג בדבר השלמת כתיבת פירוש רש"י לשביעית בירושלים, במאמרי בפעמים, 49 (סתיו תשנ"ב): ראשון פרשני הירושלמי, עמ' 37. כמו כן יש להעיר כי כ"י פריז של פירוש רש"י שנכתב בצפת (ראה הערה 18 לעיל), כולל שריד של 'מורה מקום' לסוף מסכת כלאים ולתחילת מסכת שביעית! עובדה זאת יכולה להצביע - אם כי לא להוכיח - על כך שרש"י עסק בפירוש מסכת שביעית כבר בשבתו בצפת. וראה עוד בדבריי להלן, כי מסתבר שלא רק את פירושו לשביעית כתב בצפת, אלא גם את הפירוש למסכתות הממוקמות בסדר זרעים אחרי מסכת שביעית. וראה עוד משייך להלן פרק שביעי, הערה 25.

26 פירוש רש"י לשביעית שלפנינו הוא עפ"י כתב היד המצוי בספרייה הבריטית, וכתב יד זה אינו המהדורה הראשונה של פירושו לשביעית. יש לנו אי אלה שרידים מהמהדורה שקדמה לזו של כ"י לונדון, אך אין לנו כ"י שלם של מהדורה זו, כך שלא ניתן לבדוק אם שני הביאורים שמקורם בתשובת הרדב"ז מובאים או אינם מובאים בה.

27 למשל, בביאורו לשביעית כד ע"א, כתב: 'וכל זה יתברר במסכת ערלה בס"ד'.

28 למשל, בביאורו לחלה כו ע"א כתב: 'בפרק האוכל מזיד (תרומות פרק ז) איתא, ופרשנו שם...'

29 להלן בפרק ג אוכיח כי כ"י פריז הוא המהדורה הקדומה ששרדה מפירוש רש"י אך הוא אינו המהדורה הראשונה של הפירוש עצמו.

30 חיזוק להערכתי זו הוא השימוש של רש"י בצירוף: 'בס"ד'. רש"י רגיל להשתמש בצירוף זה כלפי העתיד, אך לא כלפי העבר. מכאן, שמלכתחילה היה כאן משפט מנוסח בלשון עתיד, אך במקום הזה, משהגיה את דברי עצמו לא מצא לנכון למחוק צירוף זה, אעפ"י שלאחר ההגהה הדברים מוסבים על העבר.

על כל פנים, נוכח העובדה שבכ"י פריז אשר נכתב בצפת, השתמש רש"י בלשון עבר אל דברים שכתב בפירושו למעשרות ולחלה, יוצא כי הפירוש למסכתות אלה נכתב בצפת, לפני שנת שי"ן, 31 השנה אשר בה נכתב כ"י פריז, ונוכח הנחתנו כי רש"י פירש את סדר זרעים לפי סדר המסכתות יוצא, כי שם, בצפת, הוא סייב את כתיבת הפירוש לפחות על תשע מסכתות, עד סוף מסכת חלה. 32 באשר לפירוש למסכתות ערלה וביכורים, לא מצאתי נתונים חד-משמעיים שיש בהם כדי להצביע על מקום כתיבתו, אולם אם אנו מאמצים את ההערכה כי כ"י מוסקבה 1135, הכולל את פירוש רש"י ונוסח הירושלמי למסכתות תרומות - ביכורים, נכתב בצפת (ראה סקירה על כ"י זה להלן בפרק ג), הרי עולה כי בצפת סיים רש"י את עבודתו על סדר זרעים כולו.

אף באשר ל"גמרא" לעדויות ולפירוש שרש"י כתב עליה, אין נתונים המצביעים על מקום כתיבתם ועל מועדה. נראה לי שעיסוקו במסכת זו היה במהלך עבודתו במסכתות סדר זרעים ולפני כתיבת הפירוש וההדרת הנוסח של מסכת חלה. 33

מתי כתב רש"י את הפתיחה לביאורו?

לעניין זה כתב הרב מאיר לעהמאן בהקדמה לפירוש רש"י למסכת ברכות שההדיר:

גם יש לנו ראיה שמהרש"י כתב פתיחתו קודם שכתב פירושו (לא כהמחברים בימינו הכותבים הקדמותיהם אחרי חבוריהם, ונקראות הקדמות רק במקום ולא בזמן), כי הנה מהרש"י מתאונן בפתיחתו הראשונה כי לא מצא כ"י מתוקן מהירושלמי, ובפירושו למס' ברכות דף כ"ה בריש ע"ב בד"ה סלקון למי חטאתא כתב: 'כן מצאתי בספר מדויק', וזה לנו לאות, שאחרי בואו לטהר את הירושלמי מן השבושים, סייעו אותו מן השמים, ונמצא לפניו גם ספר מדויק.

דברים אלה של לעהמאן מתייחסים לדברי רש"י בפתיחה: "כי הנה בשאלוניקי, עיר גדולה של חכמים ושל סופרים ... לא מצאתי כי אם ספר אחד ישן, היה מהחכם מיסר שלמון ז"ל, והיה גם הוא מלא שיבושים", ומחעובדה כי רש"י לא הזכיר כאן את הספר המדויק אשר אותו הזכיר בפירושו לברכות, מוכח לדעת לעהמאן, כי כתב את פתיחתו קודם שכתב פירושו. 34

- 31 ראה לעיל הע' 18. יש אכן לשקול גם אפשרות שכ"י פריז נכתב בפועל לאחר שנת שי"ן, אלא שסופר כה"י העתיק כמות שהוא את הקולופון מכתב היד אשר ממנו העתיק, מבלי לעדכן את ציון השנה. עם זאת, כל עוד לא הוכח הדבר ולו לכאורה, נאמץ לצורך דיוננו את ההנחה שכתבת כ"י פריז כפי שהוא לפנינו, נסתיימה בשנת שי"ן. הנחה זו מקבלת חיזוק ממה שנוכח להלן בפרק שביעי, כי רש"י לא השתמש לצורך עבודתו בתיבורים שמהדורתם המודפסת הראשונה הייתה לאחר שנת ש', כגון, דפ"ר של ספרי, וינציה ש"ו.
- 32 כך - ולא כפי שקבעתי במאמרי בפעמים (לעיל הע' 25) כי רש"י כתב בירושלים את פירושו לכל המסכתות, החל במסכת שביעית ואילך.
- 33 הדבר מוכח מכך שרש"י כלל - בנוסח שלו לירושלמי חלה - קטע של מה"גמרא" שלו לעדויות (עדויות פ"א מ"ב וה"גמרא" אשר עליה). הקטע כולל כבר במסכת חלה כ"י מוסקבה - גינצבורג 1135 (כה"י הקדום ביותר של פירוש רש"י למסכתות תרומות - ביכורים), והוא מובא במהדורת דינקלס לחלה מו ע"א - מו ע"ב. כן יש לציין כי בביאור רש"י לחלה כח ע"ב כתב רש"י: 'ובעדויות הארכתי' (כך גם בגוף כ"י מוסקבה); מוכח אפוא שבשעת כתיבת הפירוש לחלה ה"גמרא" שלו לעדויות ופירושו עליה היו כבר כתובות.
- 34 גם מהר"ש ליברמן (סה"י למארכס, עמ' שא), הבין ככל הנראה בעקבות לעהמאן, שהפתיחה של רש"י נכתבה לפני שכתב את פירושו. הוא קבע כי

לדעתי הנחתו של לעהמאן כאילו הפתיחה נכתבה לפני כתיבת הפירוש, מוטעית. גם רש"י כמו המחברים בני זמננו, כתב את הפתיחה לפירוש, לאחר חיבור הפירוש. המעיין היטב בלשון הפתיחה יראה שהדברים מנוסחים בלשון עבר. הוא מספר למעיין מה הוא עשה ולא את מה שהוא מתכנן לעשות.³⁵ ובאשר למשפט הנ"ל אשר עליו מבססים לעהמאן וליברמן את דבריהם, נראה לי כי כל מה שרצה רש"י להביע במשפט זה היה, להמחיש עד כמה הלימוד בירושלמי לא היה נפוץ בעבר, שהרי אפילו בשאלוניקי, עיר גדולה של חכמים וסופרים - בעת שרש"י ישב שם - לא היה אלא ספר אחד ישן מלא שיבושים; אז, בעת יושבו בשאלוניקי, אכן עוד לא יצא לאור נוסח ד"ו, אך לאחר מכן, בעת כתיבת הפתיחה, נוסח ד"ו היה כבר מצוי לפניו; ובאשר לדברי ליברמן כאילו רש"י אינו מזכיר את ספרי הדפוס, להערכתו מה שכתב בתחילת הפתיחה 'ואפילו הגמרות עצמם אינם נמצאים מדויקות אלא כולם מלאים שיבושים' - מכוון לגמרות שבמהדורת הירושלמי של ד"ו.

אכן, נוכח הערכתי כי פתיחת רש"י נכתבה בארץ ישראל לאחר כתיבת הפירוש, צריך עיון, מדוע הזכיר בפתיחה רק את הספרים המשובשים של הירושלמי, ולא רמז לספר המדויק אשר אותו הזכיר בפירושו למסכת ברכות. אולי כוונת רש"י לומר כי נוסח הירושלמי בכלל, כפי שהיה תחת ידו, נראה לו כנוסח משובש, למרות הימצאותו של הספר המדויק, שהרי אין לנו ידיעות מה היה היקפו של אותו ספר מדויק שהזכיר; אולי הוא כלל רק את מסכת ברכות. נראה לי יותר להניח שבשעת כתיבת המהדורה הראשונה של פירושו, וגם בשעת כתיבת הפתיחה, שכאמור נכתבה רק אחרי כתיבת הפירוש, לא היה לפני רש"י אלא נוסח ד"ו; רק עם תום כתיבת הפירוש לסדר זרעים, ולאחר כתיבת הפתיחה, הגיע לידו של רש"י 'ספר מדויק' והוא השתמש בו לצורך עדכון פירוש הירושלמי ונוסח הירושלמי שלו,³⁶ עדכון שמצא את ביטויו במהדורות פירוש הרש"י ונוסחו לירושלמי כפי שהגיע לידינו, אך הוא לא מצא לנחוץ לתקן את דבריו בפתיחה ולדווח שם לקוראיו כי בינתיים הגיע לידו ספר מדויק של הירושלמי.

'הרב התחיל, כנראה, לחבר את פירושו לירושלמי <זרעים>, לפני שיצא לאור הירושלמי ד"ו', והוא הוכיח זאת מתוך שרש"י לא הזכיר בפתיחה את ספרי הדפוס. בהמשך דבריו כתב, כי לאחר מכן הגיע לידי רש"י נוסח ד"ו, והשתמש בה בקביעות, והוא מתבסס על דברי לעהמאן שהוכיח בסוף ההקדמה כי ה'מורה מקום' שבסוף פתיחת רש"י, ערוך עפ"י נוסח ד"ו. מאחר שכך, משמע כי ליברמן הבין שהפתיחה עצמה, אשר בה לא הזכיר את נוסח ד"ו, כתב רש"י עפ"י הבנתו לפני כתיבת הפירוש, שהרי במהלך כתיבת הפירוש סבור הוא שהיה לפניו נוסח ד"ו.

³⁵ למשל דבריו לגבי עבודתו על מסכת עדויות: '... ומה שלא יש בבבלי אספתי מן הירושלמי... וליקטתי ואספתי הכל, וכל תלמוד של משנה כתבתי במקומה, ופי' רש"י ז"ל במקומו, והתוספות ז"ל במקומם כתבתי...'.
³⁶ הנחה זו מאפשרת להבין מדוע רק באי אלה מקומות מושתתים פירושו ונוסחו על נוסחאות כ"י (ראה רשימתם להלן בפרק ה).

עובדה זו תמוהה לכאורה, שכן נוכח העובדה, שהיה בהישג ידו של רש"י 'ספר מדויק' של הירושלמי, ניתן היה לצפות כי מספר שינויי הנוסח המבוססים על עיון בכתב היד יהיה רב. נוכח הנחתי כי ה'ספר המדויק' היה בהישג ידו של רש"י רק לאחר סיום כתיבת המהדורה הראשונה של פירושו, העניין מוסבר. בשעת הכתיבה הראשונה לא היה לפני רש"י אלא נוסח ד"ו. משהגיע לידו ה'ספר המדויק' לא מצא רש"י לנחוץ להשוות באופן שיטתי בין נוסחו הוא לירושלמי זרעים, לבין הנוסח שבספר המדויק, אלא הוא הסתפק בבדיקת הנוסח בספר המדויק במקומות ספורים שנשארו מוקשים לאחר השלב

כך או כך, למיטב הערכתי הפתיחה נכתבה בתום מפעלו, לאחר כתיבת הפירוש לשקלים, לאחר כתיבת הפירוש לאחת עשרה המסכתות של סדר זרעים ולאחר כתיבת ה"גמרא" למסכת עדויות והפירוש לה.

ה'מורה מקום' של הרש"ס הוא חלק אינטגרלי של ה'פתיחה'; הוא החלק הראשון מארבעת החלקים המסודרים לאחר הדברים הכלליים שבתחילת הפתיחה. מאחר שכך, נראה שהעריכה הסופית של ה'מורה מקום' נעשתה בתום מפעלו של הרש"ס. עם זאת, יש מקום להניח כי התשתית ל'מורה מקום' הוכנה במקביל לכתיבת הפירוש על הירושלמי ולעריכת הנוסח של תלמוד זה.³⁷

לסיום הדברים בעניין סדר עבודתו של רש"ס, הנני מבקש לדון בשאלה, מה היה הסדר בכל מסכת ומסכת? האם החזיר את נוסח הירושלמי של כל מסכת לפני שכתב לה ביאור או לאחר הכתיבה?

לעהמאן דן בשאלה זו בסוף הקדמתו, ואלו דבריו:

המעין יראה באיזה מקומות בדבורי ההתחלות מפי' מהרש"ס כי הנוסחא בפירושו איננה שוה עם הנוסחא שערך הוא לבדו בהירושלמי, ולפעמים מפרש כוונת הירושלמי, ולפי הנוסחא שבירושלמי הדבר מפורש מאליו, כמו בדף ט ע"ב³⁸ בדיה מקרא, מפרש "ק"ש", ובנוסח הירושלמי הגיה מהרש"ס בכתב ידו ביני חטי מלת "ק"ש", וא"כ פירושו אך למותר. ולדעתנו יש לשפוט מזה שמהרש"ס כתב פירושו קודם שערך הגירסא המדויקת בספר, וגם אחרי שהסופר השלים לו נוסח הירושלמי ופירושו כפי שערך לפניו בכתב ידו, לא חדל מלתקן נוסח הירושלמי מכתב יד

הראשון של עבודתו. במקומות שמצא ממצאים בספר המדויק שיש בהם כדי לפתור את הקשיים, הכניס רש"ס לנוסחו ולפירושו את השינויים והתוספות המתאימים מתוך כתב היד.

³⁷ דברים אלה הם בניגוד לדבריו של לעהמאן אשר כתב במבואו למהדורתו: במאמר 'אם היו משקים בולען' (דף כ"ו ע"א) הנוסח במורה מקום 'פולטן' כמו בד"ו. ובפירושו כתב בפירוש שיש לגרוס בולען כמו שהוא בבבלי. ומראה אחרונה נראה שה'מורה מקום' ערך טרם כתב פירושו.

הנחתו זו של לעהמאן בנויה על נתונים חלקיים שהיו לפניו. לו היה לפניו כ"י פריז שהוא כה"י הקדום ביותר של הרש"ס שהגיע אלינו, לא היה מגיע למסקנה זו. נוסח הירושלמי בכ"י פריז כאן הוא: 'אם היו משקין פולטן', ואם היו אוכלין מסלקן לצדדין'. בפירושו, ד"ה אם היו משקין פולטן כתב הרש"ס: 'בגמרא דילן גבי משקין אמרינן דבולען', ובשולי הגיליון נוסף כנראה בשלב מאוחר יותר, לצורך הכנת המהדורה הבאה: 'והכי אית לן למגרס הכא'. בעקבות הערה זו שינה סופר כ"י לונדון (או סופר המהדורה שבין כ"י פריז לכ"י לונדון) את נוסח הפנים ל'אם היו משקין בולען'. ה'מורה מקום' הוכן על פי הנוסח הראשון של הרש"ס, ונוסח המובאה לא תוקן על פי הנוסח החדש.

מסתבר אפוא יותר שהכתיבה הראשונה של ה'מורה מקום' נעשתה במקביל לכתיבת הפירוש, ולעריכת נוסח הירושלמי.

³⁸ מהדורת דינקלס, מט ע"א.

שמצא אחרי כן,³⁹ ולא חש למחוק נוסח הירושלמי מפירושו, או מה שהוא פירש, במקום שהוא למותר לפי הנוסח שמצא אחרי כן.

מסקנתו זו של לעהמאן מקובלת עליי לחלוטין. יש עשרות דוגמאות של שינויים בין נוסח 'דיבור המתחיל' לבין נוסח הירושלמי שההדיר. עובדה זאת מצביעה בבירור כי כתב את פירושו, לפני שההדיר את נוסח הירושלמי. אילו סדר העבודה של רש"ס היה הפוך, נוסח 'דיבורי המתחיל' היה צריך להתאים לנוסח הירושלמי שלו עצמו. בעל כורחנו, חייבים אנו להסיק כי תחילה כתב את פירושו,⁴⁰ ורק אח"כ ההדיר את נוסח הירושלמי, והוא לא מצא לנחוץ לשנות את נוסח 'דיבורי המתחיל' ולהתאימן לנוסח הירושלמי כפי שההדיר. כמו כן יש לציין כי בההדירו את נוסח הירושלמי הוסיף רש"ס הרבה פעמים פסקאות משלימות מבריות שבתוספתא ובמדרשי הלכה. לתוספות אלה אין התייחסות בפירושו. גם עובדה זו מצביעה על כך כי כתב את פירושו לפני שההדיר את נוסחו, שכן אילו סדר הדברים היה הפוך, לא סביר שהיה נמנע מלהתייחס אליהם בפירושו.

³⁹ באשר לדוגמה שהביא לעהמאן, לא נראה כלל וכלל שרש"ס תיקן את נוסח הירושלמי 'מכתב יד שמצא אחרי כן', אלא רש"ס בעצמו, לנוכח פירושו הוא, הוסיף מדעתו את הצירוף 'ק"ש' לנוסח הירושלמי.

⁴⁰ בדיקה שיטתית מעלה כי נוסח 'דיבורי המתחיל' תואם בדרך כלל את נוסח דפוס וינציה (למשל רש"ס ברכות ו ע"ב: 'פני ... מאדימין'; בד"ו ב ע"ב 25 ובד"ה בפירוש: 'מאדימות'. רש"ס קיב ע"ב 10: 'אתאמרת'; בד"ו ה ע"א 34 ובד"ה בפירוש 'איתתבת'. רש"ס קמ ע"א 7: 'תבע להן מזון'. בד"ו ט ע"ד 23 ובד"ה בפירוש ללא 'להן'. וראה דוגמאות נוספות בנספח, עמ' 248 - 249). גם עובדה זו מצביעה כי נוסח דפוס וינציה שימש לו תשתית לפירושו.

פ ר ק ש ל י ש י

תיאור כה"י ששרדו ותולדותיהם

פירושו של רש"י ונוסחו לירושלמי סדר זרעים ולירושלמי מסכת שקלים, וה"גמרא" שלו ופירושו למסכת עדויות מצויים בידינו בכתבי יד שונים. לכל המסכתות - להוציא מסכת שביעית - שרדו פירושו ונוסחו ביותר מכ"י אחד.

להלן רשימת כה"י ששרדו:

1. כ"י פריס (Bibl. Nationale, Heb. 1389/1) הכולל את פירוש הרש"י ואת נוסחו לירושלמי ברכות, פאה, דמאי וכלאים.

2. כ"י מוסקבה - אוסף גינצבורג 1135, הכולל את פירוש הרש"י ואת נוסחו לירושלמי תרומות, מעשרות, מעשר שני, חלה, ערלה וביכורים.

3. כ"י לונדון, הספרייה הבריטית (The British Library) 403 (Or. 2822) הכולל את פירוש הרש"י ואת נוסחו לירושלמי ברכות, פאה, דמאי, כלאים ושקלים.

4. כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 404 (Or. 2823) הכולל את פירוש רש"י ואת נוסחו לירושלמי שביעית, תרומות, מעשרות ומעשר שני; כמו כן כלול בכרך זה העתק שני של ראשיתה של מסכת שביעית והעתק שני - כמעט שלם - של מסכת דמאי.

5. כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 405 (Or. 2824) הכולל את פירוש הרש"י ואת נוסחו לירושלמי חלה, ערלה וביכורים.

6. כ"י אמסטרדאם - עץ-חיים 31 & 47 (כיום בספרייה הלאומית בירושלים) הכולל את פירוש הרש"י ואת נוסחו לירושלמי ברכות ופאה.

7. כ"י מוסקבה - אוסף גינצבורג 1133 הכולל את ה"גמרא" שחיבר רש"י לעדויות ואת פירושו ל"גמרא" זו.

8. שרידים של כ"י

א. שרידי שני דפים לא רצופים מירושלמי שביעית עם פירוש הרש"י (ספריית ביהמ"ד לרבנים באמריקה 8 - 7 / 3033 ENA).

ב. שרידי ארבעה דפים רצופים מירושלמי שביעית עם פירוש הרש"י (ס"ט פטרבורג, הספרייה הלאומית 743 EVR 2A).

רוב כתבי היד ששרדו הם כפיה"נ העתקות סופר ואינם אוטוגרף של רש"י עצמו. הדבר עולה מהעובדה שברוב כה"י יש עימוד¹, טקסט הירושלמי במרכז העמוד.

¹ אכן, כ"י לונדון Or. 2824, שבו אין עימוד - הפירוש נכתב ברצף אחד ולשון הירושלמי ברצף אחר - הוא אוטוגרף של רש"י, כפי שאנמק בהרחבה להלן אגב תיאור כ"י זה. לדעתם של שוואב (ראה דבריו להלן) ובקר (H. J. Becker, Die Sirillo - Handschriften des Talmud Yerushalmi, FJB 1988, Heft 16, s.72), כ"י פריז הוא אוטוגרף של רש"י, וכך נכתב גם

ופירוש הירושלמי מסביב לטקסט זה, והסופר המעתיק תכנן את העתקתו, לפי אורך פירוש רש"י שהיה לפניו, באופן שטקסט הירושלמי והפירוש המתייחס אליו יופיע באותו עמוד. מובן מאליו שתיאום זה לא יכול היה להיעשות בעת הכתיבה הראשונה של הדברים. גם השוואה פליאוגרפית בין הכתב שבגוף הפירוש לבין הכתב של ההערות שבין השיטין ושבשולי הגיליון מצביעה על כך; יש לפנינו בכל אחד מאלה כתיבת יד שונה. ככל הנראה, חלק גדול מן ההערות שבין השיטין ושבשולי העמוד הן מכתבת ידו של רש"י עצמו,² ואילו גוף הטקסט נכתב בכתיבת ידו של סופר מעתיק.

ועתה לעצם ההערות. ברוב כתבי היד ששרדו יש מחיקות, ויש תוספות בין השיטין ובשולי העמוד - כל זאת בעיקר בפירוש, אך גם בנוסח הירושלמי. השוואת נוסח הירושלמי ונוסח הפירוש בכתבי היד השונים - במסכתות ששרדו מעבודת רש"י בהן יותר מכתב יד אחד - השוואה זאת מעלה כי מה שמובא בין השיטין או בשוליים בכתב יד אחד מובא בגוף הטקסט בכתב יד האחר.

התמונה המתקבלת היא שרש"י המשיך לעבד את פירושו ואת נוסח הירושלמי שלו גם לאחר שהועתק באופן מקצועי ע"י הסופר. פה ושם הוא מצא לנכון להוסיף, פה ושם - לגרוע ולמחוק, ואח"כ ביקש מסופר להעתיק את הכול מחדש תוך הכללת תיקוניו בגוף הטקסט. יש לפנינו אפוא "מהדורות" שונות של פירוש רש"י.

להלן תיאור כתבי היד ששרדו ותולדותיהם, לפי סדרם ברשימה דלעיל. למעשה, נוכל לתאר רק את תולדותיו וגלגוליו של כ"י לונדון, שכן אין בידינו פרטים על תולדות כה"י האחרים. לגבי כ"י לונדון, שהוא למעשה כ"י חתום ע"י רש"י עצמו, כ"י מוכן להדפסה, יש לנו נתונים מלאים על גלגוליו עד שפירוש רש"י ונוסחו, הודפסו בפועל על פיו.

בהמשך הדברים ננסה להעריך את סדר כתבי היד איזהו המוקדם ואיזהו המאוחר.

1. כ"י פריז, Bibl. Nationale, Heb. 1389/1

כה"י תואר לראשונה בקצרה ע"י מ' שוואב (M. Schwab),³ ולפני שנים אחדות בהרחבה ע"י ה"י בקר (H. J. Becker).⁴ להלן דבריו של שוואב:

Talmud de Jérusalem, avec le commentaire de R. Moïse Syrileio, première section (Zeraïm), incomplete. Ce texte écrit a Safed, l'an 5300 (1540), parait être l'autographe du commentateur. Papier, fol. (Publie a Mayence, 1875, fol.)

בכרטיס כ"י פריז במכון לתצלומי כה"י העבריים בספרייה הלאומית בירושלים; כאמור, דעתם זאת אינה נראית לי.

² עפ"י תוכנו, חלק גדול מן ההערות יכולות רק להיות הערות של המחבר. גם לגבי כ"י לונדון מסיק לעהמאן בהקדמתו, כי הערות השוליים הן משל רש"י. אכן יש להעיר כבר עתה, כי בכ"י לונדון מצויות הערות שוליים שנכתבו על ידי אחרים וביניהם ר' יאודה זרחיה אזולאי, ראה משי"כ על כך הרב ניסן זק"ש, 'משנה זרעים', ירושלים תשל"ב, עמ' 74, ומה שאכתוב להלן.

³ M. Schwab, Manuscrits du Supplément Hébreu de la Bibliothèque Nationale de Paris, REJ 61 (1911), p. 82.

⁴ לעיל הערה 1, עמ' 68 - 71.

תיאור כ"י פריז שלהלן מבוסס על התרשמותי האישית ממנו (בדקתי את כתב היד עצמו בספרייה הלאומית בפריז, ואת המיקרופילם שלו במכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים), ועל תיאוריהם של שוואב ושל בקר (ראה לעיל).

כתב היד כפי שהוא לפנינו כולל 269 דפים; גודל הדף: 25.5 ס"מ אורך, 19 ס"מ רוחב; כל דף כולל מקסימום שלושים ושמונה שורות. עשרים הדפים הראשונים ששרדו אינם שלמים, וחלקם התחתון חסר במידה זו או אחרת. כמה עשרות דפים נוספים בהמשך - גם אם שרדו בשלמותם - ניזוקו מסיבות אלו ואחרות עד כדי הפיכת הטקסט לבלתי קריא.

בכתב היד מצויים שלושה ספרורי דפים:

1. ספרור קדום של הדפים באותיות. ניתן לזהותו החל בדף 3. דף זה - שהוא הדף השני של הפירוש לברכות - מסומן כדף כה. ניתן אפוא להעריך שכתב היד שלנו כלל גם את פתיחת רש"י ש"תפסה" עשרים ושלושה דפים. בקר מציין שספרור זה שגוי בחלקו. אין דף המסומן באותיות קמו, והדבר אינו נובע מאבדן, שכן הטקסט אינו חסר.
2. ספרור שוטף של הדפים ששרדו בספרות 1 - 267. הספרור נעשה כפיה"נ בספרייה בפריז. הרישום להלן יהיה עפ"י ספרור זה.
3. ספרור שוטף של הדפים ששרדו בספרות 267 - 1. המספרים רשומים במהופך, ודבר זה מלמד שהספרור נעשה ע"י אדם שאינו מכיר צורת אות עברית, וספרר את הספר משמאל הספר לימינו, דהיינו מסופו לתחילתו, תוך החזקת הספר במהופך.⁵

בכתב היד שלפנינו יש עימוד: טקסט התלמוד במרכז העמוד, והפירוש מסביבו. הטקסט כתוב באותיות דפוס מרובעות, ואילו הפירוש - בכתובה ספרדית קורסיבית. להערכת העימוד מצביע על כך שכתב היד נכתב ע"י סופר, ולא כפי שהעריכו שוואב ובקר, כי כ"י פריז הוא אוטוגרף של רש"י.⁶ כך או כך, בקר מבחין בשלוש כתיבות יד שונות בכ"י פריז. רובו של כתב היד נכתב ע"י סופר אחד (להלן: א'), והדפים המחודשים נכתבו ע"י שני סופרים שונים (להלן: ב' ו-ג'). להלן תיאור מפורט של כתב היד:

א. 1 ע"א - 1 ע"ב

שריד של דף מפתיחת רש"י. השריד הוא מה'מורה מקום' לסוף מסכת כלאים ולתחילת מסכת שביעית. כפי שציינו לעיל, ספרור האותיות שבהמשך מוכיח כי פתיחת רש"י בכ"י שלפנינו הייתה כתובה על עשרים ושלושה דפים. אורך הפתיחה זהה, או לפחות דומה, לאורך הפתיחה בכ"י לונדון,⁷ ומעובדה זו עולה, כי בכ"י שלנו, אעפ"י שהוא כולל רק את פירוש רש"י למסכתות ברכות - כלאים, כלל המבוא את 'מורה מקום' לכל סדר זרעים.⁸ העובדה כי בשריד שלפנינו שרד 'מורה מקום' לתחילת שביעית מחזקת הנחה זו.

ב. 2 ע"א - 70 ע"ב

נוסח הרש"י לירושלמי ברכות וביאורו למסכת זו. דף 35 הוא דף מחודש שנכתב ע"י ב'. אפשר לזהות את השונות בכתבת

5 בקר לא הזכיר ספרור זה.

6 ראה לעיל הערה 1.

7 בכ"י לונדון 403 כללה הפתיחה כפיה"נ עשרים וחמישה דפים וחצי.

8 ראה מה שכתבתי לעיל, פרק שני, עמ' 25.

היד של דף זה, לעומת כתיבת היד של הדפים האחרים. כמו כן יש לציין כי חסר בדף הספרור באותיות.⁹

ג. 70 ע"א - 125 ע"א
נוסח הרש"ס לירושלמי פאה וביאורו למסכת זו.

ד. 125 ע"ב - 182 ע"ב
נוסח הרש"ס לירושלמי דמאי וביאורו למסכת זו.

ה. 183 ע"א - 267 ע"ב
נוסח הרש"ס לירושלמי כלאים וביאורו למסכת זו.
דף 196 הוא דף מחודש שנכתב ע"י ג'; יש בו ספרור האותיות, להערכתו באותה כתיבת יד של הספרור בשאר הדפים.
דף 209 ודף 251 הם דפים מחודשים שנכתבו ע"י ב. יש בהם ספרור האותיות, אך בהשוואה לספרור האותיות בשאר הדפים ניכרת כאן - להערכת בקר - כתיבת יד אחרת.¹⁰

בסוף 267 ע"ב - קולופון שנכתב ע"י א' בזה"ל:
בש[נת] השב ישראל לנויהם במתא צפת שבגליל העליון.

כאמור, שוואב פיענח שנה זו, כשנת שי"ן (=1540), זאת מתוך ששם לב כי יש שלוש נקודות מעל לשי"ן במילת 'השב' להדגשתה.¹¹ להלן צילום הקולופון:

הדרן עלך אין אסור וסליקא לה מסכת כלאים
ברחמי צמא וסימנה דפידוקי חיטי סאה בערו
קוחת דכרב ויעריה יערה בן כלאים אסור
השב וצפת צפת שבגליל העליון
יערה אל תיכסה בנלך ואע"י

ו. 268 ע"א - 269 ע"ב

שני דפים עשויים קלף ועליהם כתובים פסוקים מספר דניאל. בקר סבור כי בדפים אלה שמקורם בכתב יד אחר, השתמשו תחילה לצורך כריכת כה"י, וגם לאחר שנכרך כ"י בכריכה מסיבית יותר, לא הוציאו דפים אלה לפני ביצוע הכריכה.

9 ניתן להבחין בשרידיה של הדף המקורי - לרבות בשרידי אותיות של הדף המקורי בכתיבת יד של א - בין דף 35 לדף 36 (בקר בהערה 54 במאמרו).
10 מאחורי העמודים 209 ו-251 ניתן להבחין בשרידיהם של הדפים המקוריים בשרידים שמאחורי עמ' 251 ניתן להבחין גם בשרידי אותיות של הדף המקורי בכתיבת ידו של א' (בקר בהערה הנ"ל).
11 בקר (בעמ' 71 במאמרו) פיענח את השנה כשנת ה' אלפים ש"ב; הוא לא העיר כי הבי"ת והה"א בטקסט אינן מסומנות; כמו כן לא ציין שבדבריו אלה הוא חולק על שוואב, שאת דבריו ציטט מיד בהמשך הדברים. על כל פנים לא נראה לפענח את השנה כשנת ש"ז, שהרי רש"ס עבר לירושלים בשנת ש"ו, ויש להניח כי כה"י נכתב בצפת בפיקוחו.

2. כ"י מוסקבה - אוסף גינצבורג 121135

כ"י זה כפי שהוא לפנינו כולל 231 דפים. צורת מבנה הדף בו דומה לצורת מבנה הדף בכתבי היד פריז 1389/1, לונדון 403 ולונדון 404. אף בו יש עימוד: לשון הירושלמי - במרכז כל עמוד באותיות מרובעות, ופירוש רש"ס - מסביב בכתובה ספרדית קורסיבית. כה"י שלנו כולל את נוסח הירושלמי ואת פירוש רש"ס למסכתות תרומות, מעשרות, מע"ש, חלה, ערלה וביכורים; במסכתות אחדות אבדו מכה"י שלנו כמה דפים - ראה פירוט להלן. בעיית כה"י שלנו היא, שהוא כרוך לפנינו ב'בלגן' מוחלט. ההתרשמות היא כאילו כתב היד התפרק והתפזר - ואז אבדו אולי כמה דפים - וכשאספוהו מחדש לצורך כריכה, סידרו או הדפים באופן מקרי לחלוטין, ככל הנראה בגלל חוסר מקצועיות של עובדי הספרייה. בקרן המאמץ את ההנחה כי כתב היד שלנו הוא המשכו של כ"י פריז 1389/1, משער כי כשם שכ"י פריז נכתב בצפת כפי שמוכח מהקולופון שבסופו, כך גם כה"י שלנו. השערה זו, אם כי אינה מוכחת, היא אפשרית בהחלט.¹³

כה"י שלנו אינו מסופר בספרות אותיות קדום של הדפים, אלא יש בו ספרות מאוחר של הדפים בספרות,¹⁴ המתייחס לסדר המבולבל שלהם כיום, ולא לסדר המקורי שלהם. היעדר ספרות באותיות בכה"י שלנו, יכול לגרום לנו להטיל ספק מה בהנחה שכה"י שלנו הוא המשכו של כ"י פריז, שהרי ניתן היה לצפות - אילו כך היה - שאותם נוהגי כתיבה המאפיינים את כ"י פריז יבואו לידי ביטוי גם בכ"י שלנו.

אם נסדר את דפי הכרך עפ"י סדרם הנכון, תתברר לנו הרשימה דלהלן של הקיים והחסר בכ"י זה.¹⁵

¹² הדברים שלהלן מבוססים על עיוני בסרט ובפוטוסטאט של כ"י זה (פ' 4535) במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בספרייה הלאומית בירושלים, וכן על סקירתו של בקר, 65 - 61, *JSB, Heft 17, 1989*, הכתובה אף היא על בסיס בדיקתו את הסרט ואת הפוטוסטאט.

¹³ אולם אינני מסכים עם מה שכתב כי כשם שכ"י פריז הוא אוטוגרף של רש"ס, כך גם כה"י שלנו; כשם שאני חלוק עליו בהנחה זו לגבי כ"י פריז, כמפורט לעיל, כך אני חלוק עליו בהנחה זו לגבי כה"י שלנו. בהמשך דבריו כתב בקר על חשיבות יתרה של כ"י מוסקבה, לעומת כ"י פריז, שכן לטענתו, לכ"י פריז יש העתק מאושר ע"י רש"ס עצמו - כ"י לונדון 403, דבר שאין לכ"י שלנו. דברים אלה אינם נכונים, שכן הוכחנו בעליל כי כ"י 405 הוא אוטוגרף של רש"ס, ומוכח בעליל כי כ"י זה הוא העתק ישיר מכה"י שלנו (ראה להלן הע' 51).

¹⁴ ניתן להבחין בספרות זה רק מדף 120 ואילך. יש לציין כאן את הספרות של דפי הצילומים בפוטוסטאט המותאם לסדר הדפים המבולבל בכרך כתב היד, אולם כבר העיר בקר כי הספרות אינו מדויק ויש בו טעויות. בקופסת הפוטוסטאט מונחת 'רשימת התמצאות' הערוכה לפי סדר המסכתות, המאפשרת למעיין לאתר את הסדר המקורי הנכון של הדפים. הרשימה נערכה ע"י הרב קלמן כהנא ז"ל. הציונים ברשימה זו מותאמים לרישומי המספרים המוטעים שבדפי הפוטוסטאט. בקר ערך 'רשימת התמצאות' חדשה המותאמת לסדר הדפים בכרך כתב היד, כפי שהוא לפנינו.

¹⁵ ציוני הדפים ברשימה עפ"י ד"ר.

1. תרומות:

נוסח קיים:

מתחילת המסכת (מ ע"א): חמשה לא יתרמו...
עד מ"ב ע"ב שורה 46: מה דאמר שמואל לקרבן
ואח"כ נוספה המשנה ג ט: הכותי והנכרי שתרמו - ור' שמעון פוטר. ^א

נוסח חסר: ממב ע"ב שורה 46: הוציא להן תרומה...
עד מד ע"ב שורה 9: אמר להן במזכה ע"י אחר.
וחסרה גם תחילת המשנה ו ב: בת ישראל.

נוסח קיים: המשך פ"ו מ"ב: שאכלה תרומה ואח"כ נישאת לכהן...
ממד ע"ב שורה 9: לא הספיקה לשלם עד שנתגרשה...
עד מח ע"ב שורה 42: מדליק שמן שרפה בחנוכה. (סוף המסכת)

2. מעשרות:

הנוסח מלא

3. מעשר שני:

נוסח קיים:

מתחילת המסכת (נב רע"ב): מעשר שני אין מוכרין אותו...
עד נה ע"ד שורה 39: רבי יוסי ורשב"ג אמרו דבר אחד. כמה דר'

נוסח חסר: מדף נה ע"ד שורה 39: יוסי אמר אין אנו...
עד נו ע"ג שורה 31: מאחר שהוא ראוי...זכה
וחסרה גם תחילת המשנה ה י: במנחה... הקדש זה.

נוסח קיים:

המשך המשנה ה י - ה יג: מעשר שני ונטע רבעי - כדי שתתן טעם בפירות.
מדף נו ע"ג שורה 31: ויתודה ביום טוב ראשון של פסח
עד נו ע"ג שורה 37: לתפילה של יד

נוסח חסר: מדף נו ע"ג שורה 38: אמר...אוף אנא סבר כן
עד נו ע"ד שורה 46 (סוף המסכת): דמאי לא תיקן
והחיסור נמשך בחלה.

4. חלה:

נוסח חסר:

מתחילת המסכת, נו רע"א המשנה: חמשה דברים חייבין בחלה
מדף נו ע"א שורה 43: חמשה דברים... בחלה
עד נו ע"א שורה 63: אלא חיטים ושעורים בלבד

נוסח קיים:

מדף נו ע"א שורה 63: הילא בשם ריש לקיש
עד נו ע"ג שורה 25: הרי זה שותלו

נוסח חסר: מדף נו ע"ג שורה 25: במקום הטינא אבל לא...
עד נו ע"ג שורה 57: שהקדימו בשבולין...רבי

נוסח קיים:

מדף נז ע"ג שורה 57: אבהו בשם ריש לקיש, מעשר ראשון...
עד נח ע"א שורה 38: עשאה לימודין פטורה

נוסח חסר: מדף מח ע"א שורה 38: רבי בא בשם שמואל...
עד נח ע"א שורה 54: קיימתי עשר מצוות

נוסח קיים:

מדף נח ע"א שורה 54: חלה על הכל תרומה על הכל
עד ס ע"ב שורה 62: מרדפין אחריה לשם (סוף המסכת)

5-6. ערלה וביכורים:

הנוסח מלא

3. - 4. - 5. כ"י לונדון 405-404-403 (הספרייה הבריטית 2822-2823-2824) or. 16

א. תיאור כללי

שני הכרכים הראשונים של כ"י זה שווים בצורתם והכרך השלישי שונה מהם
בנתונים אלו:

1. הדף בשני הכרכים הוא בתבנית פוליו: 28 ס"מ אורך על 21 ס"מ רוחב;
הדף בכרך השלישי הוא בתבנית קווארטו: 21 ס"מ אורך על 16 ס"מ רוחב.
2. בשני הכרכים הראשונים יש עימוד: המשנה והתלמוד באותיות מרובעות
במרכז העמוד בחלקו הפנימי, והפירוש סביב להם - מעליהם, לצדם ומתחתם -
בכתיבה רבנית ספרדית. מספר השורות של הפירוש בעמוד הוא בדרך כלל
ארבעים; מספר השורות של הירושלמי עצמו משתנה מעמוד לעמוד בהתאם
לאורך הפירוש (ישנם עמודים שאין בהם שום טקסט של ירושלמי בגלל אורך
הפירוש). בכרך השלישי אין עימוד: הפירוש כתוב ברצף לפני כל מסכת,
ואחריו 'לשון הירושלמי' - נוסח המסכת ברצף.
3. בשני הכרכים הראשונים יש הרבה תיקונים: מחיקות ותוספות בין השיטין
ובשולי הגיליון. בכרך השלישי יש מעט הגהות (ראה בתיאור המפורט להלן).

16 הדברים שלהלן בנויים על דבריהם של החוקרים שהתייחסו לכתב היד, ועל
התרשמותי שלי על בסיס בדיקה אישית של כה"י בספרייה הבריטית, ובדיקת
המיקרופילם שבמכון לתצלומי כה"י העבריים שע"י הספרייה הלאומית
בירושלים. כמו כן אני מסתמך על נתונים שהאילה להעמיד לרשותי, ד"ר
דיאנה ראולנד סמית מהמחלקה העברית שבספרייה הבריטית במכתבה אלי מיום
17 במרץ 1992.

להלן הביבליוגרפיה לחוקרים שהתייחסו לכה"י:

א. מ' לעהמאן, תלמוד ירושלמי מסכת ברכות, מגנצא תרל"ה, הקדמה
ב. ג' מרגליות

G. Margolioth, M.A., Catalogue of the Hebrew and the Samaritan
Manuscripts in the British Museum, London 1905
(Reprinted London 1965), p. 54 - 56.

ג. הרב ניטן זק"ש, משנה זרעים כרך א, ירושלים תשל"ב, עמ' 73 - 75.

ד. H. J. Becker, Die sirillo - Handschriften des Talmud Yerushalmi,
Frankfurter Judaistische Baitraege, 1988, Heft 16.

כריכת כתבי היד נעשתה כפי הנראה בירושלים לפני שנמכרו ללעהמאן, שכן הוא מדבר בהקדמה למהדורתו על שלושה כרכים, אולם ברור שכתבי היד נכרכו מחדש בשלושה כרכים נפרדים לאחר שהגיעו למוזיאון הבריטי (ראה על כך להלן בסקירה גלגוליו של כתב היד).

ב. כ"י לונדון 403 (Or. 2822)

371 דפי נייר הכוללים שער, פתיחת הרש"ס, ביאור רש"ס ונוסחו לירושלמי ברכות, פאה, דמאי, כלאים ושקלים.

בדיקת כה"י מעלה כי יש בו שלושה ספרורי דפים או עמודים. להלן נציין אותם מן הקדום אל המאוחר:

1. ספרור הדפים באותיות: אפשר להבחין בו בבירור החל בדף לב ע"א (= 31 ע"א בספרור המאוחר); השחזור לאחור מעלה כי ספרור זה החל בראש הכרך. הספרור נעשה כפיה"נ ע"י הסופר. ספרור האותיות 'משיג' בדף אחד את ספרור הדפים בספרות (לב ע"א = 31 ע"א) כיוון שספרור זה כלל דף מהפתיחה שאבד.¹⁷ מדף 276 יש חפיפה בין הספרור באותיות לבין הספרור בספרות (276 = רעז). להלן בתיאור המפורט של מסכת כלאים ניתן הסבר לכך. ספרור האותיות נמשך ברצף עד דף שח, סוף מסכת כלאים. למסכת שקלים יש ספרור אותיות נפרד (ראה פירוט להלן) ועובדה זאת מצביעה על כך שמסכת שקלים הכלולה בכרך שלפנינו, היוותה קונטרס בפני עצמו, ומשום מה נכרכה יחד עם המסכתות ברכות - כלאים. (ראה ציטוט ממכתבה של ד"ר דיאנה ראולנד סמית, להלן סוף הע' 19).

2. ספרור העמודים בספרות. ספרור זה מתחיל בספרה 1 בתחילת מסכת ברכות (= 25 ע"ב בספרור המאוחר) והוא נמשך ברצף עד עמ' 688 בסוף מסכת שקלים. לעהמאן (הקדמה הע' 11) משער כי ספרור זה נעשה ע"י הצנזור בוינה בעת שר' יאודה זרחיה אזולאי תכנן להדפיס שם את פירוש הרש"ס. להערכתני נעשה ספרור זה ע"י ריז"א עצמו.

3. ספרור הדפים בספרות. בקר מציין כי ספרור זה נעשה במוזיאון הבריטי. תחילתו בשער בספרה 1 והוא נמשך ברצף עד לסיום הכרך בדף 371 ע"א. בעמוד האחרון (371 ע"ב) נרשם (עפ"י בקר, העמוד זה אינו כלול במיקרופילם): '...Feb 1885 exd... 371', ומשמעות הדברים כי רישום הדפים נעשה בפברואר 1885 (ראה להלן בתיאור Or. 2823).

בדיקה משווה בין הספרור האחרון לבין הספרור הראשון מראה כי אין חפיפה בין שני הספרורים. כאמור, הספרור באותיות 'משיג' בדף אחד את הספרור בספרות (דף לב ע"א בספרור הקדום = דף 31 ע"א בספרור המאוחר, דף לג ע"א = דף 32 ע"א וכן הלאה). הדבר נובע מכך שהספרור הקדום כלל עוד דף אחד (או שניים) מהפתיחה שאבד (או שאבדו).¹⁸

¹⁷ אם ספרור זה לא כלל את דף השער - ראה בהערה הבאה - הרי כלל הספרור שני דפים מהפתיחה שאבדו.

¹⁸ אני מצטרף להערכתו של בקר (עיין בהע' 28 במאמרו) כי מאמצע פתיחת הרש"ס אבד דף אחד בלבד. דף זה כלל את סוף החלק השני של הפתיחה ואת תחילת החלק השלישי. (הסדר האלפביתי שבחלק ב ובחלק ג מצביע על כך שלא חסר כאן יותר מדף אחד.) יחד עם זאת, נ"ל שהספרור הקדום של הדפים באותיות (בניגוד לספרור הדפים בספרות) לא כלל את דף השער,

ציוני כה"י להלן יהיו עפ"י הספרור המאוחר (במקרה הצורך אתייחס גם לספרור הקדום).

להלן תיאור מפורט של הכרך: 19

א. דף 1 ע"א: דף שער.

בדף כתוב: תלמוד ירושלמי ברכות וזרעים ושקלים עם ביאור ופירוש מופלא מהרב הגאון הגדול ראשון לציון כמהר"ר שלמה סירילייז זלה"ה והגהות בפני עצמם ממני הצעיר יאודה זרחיה אזולאי ס"ט
(ראה צילום בדף הבא)
מתחת לזה, כיתוב שער בגרמנית.
דף השער נכתב כפיה"נ ע"י ריז"א בעת ההכנה לדפוס בווינה.

ב. 2 ע"א - 25 ע"א - פתיחת הרש"ס.

הפתיחה תפסה כפיה"נ במקורה 25.5 דפים, אלא שהדף הראשון, ועוד דף מאמצע הפתיחה אבדו.

(בכ"י פריז כללה הפתיחה - שממנה שרד דף אחד בלבד - 23 דפים, כפי שפורט לעיל בתיאור כה"י. להערכתי אין להסיק מהפרש לא גדול זה, כי רש"ס הוסיף דברים בגרסת הפתיחה בכ"י לונדון, לעומת מה שהיה כלול בפתיחה בכ"י פריז.)

פתיחת הרש"ס מחולקת למבוא כללי ולארבעה חלקים עפ"י הפירוט שלהלן:

1. 2 ע"א - 3 ע"א - מבוא כללי

תחילת הפתיחה חסרה. דף 2 ע"א שלפנינו מתחיל במלים: 'לארץ והגיעו לפלטנוס'. לעהמאן כותב בהקדמה למהדורתו: 'ואנחנו מלאנו את החיסרון מהבאגען אשר הדפיס הריז"א (הרב יאודה זרחיה אזולאי) אשר בלי ספק היה אז הכ"י עוד שלם בידו'. יש להטיל ספק בקביעתו זו של לעהמאן.

אלא התחיל מראשית הפתיחה, ואם כך, צריך לומר כי מראשית הפתיחה חסר דף שלם, וכבר העלה לעהמאן בהערה 11 בהקדמתו אפשרות כזאת, ועיין על כך עוד להלן בפנים.

19 להלן דיווחה של ד"ר סמית על סימני המים ועל סימנים חיצוניים אחרים, הנמצאים על גיליונות הנייר בחלק הראשון של הכרך דף 1 - דף 308.

Folios 1-308, four tractates of Zera'im, have laid lines and distinctive vertical chain lines. The watermark of an anchor (?) within a circle, mounted by a large star, is found on f. 37, 221-2, 272-3. The watermark of a q (or capital P) is found on f. 24, 27, 42, 44-46, 48, 62, 63, 66, 69. On f. 52, 58 and on very many of the folios 73-307, there are watermarks of various types of chess pieces. This watermark is also found on folios 370 and 371. Folio 308 is similar paper to 307 but without a watermark. Folios 152-153, 236 and 243 are very different paper. בהמשך מכתבה כותבת ד"ר סמית:

In conclusion, the section containing the first four tractates and the section containing Tractate Shekalim present two very different paper profiles, with insertions into both sections.

תלמוד ירושלמי

ברכות וזריעה

ושקלים

עם ביאור ופירוש מנחם לא

מפרש השון קדוש ראשון

לשון כמנהג שר צדק

סרי ליון ולקה וקפנות בפי

שנים מונח הספר

יאודה זרחיה

אזולאי

סוף

Talmud Jerusalemi Bearbeitet

Ursprung Uebersetzung

M. v. Rabbiner Salomon Lijja

und Pida Serachja Asula

בעקבות הערתו של פרופ' יעקב זוסמן, מעריך אני כי כבר אצל ריז"א הייתה חסרה ראשית הפתיחה, וכי הוא היה זה ששחזר אותה, בהשלמת הברייתא מהספרי, מכיוון שהמשך הדברים כפי שהם לפנינו לקוחים מהספרי.²⁰ אני נוטה להעריך כי אבד דף שלם מראשית מהפתיחה, וכי החלק החסר כלל הרבה יותר ממה ששחזר ריז"א בתדפיסו. להערכתי היה זה דף א עפ"י הספרור הקדום.²¹

2. 3 ע"א - 21 ע"א - 'החלק הראשון מורה מקום לכל הספר'. (בדף הבא מובא צילום מהעמוד הראשון של ה'מורה מקום'.)
חלק זה הוא מעין מסורת השי"ס של הרש"ס למקבילות בסוגיות אחרות בירושלמי, בתלמוד הבבלי, במדרשי הלכה, בתוספתא ובמדרשי אגדה. כבר העיר בקר על כך שטרם הכריכה סודרו הדפים כאן שלא כסדרם וסדרם הנכון הוא: 3, 15, 4 - 11, 13 - 14, 12, 16 - 21. עפ"ז סדר המסכתות ב'מורה מקום' הוא כסדר המסכתות המפורט בחלק ד של הפתיחה וכסדר המסכתות בשלושת הכרכים של כתח"י (להוציא מסכת שקלים שנכרכה בכרך הראשון לאחר מסכת כלאים ואילו ב'מורה מקום' היא מובאת לאחר מסכת ביכורים).²² ה'מורה מקום' כולל גם מורה מקום לעדויות.

²⁰ אפשר להבחין ב'טביעת האצבעות' של ריז"א בהמשך המובאה. ריז"א הרשה לעצמו להכניס השלמות למובאה של רש"ס מהספרי, עפ"י נוסח הספרי אשר היה לפניו, כדלהלן:

(א) מעשה ברי' יהודה בן בתירא ... וקראו את המקרא הזה וירשתם אותה (כצ"ל) וישבתם בה ושמרתם לעשות <וחזרו ובאו למקומם> אמרו וישבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. 'וחזרו ובאו למקומם' לא מובא ברש"ס, אך מובא במהדורות הדפוס של הספרי.
(ב) כל הסיפור השני 'מעשה ברבי אלעזר בן שמוע ...' לא מובא בכלל ע"י הרש"ס, וריז"א צירפו לפתיחה עפ"י הספרי שלפניו.

מהדורות מודפסות של הספרי שהיו בזמנו של ריז"א הן: דפוס ראשון (וינציה ש"ו), ספרי עם פירוש 'זרע אברהם' (ראדוויל תק"פ), מהדורת ר' מאיר איש שלום (רמא"ש, וינה תרכ"ד), וספרי עם הגהות הגר"א (וילנא תרכ"ד). להערכתי ההשלמה של ריז"א נעשתה עפ"י דפוס ראשון של הספרי. השלמת הקטע שחסר לפנינו אצל רש"ס תואם כמעט את באות לנוסח ד"ר. בשאר הנוסחים יש כאן לא מעט שינויים. גם התיקונים בהמשך המובאה מהספרי המובא לפנינו ברש"ס, נעשו כפי הנראה עפ"י ד"ר. אכן יש שני שינויים, אך להערכתי, הם חסרי משמעות. ואלו הם:

1. בד"ר מובא כפתיחה לפני המעשה הראשון: 'וישבת בארצם', וריז"א השמיט מלים אלה.

2. במעשה השני בנוסח ד"ר: 'וקראו המקרא הזה וירשתם אותם וישבתם בארצם', ואילו לפנינו בהשלמת ריז"א את הקדמת רש"ס: 'וקראו המקרא הזה וירשתם אותה וישבתם בה ושמרתם לעשות'. אני מניח כי ריז"א שינה כאן כי לעיל במעשה הראשון מצוטט ע"י רש"ס פסוק זה ולא 'וירשתם אותם וישבתם בארצם'.

²¹ עיין מש"כ לעיל בהערה 18; ולא נראית לי אפשרית, השערת לעהמאן בהע' 11 בהקדמתו, כי ראשית הפתיחה הייתה כתובה על גבי הקרע שבדף הראשון ששרד. צורת הדף (הקבלת השורה הראשונה בעמודה הימנית בדף ששרד, לשורה הראשונה בעמודה השמאלית) מוציאה השערה זו מכלל אפשרות.

²² ג' מרגליות (ראה עמ' 55) לא שם לב לכך וטען כאילו יש שינוי בסדר המסכתות ב'מורה מקום' לעומת סדרן בחלק הורביעי של הפתיחה, החלק אשר בו מסביר הרש"ס את סדר המסכתות של סדר זרעים.

מסכת ברכות פרק קנ"א

יהו יוחנן ואלו שיהיה בללמדם כל קיום טעם לקח
בפיקין ובלע דילן פתי שמהו דק ב
מש סימן לבשר ואלו הטהור הטובה וכן בענין
דילן הכח דלכ

טוב אחד וזקניוים פ פמה ודלקין בעת
דילן דק

כל זמן שטע מורח ומדומה זקניוים אם ד קל
אדם שותל צדקם הפדול וס דק

לשמן תמן רזה אחר ביוס פק יום זמ דקל
זה שנותן זה הטהוס פנג הטעו יוז

פ לאו טאמריק דק לע

אמר חנינא ומיית קאחך וכן טאטי
כבא על לקניס קיבא אובב יונת יונגע

פאת למה הנהמות דק לע

שבאו של ריקע מקלק נט פתי טקיה טמאזיק
יהי ריקע פטרך הושע פכ פוש ד

ל יוחנן את בנוקב טבעל בר פנא יב
קניא ל או ל אטמורה וטפוס טמטט פ

זחיה וטכ

יהי פתי קלדן קט בעל דילן דקל
הקורא עם חשי ומשור למיח פ את להם

החמונה אם י י י אובמלעג סי ית וכן פפנא עני
טעמן תמן הסודה והטעו אלהי פכ

ומיה פ פבו עול

יש ומשה וזהו קוספ ולמה וכן
טיכ פ טון ועול

רבין תמן ל שמשן חו כל קספיה וכן
אניע פ קפנ

הפסח אחר חקר פ ערכ פסחים
פפנא וננה טס פ הפפנ

ירחוד יש אגא פ פלר פסח ופן
והקין הא משכחין וקורין חובה פק

תמן תטמן חפסיקין לקט פק ושכר
תן חל אחסן קט דלורי רתא עני ודכא

בד תקרא כמשה בולה סולת פק
דאבר וואלתי

יש ומשה בר אשור ושיהיה וזה יב
הסדק תמן אי רמל לעבוד טלגטי תב

מאנה פ יב טתקין

יהו כיון ומסכת פתוים קלמוד משינהו
ומפיר הוטמטט יתק שקו נטאפן סכר ח

ככב פה ומהב פמה אחרתהו וכ פרי
יכנה עו סתישנה וכאנה טכר טס

ביארתיהו ונהה טבעעל והשכלה טסא
והטעור פתח ועץ אובבו פולח וההפוחים

טכר פים ומפתי שעריו וחברי חובו ולטעס
לכע פ יהיה לחול לשכע ולמכסה יעק

ומיכה לחלק קשון הזה למרענה חלקים
הנה פתח וכל הנה ומטמטט פה טעו

טקו פתח סתקו אחר חס ככב טפשי
טענה טל דכ טמאט קטל המחור העול

קט פל זחוס ביחטלני חו טמטטט חו
טענה חו ימטיב טי להנה העלו ויה

חלק ח ועוד אבאר ח ומלר טכרו
טפחור טמטיק טעו

וזה חלק פ עוד אבאר פ טכר
המחונטטט טס

באן אטוים טלמוד דכ ולדעת מי הוח
ככו זחי קוח קר טגיד טי להצן טפסר

הדומה אל דעס חכני ורבה קיל דחן קלע
טעמול טעקוה קרב וזה חלק פ

עוד אבאר ח אטס טגיד והמסכת
ויה הנה ויסייה ויה יטפון לטעס

טעטיק חען הוא להולב רטס (טעו חמוס
יתמק פכב טכח חור ויטיט העטחור

ויה טענה טעמול טעו ולטחוב ויעוין
ולמלך ויהיה זה חלק מכל טעול אקיס

חיל חיה חמל לטעו טעו חיה

ויה טענה טעמול טעו ולטחוב ויעוין
ולמלך ויהיה זה חלק מכל טעול אקיס

חיל חיה חמל לטעו טעו חיה

ויה טענה טעמול טעו ולטחוב ויעוין
ולמלך ויהיה זה חלק מכל טעול אקיס

חיל חיה חמל לטעו טעו חיה

ויה טענה טעמול טעו ולטחוב ויעוין
ולמלך ויהיה זה חלק מכל טעול אקיס

חיל חיה חמל לטעו טעו חיה

ויה טענה טעמול טעו ולטחוב ויעוין
ולמלך ויהיה זה חלק מכל טעול אקיס

חיל חיה חמל לטעו טעו חיה

ויה טענה טעמול טעו ולטחוב ויעוין
ולמלך ויהיה זה חלק מכל טעול אקיס

חיל חיה חמל לטעו טעו חיה

ויה טענה טעמול טעו ולטחוב ויעוין
ולמלך ויהיה זה חלק מכל טעול אקיס

חיל חיה חמל לטעו טעו חיה

3. 21 ע"ב - 22 ע"ב: 'החלק השני והוא פירוש המלות הזרות שלא נתבאר בערוך'. סופו של חלק זה חסר. 23
4. 23 ע"א - 24 ע"א: סדר האמוראים המוזכרים בירושלמי ששמותיהם אינם מופיעים בבבלי. 24 ראשיתו של חלק זה חסר.
5. 24 ע"א - 24 ע"ב: 'החלק הרביעי בסדר המסכתות בס"ד'. (ראה סופו של חלק זה בצילום בדף הבא)
6. 24 ע"ב - 25 ע"א. שיר מהרש"ס.
השיר עצמו מופיע בדף 25 ע"א. באמצע העמודה השמאלית של 24 ע"ב נכתב: (ראה בצילום)

ועתה אחל לשורר ולשבח לפני אלוקים חיים העונה לכל עני ואביון,
ומעוז לאביון בצר לו, ויען אותי ביום צרתי [...]
ועלי להשתחוות למלך ה' צבאות, י"ג השתחוואות שהם כ"ו בתים,
אחת לכניסה ואחת ליציאה. 25

ומתחת לזה השאיר הסופר מקום ריק כדי שהשיר כולו יכתב בדף 25 ע"א.

רש"ס עצמו הוסיף במרווח הריק:

אמר הכותב מפני שרציתי להדפיס המסכתות הללו ופירושן כדי שימצאו לתפוצות יש' ולזכות אותם, ומלאו ימי, וידעתי נאמנה שאי אפשר שלא ימצא בהם שגגה וטעות מכמה סבות, אם מפני חוסר ידיעתי [...]. ועוד טלטולי ממקום למקום ומעיר לעיר, ועוד כי כל ימי התעסקי בו, רוב מלאכתי היה בלמוד התלמידים בתלמוד, ועיוני בו היה בגניבת זמן מן הלילה ומן היום [...]. ועתה אחל לשורר. 26

- 23 החסר מחלק זה עולה יחד עם החסר מראשית החלק הבא לכלל דף אחד; ע"י מה שכתבתי לעיל בהערה 18.
- 24 כך מגדיר ג' מרגליות (עמ' 55) את עניינו של חלק זה.
- 25 לעהמאן בהערה 9, בהערותיו לשיר, מעיר כי דברי רש"ס במבוא לשיר סותרים את העובדות, שהרי השיר מכיל עשרים ושבעה בתים, וכך ציין הרש"ס גם בסוף השיר: 'סימן לשירי, זך שמן זית תפארת אדם לשבת בית', אשר פירושו כי בשיר ישנם עשרים ושבעה בתים כמניין 'זך'. לעהמאן נדחק לבאר את הסתירה, אך ההסבר הוא כי בשעת ההכנה לדפוס הוסיף רש"ס בשיר שתי שורות, שורה 5 בעמודה הימנית ושורה 5 בעמודה השמאלית ואת המשפט בסוף השיר: 'סימן לשירי ...', מבלי לתקן את מה שכתב בעמוד הקודם כי השיר כולל עשרים ושישה בתים. (אפשר להבחין בכה"י כי שורה 5 בעמודה הימנית ושורה 5 בעמודה השמאלית נוספו במרווח הצר שבין השורות 4 ו-6. כמו כן אפשר להבחין בגוף כה"י כי שורות אלה והמשפט בסוף השיר 'סימן לשירי ...', בולטים בדיו השחורה של הכתב לעומת הדיו, הנוטה לאדמימות, של הטקסט כולו.)
- 26 ראה בצילום. הטקסט בולט בדיו השחורה לעומת הדיו הנוטה לאדמימות של כתב ידו של הסופר. מימין לטקסט כתב רש"ס א ומימין לפסקה 'ועתה אחל לשורר' הוא כתב ב, וזה - כדי להורות למדפיס להדפיס את הקטע שלפנינו לפני 'ועתה אחל לשורר'. עדות לכך יש גם במה שחזר ורשם רש"ס בסוף הקטע שלפנינו: 'ועתה אחל לשורר', שזו הוראה להדפיס עתה את הקטע הקודם המתחיל במילים אלה. אפשר להבחין במהלך הפירוש כולו בכך שלפנינו ובכך 2823. בהערות כתובות בדיו שחורה כמו כאן. אלו הן כפיה"נ

ג. 25 ע"ב - 102 ע"א
נוסח הרש"ס לירושלמי ברכות וביאורו למסכת זו.

ד. 102 ע"א - 164 ע"ב
נוסח הרש"ס לירושלמי פאה וביאורו למסכת זו.
נראה כי דפים 152 - 153 הם דפים מחודשים שהוכנסו במקום שני דפים ישנים שהוצאו מהקובץ. שני הדפים ניכרים בכתיבת יד שונה ובצבע דיו שונה.²⁷

ה. 165 ע"א - 225 ע"ב
נוסח הרש"ס לירושלמי דמאי וביאורו למסכת זו.

ו. 226 ע"א - 308 ע"א
נוסח הרש"ס לירושלמי כלאים וביאורו למסכת זו.
אפשר להבחין במסכת כלאים, עפ"י סימנים חיצוניים, בדפים מחודשים שהחליפו דפים ישנים שהוצאו. הוצאת הדפים נעשתה ככל הנראה נוכח ריבוי ההערות והתיקונים שבהם, שעשויים היו להקשות את הפיענוח. השוואת נוסח הפירוש בדפים המחודשים לעומת נוסח הפירוש בכ"י פריס, מעלה כי יש כאן הרבה תיקונים ותוספות.
לאבחון הדפים המחודשים יש חשיבות לחקר נוסח הרש"ס ופירושו למסכתנו.

להלן הדפים שנראים כדפים מחודשים:

1. דף 236 ודף 243 בהסתמך על שונות הנייר.²⁸
2. דפים 272 - 275, בהסתמך על שונות כתיבת היד, ובהסתמך על העובדה שבטקסט של הפירוש בדף 275 סוף ע"ב השאיר הסופר מרווח בדף לנוכח הצורך להתאים את כתיבתו בעמוד זה לטקסט הפירוש בדף הישן שלפניו, 276 ע"א; משום כך טיים את כתיבת הפירוש בסוף דף 275 בשורות המצטרפות לצורת משולש. כפי שנוכיח להלן הוצאו כאן שלושה דפים והוכנסו במקומם ארבעה.
3. דף 278 בהסתמך על שונות כה"י (= כה"י בדפים 272 - 275).

בקר מציין במאמרו נתונים של הספרור הקדום במסכת כלאים. עד לדף 227 ע"א נמשך המצב שתואר לעיל שהספרור באותיות עבריות 'משיג' בדף אחד את הספרור המאוחר בספרות. (227 ע"א = רכ"ח ע"א). מדף 228 ע"א²⁹ עד 271 ע"א אפשר להבחין שהסופר כתב תחילה רכ"ח, רכ"ט וכן הלאה עד רע"א, ותיקן את רישומו באופן שוטף רכ"ט, ר"ל וכן הלאה עד ער"ב. (הסופר כתב תחילה בטעות פעם שניה רכ"ח ומשעמד על טעותו תיקן את הרישום.) והנה דבר זה חוזר על עצמו בין העמודים 276 ע"א עד 308 ע"א (למעט דף 278 שם אין כל ספרור אותיות), תחילה נכתב רע"ה, רע"ו וכן הלאה עד ש"ז, ותוקן לרע"ו רע"ז עד ש"ח. והנה בדפים שבינתיים 272 - 275 אין תיקון כזה. בדף 272 כתוב ללא תיקון ער"ג, בדף 273 רע"ד, בדף 274 ער"ה, בדף 275 רישום לא ברור - רע... , ובדף 278 כאמור, אין כלל ספרור אותיות.

הערות מאוחרות של הרש"ס, (או הערות של ר' יאודה זרחיה אזולאי - ראה להלן הערה 58) לצורך ההכנה לדפוס. אפשר איפוא לראות את כ"י לונדון 403 ו-404 (לדעתי כפי שתפורט להלן - גם את כ"י לונדון 405) כמהדורה חתומה של פירוש רש"ס לסדר זרעים.

²⁷ 28 עיין לעיל הע' 19.

²⁹ ולא כבקר הטוען שהתופעה המצוינת להלן מתחילה בדף 231.

מנתונים אלה ראייה נוספת כי דפים 272 - 275 ודף 278 הם דפים מחודשים. רש"י הוציא מהקובץ הישן שלושה דפים, דאג שופר יעתיק אותם מחדש והכניס תחתיהם ארבעה דפים חדשים, 30 ורש"י ישירות בדף 272 - רע"ג, בדף 273 - רע"ד, בדף 274 - ערייה ובדף 275 רש"י כפיה"נ רע"ו. גם דף 278, הינו דף מחודש אלא שעליו לא נרשם ספרור של אותיות. נוכח הדף הנוסף היה הרש"י צריך 'לתקן את התיקון' ולתקן רע"ו לרע"ז וכן הלאה, אך הוא לא עשה זאת, ועל כן החל בדף 276 יש חפיפה בין הספרור הקדום לספרור המאוחר (276 = רע"ו, 277 = רע"ז וכן הלאה עד 308 = ש"ח).

ז. 308 ע"ב - רישומים של דברי הלכה (בראש העמוד סיום עניין שראשיתו בדף אחר. בסוף העמוד: 'העיקרים הנמשכין מן התפילין').

ח. 309 ע"א - 369 ע"א

נוסח רש"י לירושלמי שקלים וביאורו למסכת זו. נוסח הגמרא של רש"י חופף - בשינויי נוסח - את נוסח ד"ו, עד לקטע בד"ו נא ע"ב ש' 33: 'מוספי שבת קודמין'. 15 השורות הבאות בד"ו עד לסוף המסכת אינן כלולות בנוסח רש"י, אך מובא נוסח דברים שונה לחלוטין - ראה מהדורת גרבוז סא סוף ע"א. לדעתו של עסיס (במאמרו בספר הזיכרון להרב יצחק נסים, ח"ב, עמ' קלד) נובע הדבר מאבדן דף מכה"י שלנו; הסבר זה קשה לקבלו, שהרי 369 ע"ב בכ"י שלנו הוא ריק, כך שלא נראה שאבד כל דף. ואולי אבד דף מעותק כ"י רש"י, שממנו הועתק כה"י שלנו, ואכמ"ל.

אף במסכת שקלים אפשר להבחין בתרכב לא אחיד של הקובץ, רוב הדפים הם מהקובץ המקורי, וחלקם - מחודשים, ואף כאן יש לאבחון הדפים המחודשים השיבות רבה לגבי חקר נוסח רש"י לירושלמי שקלים וביאורו למסכת. 31 אפשר להבחין בדפים מחודשים שהחליפו דפים ישנים, עפ"י סימנים חיצוניים כדלקמן:

1. דפים 309 - 312 הם כפיה"נ ארבעה דפים מחודשים. אפשר להבחין זאת בצורות הגיאומטריות הנוצרות מהרכב השורות של הפירוש בדפים 311 - 312. הרכב השורות בדפים אלה יוצר צורות של משולשים ומעוינים וזאת מתוך צורך להתאים את הטקסט של הפירוש שבדפים המחודשים, לטקסט שבדף 313 ע"א השייך לטקסט הישן. בדף 313 ע"א ניתן להבחין באות ג של ספרור הדפים הקדום של הסופר. יוצא אפוא שהוצאו כאן שני דפים של הכתיבה הישנה והוכנסו תחתיהם ארבעה דפים מחודשים לא מלאים. 32

30 בקר טוען כי רק דף 275 הוא דף מחודש. להערכתו כאמור הדפים 272 - 275 הם דפים מחודשים.

31 לחלן הנתונים על סימני המים בקובץ של מסכת שקלים כפי שכותבת ד"ר סמית במכתבה הנ"ל:

In the section containing tractate Shekalim, the watermarks of a hand mounted by a flower is found on f. 314, 322-4, 327, 329, 331-2, 338, 340-1, 343, 348, 350, 355, 357. Another watermark which seems to be a broad, covered chalice is found on f. 320, 353, 358-9 363-4, and possibly f. 336. The paper is laid with vertical chain lines which are faint and barely observable.

יש לקחת בחשבון נתונים אלה בחקר נוסח רש"י למסכת שקלים.

32 אפשר להבחין בספרור (לא שוטף) של אותיות עד דף 342 ע"א, שבו נרשם לב. אחרי דף זה לא ניתן להבחין בספרור אותיות.

2. דפים 318 - 319 נראים כדפים מחודשים. אפשר להוכיח זאת מהעובדה כי שני שלישים של 319 ע"ב ריקים מתוך צורך להתאים את הטקסט ל-320 ראשית ע"א. 33
3. אני מסופק אם דף 336 (עמ' 62 - 63) הוא דף מחודש. עכ"פ ניכרת בו כתיבת יד אחרת המתחילה כבר בדף 335 ע"ב, והוא חסר כותרת בניגוד למקובל בדרך כלל.
4. דף 337 הוא כפיה"נ מכתובת יד אחרת. נייר דף זה עבה יותר משאר הדפים. 34
5. דפים 344 - 346 אף הם ככל הנראה דפים מחודשים. הדבר ניכר בדיו הכהה של דפים אלה ובשונות הנייר (אין בנייר קווים מאונכים קלושים כפי שישנם בדפים שלפני דפים אלה ובדפים שלאחריהם). 35
היותו של דף 346 מחודש, מוכחת מהעובדה שע"ב של דף זה כולל רק שתי שורות ושליש של פירוש ושאר העמוד ריק, וזאת, מתוך צורך להתאים את סיום הטקסט בדף המחודש, לטקסט בראשיתו של דף 347 ע"א השייך לטקסט הישן. נראה לי שהוצאו כאן שני דפים של הטקסט הישן, והוכנסו תחתיהם שלושה דפים חדשים, וע"כ נשאר מרווח פנוי ב-346 ע"ב.
- ט. 370 ע"א 371 ע"א - רישומים הלכתיים שונים. 36
- י. ב-371 ע"ב נרשם: '371...Feb. 1885 Exd.'. 37
- יא. בכרך כלולים כאן שלושה דפים (חמישה עמודים) של העתקה מאוחרת ממסכת פאה ומפירוש רש"ס. להערכתו מקורם של דפים אלה הוא עבודת ההכנה של הרב לעהמאן להוצאת מסכת פאה לאור. 38
- ג. כ"י לונדון 404 (Or . 2823)
- 368 דפי נייר בתבנית פוליו - 28 ס"מ אורך על 21 ס"מ רוחב - הכוללים את נוסח רש"ס ופירושו לשביעית, תרומות, מעשרות, מעשר שני, העתק שני ממסכת שביעית, העתק שני ממסכת דמאי. למעשה יש לנו כאן שלושה קבצים שנכרכו יחד:
-
- 33 בקר ציין רק את דף 318 כדף מחודש, אולם ברור כי גם דף 319 הינו דף מחודש; ד"ר סמית העירה במכתבה הנ"ל אלי, כי דפים אלה כתובים בדיו כהה בהרבה מהדיו של שאר הדפים.
- 34 35 עפ"י מכתבה הנ"ל של ד"ר סמית.
- 36 עפ"י דבריה של ד"ר סמית, זהים סימני המים של הנייר בדפים אלה לסימני המים האופייניים לנייר עליו נכתב הפירוש למסכתות ברכות - כלאים (ראה לעיל הע' 19). הדבר מוכיח כי דפים אלה היוו תחילה עטיפה של הקובץ ברכות - כלאים, ומשצורפה מסכת כלאים לקובץ, נדחו דפים אלה לכאן.
- 37 לפירושו של רישום זה - ראה לעיל בדיון על ספרודי הדפים.
- 38 אפשר להבחין בהערותיו ובחילופים לנוסח ד"ו כפי שהם מופיעים במהדורתו לברכות.
- העמודים מסופרים במספרים 83 - 88. באחד הדפים אפשר להבחין בתאריך 20/4/80.

קובץ ראשון - עבודת רש"ס לירושלמי שביעית - מעשר שני;
קובץ שני - העתק שני של מסכת שביעית, שריד לא שלם של המסכת; ראשיתו של הקובץ שלפנינו היה כפיה"נ במקורו המשך של הקובץ השלישי המפורט להלן.

קובץ שלישי - העתק שני ממסכת דמאי; אף כאן כפיה"נ שריד לא שלם של קובץ שלם של המסכת; ואף כאן ייתכן שהקובץ כלל מסכתות נוספות.

להלן תיאור מפורט של הכרך:

קובץ ראשון:

בקובץ זה - כמו בכ"י לונדון 403 - ניתן להבחין בשלושה ספרורים, ספרור הדפים באותיות (ניתן להבחין בו החל בדף 3 ע"א), ספרור העמודים בספרות וספרור הדפים בספרות.

א. 1 ע"א - 106 ע"א

נוסח רש"ס לירושלמי שביעית וביאורו למסכת זו.

בשוליים השמאליים של 1 ע"א: קניתי לי לשמי ולזרעי מיורשי הרב הנז' זלה"ה יהודה זרחיא אזולזי ס"ט. 39

אפשר להבחין בביאור רש"ס לשביעית בכמה דפים מחודשים כדלקמן:

1. דף 1 נראה לי כדף מחודש. ניכרת כאן כתיבת יד אחרת; בשורה האחרונה בנוסח הירושלמי ובפירוש נגמר הטקסט באמצע השורה כדי להשיג התאמה עם הטקסט בדף 2 ע"א, שהוא הדף הראשון השייך לקובץ המקורי.
2. דף 18 נראה כדף מחודש. ניכרת כאן כתיבת יד של שני סופרים שונים. כתיבת היד בשני העמודים אינה זהה.
3. דף 46 הוא דף מחודש. בקר מעיד שבכרך ניכרים כאן שרידיו של הדף שהוצא. בדף המחודש אין ספרור אותיות.
4. דף 51 אף הוא דף מחודש. אף כאן אין ספרור באותיות. אף כאן מעיד בקר שאפשר להבחין בשרידי הדף שהוצא.

ב. 106 ע"ב - 200 ע"ב

נוסח הרש"ס לירושלמי תרומות וביאורו למסכת זו.

ג. 201 ע"א - 238 ע"א

נוסח הרש"ס לירושלמי מעשרות וביאורו למסכת זו.

ד. 238 ע"א - 292 ע"א

נוסח הרש"ס לירושלמי מעשר שני וביאורו למסכת זו.

ה. 292 ע"א - 293 ע"ב

רישומים שונים של פיוטים ודברי הלכה פרי עטם של סופרים שונים (עפ"י השערת ג' מרגליות, סופרים בני המאה השבע עשרה). בשוליים השמאליים של 292 ע"א נרשם פיוט הפותח במילים: יודה עבד בכל לבו. 40

39 ראה להלן בחלק הדין על גלגולי כתב היד, דיון על משפט זה.

40 פרטים מלאים על הפיוטים, ראה אצל מרגליות עמ' 56.

קובץ שני:

1. 294 ע"א - 310 ע"ב
העתק של פרק ראשון ושל תחילת הפרק השני של מסכת שביעית.
בראש 294 ע"א נכתב בכתיבה מאוחרת: העתק שני ממסכת שביעית.
ניכרת כאן כתיבת יד של סופרים שונים:
הדפים 294 - 295 נכתבו ע"י סופר אחד, 41 הדפים 296 - 297 נכתבו ע"י
סופר שני והדפים 298 - 310 נכתבו ע"י סופר שלישי.
הסופר השלישי כתב גם את נוסח הירושלמי בכתיבה קורסיבית ספרדית ולא
באותיות מרובעות.
דף 294 ע"א מתחיל בתחילת המסכת ודף 310 ע"ב מסתיים במשפט:
'... ושוב הישב עליו לירק באין לידי מחשבה' (=ד"ו לד ע"א ש' 35).

קובץ שלישי:

2. 311 ע"א - 368 ע"ב
העתק שלם כמעט של מסכת דמאי (עד פרק ז: 'חזר ופשטה' = ד"ו כו ע"ב
ש' 46; כאן חסר דף, ושוב דף נוסף ובו הקטע 'שאין להן עלייה' עד
'מכאן ואילך לפי חשבון' = ד"ו כו ע"ג 28 - 36).
בראש 311 ע"א נכתב בכתיבה מאוחרת: העתק שני ממסכת דמאי.
בין 316 ע"א - 328 ע"א רשומים בשולי הגיליון פיוטים שונים. לעתים
צוין הלחן בראש הפיוט; ראה פרטים מלאים אצל ג' מרגליות עמ' 56.

אפשר להבחין בשולי הדפים בספרור קדום של הדפים באותיות. הספרור
מתחיל באות א, וניתן להבחין בו באופן רצוף עד לג (בדף 343), ומשם
ואילך באופן לא רצוף. רישום זה מוכיח שבמסכת דמאי החל קובץ חדש.
כיוון שבדיקה שיטתית של הנוסח של ההעתק השני של דמאי ושביעית מעלה
שיש לפנינו העתקה ישירה מכ"י לונדון 2822. ex (לגבי דמאי) וכ"י
לונדון 2823. ex (לגבי שביעית), ולנוכח העובדה כי בשני הדפים
הראשונים של ההעתק השני של מסכת שביעית שרד ספרור אותיות קדום
המורה כי ראשיתו במסכת דמאי, 42 הרי נראה כי הקובץ שלפנינו, כלל
נוסף למסכת דמאי גם את מסכת כלאים ושביעית. 43

ב-368 ע"ב בסוף העמוד חתימה: יאודה אזולאי,
והערה: 368 folios Jan 1885 examd by GCT על הכריכה מאחור:
Bought of J. J. Leep (al. Brill) 17th of Jan. 1885

41 בראש דף 294 ובראש דף 295 ניתן להבחין בספרור אותיות קדום: קסה
- קסו. נראה כי הקובץ שלפנינו הוא חלק של קובץ שהחל במסכת דמאי,
ו'העתק שני של דמאי' שכפי שמפורט להלן הוא ראשיתו של קובץ זה.
עפ"י ספרור האותיות 'קסה - קסו' שלפנינו, כלל הקובץ גם את מסכת
כלאים, אלא שלפנינו שרדו מן הקובץ רק רוב ההעתק של מסכת דמאי
ושני דפים מן ההעתק של מסכת שביעית.
42 ראה בהערה הקודמת.
43 ושם נפסקה עבודתו של הסופר מסיבה זו או אחרת אחרי שסיים להעתיק
שני דפים ממסכת שביעית, והמשך ההעתקה נעשתה ע"י סופרים אחרים,
כמפורט לעיל בתיאור ההעתק השני ממסכת שביעית.

ד. כ"י לונדון 405 (Or. 2824)

180 דפים בתבנית קווארטו: 21 ס"מ אורך על 16 ס"מ רוחב, 24 - 25 שורות טקסט בעמוד. בכ"י זה, שלא כבקודמיו, נוסח הירושלמי ופירוש רש"י אינם מעומדים באותו עמוד, אלא הפירוש נכתב ברצף, ואחריו לשון הירושלמי ברצף. מעל העמוד הימני - במפתח של שני עמודים - כתובה כותרת: 'פ"י על חירושלמי', או: 'לשון הירושלמי', ומעל העמוד השמאלי כתובה כותרת ובה ציון שם המסכת והפרק. להערכתנו עובדת הכתיבה הרצופה ללא עימוד, נובעת מהעובדה (שתוכח להלן) שלפנינו כתיבת יד רש"י עצמו. עימוד מותאם של נוסח הירושלמי והפירוש דורש תכנון ומומחיות. מקצועית של סופר, אך רש"י שלא היה מומחה בכך, העדיף להעתיק את הפירוש ברצף, ואת הירושלמי ברצף. ועוד מאפיין ייחודי לכ"י שלנו: מיעוט "הערות שוליים". במידה שיש הערות, הן כתובות בכתיבת יד הסופר. שמנו את הביטוי "הערות שוליים" במרכאות כפולות כי בניגוד להערות בכתבי היד האחרים שהן באמת הערות שוליים - הן מופיעות בשולי הדף - ההערות בכ"י שלנו מופיעות לעתים בתוך מרחב העמוד, ובכתיבת יד הסופר (ראה בצילום להלן). במקרים אלה ניכר שהסופר כתב את ההערה לפני שהשלים את כתיבת העמוד, כשהרגיש שקודם דילג על דבר זה או אחר, ואז הרשה לעצמו שהשורות של ההערה יפלו למרחב הדף עצמו, והוא לא היה צריך להצטמצם בשוליים הצרים. רק כשהרגיש הסופר בדילוג בשורות האחרונות של העמוד, הוא נאלץ לכתוב את ההערה בשוליים.

אחרי פרשת שמיני ופסח חזקיהו והאונן ומשנת עזרא
 הנהנות וכו' כהיו משה סין חלה בתלת הלושה קודם שהעמד
 הלושה ואם היה נשאר מן הקומח נאושך שלם נעבד כעס למ הוק
 שנתנו הגיס מלפני בחלה חבלה שנתה עולם ענין אורח שנתנו על הקמח
 יא שנתנו או חין שיעור כין שנתנו כגאמנו' לשל ולבשתעלה נש א'תקדש
 כהנה פת ארבעה גז אס שישתיו או שיעבד ה' רכעס קומח כלל
 אחר וכו' וכו' יש נקמח
 הוציעו כ שיעור וכו'
 אולם כה מושג ואכ' הקסו
 נכמעה עמטה נאשר כק משיכי עמ' קומע
 נערה צרפן וכלב אלם יקמ נג ורומה מותין לו נכמעה שנתעלה
 עמה שמה אל תרומה ותרומה סמור
 חן החלה ככאוי' כספה "על שלם נלעג אפי' שנבלה משנתה המים

נוכח מיעוט ההערות בכ"י שלפנינו, ונוכח העובדה שבמקום שהן ישנו הן כתובות בכתיבת יד הסופר, נראית לי מכאן ראייה כי סופר כ"י לונדון 405 הוא רש"י עצמו, שהעתיק מכ"י מוסקבה בזהירות מרבית; ובניגוד לסופר מקצועי המעתיק העתקה מכנית, שוטפת, את מה שלפניו, ומשאיר את מלאכת ההגהה למחבר, כאן - שחמחבר, דהיינו הרש"י, הוא הוא המעתיק - הוא דאג בעצמו להעתיק במדויק לצורך ההתקנה לדפוס.

לעהמאן בתיאורו את כתב היד שלפנינו, מגיע אף הוא למסקנה שרשי"ס עצמו הינו סופר כה"י שלנו, וזאת על בסיס בדיקה פליאוגרפית של כתב היד, ואלה דבריו (הדברים מובאים תחת הכותרת 'תיקונים' במהדורת לעהמאן לפני תחילת ההקדמה)

הכתב כולו הוא כתב רש"י ספרדית, ואין כל ספק לנו כי הכתב כלו הוא כ"י ממש של מהרש"ס בעצמו, כי צורת האותיות היא כצורת האותיות של הכתב הכתוב על הגליון בשני כרכים קודמים, וכהכתב של הפסקא 'אמר הכותב' בסוף הפתיחה הרביעית.

אין בכתב היד ספרור אותיות אלא רק ספרור בספרות של העמודים, שנעשה כפיה"נ ע"י הרב י"ז אזולאי, וספרור בספרות של הדפים שנעשה כפיה"נ בבריטיש מוזיאום.

להלן תיאור מפורט של הכרך:

א. 1 ע"א - 50 ע"ב

פירוש רש"ס לירושלמי חלה. ראשית הפירוש לחלה חסר.

כפיה"נ אבדו כאן במהלך השנים כשנים עשר עד ארבעה עשר הדפים הראשונים של הקובץ.⁴⁴

הרב דינקלס, מהדיר פירוש רש"ס, השלים במהדורתו בדף ב ע"א - דף כב ע"ב, תחת החסר מפירוש רש"ס, את פירושו של בעל 'שדה יהושע' לחלה.⁴⁵

הרב קלמן כהנא ז"ל הדפיס, עפ"י כ"י מוסקבה 46,1135 שני חלקים מן החסר בכ"י לונדון.⁴⁷ החלק הראשון מתייחס לקטע: 'ר'

הילא בשם ריש לקיש' (ה ע"ב במהדורת דינקלס) עד 'המנכש בי"ג ונתלש הקלח בידו הרי זה שותלו ...' (יד ע"ב); החלק השני מתייחס לקטע: 'ר' אבהו בשם ריש לקיש מעשר ראשון שהקדימו בשבולין' (יט ע"א במהדורת דינקלס) עד 'בין לחלה בין למעשרות שתים' (כב ע"ב).

בשוליים השמאליים של 1 ע"א נרשם להערכתי - על בסיס בדיקת המיקרופילם:

מוהר"ש סירי[ליון] על הירושלמי לסדר זרעים חלה ערלה עם עדיות⁴⁸ יזא⁴⁹

⁴⁴ שני החלקים של ההשלמות שפרסם הרב ק' כהנא (ראה להלן) כוללות כ-320 שורות דפוס, ואני מעריך - עפ"י חישוב של 25 שורות לעמוד כתב יד - שאלה תופסות 7 דפי כת"י; אני מעריך כי הפירוש על הקטעים החסרים אף בכ"י מוסקבה תפסו עוד כ-5 - 7 דפים בכ"י שלנו, ומכאן הערכתי שאבדו כ-12 - 14 דפים.

⁴⁵ בעל 'שדה יהושע', ר' יהושע בנבינשת, שיבץ בפירושו הרבה פירושים מרש"ס.

⁴⁶ לחלן נוכיח כי כ"י לונדון 405 הועתק במישרין מכ"י מוסקבה 1135.

⁴⁷ ב'מפרי הארץ' ג (תשמ"ד), עמ' טז - לג.

⁴⁸ ראיח מכאן שהכרך הכיל במקורו גם את ה"גמרא" שחיבר רש"ס למסכת עדיות ואת הפירוש שחיבר לה.

⁴⁹ מרגליות עמ' 56 מפענח כאילו נכתב כאן 'סט'. זה נראה לי פיענוח מופרז, שכן מה מקום כאן לצירוף זה. אם צדקנו בפיענוח 'יזא', הרי יש כאן ראיח, שאף כה"י שלנו היה ברשותו של ריז"א, ושלא כדעתו של בקר במאמרו (Festschrift, חוברת 16, עמ' 57) הכותב לגבי הכרך שלנו כי מעולם לא היה בבעלותו של ריז"א.

להלן הערות הסופר - כאמור לעיל רש"ס עצמו - לפירושו למסכת חלה.

האם מצוי בכ"י מוסקבה <u>?1133</u>	מראה מקום <u>במהד' דינק'</u>	מראה מקום <u>בכתב יד</u>
כן, ורש"ס דילג תחילה בדילוג הדומות.	נג ע"א	1. 23 ע"א (בשוליים)
כן, בשולי כה"י, ותחילו לא נתן דעתו אליה.	נג ע"ב	2. 23 ע"ב (במרחב העמוד)

ב. 50 ע"ב - 71 ע"א
נוסח רש"ס לירושלמי מסכת חלה.

ג. 71 ע"ב - 117 ע"ב - פירוש רש"ס לירושלמי מסכת ערלה.

להלן הערות הסופר - כאמור לעיל רש"ס עצמו - לפירושו. רוב ההערות,
הערות במרחב העמוד, וחלק מן ההערות - הערות שוליים.

האם מצוי בכ"י מוסקבה <u>?1133</u>	מראה מקום <u>במהד' דינק'</u>	מראה מקום <u>בכתב יד</u>
כן. ותחילה רש"ס דילג.	לז ע"ב	1. 96 ע"א (במרחב העמוד)
כן. ותחילה רש"ס דילג ע"י הדומות.	מה ע"א	2. 101 ע"ב (במרחב העמוד)
לא, ורש"ס הוסיף הערה חדשה.	מט ע"ב	3. 104 ע"א (בשולי העמוד)
כן, בשולי הגיליון, תחת הכותרת: 'לשון אחר', ורש"ס דילג תחילה.	נג ע"ב	4. 107 ע"א - ע"ב (במרחב העמודים)
כפיה"נ כן, בשולי הגיליון, ורש"ס תחילה דילג.	סד ע"א	5. 114 ע"א (בשולי העמוד)

ד. 118 ע"א - 134 ע"ב - נוסח רש"ס לירושלמי ערלה.

בנוסח רש"ס יש כאן שתי השלמות של דילוגים שדילג תחילה:

האם מצוי בכ"י מוסקבה <u>?1133</u>	מראה מקום <u>במהד' דינק'</u>	מראה מקום <u>בכתב יד</u>
כן.	כה ע"א	1. 123 ע"ב (במרחב העמוד)
כן.	מז ע"ב	2. 129 ע"א (בשולי העמוד)

ה. 135 ע"א - 165 ע"א - פירוש רש"ס לירושלמי מסכת ביכורים.

חלק מן הפירוש למסכת ביכורים חסר. שלא כמו בחיסרון שלפנינו בפירוש בראשית מסכת חלה, שנובע מדפים כתובים שאבדו, כאן נובע החסר מדילוג של הסופר עצמו. בעת שסיים את כתיבת אמצעה של השורה השנייה בדף 146 ע"ב בכתב היד שלנו, דילג הסופר⁵⁰ - ככל הנראה כתוצאה מהידבקות יחדיו של שני הדפים בכתב יד מוסקבה 1135 שממנו העתיק - וכך משסיים להעתיק את הפירוש בעמוד א בדף בכ"י זה שעסק בהעתקתו, לא המשיך להעתיק את עמוד ב של אותו דף, אלא את עמוד ב של הדף שלאחריו, מבלי ששם לב לדילוג. הרב קלמן כהנא ז"ל הדפיס את החסר בכתב יד שלנו, עפ"י כ"י מוסקבה 1135, בימוריה, גיליון ה - ו 'קמט-קנ', סיוון תשד"מ, עמ' ב - ד. 51.

להלן פירוט ההערות שנוספו בפירוש:

מראה מקום <u>בכתב יד</u>	מראה מקום <u>במהד' דינק'</u>	האם מצוי בכ"י מוסקבה <u>?1133</u>
1. 139 ע"א בשולי הגליון	אינו מובא (ראה י ע"ב)	לא; יש כאן הערה חדשה (מכתיבת יד אחרת?)
2. 145 ע"ב (במרחב העמוד)	כא ע"ב	כן; ובכתיבה הראשונה הסופר דילג.

1. 165 ע"ב - 180 ע"ב
נוסח רש"ס לירושלמי מסכת ביכורים.
בדף 180 ע"ב נכתב בראש העמוד מימין: 180 ff Jan 1885
??? exd by ???

בשולי הדף ב'שומר הדף': פי' מסכת
ככל הנראה הפנייה לפירוש למסכת עדויות האמור להתחיל בדף הבא, 52 אלא
שלפנינו הכרך מסתיים כאן.

50 רש"ס עצמו אולי מתוך שהטקסט היה כל כך שגור אצלו, לא שם לב, ודילג בהעתקתו.

51 בפוטוסטאט של כ"י מוסקבה 1135 במכון לתצלומי כתבי היד העבריים, נרשמו באופן שוטף, מספרי הדפים - בצילומי מפתחי שני עמודים - של כ"י זה. פירוש רש"ס המובא בדף 125, מתחילתו ועד סופו, הוא הקטע החסר מפירוש רש"ס בכ"י שלנו. בפתיחת הדברים מציין הרב כהנא כי העובדה שבכ"י שלנו חסר בדיוק מפתח של שני עמודים בכ"י מוסקבה 1135 ולא מילה אחת יותר, מוכיחה שכתב היד שלנו הינו העתק ישיר של כ"י מוסקבה.

52 כך מעריך מרגליות (עמ' 56) וכך עולה מהציון בשוליים השמאליים בראשית הכרך בדף 1 ע"א (ראה לעיל). גם מדבריו של לעהמאן עולה כי הכרך השלישי שלפנינו, כלל גם את

ה. גלגוליו של כתב יד לונדון⁵³

1. ר' חיים יוסף דוד אזולאי - החיד"א (נפטר בליוורנו בשנת ת"ו - 1806)

הראשון שידוע, כמעט בוודאות, שכה"י היה בבעלותו הוא החיד"א.⁵⁴

ה"גמרא" ואת הפירוש לעדויות. בהקדמתו הוא כותב: 'הכרך השלישי והוא בתבנית קווארטו יכיל מסכת עדויות ופי' מהרש"ס על מס' חלה, ערלה ובכורים'. אכן, על דברים אלה העיר לעהמאן בהערה 14: 'הכרך הזה הוא עתה בידי הרה"ג אב"ד בראדין בפאלען נ"י, ולכן לא נוכל כעת לתאר אותו בכל פרטיו', ובכל זאת ציין - ככל הנראה עפ"י זכרונו מעת שראה את הכרך - כי הוא כולל את מסכת עדויות. אכן כאן יש להעיר: לפני ההקדמה שבמהדורתו, מובאים, תחת הכותרת 'תקונים', הדברים הבאים של לעהמאן, דברים שנוספו לאחר הדפסת ההקדמה:

בהערה 14 מהקדמתנו, אמרנו כי לא נוכל לתאר בכל פרטיו את הכרך השלישי מהכ"י באשר איננו תחת ידינו. ועתה אחר נדפסה ההקדמה, הגיע לידינו הכ"י משלש המסכתות חלה ערלה ובכורים, ונתאר אותו בזה. בהמשך הדברים בא תיאור מפורט של הכרך כפי שהוא לפנינו, ולא הוזכר דבר וחצי דבר על עדויות. אולי נשאר פירוש רש"ס לעדויות בידי אותו רב, אב"ד בראדין שהזכיר.

⁵³ לשאלת הבעלויות השונות על כה"י, יש חשיבות לעניין בירור השאלה למי יש ליחס את הערות השוליים בביאור רש"ס. אם כה"י עבר במהלך השנים בעלויות שונות, יש לשקול אפשרות שחלו בו ידים ונוספו בו הערות שוליים שאין ליחסן לרש"ס. וראה לעניין זה את דברי מ' עסיס, בספר הזיכרון להרב יצחק נסים, סדר שני, עמ' קמו. וראה עוד משי"כ הרב ניסן זק"ש, 'משנה זרעים', ירושלים תשל"ב, עמ' 74: 'בכה"י הגהות ותיקונים. חלק מהן נכתב כנראה ע"י המחבר עצמו, והשאר ע"י מגיחים אחרים שאחד מהם הוא הצעיר יאודה זרחיה אזולאי ס"ט כפי שכותב הוא עצמו בדף שצורף לדף הראשון של כה"י'.

⁵⁴ כן עולה מדברי המו"ל את חידושי הר"ן (ירושלים תרל"א). מעבר לדף ההסכמות כתבו תחת הכותרת דברי המו"ל: 'זה ספר חידושי הר"ן, קנינו אותו בתוך אוצר כ"י אשר קנינו מעזבון הרב המנוח מוהר"ר יהודא זרחיה אזולאי זללה"ה, והן הן הכ"י אשר היו להגאון חיד"א זלה"ה... בעמוד האחרון מוסיפים ומספרים המו"ל: 'אלה הם הכ"י הנמצאים תחת ידינו המו"ל...', ובין היתר כלולים ברשימה זו: 'ס' מהר"ש סיריליו על ירושלמי ס' זרעים ומסכת שקלים...'; 'גמרא עדויות להנז' (ע"י שה"ג מע"ג דע"ו), ועל הכ"י חתום הרב חיד"א כי היה בידו'. יוצא אפוא כי פירוש רש"ס לזרעים שקלים ועדויות הם חלק מכתבי היד אשר לגביהם אמרו ב'דברי המו"ל': 'והן הן הכ"י אשר היו להגאון חיד"א זללה"ה', ובפשטות, הכוונה היא שהיו בבעלותו.

וכן העלה הרב יעקב משה טולידנו, (תעודות לתולדות ר' יהודה זרחיה אזולאי, ירושלים - רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה ג <תשי"א>, עמ' קלט), בהסתמך על דברים אלה של המו"ל את חידושי הר"ן; וכן עולה מדבריו של מ' בניהו (רבנו חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט, עמ' פה). כמו כן יש להעיר לדברי א"ל פרומקין הכותב: 'והגיע לידי חלק א' מספריו (=של רש"ס) אשר קנוהו מאוצרות הגאון החיד"א ז"ל להדפיסם (תולדות חכמי ירושלים, חלק א, עמ' 66). אכן ספרי רש"ס אינם כלולים ברשימת הספרים שבספריית החיד"א שרשם הוא עצמו בכתב ידו (ראה מעגל טוב,

2. ר' יאודה זרחיה אזולאי (נפטר בירושלים בשנת תרל"א - 1871)

עם מות חיד"א רכש ר' יאודה זרחיה אזולאי (להלן: ריז"א),⁵⁵ מאוצרות החיד"א כמה וכמה כ"י⁵⁶ ובתוכם כ"י פירוש רש"י ונוסחו לסדר זרעים ולמסכת שקלים וה"גמרא" והפירוש שחיבר רש"י למסכת עדויות.

בתחילת מסכת שביעית רשם ריז"א בכתב ידו:

קניתי לי לשמי ולזרעי מיורשי הרב הנז' זלה"ה יהודה זרחיא אזולאי ס"ט.

לנוכח מסקנתנו כי כה"י היה תחילה בבעלות החיד"א, על כרחנו מכוונות המילים 'יורשי הרב הנז' ליורשי החיד"א. ואע"פ שהרב חיד"א לא הוזכר כאן בכתב היד, שמא כלל כתב היד דף חיצון בו היה רשום שמו של החיד"א.⁵⁷

ריז"א הוסיף הערות משלו על פירוש רש"י ופה ושם גם לנוסח הירושלמי שלו, כפי שמשתמע ממה שכתב בשער כתב היד:

כ"י ניו-יורק 873, דפים 49-54), אך כבר העלה מאיר בניהו (ספר החיד"א, עמ' מב) כי רשימה זו אינה כוללת את כל הספרים שהיו ברשותו. אלא שיש להעיר ללשונו של החיד"א בשם הגדולים. בדבריו שם על רש"י כתב: 'וחיבר פירוש מופלא על סדר זרעים ושקלים, וישנו בעיה"ק ירושלים ת"ו כ"י והנאני מאד, גם ראיתי בכ"י שחיבר גמרא על מסכת עדיות... ובאה ליד גמרא זו, וברכתי ברוך שחלק וכו' ; מלשונו של החיד"א משמע לכאורה שהוא הכיר את כה"י של פירוש רש"י אך הם לא היו בבעלותו; וכבר העיר על קושי זה מ' עסיס (ספר הזיכרון להרב יצחק נסים, עמ' קמו). הפתרון לקושי שהציע עסיס כאילו החיד"א קנה את פירוש רש"י אחרי כתיבת הדברים בשם הגדולים אינו נראה לי, שהרי את החיבור הזה כתב החיד"א בליורנו באתרית ימיו. ואולי נוכח העובדה שהדברים נכתבו בליורנו, ושם לא היה פירוש רש"י בהישג ידו, לא הדגיש החיד"א בדבריו שכתבי היד הם בבעלותו.

נראה כי גם הרב מאיר לעהמאן, מהדירו הראשון של פירוש רש"י, התלבט בדבר שאלת בעלות החיד"א על כתב היד. בדבריו ב'הלבנון' על כ"י רש"י שרכש, כתב בין היתר:

הוא הכתב יד... שהיה למראה עיני גדולי ישראל... והרב הגאון חיד"א שמח כעל כל הון כי זכה אשר הכ"י עם הפי' הנז' קם בידו למקנה (עי' שם הגדולים אות ש' סי' נ"ה) והוא השאיר אותו אחריו לברכה ביד בניו... ('הלבנון', שנה ט' מס' 42, כ"ג בסיון תרל"ג) לעומת זאת בהקדמתו למהדורתו כתב לעהמאן: 'הוא הכתב יד אשר הרב חיד"א ראהו בעה"ק ירושלים, כמובא בשה"ג מערכת ש' . "ראהו" - ותו לא. עכ"פ נראה לאמץ את ההנחה שכה"י היה אמנם בבעלותו של החיד"א, כמסקנתם של הרב טולידנו ופרופ' בניהו שהזכרה לעיל, וכמשתמע מדבריו של פרומקין שהובאו לעיל.

⁵⁵ על פעילותו של ריז"א, ראה: יעקב משה טולידנו, 'תעודות לתולדות ר' יהודה זרחיה אזולאי', ירושלים - רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה ג (תשי"א), עמ' קלח - קנד.

⁵⁶ ראה: מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, עמ' פה, והע' 54 לעיל.

⁵⁷ ולא נראית דעתו של לעהמאן הכותב: 'בלי ספק "יורשי הרב הנז'" שיאמר המה יורשי רבנו שלמה סיריליאו'; צודק עסיס הטוען כי לא נראה כי ריז"א ישתמש, יותר ממאתיים שנה אחר פטירת רש"י, במונח 'יוושיט' כלפי צאצאיו.

תלמוד ירושלמי ברכות וזרעים ושקלים עם ביאור ופירוש מופלא מהרב
הגאון הגדול ראשון לציון כמהר"ר שלמה סיריליו זלה"ה והגהות בפני
עצמם ממני הצעיר יאודה זרחיה אזולאי ס"ט.

סמוך לשנת תקפ"ז (1827) החל ריז"א לתכנן את הדפסתו של התלמוד הירושלמי
לסדר זרעים עם פירוש רש"ס. הוא השיג את הסכמתם של רבני ירושלים וקושטא
לכוונתו זו. בין יתר דבריהם מתייחסים רבנים אלה בהסכמתם ל'טביעת
אצבעות' שהשאיר ריז"א בפירוש הרש"ס, בתוספות ובהגהות משלו. 58

.....

רבני ירושלים כותבים בהסכמתם מחודש שבט 'ציון במשפט תפדה' (=תקפ"ז):

רב יאודה מוסיף בה דברים המצודקים ישלח דברו ע"ד הירושלמי יביא
בפריו בפלפול עצום מה טובו ומה יופיו, וזמנין נמי כתב על הלוח,
ע"ד הגאון מהרש"ס ז"ל ואל סביבותיו שב הרוח.

.....

רבני קושטא כותבים בהסכמתם מחודש מנחם אב שנת 'לישרים נאוה תהילה'
(=תקצ"ה):

הרב המובהק.. כמהר"ר זרחיה אזולאי נר"ו... אשר דבר המלך ודתו
מגי"ה, הפליא עצה, הגדיל תושיה בלשונות הירושלמי וע"ד הגאון
מהרש"ס ...

ריז"א יצא לחו"ל על מנת למצוא מקורות מימון להוצאת הירושלמי עם פירוש
רש"ס. בווינה הוא הצליח להוציא לאור שני קונטרסים. 59
וכך מסכם לעהמאן:

והריז"א חשב לעשות מצוה לקיים דברי מוהרש"ס ויצא מקדש לחו"ל
לאסוף חתומים ונדבות להוצאת הדפסת הירושלמי ופי' מהרש"ס, והדפיס
ממנו שני באגען בוויען, האחד יכול ההסכמות מרבני ירושלים ורבני
קושטאנדינא, והפתיחה הראשונה ממהרש"ס, והבאגען השני יכול תחילת
מסכת ברכות, ממשנת 'מאימתי' עד 'כדתנין תמן'. ונקל לשער הנסבה
אשר בעבורה עמד מלהדפיס יותר, כי הלא גם הוא היה ירושלמי מקום שם
עניות יהלכון.

לעהמאן חזר והדפיס את ההסכמות במהדורתו.

58 מהדירי פירוש רש"ס לא התאמצו לאתר את הגהותיו ואת תוספותיו של ריז"א,
אלא כללו את דבריו בתוך פירוש רש"ס, כחלק אינטגרלי שלהם. למותר
לומר שההדרה קפדנית ומדויקת מחייבת לציין אילו דברים בפירוש הן
מהריז"א. האמת ניתנה להיאמר כי בצילום כה"י קשה להבחין אילו הערות בין
השיטין ובגיליון הן של הריז"א ואילו - הן של הרש"ס; לצורך הבחנה
מדויקת יש צורך בבדיקה פליאוגרפית שיטתית. בגוף כ"י לונדון ניתן
להבחין בהערותיו של ריז"א עפ"י צבע הדיו הבולט בהרבה מצבע הדיו של
ההערות של רש"ס.

59 לא מצאתי קונטרסים אלה בספריות בארץ.

3. קבוצת רבנים מירושלים

עם מותו של ריז"א בשנת תרל"א, רכשה קבוצת רבנים מירושלים מאלמנתו של ריז"א כתבי יד שונים מעזבונו, ובכללם כ"י הרש"ס. עם קבוצה זו נמנו אליעזר דן בהרלב"ג בנימין ביניש סאלנט, יואל משה (סלומון) ובנימין זאב ספיר. בתחילת תרל"ב הוציאו לאור בני קבוצה זו מהדורה מודפסת של חידושי הר"ן על מסכת ראש השנה עפ"י כתב היד שהיה בעזבונו ריז"א.⁶⁰ מעבר לדף ההסכמות מובאים הדברים הבאים תחת הכותרת 'דברי המו"ל':

זה ספר חידושי הר"ן, קנינו אותו בתוך אוצר כ"י אשר קנינו מעזבונו הרב המנוח מוהר"ר יהודא זרחיה אזולאי זללה"ת, והן הן הכ"י אשר היו להגאון חיד"א זלה"ה,⁶¹ ולעת עתה הדפסנו הכרך הקטן הלזו אשר רב טוב צפון בו, ונקוה אשר בקרב הימים נוציא לאור שאר ספרים יקרים...

בעמוד האחרון של חידושי הר"ן, מוסיפים ומספרים המו"ל:

אלה הם הכ"י הנמצאים תחת ידינו המ"ל וכל הרוצה לקנות אחת מהנה יפנה במכתבו אלינו ...

בין היתר כלולים ברשימה זו:

- * ס' מהר"ש סיריליו על ירושלמי ס' זרעים ומסכת שקלים עם ד' מפתחות ומבוא להירושלמי וסדר התנאים והאמוראים הנמצאים בבבלי ושמותם בהירושלמי.⁶²
- * גמרא עדיות להנז' (עי' שה"ג מע"ג דע"ו), ועל הכ"י חתום הרב חיד"א כי הית בידו.

4. ר' מאיר לעהמאן

כה"י נמסר ע"י קבוצת הרבנים למכירה בידי הנוסע המפורסם יעקב הלוי ספיר. משהגיע בשנת תרל"ג למגנצא, מכר את שלושת כרכי כה"י לר' מאיר לעהמאן. ב'קול קורא' הקורא להדפסת הירושלמי עם פירוש הרש"ס שפירסם לעהמאן ב'הלבנון' מיום כ"ג בסיון תרל"ג (18 ביוני 1873) הוא כותב בין היתר:

מדעתי עד כמה רבתה עתה התשוקה בלבות הישרים הצוללים בים התלמוד להעלות הלכה למעשה, לראות אור בהיר כי יהל על פני התלמוד הירושלמי; מדעתי כי בימינו אלה יעמלו המחדשים בעמינו כדי ריק לעלות באילן גדול, הוא התלמוד הירושלמי, לתלות עליו את כלי נשקם אשר כוננו על יתר לירות בלב התלמוד הבבלי - התורה שבעל פה - ; מדעתנו כלנו כי כל המפרשים הנמצאים עתה בידנו על התלמוד הירושלמי לא יצאו ידי חובת ביאור באשר הנוסחא הירושלמית שהיתה לפניהם היא מלאה שבושים; [...] מדעתי כל זאת שמחתי מאד לקראת הרב הגדול

⁶⁰ בשער הספר נאמר כי נדפס בירושלים בשנת תרל"א, אך מתארכי ההסכמות מוכח כי הספר יצא לאור רק בתחילת תרל"ב.

⁶¹ ראה לעיל הערה 54.

⁶² חלק זה לא שרד בכה"י בשלמותו.

מוהר"ר יעקב ספיר הלוי איש ירושלים בבואו הלום ותלמוד ירושלמי בידו, כתב היד נושא ספרדית [...] על כל סדר זרעים ומסכת שקלים. וזר זה סביב לו באר רחובות מאת הרב הגאון ומופלא וכבוד ה' מלא, כמוהר"ר שלמה סריליאו זצוקלה"ה, הוא הכתב יד עם באורו שהיה למראה עיני גדולי ישראל... והרב הגאון חיד"א שמח כעל כל הון כי זכה אשר הכ"י עם הפי' הנז' קם בידו למקנה (עי' שם הגדולים אות ש' סי' ג"ה),⁶³ והוא השאיר אותו אחריו לברכה ביד בניו, ולפני שנתיים קם למקנה ביד איזה מיקירי ירושלים מאת הרב המובהק מו"ה יהודה זרחיה אזולאי (נכד הרב חיד"א)⁶⁴ זצ"ל. והקונים האחרונים נתנו את הספר על יד הרה"ג מוהר"י ספיר⁶⁵ הנז' להוליכו לאורופא ולמכרו לכל מי אשר ידבנו ליבו להוציאו לאור העולם. ובאשר אנכי הייתי הראשון באורופא אשר ראה את הכ"י ההוא בידי הרב המביא אותו למדינת הים הנז', חשתי ולא התמהמהתי לקנותו במחיר אשר שת עלי,⁶⁶ גם הבטחתי לו למלאות רצון המוכרים כרצון כל היודעים את התורה, להוציאו לאור העולם. (הלבנון, שנה ט, גיליון 42)

בהמשך דבריו מתווה לעהמאן את ההצעות המעשיות לצורך ההוצאה לאור. לעהמאן השלים את הדפסת מסכת ברכות באייר תרל"ה.⁶⁷ את המבוא למהדורתו פירסם לעהמאן גם ב'כבוד הלבנון' שנה יא (תוספת ספרותית של 'הלבנון'). לעהמאן התכוון להמשך מפעל הוצאת הרש"ס,⁶⁸ אך תכניתו לא יצאה אל הפועל.

⁶³ ראה לעיל הערה 54.

⁶⁴ ריז"א לא היה נכד חיד"א, וכבר העיר זאת עסיס בהסתמכו על משי"כ טולידאנו (לעיל הע' 55) עמ' קלח.

⁶⁵ במבואו כתב לעהמאן: 'הכתב יד הזה קם בידינו למקנה מאת הרה"ג מו"ה יעקב ספיר הלוי איש ירושלים ת"ו, והוא עם עוד רבנים... קנוהו מירשי הרב המובהק מוהר"ר יהודה זרחיה אזולאי ז"ל...'. דבריו אלה סותרים את דבריו כאן ב'הלבנון' אשר מהם משמע שהרב יעקב ספיר משמש סוכן של בעלי כתבי היד, וכבר העיר עסיס על סתירה זו, והשאיר בצ"ע. לי נראה שלעהמאן לא דייק בדבריו במבואו, והעיקר כמשי"כ כאן, שהרי הרב יעקב ספיר הלוי לא נמנה עם קבוצת הרבנים המוזכרת בחידושי הר"ן למסכת ר"ה, הקבוצה שרכשה כתבי יד, ובתוכם כ"י הרש"ס מעזבונו של ריז"א.

⁶⁶ מן הדברים נראה כי לעהמאן רכש את כה"י מכספו. נראה כי במשך הזמן נעשה ליחאל ברי"ל - מגיה כה"י ומדפיסו - לשותפו של לעהמאן בכה"י. כך עולה מן המובא להלן, הערה 69. ונראה כי המשפט בהקדמתו של לעהמאן 'הכתב יד הזה קם בידינו למקנה...', מתייחס אף ליחאל ברי"ל החתום אף הוא על ההקדמה.

⁶⁷ ראה ב'הלבנון' מיום ו באייר תרל"ה (שנה יא גיליון לח).

⁶⁸ ב'הלבנון' מיום ה באדר תרל"ו (שנה יב גיליון כט) התפרסמה הודעה: 'בקרב תצא כלולה בהדרה מסכת פאה ודמאי'.

5. המוזיאון הבריטי בלונדון

שלושת כרכי כ"י רש"ס נרכשו על ידי המוזיאון הבריטי (The British Museum) בלונדון, ב-17 בינואר 1885.⁶⁹
נראה לי כי שלושת כרכי כה"י נרכזו מחדש במוזיאון הבריטי.⁷⁰
כה"י מתואר בקטלוג כה"י העבריים במוזיאון הבריטי שיצאה לאור ע"י מרגליות (לונדון 1905).⁷¹
במקום זה נמצאים שלושת כרכי כה"י עד היום.⁷²

6. כ"י אמסטרדאם - עץ-חיים 31 A 47

כ"י זה, הכולל את פירוש רש"ס ונוסחו למסכת ברכות ופאה, היה מצוי שנים בספריית עץ חיים באמסטרדם, והוא מצוי היום בספרייה הלאומית בירושלים. כה"י תואר לראשונה ע"י פוקס-מנספלד: L. Fuks / R. G. Fuks-Mansfeld, Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections 2, Leiden 1975, p. 26

ובעקבותיהם ע"י בקר: FJB, Heft 17/1989, p. 58 - 60.
הדברים שלהלן מבוססים על תיאוריהם, ועל התרשמותי האישית מבדיקת כה"י בספרייה הלאומית בירושלים.

⁶⁹ ה"י בקר, 1988 (Becker, ראה ביבליוגרפיה) עמ' 56, ובהסתמך על מה שרשום בסוף כל כרך: 'Bt of J. J. Leep (al.Brill) 17th of Jan. 1885'.
Leep היה כפי הנראה סוכן של יחיאל ברי"ל שמכר את כה"י למוזיאון הבריטי.

נסיבות המכירה אינן ברורות. אולי היא נבעה נוכח אי ההצלחה להמשיך את מפעל החוצאה לאור של פירוש הרש"ס.
⁷⁰ הדבר עולה מכך שהכרך הראשון של כה"י (or. 2822) כולל בסופו שלושה דפים של העתקת כה"י מתוך מסכת פאה. (ראה בתיאור כה"י להלן). דפים אלה נראים ככתובים בכתב ידו של לעהמאן או של ברי"ל, וההעתקה נעשתה לצורך המשך הוצאת פירוש הרש"ס. נראה כי עם מכירת כה"י למוזיאון הבריטי הועברו גם דפים אלה למוזיאון זה, ושם מצאו לנכון משום מה לצרף את הדפים בכריכה החדשה. הכריכה של or. 2823 ו or. 2824 שווה בצורתה לכריכת or. 2822, ומכאן שגם כרכים אלה נרכזו מחדש במוזיאון הבריטי.

⁷¹ סמוך להגעת כה"י ללונדון הסתמך עלינו ני"צ הילדסהיימר במחקרו על גבולות הארץ שיצא לאור בברלין ב - 1885 (ראה תמצית דבריו, להלן פרק ד, סעיף 10).

מנשה גרוסברג מספר על כ"י הרש"ס במוזיאון הבריטי ועל ערכו של כ"י זה, במאמרו 'מציאה נכבדה' שפירסם ב'המליץ' (גליון 279).
⁷² ב'אהבת ציון וירושלים' לפאה (וילנא תרע"ז - 1917) עמ' 20 כתוב: 'ור"ש גראסבערג הודיעני שבכ"י של ר"ש סיריליו המונח באקספארד הגירסא...'. ובדומה לכך גם בעמ' 27. ני"ל שיש כאן טעות וצ"ל: בלונדון.

ככל שבדקתי, 73 לא מצאתי רישומים על תולדות כתב היד, מקום כתיבתו וכיצד נתגלגל לאמסטרדם. כיוון שלפי הערכתי כתב היד כולל הערות מהרש"ס עצמו, וכיוון שרש"ס נפטר בשנת שט"ו (1555) או בסמוך לה, הרי יש להניח כי כתב היד שלפנינו נכתב בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה.⁷⁴ להלן נוכיח כי כה"י שלנו הוא מאוחר לכ"י לונדון 403 והועתק במישרין ממנו. ועתה לתיאור כתב היד הירושלמי עצמו:

תיאור כללי:

כה"י כרוך בכריכה מודרנית, והוא כרוך עם רשימות הלכתיות שונות, שיפורטו להלן.

כתב היד של הירושלמי ששרד כולל 131 דפי נייר. אורך הדף 29.2 ס"מ ורחבו 20.2 ס"מ. אורך החלק הכתוב 21.4 ס"מ ורחבו 14 ס"מ. נוסח הירושלמי כתוב באותיות מרובעות ואילו הפירוש כתוב בכתיבה ספרדית קורסיבית. מבנה העמוד כאן שונה מן העימוד בכ"י פריז, מוסקבה ולונדון. בכ"י שלנו פירוש רש"ס מופיע בעמודה חיצונית בכל עמוד, ואילו נוסח הירושלמי בעמודה הפנימית. מספר השורות של נוסח התלמוד הוא עד 40 שורות לפי אורך פירוש רש"ס; ככל שהפירוש ארוך יותר, מספר השורות בעמודת נוסח הירושלמי קטן יותר; הפירוש "פולש" אז אל עמודת נוסח הירושלמי, כך שהוא מופיע תמיד על אתר, סמוך לדברי הירושלמי שאליו הוא מתייחס. יש בכתב היד ספרור הדפים באותיות; ככל הנראה ספרור מקורי של הסופר. הקובץ ששרד חסר בתחילתו ובסופו. ספרור הדפים מתחיל בדף לא⁷⁵ ומסתיים בדף קסא.

הטקסט בדף לא ע"א מתחיל במילים:

'ראש האשמורת התיכונה, א"ר חונא ...' (=ד"ו ברכות, ב ע"ד ש' 34);

הטקסט בדף קסא ע"ב מסתיים במילים:

'אמר לון קקולי ופרפחיני. (=ד"ו פאה, כא ע"א ש' 5) מתני': 'מדה זו אמורה בכהנים ובלויים, ובישראל היה מציל ... והן מחלקין ביניהן.' (=פאה, פ"ח משנה ו)

מתוך השוואה לירושלמי עם פירוש רש"ס כ"י לונדון, נראה שחסרים בתחילת ברכות שישה דפים של טקסט הירושלמי עם פירוש רש"ס, ובסוף פאה ארבעה דפים. לנוכח העובדה שספרור הדפים בכ"י שלנו מתחיל כאמור בדף לא, ולא בדף ז, מסתבר שכה"י שלנו כלל גם את פתיחת רש"ס לביאורו. אם אמנם צדקנו כי חסרים בכ"י שלנו שישה דפים מתחילת ברכות, יוצא כי הפירוש לברכות התחיל בדף כה, ופתיחת רש"ס כללה 24 דפים.⁷⁶

73 ברשימות כ"י שונות ששרדו בספריית עץ-חיים לא מצאתי התייחסות לירושלמי עם פירוש רש"ס. בכ"י של ספר ביבליוגרפי בשם 'שיח יצחק' שכתבתו הושלמה באמסטרדם בשנת תקל"ז (עץ-חיים 40 ס 47; פוקס עמ' 208), מתייחס מחברו, ר' יצחק כהן בלינפנטה, לפירוש רש"ס על הירושלמי בדף 264 ובדף 272, אך הדברים המובאים שם הם מכלי שני (מדברי מהרשד"ס, מדברי החיד"א ב'שם הגדולים', מדברי ר' בצלאל אשכנזי, מדברי 'קורא הדורות מראש'), ומכ"י שלפניו אינו מזכיר דבר. 74 שלא כדבריהם של פוקס - מנספלד המתארכים את כה"י שלנו למאה ה-17. 75 ולא בדף נח כדברי פוקס; ניתן להבחין בספרור החל בדף לב. 76 הפתיחה בכ"י לונדון 403 השתרעה להערכתי על עשרים וחמישה דפים וחצי; ראה משייכ לעיל.

אין לדעת בבירור אם כה"י כלל רק את הירושלמי ואת פירוש רש"י לברכות ופאה או שמא כלל גם מסכתות אחרות. נוכח הערכתי כי כה"י שלנו כולל הערות של רש"י עצמו, נוטה אני לשער כי כה"י שלנו הוכן ביוזמת רש"י כ'תשתית נקייה' לצורך ההדפסה, 77 כשם שכ"י לונדון 405 הכולל את מסכתות חלה - ביכורים הוכן על ידו למטרה זו. אני משער כי מסיבה זו או אחרת הופסקה הכתיבה - אולי בדיוק בסוף דף קסא בחלק ששרד והגיע אלינו, אולי בשלב מאוחר יותר והדפים האחרונים שהועתקו אבדו - ומאחר שכך החליט רש"י להשתמש בכ"י לונדון 403 ו-404 הישנים למטרה זו לגבי מסכתות ברכות - מעשר שני ובכ"י לונדון 405 המחודש לגבי מסכתות חלה - ביכורים.

במהלך כתב היד יש רישומים בין השיטין ובשוליים, הן כתוספת לנוסח הירושלמי והן כתוספת לפירוש. מבדיקה פליאוגרפית של ההערות בכ"י אמסטרדם מצד אחד, ומבדיקת תוכנו מצד אחר, עולה המסקנה שיש ליחס את רובן 78 לרש"י עצמו.

מספרן של התוספות לנוסח הירושלמי מועט, מספרן של ההערות המתייחסות לפירוש רש"י גדול הרבה יותר, אך הוא קטן בהרבה מהערות השוליים המתייחסות לפירוש בכ"י לונדון. מהו ההסבר לכך? דומה כי הסבר הדברים הוא זה:

רש"י אכן לא נח ולא שקט מבדיקה חוזרת של פירושו, ובכל קריאה נוספת הוסיף וגרע כפי שמצא לנכון, אלא שבמהלך הזמן התגבשו הדברים פחות או יותר, ולכן מספר ההערות שבכתב יד שלנו - שהוא המאוחר משלושת כתבי היד ששרדו מפירוש רש"י ומנוסחו לירושלמי ברכות ופאה - קטן יחסית.

מבדיקה שיטתית שערכתי עולה כי תוספות לנוסח הירושלמי ותוספות לפירוש המובאות בשוליים ובין השיטין בכ"י אמסטרדם מופיעות כך גם בכ"י לונדון. 79 מהו ההסבר לכך? הרי ניתן היה לצפות שכל ההערות שבכ"י לונדון תהיינה כלולות בגוף הטקסט בכ"י אמסטרדם. 80 ניתן להסביר לכאורה שסופר כ"י אמסטרדם לא הבחין תחילה בקיומה של הערת השוליים בכ"י לונדון, והמשיך בהעתקתו, ומשהבחין נאלץ לקבוע את ההערה אף בכ"י אמסטרדם בשולי העמוד. לי נראה יותר שהערות אלה הן הערות מאוחרות, שנוספו תחילה ע"י

77 להלן אוכיח כי כה"י שלנו הועתק במישרין מכ"י לונדון 403, המלא הגהות, מחיקות ותוספות בין השיטין, וקשה לראותו כ'תשתית נקייה' לצורך ההדפסה.

78 לדוגמה: בהמשך לדברים בפירושו לברכות פרק שני, מהדורת דינקלס סב ע"ב, לפני ד"ה אית לן ד לילות באלמנה, נוסף בכ"י אמסטרדם דף מו ע"ב קטע: 'והא תנינן ד לילות. והא תנינן דשיעור משך זמן ביטול ק"ש עד ד לילות כדפרי' במתניתין'. הן כתיבת היד והן הלשון 'כדפרישית' במתניתין מוכיחות שזו הערה מהרש"י עצמו. יש גם הערות משל אחרים; ראה למשל את ההערה בגיליון כתב היד בדף צב ע"ב. מתוכנה ומצורת האותיות ניכר שאינה משל רש"י. כמו כן יש השלמות בכתיבת יד הסופר שהן השלמות של דילוגיו בעת העתקתו.

79 באשר לתוספות לנוסח הירושלמי, ראה בנספח להלן 2, 3, 4, 6, ו-7. באשר לתוספות לפירוש, ראה בדבריי להלן.

80 ההוכחה כי כ"י פריז 1389/1 הוא כה"י המוקדם בין שלושת כה"י ששרדו, כ"י לונדון 403 מאוחר ממנו וכ"י אמסטרדם 31 A 47 מאוחר מכ"י לונדון, בנויה בעיקר על העובדה שהערות השוליים ובין השיטין בכ"י פריז, כלולות בגוף הטקסט בכ"י לונדון, ורוב ההערות שבכ"י לונדון כלולות בגוף הטקסט בכ"י אמסטרדם; וראה עוד בהרחבה להלן.

רש"ס בכ"י אמסטרדם, מתוך הנחה כי כ"י זה ישמש כ'תשתית נקייה' לצורך הדפוס, אך מאחר שהכנת העותק החדש הופסקה מסיבה זו או אחרת, חזר רש"ס והחליט כי כ"י לונדון ישמשו כתשתית לדפוס, כפי שהזכרתי כבר לעיל, ואז חזר רש"ס ורשם חלק מן ההערות שרשם בכ"י אמסטרדם, גם בכ"י לונדון.

להלן דוגמה לתוספת לפירוש שנתוספה למיטב הערכתי בכ"י אמסטרדם ואח"כ במקביל גם בכ"י לונדון 403:
ע"א, בפירוש למסכת פאה סוף פרק שני (=מהדורת דינקלס לו ע"ב) כתוב כך:

בגוף הטקסט:

<u>בגיליון בשוליים</u>	הא דקתני (קצר) בברית'
מפני שאין בקיאין בפא	(חצייה וקצרו לסטים חצייה פטורה היינו לגמרי אף)
דמשמע דיש קלקול גדול בזו	
ומפ' דלפעמיו	(מה שקצר כדפרישי' במתני') ומפרש ואזיל (טעמא)
יש חיוב פאו	פעמים מפריש מן הקציר על הקמה וכדמפרש ואזיל ...
ויש פיטור פאו	
ואיכא קלקוי	
כדאמר בפ"ק דאם יש חיוב הפאה פטורה מן המעשרות ואם יש פיטור נותן טבל לעניים	

והנה בכ"י אמסטרדם דף קכא ע"א כתוב בטקסט המקביל כך:

בגוף הטקסט:

<u>בגיליון בשוליים</u>	הא דקתני (קצר חצייה וקצרו לסטים
בברית' מפני שאין בקיאין	חצייה פטורה היינו לגמרי אף מה שקצר
בפאה דמשמע דיש קלקול גדו	כדפרישי' במתני') ומפרש ואזיל (טעמא) דהכי גמירי
בזה, ומפ' דלפעמים יש	פעמים מפריש מן הקציר על הקמה וכדמפרש ואזיל ...
חיוב פאה ויש פיטור פאה	
ואיכא קלקול כדאמר בפ"ק	
דאם יש חיוב הפאה פטורה מן המעשרות ואם יש פיטור נותן טבל לעניים	

הסוגריים העגולים ברישומים לעיל מציינים מהיקה של העברת קו בגוף הטקסט בשני כתבי היד.

השוואה מדוקדקת מעלה שבכ"י לונדון יש לפנינו תוספות גיליון משני זמנים. תוספת הגיליון הקדומה הן המילים 'דהכי גמירי', והן היו כתובות כבר בעת שסופר כ"י אמסטרדם העתיק מכ"י לונדון, והא ראייה הוא כלל שתי מילים אלה בגוף הטקסט. לא כן תוספת הגיליון השנייה האמורה להיות פירוש חלופי לדברים שכתובים בגוף הטקסט ונמחקו. אילו המחיקה והגיליון היו כבר כתובים בכ"י לונדון בעת שסופר כ"י אמסטרדם העתיק ממנו, היה סופר כ"י אמסטרדם נמנע מלהעתיק את הקטע המחוק, וכולל את תוספת הגיליון בגוף הטקסט בהעתקה המחודשת, בדיוק כפי שנהג לגבי המילים 'דהכי גמירי'. על כרחך, תוספת גיליון זו היא תוספת מאוחרת, ונעשתה במקביל הן בכ"י אמסטרדם והן בכ"י לונדון 403.

ויש עוד דוגמאות כאלה: השווה למשל כ"י אמסטרדם קלד ע"א לכ"י לונדון 403 דף 135 ע"ב. התוספת 'דנהי דלא קני קרקע, פירות מיהא קני כדאיתא התם', מובא הן בכ"י אמסטרדם והן בכ"י לונדון, כתוספת גיליון ותוספת זו באה להחליף קטע פירוש בגוף הטקסט שנמחק בהעברת קו. אף כאן, מהעובדה שהקטע המקורי, שבסופו של דבר נמחק, נכתב תחילה ע"י סופר כ"י אמסטרדם, עולה כי המחיקה ותוספת הגיליון בכ"י לונדון היא מאוחרת, ונעשתה במקביל הן בכ"י אמסטרדם והן בכ"י לונדון.

תיאור מפורט:

א. בדף החלק שמשמאל לדף הראשון ששרד ממסכת ברכות (לא ע"א) נכתב בדיו: **ירושלמי ברכות ופאה עם פירוש, חסר תחילת ברכות וסוף פאה, לא ידעתי מי המחבר,** 81

רישום זה נעשה ככל הנראה ע"י ספרן בספריית 'עץ חיים', אחרי כריכת קוב הירושלמי עם החומר ההלכתי הנוסף, שכן בהמשך הדברים מפרט אותו כותב בפירוט חלקי, את תוכן העניינים הכלול בחלק הלכתי זה, כדלקמן: תשובת שאלה על אודות בועה הנמצאת בחיתוכי אונות, לר' יעקב ו' חביב ז"ל; תשובה אחרת על בועה בחיתוך שבין אומה לאונא הסמוכה או בחיתוכי דאונות לר' יוסף פאסי; דיני בדיקת הריאה לר' שמואל בן סיריליו; פסק ששלח דון יהודה בנבנשת לק"ק זייטו על בדיקת הריאה ודין הערמה; שו"ת; נימוקי ר' מנחם ממורם בורק - כבר נדפס בסוף שו"ת ר"י וייל; חידושי אגודה - כבר נדפס אחרי שו"ת הנ"ל. בהמשך תדף מובא רישום בעיפרון ובו מזהה s. Seeligmann - מאמסטרדם את מחבר הפירוש עם ר' שלמה סיריליו.

ב. לא ע"א - ק ע"א פירוש רש"ס ונוסחו לירושלמי מסכת ברכות.

ג. ק ע"ב - קסא ע"ב פירוש רש"ס ונוסחו לירושלמי מסכת פאה.

ד. עד סוף הכרך אוסף של פסקים ותשובות שונים בענייני הלכה (ראה פירוט חלקי לעיל).

81 אף בכריכה החיצונית נרשם: 'תלמוד ירושלמי עם פירוש', מבלי לציין את שמו של מחבר הפירוש.

(ההערות שלהלן שייכות לעמוד הבא)

82 בכ"י פריז 13 ע"ב: ובפרקי' שואל מפני היראה; בכ"י לונדון 40 ע"ב (עמ' 31) נכתב תחילה כמו בכ"י פריז, והוגה ע"י אחר ל: 'ובאמצע שואל מפני היראה', וכך מתאים נוסח הפסקה לנוסח המשנה פ"ב מ"א. ונראה שהמגיה בכ"י שלנו (לא רש"ס) תיקן כך שהפסקה תתאים למה שמובא מיד בהמשך: 'תני, השואל בשלום רבו או במי שהוא גדול ממנו הרשות בידו', וזה להבנתו מתייחס ל'מפני הכבוד' וכפירוש רש"י זרמב"ם במשנה, אך המגיה לא דקדק, שהרי רש"ס כתב בפירושו בדי"ה הרשות בידו: 'כדתנן ובאמצע שואל מפני היראה', הרי שדעתו כדעת הרשב"א ש'מפני היראה' מתייחס לרבו, ואם כן נוסח הפסקה צריך להיות 'ובאמצע שואל מפני היראה, כפי שכתוב בכ"י אמסטרדם לפני ההגהה.

83 וכך נרשם גם בשולי הגיליון בכ"י לונדון 98 ע"ב (עמ' 147), אך בכ"י פריז 66 ע"ב אינו.

84 נוסף גם בשולי העמוד בכ"י לונדון 104 ע"א (עמ' 158), אך אינו בכ"י פריז 71 ע"ב.

85 גם בכ"י לונדון 109 ע"א (עמ' 168) זו תוספת בשולי הגיליון, וגם שם ההגהה ע"י ציון נקודות מאוזנות. ההגהה מצויה גם בכ"י פריז דף 76 ע"א: אך ההגהה שם בציון נקודות מלוכסנות מעל המילים: ונוהגים בהם כעבדים.

86 התוספת באותיות קורסיביות ולא באותיות מרובעות. התוספת נעשתה ככל הנראה במקביל לדברים שנוספו כאן בגיליון כתוספת לפירוש.

87 בכ"י פריז 88 ע"ב איתא, ובכ"י לונדון 123 ע"א (עמ' 196) נכתב ג"כ ונמחק בהעברת קו דק.

נספח - הגהות טקסט ותוספות לנוסח הירושלמי בכ"י אמסטרדם:

מראה מקום למהדורת דינק'	מראה מקום לכ"י אמסט'	הטקסט [הטקסט הנוסף הוא המובא בסוגריים מרובעים]
1. ברכות מב ע"ב	מ ע"ב	'ובאמצע שואל מפני היראה', והוגה ע"י קו על 'ובאמצע' ו'יראה': ובפרקי' שואל מפני הכבוד. 32
2. ברכות ריא ע"א	צו ע"ב	'שרשי חטה בוקעין בארץ חמשי' אמה' ונ"ב: נ"א שלש אמה. 83
3. פאה ד ע"א	קב ע"א	ויש בעשייתן מצוה [אלו אע"פ שהוא מוסיף עליהם, אין בעשייתן מצוה] 84
4. פאה יב ע"א	קז ע"א	'מזלזלין הן בבני השפחות ונוהגין בהן כעבדים' והוגה (בציון נקודות מאוזנות על 3 המילים האחרונות) ונ"ב: וקורין להם עבדים. 85
5. פאה יג ע"ב	קח ע"א	לעתיד לבא [מתקבצות ובאות כל החיות אצל הנחש ו]אומרים ל[ו]ן נחש 86
6. פאה לו ע"ב	קכ ע"ב	[קצר חצייה וקצרו לסטי' וכו'] ונמחק בהעברת קו על כל המילים. 87
7. פאה פט ע"א	קמט ע"א	[תני' ושכחת עומר בשדה פרט לטמון ד"ר יהודה וחכמי' או' בשדה לרבות את הטמון תמן] תמן תנינן המדליק את הגדיש... 88

7. כ"י מוסקבה אוסף גינצבורג 1133 89

בכתב היד שלפנינו כלול נוסח ה"גמרא" שחיבר רש"ס למסכת עדויות והפירוש
שכתב לגמרתו. הגמרא היא ליקוט של קטעים מן הבבלי, מן הירושלמי ומן
התוספתא בצירוף דברי קישור משל רש"ס עצמו.
כתב היד כולל 125 דפים, והוא כולל "גמרא" ופירוש עד סוף פרק ו. בכ"י
שלפנינו חסרים "גמרא" ופירוש לפרקים ז וח. מדובר בדפים שאבדו, שכן
ברור כי רש"ס כתב ביאור גם לפרקים אלה, שהרי המובאות מפירוש רש"ס
לעדויות שבפירושו של בעל 'מלאכת שלמה' למסכת זו, כוללות גם מובאות
מפירושו לפרקים ז וח; גם הימורה מקום' שבסוף כתב היד שלנו כולל מורה
מקום גם לפרקים ז וח.

82 - 87 ההערות בעמוד הקודם.

88 תוספת זו מופיעה בשולי הגיליון גם בכ"י לוונדון 150 ע"א (עמ' 250), אך
אינה בכ"י פריז 112 ע"ב.

89 הדברים דלהלן מבוססים על סקירה קצרה של בקר (Festschrift 17/1989) ועל
בדיקתי את המיקרופילם של כתב היד במכון לתצלומי כתבי היד העבריים
בספרייה הלאומית בירושלים.

בעת כתיבת הדברים - תשרי תשנ"ח - טרם יצאה לאור המהדורה שהוכנה ע"י
הרב פרופ' ש"ז הבלין ל"גמרא" של רש"ס לעדויות.

בקר כותב כי כה"י שלפנינו הוא אוטוגרף של רש"ס; אינני מסכים להערכתו זו. השוואה פליאוגרפית לכ"י לונדון 405, שהוא ללא ספק אוטוגרף של רש"ס, מוכיחה שכה"י שלנו אינו אוטוגרף.

העימוד בכ"י שלפנינו מוכיח שקדמה לו לפחות כתיבה אחת.

בקר מציין כי ניתן להבחין בכמה וכמה דפים בספרורס הקדום באותיות. עפ"י ספרור זה יוצא, כי כה"י שלנו מתחיל בדף קט ומסתיים בדף רלב, אך ניתן להבחין בו רק עד דף רכג.

ישנו ספרור נוסף - ככל הנראה מאוחר - בספרות; (המספרר דילג בטעות על המספר 76). בקר אינו מזכיר ספרור זה.

דף 17 עפ"י ספרור זה (הדף שבין קכד לקכה) הוא דף שנוסף בשלב מאוחר; רש"ס מצא לנכון להוסיף לפירושו דברים ארוכים יחסית, ומשום כך מצא לנכון לכותבם בדף נפרד; אך אורך הדברים לא היה בו כדי למלא דף שלם, ולכן כתב הסופר שורות לא מלאות היוצרות יחדיו צורות משולשים ומעויינים, כדי שקצה הטקסט בדף 17 ע"ב ישתלב עם תחילת הטקסט הישן בדף 18 ע"א (קכה ע"א).⁹⁰

בקר מזכיר אפשרות כי כה"י שלנו הוא המשך לכ"י קדום של מסכת שביעית השייך לסדרת כ"י פריז למסכתות ברכות - כלאים וכ"י מוסקבה 1135 למסכתות תרומות - ביכורים. עפ"י השערתו מסכת שביעית הייתה מסופרת באותיות א - קח, והספרור בכ"י שלנו המתחיל בקט הינו המשך של הספרור שראשיתו בכתב יד לשביעית. אני מפקפק מאד בהשערה זו, שכן לא נראה לי כי סופר יעתיק בחדא מחתא את מסכת שביעית ואת מסכת עדויות. אני נוטה יותר לשער כי הספרור הוא המשך לספרור שתחילתו במסכת חלה ונמשך במסכת ערלה וביכורים. (מספר הדפים ששרדו ממסכתות אלה בכ"י מוסקבה 1133 הוא 103 והחלקים החסרים בכ"י מוסקבה יכולים לתפוש כ-5 - 6 דפים. יחד עם זאת, לא נראה כי כה"י שלנו הוא המשך לכ"י מוסקבה עצמו כי כ"י זה אינו מסופר; עכ"פ, בדפים ששרדו לא ניכר ספרור באותיות.)

בסוף כתב היד שלושה דפים (חמישה עמודים) ובהם 'מורה מקום' לעדויות. בצד האחורי של הדף השלישי מצויים רישומים שונים מהרש"ס. בחלק העליון הערה בעניין המבול, ובחלק התחתון קטע "גמרא" לפרק א משנה ז: 'בית שמאי אומרים רובע עצמות' וקטע פירוש ל"גמרא" זו. קטע "גמרא" זה אינו כלול בחיבור שלפנינו. ככל הנראה מדובר כאן בדף טיוטה, אשר רש"ס ניצל את חלקו החלק לכתיבת החלק האחרון של ה'מורה מקום'.

8. שני שרידים מכתב יד למסכת שביעית

מצויים בידינו שני שרידים מכ"י של פירוש רש"ס ונוסחו לירושלמי מסכת שביעית.

שני השרידים הם כנראה שרידים מאותו כ"י. אופן הכתיבה דומה לרוב כתבי היד האחרים; קיים עימוד: נוסח הירושלמי במרכז העמוד ופירוש רש"ס מסביבו. לא ניתן להבחין בספרור עמודים בשרידים. להלן הפירוט:

⁹⁰ דבר דומה קיים גם בדפים שנוספו למסכת שקלים. ראה בתיאור כ"י לונדון 403 לעיל. נראה לי כי מדובר באותו סופר.

E. N. A. 3033 .1

סרט זה, בבית המדרש לרבנים באמריקה, כולל שני דפים לא רצופים מפירוש רש"י לשביעית:

א. דף 8 בסרט: שביעית, סוף פרק ו: 'אמר להם אם אמרתם בשביעית - שרע מינה' (מהדורת דינקלס, קא ע"ב - קג ע"א).

ב. דף 7 בסרט: שביעית ריש פרק ז: במשנה: 'להן שביעית ולדמיהן שביעית - יש להם ביעור ולדמיהן ביעור' (מהדורת דינקלס, קז ע"א - קט ע"א).

E. V. R. 2A .2

קובץ מס' 743 של סרט זה בספרייה הלאומית בס"ט פטרבורג הוא קובץ של ארבעה דפים רצופים מפירוש רש"י לשביעית סוף פרק ח ותחילת פרק ט. 'גבי טבלא של שיש להתעגל בה - לסוף תלת עשרה שנין אמר לית אנא' (מהדורת דינקלס, קלז ע"ב - קמד ע"ב).

* * *

הזיקה זה לזה של כתבי היד השונים

שחזור הזיקה ההדדית של כתבי היד השונים של פירוש רש"י יכולה להיעשות ע"י השוואת הטקסט של כתבי יד שונים של הפירוש של אותה מסכת, ובאמצעות השוואה פליאוגרפית של כתבי יד של מסכתות שונות. יש חשיבות גדולה יותר בהשוואת כתבי היד של אותה מסכת זה לזה, שכן הדבר יכול לתת לנו תמונה על התפתחות פירושו של רש"י במהלך הזמנים. יש פחות חשיבות בהשוואת כתבי היד של המסכתות השונות, שכן גם אם נסיק על בסיס בדיקה פליאוגרפית ששני כתבי יד הם פרי כתיבת ידו של אותו סופר, נוכל לכל היותר להניח שהם נעשו בזמנים סמוכים, פחות או יותר, אך בהחלט צריך לקחת בחשבון אפשרות שהעתקתו של אותו סופר יהיה במסכת אחת מהדורה שלישית של עבודת הרש"י, ובמסכת אחרת - רק מהדורה שנייה.

בבואנו להשוות כתבי יד שונים של פירוש רש"י לאותה מסכת, יש לפנינו נתון פשוט המאפשר לנו לקבוע מהו כתב היד המוקדם ומהו המאוחר - ואלו הן ההערות שנכתבו בין השיטין ובשולי הדף. אם בדיקה שיטתית מעלה שהערות שוליים ובין השיטין בכתב יד אחד כלולות בגוף הטקסט בכתב יד אחר, הרי שאותו כ"י אחר הינו מאוחר. אך כאן יש להעיר, בדיקה זו יכולה לקבוע רק איזהו כתב היד המוקדם ואיזהו המאוחר, אך אין היא יכולה לקבוע האם כתב היד המאוחר הועתק במישרין מן המוקדם שהרי לא מן הנמנע שבין כתב היד המוקדם למאוחר היה כתב יד אחד - ואולי יותר - שלא שרד ולא הגיע אלינו; עצם הכללת הערות בין השיטין בכתב יד אחד, בגוף הטקסט בכתב יד אחר, אינו אומר עדיין שיש לפנינו העתקה ישירה מן האחד לאחר.

ב. כתבי יד למסכתות ברכות - כלאים

השוואה בין כתב יד פריז 1389/1, כ"י לונדון 403, כ"י אמסטרדם 31 A 47, והעתק שני של מסכת דמאי בכ"י לונדון 404

השוואה בין שלושת כתבי היד למסכתות ברכות ופאה (פריז, לונדון ואמסטרדם) מעלה כי הערות שוליים שבכ"י פריז כלולות בגוף הטקסט בכ"י לונדון, והערות שוליים שבכ"י לונדון כלולות בגוף הטקסט בכ"י אמסטרדם, הרי שכ"י פריז הוא המוקדם בין שלושת כתבי היד, כ"י לונדון מאוחר ממנו וכ"י אמסטרדם הוא המאוחר בין השלושה. בדיקה שיטתית שערכת מעלה, כי כ"י לונדון אינו העתקה ישירה מכ"י פריז, אך כ"י אמסטרדם הוא בהחלט העתקה ישירה מכ"י לונדון.

ראשית נוכיח כי כ"י לונדון אינו העתקה ישירה מכ"י פריז: מעיון בכתבי היד של רש"ס עולה כי דרכו הייתה להרחיב ולשנות את פירושו ע"י מתיקות מצד אחד, וע"י תוספת הערות בין השיטין מצד אחר בכ"י הקדום, ואח"כ היה מבקש מסופר להכין עבורו עותק חדש אשר בו ישולבו ההערות והתוספות בתוך הפירוש. אילו כ"י לונדון הינו העתק ישיר מכ"י פריז היה מקום לצפות כי נוסח גוף הפירוש בכ"י לונדון (למעט התוספות בגיליון ובין השיטין בכ"י זה) יהיה זהה לחלוטין לנוסח הפירוש בכ"י פריז (לאחר התיקונים שרש"ס הכניס בו), וכי כל ההבדל בין שני כתבי היד יחיה שדברים המובאים בכ"י פריז בין השיטין, יהפכו לחלק אינטגרלי של הפירוש בכ"י לונדון; אך העובדות שונות. בכמה וכמה מקומות מצויות בגוף הפירוש בכ"י לונדון, פסקאות שלמות של דברים שאינם כלולים בכ"י פריז לא בשיטין, ולא ביניהן. על כורחך שהיה לפחות עוד כתב יד אחד בין כ"י פריז לכ"י לונדון, ואף בו רשם רש"ס הערות שוליים ובין השיטין, והתוספות שבפירוש רש"ס בכ"י לונדון שאינן בכ"י פריז, הן פרי העתקה של סופר כ"י לונדון, שהעתיק את הערות השוליים באותו כתב יד שלא שרד.⁹¹

⁹¹ למשל: בפרק כיצד מברכין, מהדורת דינקלס קמה ע"ב מובא: '... ותנן התם דכשאוכלן מברך עליהן המוציא [ואי פחות מכזית דמי ללא אתי בידיה ומחייב לברוכין]'. המשפט הנוסף אינו מובא בכ"י פריז, והוא כלול בגוף כ"י לונדון; הווי אומר שהוא נוסף בכה"י שבין כ"י פריז לכ"י לונדון. ודוגמה נוספת:

בפרק מי שמתו, מהדורת דינקלס עא ע"ב מובא: 'ויתעסקו בו כשתגיע המטה אצלם, [ואע"ג דעכשיו אינן נושאים ואין צריכין למטה כיון דטרודין לשאת פטורין]'. המשפט הנוסף אינו בכ"י פריז והוא כלול בגוף כ"י לונדון (פרט למודפס באותיות לא מודגשות, המובא בגיליון בכ"י לונדון). בקר כותב במאמרו (FSJ 16/1988 p.71) כי יש סבירות גדולה, כי כתב יד לונדון הועתק ישירות מכ"י פריז. הוא הסתמך על כך שהערות בין השיטין בנוסח הירושלמי בכ"י פריז כלולות בטקסט בכ"י לונדון, אך הוא לא נתן דעתו לכך כי בפירוש בכ"י לונדון כלולות פסקאות שלמות שאינן מובאות כלל בפירוש בכ"י פריז.

מאידך גיסא ניתן להוכיח כי כ"י אמסטרדם הועתק ישירות מכ"י לונדון; הממצא שיובא להלן (הדברים לקוחים מפירוש רש"ס למשנת ברכות סוף פ"א: 'מזכירין יציאת מצרים בלילות' - לד ע"א) ניתן להבינו רק אם נצא מתוך הנחה שכ"י אמסטרדם הועתק ישירות מכ"י לונדון:

בכ"י לונדון עמ' 26 כתוב:

1. ותמהני עליו, דא"כ מזכירין פרשת ציצית מיבעי ליה
 - 1א. דמשמע מדבריו דפלוגתא דמתני' היינו פלוגתא דבני מערבא ובני בבל ואינו כן
 2. ועוד דבגמרא מפ' בהדיא דמזכירין דקתני אליב' דבני מערבא
- ש' 1א היא שורה שנוספה בין השיטין בין ש' 1 לש' 2. המילה 'ועוד', כתובה אמנם במקביל לש' 2, אך היא שייכת לש' 1א.

והנה בטקסט המקביל בכ"י אמסטרדם עץ חיים, דף לח ע"א כתוב:

3. ותמהני עליו, דא"כ מזכירין פרשת ציצית מיבעי ליה, ועוד
4. דמשמע מדבריו דפלוגתא דמתני' היינו דבני מערבא ובני בבל
5. ואינו כן (ועוד) דבגמ' מפרש בהדיא דמזכירין אליבא דבני מערבא
- 6.

בשורה מס' 5 כתב הסופר תחילה 'ועוד' ואחר כך מחקה בהעברת קו. ההסבר לכתיבת מילה זו בתחילה הוא דרך הרישום בכ"י לונדון. סופר כ"י אמסטרדם רשם תחילה אל-נכון מילת 'ועוד' שבתחילת שורה 2, אחריה "עלה" חזרה לשורה 1א, והעתיק אותה. משסיים חזר לשורה 2, ובטעות רשם עוד הפעם 'ועוד', ומשעמד על טעותו, מחק את המילה. מוכח אפוא שכ"י אמסטרדם הוא העתק ישיר מכ"י לונדון.

באשר למסכת דמאי העתק שני, ככל שבדקתי עולה שעתק זה הועתק במישרין ממסכת דמאי שבכ"י לונדון 403; אכן, לא מצאתי הוכחה בעליל לכך, דוגמת ההוכחה דלעיל כי כ"י אמסטרדם הועתק במישרין מכ"י לונדון, אך הנתונים הם כי הערות גיליון ובין השיטין בכ"י לונדון 403, כלולות בגוף הטקסט בהעתק השני, מאידך גיסא ככל שבדקתי לא מצאתי בהעתק השני קטעי פירוש שאינם מובאים כלל בכ"י לונדון 403, כך שמסתבר כי ההעתק השני הועתק במישרין מכ"י לונדון 403.

ב. כתבי יד למסכת שביעית

השוואת בין שרידי כה"י למסכת שביעית, מסכת שביעית כ"י לונדון 404 ומסכת שביעית העתק שני בכ"י זה

ניתן להוכיח כי שרידי כה"י למסכת שביעית הם שרידים של כתב היד הקדום יותר, מסכת שביעית בכ"י לונדון 404 מאוחר ממנו, וה'העתק שני' בכ"י זה הוא המאוחר שבין השלושה, שכן הערות שוליים ובין השיטין בשרידים, כלולות בגוף הטקסט בנוסח מסכת שביעית ובפירוש בכ"י לונדון 404, ואלה שבשוליים ובין השיטין שם, כלולות ב'העתק שני' בגוף הטקסט.

יחד עם זאת ניתן להוכיח כי ההעתק של מסכת שביעית בכ"י לונדון 404 אינו העתקה ישירה מכתב היד הקדום, שכן ישנן פסקאות בגוף הטקסט בפירוש בכ"י לונדון 404, שאינן מובאות כלל בפירוש בשרידיס, 92 ופסקאות אלה הן ככל הנראה תוספות גיליון בכתב יד שלא שרד, שהיה בין כתב יד השרידיס, לכ"י לונדון 404.

יחד עם זאת, ההעתק השני של מסכת שביעית שבכ"י לונדון 404, הוא ככל הנראה העתקה ישירה מנוסח שביעית שבתחילת הכרך, שכן ככל שבדקתי, לא מצאתי כל הבדלים בנוסח הפירוש, בין הפירוש בנוסח הפירוש שבתחילת הכרך לבין נוסח הפירוש בהעתק השני, פרט לכך שבהעתק השני כלולים בגוף הפירוש אותן פסקאות המובאות בגיליון ובין השיטין בפירוש במהדורת שביעית שבתחילת הכרך.

ג. כתבי יד למסכתות תרומות, מעשרות, מעשר שני
הזיקה בין כ"י מוסקבה 1135 לכ"י לונדון 404

ניתן להוכיח בפשטות כי כ"י לונדון 404 מאוחר לכ"י מוסקבה 1135, שכן הערות שוליים ובין השיטין בכ"י מוסקבה כלולות כחלק אינטגרלי של הטקסט בכ"י לונדון 404. יחד עם זאת, ניתן להוכיח כי כ"י לונדון אינו העתקה ישירה מכ"י מוסקבה, וזאת, על בסיס הממצא שבכ"י לונדון 404 יש כמה וכמה פעמים פסקאות בפירוש, הכלולות בגוף כה"י, שאינן מובאות בכ"י מוסקבה 1135 לא בשיטין, לא ביניהן ולא בגיליון, וככל הנראה אלו הן תוספות גיליון בכ"י שלא שרד שהיה בין כ"י מוסקבה לכ"י לונדון.⁹²

ד. כתבי יד למסכתות חלה - ערלה וביכורים
הזיקה בין כ"י מוסקבה 1135 לכ"י לונדון 405

ניתן להוכיח בפשטות כי כ"י לונדון 405 מאוחר לכ"י מוסקבה 1135, שכן הערות שוליים ובין השיטין בכ"י מוסקבה כלולות כחלק אינטגרלי של הטקסט בכ"י לונדון 405. יתר על כן, ניתן להוכיח כי כ"י לונדון הוא העתקה ישירה מכ"י מוסקבה, וזאת על בסיס ממצא בכ"י לונדון:

⁹² למשל הקטע בפירוש רש"י, מהדורת דינקלס קח ע"א: 'וקאמר דכביסה קדושת שביעית יש בה ... היינו לשנות דבר מתשמישו', קטע זה אינו כלול בדף 7 בשריד שבבית המדרש לרבנים, וכלול בגוף הטקסט בכ"י לונדון 404. ודוגמא נוספת, מפירוש רש"י, מהדורת דינקלס קלט ע"ב: '... ולא בדבר אחר [וע"ה לא זהיר במצוות]', ובגמרא מפרש כי חזינן דליקטום משדות ישראל מהו שיהא בהן איסור ספיחים [ומתניתין רבנן היא דאילו ר"ע כיון דספיחים דאורייתא נינהו, כולהו ספיחין אסורין]. הקטעים הנוספים המודגשים כלולים בגוף הטקסט בכ"י לונדון 404 ואינם מובאים כלל בפירוש בשריד כה"י בס"ט פטרבורג.

⁹³ למשל במסכת תרומות, מהדורת דינקלס ב ע"ב, מובא בפירוש רש"י: ותרומת אדנים היתה יד כולן שוה [בה דהא מכסף נעשו] כדכתיב בפרשת פקודי, [א"נ קראי יתירי קא זריש דלכתוב קרא מאתכם תרומה זהב וכו'], אלא ה"ק קרא כולהו בני חיובא מייתו ותרומה שלהן [הוא דקדשא] (ובתנאי) [ואלו הן התנאים הצריכים כי היכי דקדשא] שיהא איש ושיהא לו לב, [ושיהא שלו ושיהא ישראלי]. הקטעים המודגשים אינם בכ"י מוסקבה וכלולים בגוף כ"י לונדון.

חלק מפירוש רש"ס למסכת ביכורים בכ"י זה חסר, והחסר נובע מדילוג של הסופר עצמו. בעת שסיים הסופר את כתיבת אמצעה של השורה השנייה בדף 146 ע"ב בכתב היד לונדון, דילג הסופר (רש"ס עצמו) - ככל הנראה כתוצאה מהידבקות יחדיו של שני הדפים בכתב יד מוסקבה 1135 שממנו העתיק - וכך משסיים להעתיק את הפירוש בעמוד א בדף בכ"י מוסקבה שממנו העתיק, לא המשיך להעתיק את עמוד ב של אותו דף, אלא את עמוד ב של הדף שלאחריו, מבלי ששם ל: לדילוג. 94 הרב קלמן כהנא ז"ל הדפיס את החסר בכתב יד לונדון 405, עפ"י כ" מוסקבה 1135, ב'מוריה', גיליון ה - ו 'קמט-קנ', סיוון תשד"מ, עמ' ב - ד. בפתיחת הדברים מציין הרב כהנא כי העובדה שבכ"י לונדון 405 חסר בדיוק מפתח של שני עמודים בכ"י מוסקבה 1135 ולא מילה אחת יותר, 95 דבר זה מוכיח שכתב יד לונדון הינו העתק ישיר של כ"י מוסקבה.

ס י כ ו ם

=====

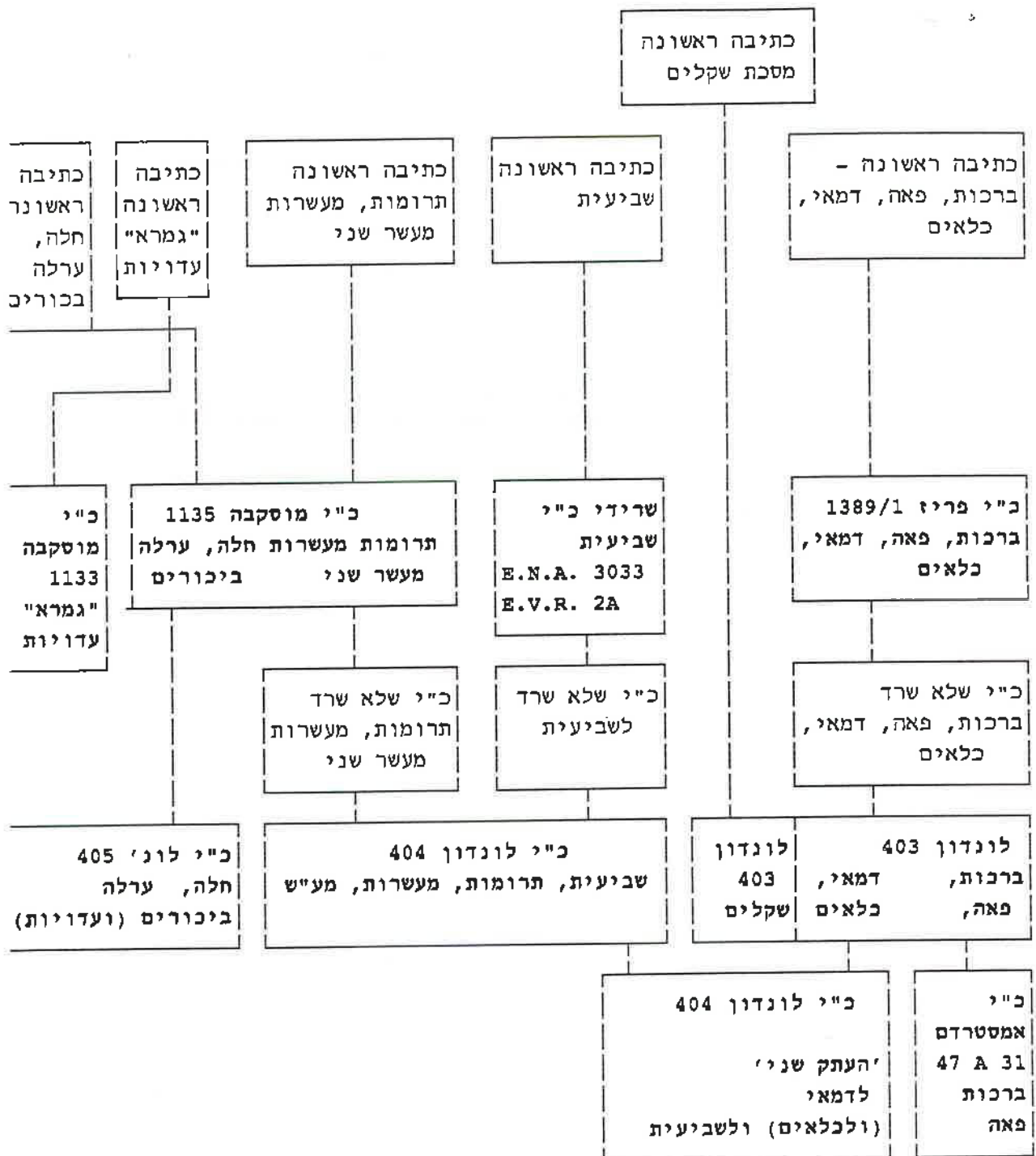
- להלן בעמוד הבא תרשימו המסכם את סדר עבודתו של הרש"ס ואת הזיקה ההדדית בין כתבי היד השונים.
- הבאתי פה לידי ביטוי את ההנחות האלה:
1. רש"ס החל את עבודתו בביאור מסכת שקלים.
 2. רש"ס ביאר את הירושלמי לסדר זרעים, לפי סדר המסכתות.
 3. ה"גמרא" למסכת עדויות והפירוש לה נכתבו כפי הנראה לפני כתיבת פירוש לחלה, ערלה וביכורים. 96
 4. כ"י פריז, שרידי כה"י לשביעית וכ"י מוסקבה אינם אוטוגרף של רש"ס; קדמה להם לפחות כתיבה אחת המוגדרת בתרשימו כ'כתיבה ראשונה'.
 5. ה'העתקים שניים' למסכתות דמאי כלאים ושביעית הם שני חלקים של כ"י אחד. דבר זה מוכח מספרות הדפים המצוין בשני חלקים אלה, בשולי כתב היד. מהספרות בתחילת ה'העתק שני' לשביעית, מוכח כי הוא המשכו של כתב יד, שתחילתו ב'העתק שני' של דמאי, וכלל גם 'העתק שני' של כלאים שאבד.
 6. כ"י לונדון 405 כלל גם את ה"גמרא" לעדויות, אלא שהוא אבד במשך הזמן.

94 ראה לעיל הע' 50.

95 בפרוטוסטאט של כ"י מוסקבה 1135 שבמכוון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, נרשמו באופן שוטף, מספרי הדפים - בצילומי מפתחי שני עמודים. פירוש רש"ס המובא בדף 125, מתחילתו ועד סופו, הוא הקטע החסר מפירוש רש"ס בכ"י לונדון 405.

96 ראה פרק שני בעבודה זו הערה 33.

תרשים מסכם של סדר עבודתו של רש"ס והזיקה ההדדית של כתבי היד השונים

מקרא:

1. בריבועים שהכיתוב בתוכם מודגש - כתבי יד קיימים.
2. בריבועים שהכיתוב בתוכם בלתי מודגש - כתבי יד משוערים. לא מן הנמנע שבשלב המתואר היה יותר מכתב יד אחד.
3. כתבי יד המובאים בקו מאוזן אחד, הם ככל הנראה בני תקופה אחת, למעט כה"י למסכת שקלים הכרוך בכריכה אחת עם כתב היד של מסכתות ברכות, פאה, דמאי וכלאים בכ"י לונדון 403. בסרם כריכה, היווה כתב יד זה של מסכת שקלים קובץ בפני עצמו, אולי, קדום יותר לכ"י פריז.

פ ר ק ר ב י ע י

התייחסויות לנוסח רש"ס ולפירושו, מן המאה ה-16 עד ימינו

בטרם הובא לדפוס הועתק פירוש רש"ס בידי מעתיקים שונים. מסתבר כי רק חלק מן ההעתקות שרדו והגיעו אלינו. חלק מן ההעתקות הגיעו לידיהם של חכמים שונים שציטטו בחיבוריהם מובאות מפירוש רש"ס ומנוסחו לירושלמי. אחדים מהם התייחסו גם לנוסח הירושלמי של רש"ס, ודנו בשאלה עד כמה משקף נוסחו נוסח אותנטי של תלמוד ירושלמי, או שמא אינו אלא פרי הגהתו.

להלן רשימת החכמים שבדבריהם מצאתי מובאות מפירוש רש"ס (או מנוסחו) לירושלמי זרעים, או שחקרו את ערך נוסחו:¹

1. ר' משה מטראני - המבי"ט (נפטר בצפת בשנת ש"מ)

לא מצאתי בדברי המבי"ט מובאות ישירות מפירוש הרש"ס, אך בשו"ת שלו מצאתי התייחסות לדברים שכתב רש"ס בקונטרס בענייני שמיטה, קונטרס שלימים כלל אותו בפירושו לשביעית.² הקונטרס דן בשאלה האם חלה קדושת שביעית על פירות שגדלו בשנת השמיטה בקרקע בבעלות נכרית. רובן של ראיות הרש"ס לשיטתו המוזכרות ע"י המבי"ט, אכן מובאות לפנינו בפירוש לשביעית.³ ואלה דברי המבי"ט בתחילת דבריו:

תרתי בלבי בשנת הרצ"ב שנת השמיטה שעברה למשוך ידי בקולמוס לדעת ביין שנתמרח על ידי ישראל, וגדל את בסרו קרקע הגוי בארץ ישראל, אם יהיה חיב במעשרות כשאר שנים או לא ... ועכשיו שהגיענו הש"י וקיימנו לזמן הזה שנת השמיטה של הרצ"ט (כך צ"ל), נראה לי היותי נושה בידי לכתוב עניין הביעור, והעירני לעת כזאת קונדרס אחד שראיתי, מיוחס להחכם כר' שלמה, שכתב שנראה לו היות פירות שביעית הגדלים בקרקע גויים חיביים בביעור, ולהיות הדבר פשוט בעיני כבודו, לא הרחיב לחביא ראיות כל הצורך להכריח העניין, גם קצת ראיותיו לא נתחוררו אצלי, לכן אלך לאט על מכתבו להורות איזו מראיותיו יכשר.

בהמשך הדברים דן המבי"ט בראיותיו של רש"ס אחת לאחת.

¹ מבחינת חקר ערך נוסח רש"ס יש להבחין בין אלה שהשתמשו בפירוש רש"ס ובנוסחו עד שנת תרל"ה, היא השנה בה הו"ל לעהמאן את מהדורתו, לבין אלה שעשו זאת משנת תרל"ה ואילך. רוב החכמים עד תרל"ה (למעט בעל 'שדה יהושע'), הביאו מפירושו ומנוסחאותיו של רש"ס, אך לא דנו בערכו. לעומת זאת, לעהמאן והבאים אחריו הרבו לדון בערך נוסחו. יש לציין כאן שאך מעטים נתנו דעתם באופן שיטתי לטיב הפירוש; אחרי שהפירוש יצא כולו לאור, שילבו רבים מן המפרשים החדשים מפירושי הרש"ס בפירושיהם לירושלמי, כגון הרב שלמה גורן בביאורו לברכות, הרב יששכר תמ ב'עלי תמר', פרופ' יהודה פליקס בביאורו לשביעית (לרבות חילופי נוסחאות בין נוסח ד"ו לנוסח רש"ס) והרב עדין שטיינזלץ בביאורו לפאה.

² הקונטרס נכלל בפירוש רש"ס לפרק שלוש ארצות: מהד' דינקלס צה ע"ב - צז ע"ב; מהדורת הרב ק' כהנא, מסכת שביעית חקר ועיון, ספר שני תעד - תפג.

³ ראה משי"כ הרב כהנא שם, מבוא עמ' 4 ובהערותיו בפרק שלוש ארצות, הערות *49, *50, *54, *54, *61 ו- *65.

2. ר' יוסף קארו (נפטר בצפת בשנת של"ה)

ר' יוסף קארו מביא מפירוש רש"ס שתי מובאות ב'כסף משנה' הלי' מתנות עניים:¹
א. פרק ג הלי' יב: 'וכתב ה"ר שלמה שיביליו (צ"ל: שיריליו, וכך תוקן במהדורת ש' פרנקל) ז"ל בפירושו לירושלמי ...'.
יש לפנינו כאן מובאה ארוכה מפירוש רש"ס למסכת פאה (= מהדורת דינקלס, מ ע"ב - מא ע"א). כבר ציין לעהמאן בהקדמה למהדורתו, כי שורה אחת מן המובאה כתובה בכ"י לונדון בגיליון. מכאן שר' יוסף קארו העתיק מכ"י לונדון או ממהדורה המאוחרת למהדורת כ"י לונדון. (במדור 'מקורות וציכונים' במהדורת ש' פרנקל הוער, כי המובאה מרש"ס ב'כסף משנה' כולל משפט שאינו מובא ברש"ס בנוסחנו. מבדיקה בכתב יד לונדון עולה כי המשפט הנדון מובא בכ"י זה ונמחק ממנו. המחיקה היא ככל הנראה מאוחרת, שכן גם בכ"י אמסטרדם, שהועתק במישרין מכ"י לונדון, המשפט מובא.)
ב. פרק ג הלי' יז: 'וה"ר שלמה אישביל"י (צ"ל: שיריליו, וכך תוקן במהדורה הנ"ל) פי' ולא הספיק לגמור חצי הציה ...'.
לפנינו כאן מובאה נוספת, קצרה יותר מקודמתה, אף היא מפאה (מד ע"א - ע"ב).

משהוכחנו כי ר' יוסף קארו הכיר את עבודת הרש"ס, ראוי היה לבדוק אם כאשר הוא ציטט בחיבוריו השונים מתוך ירושלמי זרעים - עשה זאת עפ"י נוסח רש"ס, או עפ"י כ"י שהיו לפניו או שמא הוא ציטט רק עפ"י מהדורת ד"ו אשר אותה הכיר בוודאי. ראה לעניין זה ל' גינצבורג, פוחב"י א, מבוא עמ' קטז; מהר"ש ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', סה"י למרכס, עמ' שיג (בהע' 157 קטע מדברי הב"י שבו הוא מצטט מירושלמי נדרים כ"י); מ' עסיס, 'משהו על כסף משנה לספר זרעים', אסופות, ספר שלישי (בעמ' רצד סיכום: 'מן הראוי להמתין בשאלה זו עד שייאספו כל ציטוטי הירושלמי מכל כתביו של הרב, ויהיה ניתן לבדוק אותם במדוקדק ובשלימות').

3. ר' בצלאל אשכנזי (נפטר בירושלים אחרי שני"ב)

בספר השו"ת שלו סי' א, (ג ע"ב, ד"ה השתא אפרש), במהלך דיון על סוגיא בירושלמי פאה כתב ר' בצלאל: 'ובספרו של החכם כמהר"ר שלמה שיריליו ליתא אלא הא דר' חונא בלהוד'.

4. ר' שלמה עדני (נפטר בירושלים בשנת שפ"ה)

ר' שלמה עדני מרבה להביא מפירוש רש"ס בפירושו למשנה 'מלאכת שלמה'. במצואו לחיבורו הוא סיפר:
'נזדמן לידי ספר החכם השלם הר"ר שלמה שיריליו ז"ל ביאור על ירושלמי שחיבר על סדר זרעים ומס' עדיות, אחביר קצת קיצור מדבריו ולמבין גלויות. וחכם גדול ורשום היה בדורו, ואשכחן שהביא משמו בפ"ג מהל' מתנות עניים מהר"י קארו ז"ל'.
ובפירושו לשקלים פ"ד מ"ה ד"ה ואם בא, כתב ר' שלמה עדני: 'אח"כ בא לידי פי' הר"ר שלמה שיריליו ז"ל על ירושלמי דמכלתין'. מלשון זו משמע שהפירוש לשקלים הגיע אליו בנפרד מן הפירוש לזרעים ולעדויות, והדברים נראים כדברי השלמה למה שכתב קודם לכן. מ' עסיס הוכיח כי בידי בעל מלא"ש היה רק הפירוש של רש"ס לשקלים ללא נוסחו לירושלמי על מסכת זו.⁵

⁴ וטעה הרב יהודה לביא במה שכתב במאמרו 'אוצר הספרים של מרן הב"י' (המעין, כרך לד גליון ב - טבת תשנ"ד) כי ר' יוסף קארו לא הכיר מכלי ראשון את פירוש רש"ס; וראה משי"כ ב'המעין', כרך לד גליון ד, עמ' 65.
⁵ ראה: מ' עסיס, 'לנוסח ...', ספר זיכרון להרב ניסים, ח"ב, עמ' קכז.

מסתבר כי במסכתות אחדות היו לר' שלמה עדני מהדורות שונות של פירוש רש"י. כך עולה ממה שכתב במלא"ש לפאה פ"ו סוף משנה ג: '...עד כאן מה שמצאתי מפי הר"ש שיריליו ז"ל, אבל במהדורה אחרת מפירושו מצאתי...'

ראוי כי עיון שיטתי בנוסח רש"י ובביאורו ייעשה תוך עיון משווה במובאות מהרש"י ב'מלאכת שלמה', כדי לשפוט האם טופס כ"י הרש"י שהיה לפני בעל 'מלאכת שלמה' היה טופס של מהדורה שקדמה למהדורת רש"י בכתבי היד שבספריה הבריטית (לונדון 403 - 404 - 405), או שמא היה לפניו טופס של מהדורה הזוהה לה, או שמא היה לפניו טופס של מהדורה מאוחרת יותר.⁶

5. ר' יהושע בנבנשת (קושטא, נפטר בשנת ת"ל בקירוב)⁷

ר' יהושע בנבנשת התפרסם בזכות פירושו לתלמוד ירושלמי. פירושו לזרעים (ברכות, פאה, ערלה, חלה וביכורים) הודפס על ידו בקושטא בשנת 'ועשו לי מקדש' (=תכ"ב) ואילו פירושו לאחדות ממסכתות מועד, נשים ונזיקין הודפס לאחר פטירתו בשנת תק"ט. במבואו לפירושו לזרעים ('הערת המחבר') הוא מודה לחכם יעקב אשכנזי שהביא לו 'שנים שלשה מסכתות ירושלמיות אשר פירש מהר"ר שלמה שיריליו, מסדר זרעים ומסכת שקלים ומסכת עדויות'.⁸ בהמשך הדברים הוא מעריך את גדולתו של רש"י: 'ממרוצת דבריו והמשך לשונו ניכר כי איש גדול מאד הוא בחכמה, חריף ובקיא בחדרי תורה', ור' יהושע בנבנשת מסיים: גם הוא (=רש"י) לי לישועה ולנחמה בראשית מלאכתי להורות לי דרך ישר בשבילי תלמוד זה, ובנתיבות לא ידעתי הדריכני במעגלי יושר ובתוך נתיבות משפט'.

⁶ הרב קלמן כהנא מביא במבוא למהדורתו למסכת שביעית (מסכת שביעית חקר ועיון חלק א, מבוא עמ' יא) שורת דוגמאות של הערות גיליון בפירוש הרש"י לשביעית שלפנינו שאינן כלולות במובאות מפירוש רש"י ב'מלאכת שלמה' למסכת זו. מכאן יש לדעת הרב כהנא להטיל ספק אם הערות הגיליון הן מפרי רוחו ועטו של רש"י. לדעתי, מעובדה זו אין מקום להטיל ספק על "אבהות" רש"י על הערות הגיליון. ניתן רק להוכיח על פי זה, כי ר' שלמה עדני השתמש בכ"י של פירוש רש"י לשביעית שקדם לכה"י שלפנינו בספרייה הבריטית. על כל פנים, מעיון מדוקדק במובאות מהרש"י בפירוש מלא"ש למסכת ברכות עולה כי השתמש במהדורה מאוחרת למהדורת כ"י לונדון. כך עולה למשל ממובאה מפירוש רש"י הכלולה בפירוש מלא"ש לברכות פ"ט מ"ה: וז"ל הר' שלמה שיריליו ז"ל כל חותמי ברכות שבמקדש, כל כהנים שליחי ציבור שבמקדש וקרי להו חותמי משום שאר הברכה העם היו אומרים אותה... דהם לא היה להם מילוי לב להזכיר שם המלך הגדול הגיבור והנורא עכ"ל.

הקטע המסומן ב < > אינו לא ברש"י כ"י ולא בכ"ל, אלא על הגליון בכ"י אמסטרדם, מוכח אפוא שבעל מלא"ש השתמש בכ"י אמסטרדם, או בכ"י מאוחר לו. וראה מלאכ"ש למעשר שני פ"ב מ"ט: 'אבל הר"ש שיריליו ז"ל גרס ברבעת כסף וברבעת מעות בוי"ו ובלא יו"ד כלל'. ברש"י כ"י פריז 'רביעית', ובכ"י לונדון 'רבעת'; מוכח אפוא כי במסכת זו השתמש במהדורת כ"י לונדון, או במהדורה המאוחרת לה.

באשר לשאלה איזו ממהדורות פירוש רש"י לשקלים הגיעה לידינו של בעל מלא"ש, ראה: עסיס, שם עמ' קכח - קכט.

⁷ לתולדותיו, ראה: ע' בר-שלום (מהדיר), שו"ת שער יהושע לרבינו יהושע בנבנשתי, ירושלים תשמ"ב, מבוא ופתח דבר עמ' 14 - 18.

⁸ בדיקה משווה מעלה כי לר' יהושע בנבנשת הגיעה העתקה מאוחרת של ביאור רש"י. ראה: בשדה יהושע לברכות, דפוס קושטא ט' ע"א, ישנה מובאה מרש"י שאינה, לא ברש"י כ"י ולא בכ"ל, אלא רק בגיליון בכ"י אמסטרדם.

ואכן ר' יהושע בנבנשת הרבה לצטט מרש"ס במהלך פירושו לזרעים, ובמהלך ביאורו הוא שילב דברי הערצה לרש"ס. למשל:

ודע דכל פירוש זה שכתבתי בפיסקא זו בכללותה מראש ועד סוף הוא לקוח מנימוקי מהר"ר שלמה סיריליו ז"ל כאשר הסכמתי בהקדמתי בכל הלכה שהיא רופפת בידי, ומוצא אני בה איזה ביאור לאחד מן הגדולים, על שכמי אשאנו ... ומפני זה בהלכה זו על הרב הנז' נסמכתי בפירושו ובנוסחתו, ואני אבוי אחריו ומלאתי את את דבריו אות באות מלה במלה. (חלה קנב ע"ב

למרות הערצתו של ר' יהושע בנבנשת את רש"ס הוא לא נמנע מלבקר במהלך ביאורו. במיוחד ביקר אותו על "חופש הגהת הטקסט" שנטל לעצמו. למשל:

1. מהרש"ס גריס הכא מימים ימימה ולא כל ימים פרט לשבתות וימים טובים כגרסת תלמוד דידן, ולא ידעתי מנין לו, אולי נוסחא מצא כן. גם הוסיף בנוסחתו וכתב אית בעי מימר דמצוותן עד שתינטל רגל מן השוק. (ברכות יא ע"ב - יב ע"א)
2. ובנוסחתו של מהרש"ס גריס תמן תנינן ופטורין מק"ש ומן התפילין, נשים מניין ... ואנו אין לנו לכתו' אלא גירסת הספרי' כמו שהיה. (שם, יג ע"ב)
3. ומן הדומה שהרב ז"ל מדעת עצמו תיקן כן מדלא קא' שראה כן באיזו נסחה למי מקדושי' (אולי צ"ל מקדומי'), ולו יש כוח להגיה ולתקן דרב גובריה, אבל אנן בעניותנו אין אנו מפרשים אלא כפי הנוסח הנמצא כתוב, זולת כשהוא מוכרח מאוד מצד שהוא מבואר הטעות. (שם, יו ע"ב)
4. ומהר"ר שלמה סיריליו כתב ... ארזים לשון רזון שגורמים רזון לעולם. עד כאן; ורחוק הוא. (שם, יז ע"א)
5. ומהרש"ס כתב וזה לשונו ויחבון לרבי חזקיה ... כלומר והותרו וינס ר' יעקב עד כאן; ולדידי אחר המחילה אין אלו אלא דברי נביאות. (שם, יט ע"ב)
6. אבל מהר"ש סיריליו בנימוקיו מהפך הגרסא והפירוש, וז"ל שם מראש עד סוף ... עכ"ד, ונראה מהם⁹ בהדיא שמהפך הגרסא ... וזה דוחק למחוק הנוסחאות שלנו כולם ... אין לנו אלא הגרסא הכתוב' בספרים וכמו שבארנוה. (ערלה קד ע"א - קד ע"ב)

נראה אפוא כי בעל שדה יהושע אינו מאמץ אותו "חופש הגהת הטקסט" שרש"ס נטל לעצמו. יחד עם זאת, במצב 'מוכרח מאד' (לעיל, מובאה 3), גם בעל שדה יהושע מרשה לעצמו להגיה. על כל פנים, השימוש בנוסח הירושלמי של בעל שדה יהושע מצריך זהירות. בכל מקום שנוסחו שונה מנוסח ד"ו וזהה לנוסח רש"ס, נראה שמסתמך הוא על הרש"ס וספק אם יש לראות את נוסחו כעד נוסח עצמאי משלו לנוסח הירושלמי.¹⁰

חלק מנוסחאות רש"ס שאומצו ע"י בעל שד"י, עברו דרכו גם לנוסח ר' אליהו פולדא. (נוסח הרא"ף מושתת במידה רבה על נוסח בעל שד"י.)

⁹ מדבריו עולה כי כאן הגיע אליו רק פירוש רש"ס ללא נוסח הירושלמי שלו, אחרת לא מובן מדוע הוא צריך להסתמך על פירוש כדי להסיק מה היה נוסחו.
¹⁰ רטנר באהבת ציון וירושלים לא נזחר בכך, הוא רשט בהרבה מקומות עדויות נוסח של דפוס קושטא מבלי להעיר על הזיקה לנוסח הרש"ס.

6. ר' משה ב"ר שלמה ן' חביב (נפטר בירושלים בתרנ"ו) 11

בשנת תשנ"ד יצא לאור לראשונה מכ"י, ע"י מכון 'אור המזרח' ומכון ירושלים, הפירוש פני משה לר' משה ב"ר שלמה ן' חביב, לירושלמי ברכות, פאה ודמאי. 12

רוב כותבי תולדות ר' משה ן' חביב לא הזכירו דבר קיומו של פירוש למסכתות מן הירושלמי, מפרי עטו.

כתב היד של הפירוש המצוי בלונדון באוסף ששון (מספרו 592) נסקר בהרחבה בספר אוהל דוד 13 עמ' 104 - 106.

במאמרו 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', דן מהר"ש ליברמן בטיב כ"י ירושלמי שהיה לר' משה ן' חביב, על בסיס מובאות מן הירושלמי בפירוש פני משה, הכלולות בסקירה בספר אוהל דוד (ספר היובל למרקס, עמ' שיג - שטו ועמ' שיח - שיט).

לאחר שמצא בפני משה מובאות מן הירושלמי הזהות לנוסח רש"י, מסכם ליברמן:

הר"מ בן חביב כתב את ספרו בקושטא כשהיה צעיר לימים מאד, וספק גדול בעיני אם היו לו כתבי יד של הירושלמי (חוץ ממהרש"י), מה שלא היו לו לבן זמנו ומקומו, הרב יהושע בנבנשת שחבר פירוש על חלק גדול מן הירושלמי.

בחינה מדוקדקת של הפירוש פני משה מעלה כי ר' משה ן' חביב, לא הזכיר את שמו של רש"י אף לא פעם אחת, אך הוא העתיק כמה וכמה פעמים קטעים ארוכים מפירושו, קטעים התופסים עמודות שלמות במהדורה המודפסת; 14 לנוכח זאת קרובה לודאית השערתו של ליברמן כי קטעי הירושלמי שנוסחן אצל ר' משה ן' חביב שונה מנוסח ד"ו וזהה לנוסח רש"י, מקור הנוסח של קטעים אלה הוא נוסח רש"י.

11 נולד בשאלוניקי בשנת תי"ד ונפטר בירושלים בשנת תנ"ו. ר' משה בן חביב הינו החכם השני שנתערך בתואר 'ראשון לציון'. לעניין תולדותיו וחיבוריו ראה: א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, עמ' 89 - 91; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק ב עמ' 241; א' אלמליח, הראשונים לציון, עמ' 70 - 75; האנציקלופדיה העברית, כרך יז עמ' 52; EJ, Volume 7, pp. 1025 - 26.

12 אין להחליפו עם הפירוש הנושא אותו שם לר' משה מרגלית.
13 OHEL DAVID, Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sasson Library, London, Oxford University Press, 1932.

14 לא מן הנמנע כי בכ"י רש"י שהיה לפני ר' משה ן' חביב לא שרד שמו של מחבר הפירוש. יש להצטער כי מהדירה של המהדורה המודפסת לא נתן דעתו לעובדה כי ר' משה ן' חביב העתיק קטעים שלמים מפירוש רש"י; בכל הקטעים המצוינים להלן לא העיר על כך דבר. כמו כן יש להעיר כי רוב המובאות מפני משה הכלולות בסקירה באהל דוד תחת דברי הפתיחה: and special attention may be drawn to the style and method of the author, הן מובאות בפני משה מפירוש הרש"י, ולמותר לומר שאין בהן כדי להעיר על דרכו ועל סגנונו של בעל פני משה עצמו.

להלן רשימה חלקית של כמה מן ההעתקות מפירוש רש"י בפירוש פני משה' (בסוף כל העתקה מציין ר' משה ן' חביב: 'וכן מצאתי כתוב'). כל הקטעים שלהלן הם ממסכת דמאי:

רש"י (מהדורת דינקלס)

'פני משה' (מהדורת הדפוס)

לז ע"א - לט ע"א	1. רלא ע"א - רלב ע"ב (סוף פרק שני)
מו ע"ב	2. רלז ע"א - ע"ב
מז ע"ב - נא ע"ב	3. רלח ע"א - רמב ע"א
נח ע"ב	4. רמה ע"א
סה ע"ב - סח ע"א	5. רנ ע"ב - רנג ע"א
סט ע"ב - עא ע"א	6. רנד ע"א - רנה ע"א

למרות שההעתקות השלמות והארוכות מפירוש רש"י מצויות כולן במסכת דמאי, אין לטעות ולשער כי בפירושו לברכות ולפאה נמנע ר' משה ן' חביב מלהשתמש בפירוש רש"י. מאחר ששימושו בפירוש רש"י הוא עובדה מוכחת, נראה שגם במסכתות אלה, מקור רוב הגרסאות והפירושים שבפני משה, הוא בדברי רש"י. למשל:

א. ברכות כז ע"ב: 'ואית דגרסי דאל"כ מה אנן אמרין וכו' בתמיה, פי' אמאי איצטריך רב לאשמועינן דהלכה כדברי שניהם להקל ...'. מקור הדברים הוא כפיה"נ בפירוש רש"י לברכות, מהדורת דינקלס, נד ע"א.

ב. ברכות עד ע"א: 'סלקין לבי חטווא גרסינן ופי' להזות מי חטאת'. מקור הדברים הוא כפיה"נ בפירוש רש"י לברכות, מהדורת דינקלס, קמב ע"א.

ג. פאה קמא ע"א: 'ואינו מחובר ... כמו מחוור'. למרות שפרטי פירושו של בעל 'פני משה' את מחלך הסוגיא וגירסתו בה שונים מגירסתו ומפירושו של רש"י, נראה לי כי את עיקר הדבר כי 'מחובר' כאן היינו 'מחוור', למד ר' משה ן' חביב מפירוש רש"י.

ככל הנראה בשלב ראשון של עבודתו השתדל ר' משה ן' חביב לבחון יותר את פירוש רש"י שלפניו, ולהתייחס אליו במידה זו או אחרת של ביקורתיות; רק בהמשך עבודתו הרשה לעצמו לאמץ קטעים שלמים מפירוש רש"י, מבלי לבחון אותם בבחינה יתרה.

7. ר' יום טוב אלגזי (נפטר בירושלים בשנת תקס"ו)

אף לידיו של מהרי"ט אלגזי הגיע כ"י של פירושו של רש"י. בפירושו להלכות בכורות לרמב"ן כלולות מובאות מפירוש רש"י. למשל:

א. מובאה מפירוש רש"י לשביעית פרק ד, מהד' דינקלס נד ע"א

וכן ראיתי למוהרש"ס בביאורו לירושלמי, שכתב במתני' הנזכר, וז"ל:
'ובית הלל אומרים אסורים, דכיון דשדה בשביעית הפקר, אין אדם אוסר
בשביעית דבר שאינו שלו, 15 ולא כל כמיניה להפקיע כח עניים וכח כל
עלמא ... ובסוף פרק הפיגס איכא פלוגתא דתנאי אי קנסינן ליורשים
דדמו לדידיה או לא', עכ"ל.

ב. מובאה מפירוש רש"י לשביעית פרק ט, מהד' דינקלס קנז ע"ב

וכתב הר"ש סירילין (צ"ל סיריליו) ז"ל בביאורו וז"ל: ' בפירות
עבירה היא מתני', כגון דמוריש או נותן המתנה גדר הכרם, ולא הניח
לעניים ליכנס ... וגבי ירושה נמי כה"ג', עכ"ל. 16

מובאה נוספת (מרש"ס לדמאי סד ע"ב) מצויה בפירושו להלכות חלה לרמב"ן
דף ס ע"א.

8. הרב חיים יוסף דוד אזולאי - החיד"א (נפטר בליוורנו תקס"ו)

הרב חיים יוסף דוד אזולאי הזכיר בקצרה את כ"י הרש"ס בשם הגדולים,
וכבר דנתי על כך לעיל פרק שלישי: 'גלגולי כ"י לונדון' ובהרחבה שם הערה 4.

החיד"א בספרו עין זוכר הדין בטרמינולוגיה של שני התלמודים, מצטט
כמה וכמה פעמים מפירוש הרש"ס, למשל:

א. בעי: יש בירושלמי שאינו לשון שאלה דמספקא לה, אלא ששאל לחכמים או
לתלמידים, ולדידיה פשיטא ליה ... כ"כ הרב הגדול מהר"ש סיריליו
בפתיחתו לפירוש הירושלמי, וראיתי בפירושו שם פי"ג שופרות, שכתב:
'בעי, כלומר, בקש לדון זה הדין ומצא דאי אמר עץ מביא גזור אחד',
עכ"ל. (מערכת בי"ת סעיף לח)

ב. דלכן: כשאומר בירושלמי, פי' מהר"ש סיריליו ז"ל בפתיחתו לירושלמי
כ"י ... (מערכת דל"ת סעיף כד)

ג. ויידא: ... ואנו זכינו לשיחתו של הרב הגדול מתר"ש שיריליו שפרשו
כן כמ"ש בשם הגדולים. (מערכת וי"ו סעיף ג)

15 כאן באה הערת גיליון בכ"י לונדון. מאי הכללתה במובאה אצל מהר"ש אלגזי
ניתן להסיק לכאורה, כי לידינו הגיעה מהדורת רש"ס שקדמה לכ"י לונדון,
להערכה זו נוטה הרב ק' כהנא, אך ראה את דבריי בהערה הבאה.

16 מובאה זאת כוללת - בשינויים - גם את המובא בגיליון בכ"י לונדון, מכאן
לכאורה ראה שהוא כן השתמש בכ"י לונדון, וראה משי"כ על כך הרב ק' כהנא,
במסכת שביעית חקר ועיון, ספר שני, מבוא, עמ' 4, ובגוף הספר עמ'
תר - תרא הערות 10 ו-11. לא מן הנמנע אפוא כי הערת הגיליון עליה
הצבעתי בהערה 15, היא הערה מאוחרת שאינה מהרש"ס (אולי מהרב יז"א
אזולאי), אך מהר"ש אלגזי עצמו השתמש בכ"י לונדון. יש סבירות שלידינו
של מהר"ש אלגזי הגיע אותו עותק של פירוש רש"ס שהיה בידי בן זמנו
ומקומו - החיד"א, דהיינו כתב יד שהגיע בהמשך הזמן ללונדון.

9. הרב מאיר לעהמאן (נפטר בגרמניה בתר"ן)

הרב מאיר לעהמאן הוא הראשון שהוציא לאור את פירוש רש"י עפ"י כתב היד המצוי היום בספרייה הבריטית. היה בדעתו להוציא לאור את הפירוש לכל סדר זרעים ולמסכת שקלים, אולם הוא הספיק להוציא לאור רק את מסכת ברכות (מגנצא תרל"ה). הוא העיר הערות שונות על פירוש רש"י תחת הכותרת 'מאיר נתיב'.

למהדורתו, אשר בה האריך בדברים על ערך נוסח רש"י, הקדים לעהמאן מבוא ארוך. להלן תמצית דבריו:

א. ערך נוסח הירושלמי של הרש"י

אפשר לומר בלשון המעטה כי לעהמאן התלהב מאוד מנוסח הרש"י. הוא כותב: כמעט יאחזנו שער בראותנו מהכ"י שלנו עד כמה משובש הירושלמי ד"ו ... ובמסכת ברכות לבד שונה הכ"י שלנו מד"ו בערך שני אלפים נוסחאות שונות, ועל פי הרב ככל, נוסחאות הכ"י שלנו מדויקות מאוד. והוא ממשיך:

עיני המעיין יראה כמונו כי ... אין ערך לגוף הירושלמי מהכ"י שלנו להירושלמי דפוס ווינצ'אה.¹⁷

ב. דרך עבודתו של רש"י בעריכת נוסח הירושלמי; ערך נוסחו

לדעת לעהמאן נוסח רש"י הינו נוסח אקלקטי עפ"י כמה כתבי יד שהיו לפניו. ואלו דבריו לעניין זה:

נוסח הירושלמי של הכ"י, לדעתנו איננו העתקה מכ"י אחד, ערוך בכל שמצא מהרש"י, כי אם בחן ובדק הנוסחאות השונות אשר ראו עיניו בכתבת ידות שונות במקומות שונות שעבר עליהן ... והנוסחא הבדוקה והמדויקת שמצא, פעם בכ"י אחד ופעם בכ"י אחר אותה ערך בספרו, וכה יאמר בפתיחתו: "ו א ע ר ו ך לפניך הגירסא המדויקת בס"ד".

וממשיך לעהמאן ומעיר:

וחלילה לחשוב כי רובי הנוסחאות השונות מנוסחאות של ד"ו ... הן כולן מה שהמציא מהרש"י מדעתו ולא מאשר ראן בכתובים ... כי הננו רואים בפירוש מהרש"י באיזה מקומות שתיקן הנוסחא מדעתו ולא כאשר מצא בכתובים, יאמר בפירוש ה"ג, והכי אית לן למגרס הכא, וצריך לגרוס, והנכון דגרי, וכדומה לשונות המורות שהוא גורס כן מדעתו; ואם כל הנוסחאות השונות מנוסח ד"ו הן ילדי רוח מבינתו, מדוע רמו רק במקומות מעטות על הנוסחאות שהבין מדעתו.¹⁸

¹⁷ כוונתו, אין בכלל מה להשוות - כ"י הרש"י טוב יותר ומדויק יותר לאין שיעור. זאת כוונתו על פי הקשר הדברים. אכן, לעהמאן מודע לאפשרות שיהיו כאלה שיחלקו על הערכתו את ערכו של נוסח הרש"י. לנוכח אלה, הוא כותב בסוף המבוא, כי הוא מוצא לנכון לצרף למהדורתו שינויי נוסחאות של נוסח רש"י לעומת נוסח ד"ו, והוא מנמק: 'אף שלדעתנו נוסח הכ"י שלנו מדויק יותר, לא נחפוץ להכריח את המעיינים שיקבלו דעתנו, יראו המה בעצמם השינויים וישפטו כטוב וכישר בעיני שכלם.'
¹⁸ על טענתו זו של לעהמאן, עיין להלן בפרק ה, הערה 35.

ג. האם הכיר רש"ס את נוסח ד"ו ?

לעהמאן לא הזכיר בדבריו שהובאו לעיל כי רש"ס השתמש גם בנוסח ד"ו לשם עריכת ניסוחו. מכלל דבריו כי רש"ס יבחו ובדק הנוסחאות השונות אשר ראו עיניו בכתיבות ידות שונות ואת נוסח ד"ו לא הזכיר, נשמע כי הוא סבור כי לא השתמש בנוסח ד"ו לשם עריכת הנוסח. יחד עם זאת, לדעת לעהמאן, רש"ס הכיר את נוסח ד"ו, וכך הוא כותב בסוף הפתיחה: "המורה מקום להירושלמי ערך עפ"י הירושלמי דפוס וויניציאה, 19 וראה לדבר בדף ב' ע"ב מורה מקום בירושלמי דף מ', וכן הוא באותו הדף בדפוס וויניציאה".

ד. סדר עבודת הרש"ס

לדעת לעהמאן כתב רש"ס את ה'מורה מקום' ואת הפתיחה לפני כתיבת הפירוש, 20 ואילו את הפירוש כתב לפני שערך את נוסח הירושלמי. 21

ה. למי יש לייחס את כתיבת כה"י? למי יש לייחס את כתיבת ההגהות?

לדעת לעהמן סופר כה"י איננו מהרש"ס עצמו, כי נמצאו בכתיבתו שגיאות והשמטות אשר נתקנו ונוספו על הגליון, ודבר זה מוכיח כי הסופר לא היה ת"ח כמהרש"ס.

באשר להגהות אין כל ספק אצלנו כי ההגהות והתיקונים שנכתבו ביד אחרת ובדיו אחר על הגליון, כתבם מהרש"ס בעצמו ולא איש אחר שבא לידו הכ"י אחרי מות מהרש"ס. לעהמן מביא כמה ראיות לקביעתו זו:

א. ירק הוא לבדו שחיבר פירושו, ידע לתקן על הגליון שגיאות הסופר בפנים או למחוק איזה תיבות בפנים הפירוש ולכתוב פירוש אחר על הגליון.
ב. במובאה מדברי רש"ס בפירושו לפאה פ"ג הכלולה בדברי 'כסף משנה', כלולה שורה הכתובה בכ"י שלנו על הגליון. 22

ג. כתיבת היד של ההגהות והתיקונים זהה לחלוטין לכתיבת היד של הפסקה ד"ה 'אמר הכותב...'. המובאת בסוף הפתיחה, ולגבי פסקה זו ('אמר הכותב') אין כל ספק שיש לייחסה לרש"ס עצמו.

10. ד"ר נפתלי צבי הירש הילדסהיימר (נפטר בגרמניה בתר"ע)

ד"ר נפתלי צבי הירש הילדסהיימר (בן הרב עזריאל הילדסהיימר מייסד הסמינר לרבנים בברלין) פרסם בשנת 1885 בשנתון הסמינר, מחקר מקיף על גבולות א"י. 23

לצורך מחקרו בדק הילדסהיימר בין היתר את נוסח הברייתא דתחומי א"י בירושלמי שביעית פ"ו. בהקדמתו הוא מספר שהוא התבסס על נוסח הברייתא בשני כ"י של הירושלמי, על כ"י ליידין (=ל) ועל כ"י לונדון עם פירוש רש"ס, אותו הוא מכנה כ"י ב. 24

19 ודוק, המורה מקום, אך לא נוסח הירושלמי עצמו.

20 דבריו אלה של לעהמאן אינם מקובלים עליי. ראה משי"כ לעניין זה, לעיל פרק שני, סעיף 3: סדר העבודה.

21 הנחה אחרונה זו מקובלת עליי.

22 זאת ראייה שח"מ ייחס את הדברים לרש"ס, אך אין זאת ראייה מצד עצמה.

23 H. Hildesheimer, Beitraege zur Geographie Palestinas, Jahresbericht des Rabbiner Seminar, Berlin 1885.

המחקר תורגם לעברית: גבולות הארץ, מוסד הרב קוק תשכ"ה. המובאות להלן הן עפ"י התרגום העברי. וראה י' זוסמן, 'ברייתא דתחומי ארץ ישראל', תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 220 הע' 29.

24 ראה: הקדמה, עמ' 6.

באשר לערכם של שני כ"י אלה כותב הילדסהיימר בהמשך הדברים:

... כה"י של הירושלמי חלוקים זה מזה רק במידה מועטה מאד. כ"י ב הוא כנראה מדויק יותר, שכן בכמה מקומות הוא מסכים עם התוספתא בניגוד לכ"י ל, 25 אולם מכאן אין עדין ראיה שהוא מביא תמיד²⁶ את הגרסה המקורית של הירושלמי, שכן הוא מוגה כולו לפי הדפוס הראשון, 27 או לפי מהדורות התוספתא הקרובות לו, וההגהות הללו משל המעתיק עצמו הן.²⁸

נוכח הערכתנו זו מצא הילדסהיימר לנכון לרשום בטור התלמוד הירושלמי בלוח הנוסחאות של הברייתא דתחומי א"י²⁹ את שמות ציוני הגבול כפי שהם מופיעים בנוסח רש"ס, ובסוגריים את שינויי הנוסח שבכ"י לידן.³⁰ יש לזכור שהערכתנו זו של הילדסהיימר את נוסח רש"ס, מתבססת על בדיקה משווה מצומצמת של הברייתא דתחומי ארץ ישראל. נראה לי כי בהערכתנו את נוסח רש"ס נגרר הילדסהיימר אחרי הערכתו המופלגת של לעהמאן את נוסח רש"ס, בהקדמתו למהדורתו.

11. אברהם משה לונץ (נפטר בירושלים בתרע"ח)

אברהם משה לונץ תכנן להוציא מהדורה חדשה של התלמוד הירושלמי עם פירוש מספיק עפ"י הפשט. הוא הספיק להוציא לאור בחייו את התלמוד הירושלמי למסכתות ברכות, פאה, דמאי וכלאים (ירושלים תרס"ז - תרע"ה). קובץ של מהדורתו לפרקים א - ה ממסכת שביעית אשר בשערו נרשם 'ירושלים תרע"ו' יצאה למעשה לאור אחרי מותו.³¹ תכניתו של לונץ כללה את הוצאת הירושלמי עפ"י דפוס וינציה עם הילופי גרסאות של כ"י הרש"ס.³² חלק מן ההתדיינות על מהדורתו של לונץ סובב סביב היחס לנוסח הירושלמי של ר' שלמה סיריליו. חכם בשם ז' קאפלאן תקף, ברשימה קצרה שפרסם,³³ את תכניתו של לונץ לקבוע את נוסח הרש"ס כנוסח יסוד של מהדורתו, מה שלאמיתו של דבר לא היה מעולם בכוונתו. בראשית שנת תרס"ג פרסם לונץ 'עלים לדוגמה' של מפעלו בירושלמי.

²⁵ אכן בהערה 28 מעיר הילדסהיימר: 'מאחר שכ"י ב מן המאה הט"ז הוא ואילו דפוס ראשון של התוספתא הופיע בשנת 1521, לפיכך יתכן שכבר הייתה זו לנגד עיניו של המעתיק, אך אפשרות זו לא מנעה אותו מלהעריך את כ"י לוודון כמדויק יותר.

²⁶ ההדגשה במקור.

²⁷ כוונתו כפיה"נ לדפוס הראשון של התוספתא.

²⁸ ראה הילדסהיימר, עמ' 9 - 10. את ההערות בשולי הגליון מייחס הילדסהיימר (הערה 28) בעקבות לעהמאן ובריל לרש"ס עצמו.

²⁹ הלוח הודפס בדף נפרד והודבק בין עמ' 16 לעמ' 17.

³⁰ ראה עמ' 11 הע' 33.

³¹ על מהדורת לונץ ועל השתלשלות הדברים סביב הדפסתה ראה מאמר מפורט: א"ר מלאכי, 'תלמוד ירושלמי מירושלים (לתולדות הוצאת הירושלמי ע"י

רא"מ לונץ)', תלפיות ז (תש"י), עמ' 759 - 769. ללונץ סייעו במפעלו

קבוצת ת"ח מירושלים עמהם נמנו ר' ח"י קוסובסקי, ר' י"מ פינס, א"ל

גורדון, ר' אברהם אהרון פראג ור' יעקב שכביץ (מלאכי, עמ' 764).

³² לוח ארץ ישראל לשנת תרס"ג (ירושלים תרס"ב), עמ' 104 - 105 וחלק

ההודעות שבסוף הכרך, עמ' ג.

³³ ז' קאפלאן, 'הערה', הצפירה, גיליון 111 מיום כט באייר, תרס"ג.

דב בער רטנר פרסם בסדרת מאמרים אשר בהם ביקר קשות את עבודתו של לונץ כפי שהיא באה לידי ביטוי בעלים אלה.³⁴ להלן אחת מהערות הביקורת של רטנר:

'לא ראה {לונץ} שמה שכתב הגרש"ס בירושלמי שלו כתוב בבראשית רבה פ' יב, ומשם לקח הגרש"ס ושם בגוף הירושלמי.'
גם החתייחסות הרחבה של רטנר לכ"י הרש"ס במאמר "על אודות הכת"י מרבנו שלמה סיריליו וערך הירושלמי דפוס פטרקוב",³⁵ באה על רקע כוונתו של לונץ להוציא לאור מהדורה מחודשת של התלמוד הירושלמי.³⁶

יחסו של לונץ לנוסח הרש"ס מוצא את ביטויו בדברי ההקדמה שפרסם למהדורתו. ברשימת כתבי היד והדפוסים שהשתמש בהם, המופיעה בראשית המהדורה, כתב לונץ בקשר לנוסח הרש"ס, בין היתר:

ג. כ"י (כ"י סיריליאו) ע"ש הגאון ר' שלמה סיריליאו מגולי ספרד שהגיהו ופירשו. כ"י זה ... ואנחנו העתקנוהו ממסכת פאה עד ביכורים, ומסכת שקלים... והנה בזה אין ספק שהגאון מהרש"ס הרשה לו להוסיף ולתקן בגוף הירושלמי על פי התוספתא, הבבלי וכו', או גם על פי שיקול דעתו, אך כפי שהוא כותב בהקדמתו היו לפניו שלושה כתבי יד של הירושלמי,³⁷ א"כ אין ספק שהרבה מנוסחאותיו נסח על פי כה"י, ומשום זה לא קבענו אנחנו את נוסחת כה"י הזה לגוף הירושלמי כאשר עשה הר"מ לעהמאן, כ"א הבאנו את גירסאותיו הוודאיות בסוגרים מרובעים תוך גוף הירושלמי, ואת המסופקים בהציונים.

מיסודו היה ר' א"מ לונץ גיאוגרף. בשנת תרס"ז הוא פרסם³⁸ תחת הכותרת 'לגבולות ארץ ישראל', קטעים מפירוש הרש"ס לירושלמי שביעית, דמאי, כלאים וחלה הנוגעים לזיהוי עדכני (נכון לתקופת הרש"ס) של נקודות ישוב שונות המוזכרות בירושלמי.

³⁴ 'אל תתגדר במלאכה שאינה שלך', המליץ מג (תרס"ג) 167, 172, 174.

³⁵ 'המליץ' מג (תרס"ג - 1903), גליונות 15, 21, 46, 48 ו-49.

³⁶ 'וזה לא כביר באה ידיעה מירושלים מאת הרה"ח ר' אברהם משה לונץ (בתלוח שלו) שהנהו רוצה להדפיס את הירושלמי, ובין המקורים הראשונים הנהו מבטיח להו"ל הירושלמי סדר זרעים כ"י, עם פירוש הגאון ר' שלמה סיריליו, שבבית הספרים בריטיש מוזיאום בלאנדאן' ('המליץ', גליון 15).

דברים אלה של רטנר, כדבריו לעיל של קאפלאן, אינם מדויקים. לונץ מעולם לא הצהיר על כוונה להוציא לאור את כ"י הרש"ס אלא את חילופי הגירסאות שבין נוסח דפוס ונציה לבין נוסח הרש"ס.

³⁷ דבריו אלה של לונץ, תמוהים. רש"ס לא הזכיר בהקדמתו שלושה כתבי יד של הירושלמי כי אם כ"י אחד של הירושלמי כולו ושני כתבי יד למסכת שקלים.

³⁸ במאסף הספרותי ירושלים, כרך שביעי, ירושלים תרס"ז, עמ' 17 - 24. בשולי עמ' 22 העתיק הערת גליון המופיעה בפירוש הרש"ס לשביעית ובסופה כתב לונץ בסוגריים 'מגיליון כה"י ממחבר מאוחר'.

12. דב בער רטנר (נפטר בוילנא בשנת תרע"ט - 1919)

דב בער רטנר התייחס לנוסח הרש"ס בחיבורו **אהבת ציון וירושלים**, בחמשת הכרכים של חיבור זה המוקדשים לסדר זרעים³⁹ (החיבור כולו כולל שנים עשר כרכים)⁴⁰ ובהצו"י לשקלים. לערך נוסח הרש"ס התייחס רטנר בהרחבה במאמר "על אודות הכת"י מרבנו שלמה סיריליו וערך הירושלמי דפוס פטרקוב" שפורסם בהמשכים ב'המליץ'⁴¹.

בעת כתיבת **אהבת ציון וירושלים** למסכת ברכות (ווילנא תרס"א) ובעת כתיבת מאמרו היו לפניו רק נוסח הרש"ס ופירושו למסכת ברכות שהוציא לאור הרב מאיר לעהמאן ז"ל - מגנצא תרל"ה (עיין אהצו"י לברכות, הקדמה עמ' v ; במאמרו כתב בפירוש: "שאם אמנם אנוכי לא ראיתי הכתב יד הנ"ל, אבל בעת למדי מסכת ברכות ירושלמי עיינתי בחירושלמי דפוס מגנצא תרל"ה שהעתיק הרב לעהמאן ז"ל..."). בעת עבודתו על חיבור **אהבת ציון וירושלים** לשאר המסכתות של סדר זרעים היה לפניו כת"י לא שלם של נוסח הרש"ס (המכונה כיום "כתב יד מוסקבה") שקיבל מתברון דוד גינצבורג מפטרבורג (למסכתות ברכות - כלאים, כתב יד אשר לימים הגיע לפריז וציונו 1389/1, ולמסכתות תרומות וביכורים כתה"י המוגדר כיום ככ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 1135).

מאמרו של רטנר על כת"י הרש"ס נכתב על רקע מאמר קצר "מצאה נכבדה" שפרסם ר' מנשה גראסברג ב"המליץ" (גיליון 279), בו כתב על כת"י הרש"ס שמצא בבית עקד הספרים בלונדון, ועל רקע "ידיעה מירושלים מאת הרה"ח ר' אברהם משה לונץ (בהלוח שלו) שהנהו רוצה להדפיס את הירושלמי ובין המקורים הראשונים הנהו מבטיח להו"ל את הירושלמי, סדר זרעים, כת"י עם פירוש הגאון ר' שלמה סיריליו, שבבית הספרים בריטיש מוזיאום בלאנדאן". (המליץ' 15, עמ' 4)

מבין השיטין של מאמרו ניכר כי מגמת רטנר הייתה לצנן את ההתלהבות מהשימוש בנוסח הרש"ס בעת הכנת מהדורה חדשה של הירושלמי.

על סמך בדיקה מקיפה שערך בנוסח הרש"ס למסכת ברכות, הגיע רטנר במאמרו למסקנות אלה:

- א. 'הגאון ר' שלמה סיריליו... בוודאי השתמש באיזה כתבי יד נוזירושלמי שהיו אז בארץ הקדם'.⁴² (שם)
- ב. 'רוב הגירסאות והנוסחאות שמביא ר' שלמה סיריליו הינן לא נוסחאות שמצא בכתבי יד שהיו לפניו, רק הנה ילידי שכלו שחדשם מדעתו לפי סברתו... ואדם גדול כרש"ס שהיה לו לב רחב לחבר גמרא שלמה (=ה"גמרא" לעדיות), בוודאי לא היה לו כל כך קשה בעיניו להגיה את גוף הירושלמי מדעתו וסברתו במקומות שהיו ראויים לפי דעתו להגיה'. (שם)
- ג. 'העיקר שהגיה את הירושלמי עפ"י גמרת בבלי בכדי שלא יהיו מחולקים הירושלמי והבבלי'. (שם)

³⁹ כך במהדורה הראשונה. בהדפסה החוזרת (ירושלים תשכ"ז) כולל סדר זרעים ארבעה כרכים, שכן שביעית נכרך יחד עם כלאים ומעשרות.

⁴⁰ בהדפסה החוזרת הנ"ל - עשרה כרכים.

⁴¹ ראה לעיל הערה 35.

⁴² רטנר אינו מביא ולו דוגמה אחת של נוסח ייחודי של רש"ס למסכת ברכות אשר ממנה מוכח שימוש בכתב יד (ויש דוגמאות כאלה - ראה בנספח בסופה של עבודה זו). לעומת זאת הוא מביא ארבע עשרה דוגמאות של הגהות הרש"ס בירושלמי על פי הבבלי.

ד. 'רוב ההגהות שהגיה הרש"ס ניכרות בצחות לשונן ומכריזות שאינן (כצ"ל) ממקור הלשון של בעלי הגמרא, וחיתם הזמן המאוחר מונח עליהן'.⁴³ (שם)
ה. 'לפניו היה דפוס ויניציא'.⁴⁴ (גיליון 46 עמ' 4)
ו. 'הגרש"ס ... הביא בפירוש גירסת הירושלמי ד' וויניציא, ובגוף הירושלמי הציג הגהותיו'.⁴⁵ (גיליון 49 עמ' 4)

רטנר מדבר בכבוד על רש"ס כפרשן,⁴⁶ אך מבקר את דרכו בהגהת נוסח הירושלמי. הוא מתאונן כי רש"ס לא קיים את דברי רבנו תם אשר כתב בהקדמה לספר הישר, נגד הגהות בגוף הטקסט, והרשה לעצמו להגיה בגוף הירושלמי. גם הגר"א מעולם לא הגיה ... את גוף הירושלמי או התוספתא ... רק הציג הגהתו בצדו'. (גיליון 21 עמ' 4)

באשר לדרכו של הרש"ס להגיה את הירושלמי על פי הבבלי כותב רטנר:

אם נחפוץ להגיה בירושלמי רק משום שלא נמצא כן בבבלי הרי לא נמצא ידינו ורגלינו בבית המדרש ואז לא יהיה לנו גמרא ירושלמי, רק גמרא בבלי בגוף הירושלמי. הכל יודעים שהברייתות משונות בנוסחאותיהן, בארץ ישראל גרסו כך, ובבבל גרסו כך, ואין אנו רשאים להגיה במקום אחד על פי השני. (גיליון 46 עמ' 4)

לגבי הגהה אחת שהגיה הרש"ס מתריס רטנר: '... אבל למחוק מן הספר כל המאמר ולהגיה על פי הבבלי כמו שעשה הגאון מהרש"ס ולהציג זה בגוף הירושלמי, כן לא יעשהו' (גיליון 48 עמ' 4), ובסיום הדיון על הגהה אחרת כותב רטנר: "אין זה גוף הירושלמי שנתנו לנו אמוראי ארץ ישראל, רק הירושלמי שנתנו לנו הגאון ר' שלמה סיריליו".⁴⁷ (שם) לנוכח כל זאת מסכם רטנר:

היוצא לנו מדברינו אלה שאל יחשבו הרוצים להוציא לאור את הכ"י של הגאון מהרש"ס על סדר זרעים שנותנים לנו תורה שלמה בנוסחאות חדשות. לאז הכתי"י בלא ספק יקר ערך הוא וראוי להדפיסו ויעשיר את הספרות הרבנית, א ב ל א כ כ י ח ד ש מ ה י ר ו ש ל מ י,⁴⁷ כי רובי נוסחאותיו מתורתו של רבינו שלמה סיריליו המה. (גיליון 49 עמ' 4)

⁴³ לדעתי, הוא הגזים קצת. הנכון הוא שבהגהות הרש"ס יש "בבליזציה", של הלשון ושל הטרימינים האופייניים לתלמוד הירושלמי, אך הקביעה שניכר בהן כי 'חיתם הזמן המאוחר (=זמו רש"ס עצמו) מונח עליהן', מופרזת.
⁴⁴ רטנר קובע קביעה זאת מבלי להוכיחה, אגב דיון באחת מהגהותיו של הרש"ס למסכת ברכות, ואינו נותן לשאלת השימוש של הרש"ס בנוסח דפוס ויניציא את המשקל הנאות לה. למעשה שאלת השאלות לגבי קביעת ערכו של נוסח הרש"ס לירושלמי זרעים היא האם היה לפניו נוסח דפוס ויניציא והאם השתמש בנוסח דפוס זה בעת עריכת נוסחו. להלן בפרק חמישי בעבודה זו נדון בשאלה זו בהרחבה.

⁴⁵ רטנר הביא לכך שלוש ראיות ממסכת ברכות. הדבר מוכח בעבודתו של הרש"ס בכל המסכתות. להערכתו נובע הדבר מכך שרש"ס הקדים לכתוב את ביאורו ורק אחר כך עיבד את נוסח הירושלמי (ראה דיון על כך לעיל בסוף הפרק השני). הביאור נכתב על בסיס ד"ו, ולכן תואם בדרך כלל נוסח 'דיבור המתחיל' בביאורו את נוסח ד"ו. לאחר שעיבד את נוסח הירושלמי, לא טרח הרש"ס לעדכן את נוסח 'דיבור המתחיל' לנוסחו המוגה בירושלמי.

⁴⁶ 'הגאון ר' שלמה סיריליו היה בקי בירושלמי ובבבלי, בעל שכל ישר, רחוק מפלפולים זרים'. (גיליון 15 עמ' 4)

⁴⁷ ההדגשה שלי, ע"ס.

גישה זו לנוסח הרש"ס שבאה לידי ביטוי במאמרו זה של רטנר, מצאה את ביטויה גם באהבת ציון וירושלים" אגב התייחסות לנוסח הרש"ס. 48

- אלו מקורות של נוסח הרש"ס היו לפני רטנר בחיבורו "אהבת ציון וירושלים"?
- א. אהצו"י לברכות (ווילנא תרס"א) - כאמור לעיל, לעהמאן, מגנצא תרל"ה.
 - ב. אהצו"י לתרומות וחלה (ווילנא תרס"ה) - ב"פתח דבר" לכרך זה כותב רטנר: 'השתמשתי ... וכן בכתב יד מהגאון ר' שלמה סיריליו על איזה פרקים מתרומות וחלה⁴⁹ שמסר לי בטובו ידידי הרב החכם הגדול ... הר"ר דוד באראן גינצבורג נ"י מפטרבורג'.⁵⁰
 - ג. אהצו"י לשביעית (ווילנא תרס"ו). ב"פתח דבר" לשביעית אין התייחסות לנוסח הרש"ס; הסיבה היא ככל הנראה שגינצבורג לא היה יכול לספק לו כ"י למסכת זו.⁵¹ התייחסותו של רטנר לנוסח הרש"ס למסכת זו היא עקיפה בלבד, דרך המובאות מפירושו אצל בעל 'מלאכת שלמה'.
 - (למשל: בעמ' 11 הוא כותב: 'ובמלאכת שלמה בפי' כאן מביא בשם ר"ש שיריליו ז"ל שכתב ...'; בעמ' 35 מצטט רטנר ממלאכת שלמה המביא דברים בשם ר"ש ומעיר רטנר: 'לפנינו בפי' הר"ש ליתא ואולי כוונתו לר"ש סיריליו'. בהיעדר רש"ס לשביעית לפניו לא יכול היה רטנר להביא ראיה להשערותו, אך אנו שזכינו לרש"ס למסכת זו, יכולים לאשר את השערת רטנר; הדברים מובאים ברש"ס לשביעית פב ע"ב.)
 - ד. אהצו"י לכלאים ומעשרות (ווילנא תרס"ז) - ב"פתח דבר" לאהצו"י למסכתות אלה כותב רטנר: 'הכתב יד מר"ש סיריליו ז"ל למס' מעשרות (והשינויים לכלאים ולמעשרות מילקוט דפוס שאלוניקי) מסורים לי מידידי ... הר"ר דוד באראן גינצבורג נ"י מפטרבורג'. נראה שבעת שרטנר עסק בעריכת אהצו"י לכלאים, לא היה ברשותו של גינצבורג נוסח רש"ס למסכתות ברכות - כלאים,^{51א} ולכן, לצורך עריכת הכרך שלפנינו יכול היה רטנר להסתייע בו רק בכ"י של רש"ס למעשרות. ככל שבדקתי אין באהצו"י לכלאים התייחסות ישירה לנוסח זה או אחר של רש"ס במסכת זו.⁵²

48 עיין למשל אהצו"י לכלאים עמ' 21: 'כנגד זה אין ערך גדול לנוסחאות ר"ש שיריליו' (כמו שחשב שם דלמאן) כי רוב נוסחאותיו (כצ"ל) מלבד הנה. 49

רק על 'איזה פרקים' - ראה פירוט החסר, בתיאור כ"י מוסקבה, לעיל פרק שלישי, עמ' 25 - 26. מכאן עולה שכתב היד לא היה שלם כבר בהיותו בידי גינצבורג, והחסר בכ"י זה (=כתב יד מוסקבה' דהיום) אינו פרי אבדן של השנים האחרונות; כך מוכח גם מרשימה בכתיבת ידו של רטנר הכלול בצילומים אשר אודותם אפרט בהערה הבאה.

50 צילומיהם של מכתבים ששלח רטנר לגינצבורג (שנשתמרו כפיה"נ בארכיון ספרייתו של גינצבורג) מצורפים לסרט ולפוטוסטאט של כ"י מוסקבה של הרש"ס של המכון לתצלומי כה"י העבריים בספרייה הלאומית (ראה בתיאור כ"י מוסקבה לעיל, פרק שלישי). רטנר ביקש מגינצבורג תמיכה כלכלית במפעלו; כמו כן הוא ביקש לקבל לעיונו את נוסח הרש"ס שברשותו של גינצבורג לצורך עבודתו. באחד המכתבים ביקש רטנר מגינצבורג מידע על נוסח כלשהו של ה"גמרא" לעדויות המצוי אצלו (ראה על כך באהצו"י לחלה עמ' 126).

51 גם כ"י מוסקבה שלפנינו אינו כולל מסכת זו; עיין לעיל בהערה 49.

51א רש"ס כ"י פריז 1389/1, הכולל את פירוש רש"ס ונוסחו לארבע מסכתות אלה, היה כפיה"נ, קודם שהגיע לפריז, חלק מאוספו של גינצבורג; הוא תואר לראשונה ע"י שוואב ב-61 JRF שי"ל בשנת 1911; לא מן הנמנע כי העבר לפריז כבר שנים אחדות קודם לכן, ולכן לא יכול היה גינצבורג לסייע לרטנר בהמצאת כ"י רש"ס למסכת כלאים. וראה עוד להלן.

52 אך יש התייחסות לנוסח רש"ס בכלל - ראה לעיל הערה 48.

ה. בדיקה מקיפה של הערות רטנר למסכתות פאה, דמאי, מעשר שני, ערלה ובכורים (אהצו"י למסכתות אלה י"ל בן וילנא תרע"ז) מעלה כי בעת כתיבת הערותיו לרוב המסכתות הכלולות לא היה בידו כתב יד של נוסח רש"י, ורק בעת כתיבת הערותיו לערלה היה לפניו כ"י רש"י למסכת זו.

להלן ממצאים על מובאות מרש"י באהצו"י בחמש המסכתות, המוכיחים זאת: באהצו"י לפאה יש התייחסות לנוסח הרש"י בעמ' 3 (2א), בעמ' 4, בעמ' 20, בעמ' 27 ובעמ' 29. בעמ' 20 כתב: 'ור"ש גראסבערג הודיעני שבכ"י של ר"ש סיריליו המונח באקספארד⁵³ הגירסא...', ובדומה לכך גם בעמ' 27. נוכח זאת נראה שלא היה לפניו כ"י של רש"י למסכת זו וככל הנראה גם האזכורים של נוסח הרש"י בעמ' 3 ו-4 מתבססים על מה שהודיעו גראסבערג זה. הנחה זו מקבלת חיזוק מהעובדה שבעמ' 29 מביא רטנר את מה שכתב הכ"מ בהלכות מ"ע בשם ר"ש שביליו, ורטנר העיר: 'נראה שרש"י ושצ"ל סיריליו...'. מבלי להביא אישור לכך מנוסח הרש"י שלפניו. גם העובדה שמעמ' 30 ואילך אין כל התייחסות אצל רטנר לנוסח הרש"י מחזקת את ההנחה שלא היה לפניו כ"י מלא של הרש"י למסכת זו.

באהצו"י לדמאי עמ' 102 מביא רטנר דברים מפתחת רש"י (עפ"י דפוס מגנצה) המתייחסים לקטע ירושלמי במסכת זו, מבלי להתייחס לנוסח רש"י על אתר, משמע שלא היה לפניו כ"י הרש"י לדמאי. (מעבר לאזכור עקיף זה אין באהצו"י לדמאי ככל שבדקתי, התייחסות לנוסח הרש"י.)

באהצו"י לערלה יש מובאות ישירות מכ"י רש"י למסכת זו (ראה למשל עמ' 221, 222 ו-223), משמע שבכ"י רש"י למסכת זו היה לפניו.

באהצו"י למעשר שני עמ' 175 כתוב: 'בפי' רש"י שיריליו (מובא במלאכת שלמה)...; באהצו"י לביכורים ע' 144 כתב: "ובשדה יהושע כאן: ראיתי בפי' מהרש"י...". משני אזכורים עקיפים אלה משמע שלא היה לפניו כ"י הרש"י למסכתות אלה. מעבר לאזכורים אלה אין במסכתות אלה, ככל שבדקתי, התייחסות לנוסח רש"י.⁵⁴

ז. אף בדיקה מקפת ב"אהבת ציון וירושלים" לשקלים (ווילנא תרע"ד) מעלה שלא היה לפניו כת"י הרש"י למסכת זו, שכן כל התייחסויותיו לנוסח הרש"י בהערותיו למסכת זו היא עקיפה. בעמ' 1 כותב רטנר: "... ופי' הרא"ש על מס' שקלים מובא בכמה מקומות בפי' רש"י שיריליו המובא ב'מלאכת שלמה' על שקלים"; בעמ' 46 הביא דברים מהקדמת רש"י לברכות מבלי להסתמך על דבריו על אתר. אמנם בעמ' 10 ו-53 הוא הביא דברים בשם הרש"י במישרין, אך נראה לי שגם שם העתיק את דבריו ממלא"ש - מבלי להקפיד להזכיר זאת בפירוש (הדברים אכן שם).

יש להעיר שאף במסכתות שהיה לפניו נוסח הרש"י עליהן, לא העיר רטנר על הנוסח באופן עקבי ושיטתי. להלן דוגמה אחת מני רבות: לקטע בירושלמי ברכות פ"א ה"ה (ד"ו ג ע"ג שו' 42 - 43) שיפורט להלן, יש תוספת של משפט שלם בנוסח הרש"י (החלק שבסוגריים מרובעים במובאה), אשר ככל הנראה הוא עפ"י כת"י, ורטנר באהצו"י לברכות עמ' 25 לא העיר לנוסח זה של הרש"י, אעפ"י שהנוסח היה מצוי לפניו. להלן הקטע: 'ביומי דר' יוחנן הוינן נפקין לתעניתא וקרוי שמע [בתלת שעין ולא הוי ממחי בידן, ר' יעקב בר זבדי בשם ר' אבהו ביומי דר' חנינא הוינן נפקין לתעניתא וקרינן ק"ש] בתר תלת שעין ולא הוה ממחי בידן'.

⁵³ ראה פרק שלישי, הערה 72.

⁵⁴ נוכח דבריו בהע' 51 לא היה יכול להסתייע בגינצבורג בקבלת כ"י רש"י לפאה ולדמאי. נוכח מה שמוכח כי היה לפניו רטנר כ"י רש"י למסכת ערלה, תמוה מדוע אין מובאות ישירות מרש"י בהערותיו של רטנר למע"ש ולביכורים, שהרי שתי מסכתות אלה כלולות אף הן בכרך כ"י רש"י מוסקה-גינצבורג. שמא הספיק רטנר לעיין בכרך זה בעת שהיה לפניו רק בפירוש רש"י לערלה (מלבד חלה, תרומות ומעשרות הנ"ל) קודם החזרתו לגינצבורג, ומשנזקק לו שוב לצורך עבודתו במסכתות מע"ש וביכורים לא היה יכול לשוב ולהשיגו בגלל פטירתו של גינצבורג (1910) וגם נוכח תנאי המלחמה (מלח"ע הראשונה).

לסיכום: בכותבו את חיבורו **אהבת ציון וירושלים**, היה לפני רטנר נוסח הרש"ס לברכות (עפ"י דפוס מגנצא) וכתב יד חלקי לתרומות, מעשרות וחלת. לגבי מסכת פאה קיבל אי אלו ידיעות על נוסח כתב היד שבאוקספורד (צ"ל שבלונדון) ובשאר המסכתות הביא רק ממצאים עקיפים של נוסח הרש"ס. אף כשהיה לפניו נוסח הרש"ס, לא העיר לנוסחיו באופן עקבי ושיטתי.

13. פרופ' לוי גינצבורג (נפטר בניו יורק בתשי"ג)

במבואו הרחב ל'פירושים וחיידושים בירושלמי' (ניו יורק תשי"א), התייחס פרופ' לוי גינצבורג בין היתר גם לנוסח הרש"ס ולפירושו. אכן בחלק המבוא המוקדש לכתבי יד הירושלמי (עמ' לג - מ) לא התייחס גינצבורג כלל לנוסח רש"ס לירושלמי זרעים. גינצבורג התייחס לרש"ס בחלק המבוא המוקדש לפרשני הירושלמי (עמ' קיז ואילך), ואגב ההתייחסות לפירוש התייחס גם לנוסח. באשר לפירוש כותב גינצבורג:

פירושו הוא על דרך הראשונים, "קצר וישר", והרבה מקומות שהמפרשים האחרונים נדחקו בהם עלה בידו לפרש בלי שום דוחק כלל. (עמ' קיז) ואילו באשר לנוסח התלמוד של רש"ס כותב גינצבורג בהמשך דבריו: בדבר אחד יש מקום להתלונן עליו והוא שהגיה הרבה, על פי המקבילות במדרשים ובבבלי, ולא בלבד שלפעמים אין הגהותיו עולות יפה כמו שהוכחנו בהרבה מקומות בחיבורנו זה... אלא שבכל מקום שאנו מוצאים אצלו גרסא בירושלמי שונה ממה שלפנינו בספרים, הדבר מוטל בספק אם גרסתו מבוססת על גרסת כתב יד, או שהגהה היא שהגיה על-פי סברה, על-פי גרסת הראשונים... או על-פי מקבילה במקורות אחרים.

לדעת גינצבורג רש"ס לא השתמש לצורך עבודתו בנוסח ד"ו. ואלו דבריו, לעניין זה:

Syrileio's commentary mentioned above, is not based upon the printed text. Either he began his work before 1523, or the printed text never reached him in Palestine.

(מבוא אנגלי, עמ' 101)

כפי שאוכיח בהמשכה של עבודה זו, מסקנתו זו של גינצבורג אינה נכונה ומוכח בעליל כי רש"ס השתמש בנוסח ד"ו, במהלך עבודתו בכל מסכתות סדר זרעים.

במהלך פירושו התייחס גינצבורג כמה וכמה פעמים לנוסחאות ספציפיות של רש"ס ולכמה מביאוריו.⁵⁵ בכמה מקומות ביאר כרש"ס בלי להזכירו בשמו.⁵⁶

14. פרופ' יעקב נחום הלוי אפשטיין (נפטר בירושלים בתשי"ב)

פרופ' אפשטיין התייחס לנוסחאות רש"ס בחיבוריו השונים ('מבוא לנוסח המשנה',⁵⁷ 'מבוא לספרות התנאים', 'מבוא לספרות האמוראים') ובמאמריו.⁵⁸

55 למשל חלק א עמ' 410; חלק ג עמ' 61 - 62 ועמ' 304 ('זו אחד המקומות המעטים שלא הגיה אלא העתיק הנוסח שהיה לפניו').

56 ראה למשל משי"כ בחלק א עמ' 227: 'ואולם אין צורך אלא להגיה אות אחת ולגרוס "דהתיבון"', והוא עפ"י רש"ס ולא הזכירו.

57 ראה למשל עמ' 272 הע' 5, עמ' 444 הע' 4, עמ' 445 ובהע' 2 שם, ובעמ' 626 הע' 2.

58 ראה למשל, תרביץ א, ספר שני (טבת תר"ץ) עמ' 126 ותרביץ ג, ספר שני (טבת תרצ"ב) עמ' 129.

במיוחד הרבה להביא מנוסחאות רש"ס ב'דקדוקי ירושלמי' שלו שהודפסו בספרו
מבואות לספרות האמוראים. 58 א כפי שמעיד תלמידו פרופ' ע"צ מלמד, עסק
אפשטיין ב'דקדוקי ירושלמי' בשנים תרפ"ד - תרפ"ה. בשנים אלה היה לפניו רק
רש"ס לברכות (עפ"י מהדורת לעהמן) ולפאה (עפ"י דפוס וילנא תרפ"ב). בשנות
חיו האחרונות התחיל, כפי שמעיד מלמד, בהכנת החומר לדפוס. עד לפטירתו יצ
במהדורה מודפסת, נוסף לנ"ל, גם רש"ס לתרומות ולשביעית, אך לא מצאתי
בהערותיו של אפשטיין למסכתות אלה הפנייות לנוסח רש"ס. הפנייות של
אפשטיין לנוסח רש"ס במסכתות אחרות במידה שישנן, מסתמכות כפי הנראה על
ציונים לרש"ס בשדה יהושע, 59 במלאכת שלמה 60 ובהבאת ציון וירושלים. 61

לא מצאתי אצל אפשטיין התייחסות מפורשת להערכתו את נוסח הרש"ס, אך מעצם
הבאת נוסחו בין עדי הנוסח שהוא מסתמך עליהם בחיבוריו השונים
וב'דקדוקי ירושלמי' שלו, ניכר כי הוא רואה את נוסחו כ'אילן שניתן להיתלוו
עליו' לאימוץ נוסח זה או אחר. 62 רק לעיתים רחוקות הוא מסתייג מנוסחו. 63

15. פרופ' שאול ליברמן (נפטר בירושלים בתשמ"ג)

פרופ' ליברמן הרבה לעסוק בנוסח הרש"ס בספריו ובחיבוריו הרבים. דיון
עקרוני בערכו של נוסח רש"ס מצוי בקצרה בחיבוריו 'על הירושלמי' (ירושלים
תרפ"ט, עמ' 47 - להלן: עה"י) ו'הירושלמי בפשוטו' (ירושלים תרצ"ה, מבוא
עמ' טו - להלן: יכ"פ). ביתר אריכות דן ליברמן בערך נוסח רש"ס במאמרו עליו
ב'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי' (סה"י לכבוד אלכסנדר מארכס, נוירק
תש"י, עמ' שא-שב - להלן: משהו...)

הערות רבות לנוסחאות ספציפיות של רש"ס כלולות בשני כרכי התוספתא כפשוטה
המוקדשים לתוספתא זרעים, ובהערותיו לתוספתא שקלים בתוספתא למועד. כמו
כן כלולות הערות לנוסח רש"ס בהערותיו ל'הלכות הירושלמי של הרמב"ם'. 64

להלן תמצית מדבריו:

א. האם השתמש רש"ס בכ"י?

1. בירושלמי כ"י סיריליאנו נמצאות כמה נוסחאות טובות וישרות. (יכ"פ)
2. הרב התחיל כנראה לחבר את פירושו לירושלמי בשלונקי, לפני שיצא לאור
הירושלמי ד"ו... בתוך פירושו ובגוף הירושלמי שלו אנו מוצאים הרבה
כמה נוסחאות נכונות ומדויקות... אין ספק שהרב השתמש בכמה כתב"י
משובחים.
3. בכמה מקומות נראה בעליל שהעתיק מכתבי יד הירושלמי. (משהו... הע' 89)

- 58 א ראוי להזכיר כאן את הרב מי"ל זק"ש וחיבורו 'דקדוקי סופרים' לירושלמי
ברכות. הרב זק"ש העיר כמה פעמים בחיבורו לנוסח רש"ס.
- 59 עיין עמוד 487 הערה 2, עמ' 489, עמ' 490 הע' 3, עמ' 491 הע' 12
ועמ' 495 הע' 18.
- 60 עיין עמ' 468 הע' 2.
- 61 עיין עמ' 460 הע' 4, עמ' 461 הע' 8, עמ' 478 הע' 2 ועוד.
- 62 בעמ' 354 הע' 1 יצא קצת מגדרו וכתב: 'ואני רואה להעיר כאן על נוסח
יפה של רש"ס'.
- 63 עיין עמ' 344 הע' 58, עמ' 346 הע' 17 ('והגהת רש"ס היא'), עמ' 351
הע' 2 ('אבל רש"ס מוסיף בכ"מ "תני" מדעתו') ועמ' 356 הע' 23. וראה
עוד מלנה"מ עמ' 886 הע' 2 ועמ' 887.
- 64 הלכות הירושלמי לרבנו משה בן מימון ז"ל, עם מבוא פירוש והערות מאת
שאול בהר"ר משה ז"ל ליברמן, נויארק תש"ח.

ב. על הגהות הרש"ס

1. ... המחבר תקן הרבה מדעתו והכניס זה לתוך פנים הירושלמי. (עה"י)
2. ... הצורה האמיתית עוברת בהרבה ע"י ר"ש שיריליאו, כי הוא תקן ועבד לפעמים את העניין והלשון ע"פ הבבלי וראשונים. (יכ"פ)
3. אמנם ברור הוא שהרש"ס תקן בהרבה מקומות מעצמו ע"פ הבבלי וע"פ הסברא, וכן הוסיף בתוך פנים הנוסח שלו בלייתות מן הבבלי ... מן התוספתא ... והשלים את הברייתות מתו"כ, וכן השתמש בפירושי הראשונים. (משהו... הע' 89)

ג. האם השתמש רש"ס בנוסח ד"ו?

1. הרב התחיל כנראה לחבר את פירושו לירושלמי בשלוניקי, לפני שיצא לאור הירושלמי ד"ו... ודאי גמור הוא שאח"כ בא לפניו ירושלמי ד"ו והשתמש בו בקביעות שהרי הוא מציין בכ"מ לדפים של דפוס זה. (משהו...)

ד. על השימוש בנוסח הרש"ס

1. לפיכך צריכה השימוש בגרסתו זהירות מרובה. (יכ"פ)
2. ידוע הוא שעלינו להשתמש בנוסחאות שלו בזהירות מרובה. (משהו)
3. כשעוברים על הכ"י בעיון יכולים להכיר את המקומות שתקן. (עה"י)
4. עין בוחנת תוכל ע"פ רוב להבחין בין הגהת הרב עצמו ובין נוסחא שהיתה לפניו בכ"י. (משהו... הע' 94)

ה. על טיב הפירוש

1. בייחוד חשוב לנו פירושו כי הוא קרוב לפירושי הראשונים ז"ל. (עה"י)
2. פירושו הוא אחד מן הביאורים הטובים ביותר שיש לנו על הירוש' (משהו...)

ו. משתמשים בנוסח רש"ס ובפירושו

ר' אלעזר אזכרי, ר' יהושע בנבנשת, ר' משה בן חביב, רא"ף. (משהו...)

16. הרב ח"י דינקלס (נפטר בתשל"ה)

הרב ח"י דינקלס היה זה שהמשיך את מפעלו של הרב מ' לעהמאן, והוציא לאור, עפ"י כתבי היד שבספרייה הבריטית, את כל נוסח רש"ס ופירושו לזרעים. למהדורתו הוסיף פירוש משלו בשם **אמונת יוסף**. הרב דינקלס לא כתב הקדמה כלשהי למהדורתו.

הכרך הראשון על מסכת תרומות, יצא לאור (ללא אמונת יוסף) בשנת תרצ"ד. במהלך השנים השלים הרב דינקלס את הוצאתו לאור של שאר המסכתות של סדר זרעים (לרבות הדפסה חוזרת של מסכת תרומות, והפעם עם אמונת יוסף). הרב דינקלס השלים את מפעלו בשנת תשכ"ז אשר בה הו"ל את מסכת ברכות.

הרב ק' כהנא ביקר בדברים קצרים את מהדורתו של הרב דינקלס.⁶⁵ הוא הביא דוגמאות אחדות של טעויות העתקה,⁶⁶ ודילוג ע"י הדומות בעת ההעתקה.⁶⁷ כמו כן הוא ביקר את הרב דינקלס בכך שהכניס את כל הגיליונות לתוך נוסח הפירוש עצמו מבלי לסמן כל ציון מבחין בין גוף הפירוש לבין הגיליונות. כמו כן ביקר את העובדה שלא נערכה השוואה בין נוסח רש"ס כ"י לונדון, לבין נוסח המובאות מרש"ס בשדה יהושע ובמלאכת שלמה.

⁶⁵ הרב ק' כהנא, חקר ועיון, ספר שלישי, תל אביב תשל"ב, עמ' קו - קח.

⁶⁶ למשל פאה סד ע"א שו' 11-12 צ"ל: 'ומשה קא"ר אילא' והודפס: 'ומשום הכי קאמר רבי אי לא'.

⁶⁷ למשל בפאה כ ע"ב במובאה מתו"כ הכלולה בפירוש רש"ס.

17. הרב אפרים גרבוז (נפטר בתשי"ט)

הרב אפרים גרבוז הו"ל את פירוש רש"י למסכת שקלים (ירושלים, תשי"ח).
למהדורתו הוסיף פירוש משלו - הר אפרים.

במבוא קצר למהדורתו, כתב:

אודה להי על הטוב אשר גמלני וזיכני להוציא לאור ולגלות חמדה
גנוזה מכתב יד ישן נושן, שהיה מלפנים בעיה"ק ירושלים ת"ו ועתה
בבריטיש מוזיאום בלונדון, ירושלמי מסכת שקלים, נוסחא מוגהה
ומדויקה, לחד מתקיפי קמאי ה"ה רבינו שלמה בהר"י סיריליאו ז"ל
ממגורשי ספרד, עם פירושו הבהיר והנפלא, ובמקומות רבים מביא גם
פירוש גאון ז"ל ופירושי הראב"ד והרא"ש ז"ל למסכתין שהיו לפניו
בכ"י. את נוסחת הגמרא ערכתי כפי שהוא בכתב היד ללא שינוי, 68
ואם כי ישנם שינויים והבדלים בין נוסח זה לשאר הנוסחאות שבדפוס,
לא ציינתים כדי שלא לבלבל את סדר הלימוד.

18. הרב קלמן כהנא (נפטר בירושלים בתשנ"א)

הרב קלמן כהנא עסק, במסגרת מחקריו במצוות התלויות בארץ, בכתבי היד של
פירוש הרש"י ונוסחו לירושלמי זרעים. הוא נתן דעתו על טיב נוסח רש"י 69
ועל הזיקה שבין כה"י השונים. 70 הרב כהנא ההדיר מחדש את נוסח הרש"י
ופירושו למסכת שביעית 71 ולמסכת ביכורים. 72

במוריה פירסם השלמת פירוש רש"י לירושלמי ביכורים. 73 במהדורת הרב
דינקלס למסכת ביכורים עמ' כ"ד ע"א - כ"ה ע"ב שהודפס עפ"י כ"י לונדון
405 חסר פירוש רש"י, והמהדיר הדפיס לחלק המושמט את פירוש שדה יהושע.
הרב כהנא הדפיס את הקטע שנשמט מפירוש רש"י עפ"י כ"י מוסקבה 1135.
במבואו היטיב הרב כהנא להוכיח כי כ"י הבריטיש מוזיאום הוא העתק ישיר
מכ"י מוסקבה.

במפרי הארץ הדפיס הרב כהנא את השלמת פירוש רש"י לירושלמי חלה ריש
פ"א. 74 אף כאן חסר בכ"י לונדון 405 פירוש רש"י לראשית המסכת, (עד
המשנה 'אלו חיבין במעשרות') והמהדיר הדפיס במקום החלק החסר בפירוש
רש"י את פירוש שדה יהושע ומלאכת שלמה. הרב כהנא הדפיס את החלק החסר
ע"פ כ"י מוסקבה הנ"ל.

68 ראה ביקורתו של מ' עסיס (להלן הערה 84, עמ' קכא - קכב). לאחר הבאת
שורה של דוגמאות על אי-הקפדת המהדיר על העתקה מדויקת של פירוש רש"י,
לרבות פיענוח מוטעה של ראשי תיבות, הוא סיכם: 'כללו של דבר, מהדורה
זו אינה בת סמכא, לא בנוסח המסכת ולא בפירוש רש"י' (עמ' קכב, הע' 26).
69 מסכת שביעית חקר ועיון, חלק א תשל"ב, מבוא עמ' י - יב.
מסכת שביעית חקר ועיון, חלק ב תשל"ט, מבוא עמ' 3 - 4.
70 חקר ועיון ספר שלישי, תשל"ב, עמ' קו - קח.
ראה להלן.
71 מסכת שביעית - חקר ועיון, חלק א תשל"ב וחלק ב תשל"ט.
72 מסכת ביכורים - חקר ועיון, ירושלים תשמ"ט.
73 מוריה ה - ו, סיון תשד"ם, עמ' ב - ד.
74 מפרי הארץ ג, ניסן תשד"ם, עמ' טו - לט.

במבוא למסכת שביעית - חקר ועיון ח"א עמ' יא האריך הרב כהנא בהבאת דוגמאות של הערות גיליון המצויות בכ"י פירוש הרש"ס למסכת שביעית שאינן כלולות במובאות מפירוש רש"ס ב'מלאכת שלמה'. לנוכח זאת מסתפק הרב כהנא האם יש לייחס את הערות הגיליון לרש"ס עצמו או ל'מי שבא לשנות פירושו'.⁷⁵

בחקר ועיון - ספר שלישי מבקר הרב ק"כ את מהדורתו של הרב דינקלס.⁷⁶

19. פרופ' א"ש רוזנטל

פרופ' א"ש התייחס לנוסח רש"ס כמה פעמים במאמריו. להלן שתי התייחסויות:

א. בתרביץ מ עמ' 184 הע' 8, העיר בקשר לנוסח כלשהו של רש"ס: '... וממש כד"ו שבו השתמש רש"ס'.

ב. בתרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 366 במאמר 'למילון התלמודי מעזבונו של פרופ' רוזנטל, הובאה מובאה מה"גמרא" של רש"ס לעדויות. בהע' 105 שם העירו בני המחבר שערכו את המאמר כי אביהם הכין והשלים בשנת תשל"א בעזרת הרבנים ש"ז הבלין וא' מונק את עריכת ה"גמרא" של רש"ס לדפוס (פרופ' רוזנטל עצמו הזכיר עובדה זו במבוא ל'פרקים' (ספר השנה של מכון שוקן, כרך שני).

20. הרב ניסן זק"ש

הרב זק"ש הוא עורכת של המהדורה הביקורתית 'משנה זרעים' שיצאה לאור מטעם 'מכון התלמוד הישראלי השלם'. נוסח המשנה של רש"ס נמנה בין יתר עדי הנוסח שנלקחו בחשבון לצורך מהדורה זו. כ"י רש"ס בספרייה הבריטית תוארו בהרחבה במבוא לכרך הראשון בעמ' 73 - 74. ספק עד כמה היה צריך נוסח רש"ס להילקח בחשבון, שכן כמו בנוסח התלמוד שלו, גם בנוסח המשנה שלו, רבות מן הנוסחאות הן פרי הגהותיו.

21. פרופ' יעקב זוסמן

פרופ' יעקב זוסמן נתן דעתו לנוסח רש"ס בפרסומים שונים. בהערה במאמרו 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן' כתב פרופ' זוסמן בין היתר:

נמצא בידינו גם נוסח הר"ש סיריליאן, ואף על פי שכרוך הוא שהרב הגיה הרבה מדעתו, ואף 'עיבד' את נוסח ד"ו שהיה לפניו,⁷⁷ נראה ודאי שלא הכול מדעתו עשה, ולפחות בחלק מסדר זרעים היו לפניו [קטעי?] כתבי יד והבאות של ראשונים שעל פיהם ניסח את נוסחו...
חבל שחיבור זה - גוף הירושלמי והפירוש - לא זכה עדיין (מאה שנה לאחר הופעת המסכת הראשונה בדפוס, מגנצה תרל"ה) לבדיקה יסודית ושיטתית.⁷⁸

⁷⁵ לדעתי מוכיחות הדוגמאות רק שבעל מלא"ש השתמש בכ"י רש"ס למסכת שביעית שקדמה לכ"י לונדון 405. אין מכאן כל ראיה, ולו ראיה לכאורה, שהערות הגיליון בכ"י לונדון אינם של הרש"ס. וראה עוד מש"כ הרב כהנא במבוא למסכת שביעית חקר ועיון, חלק ב, עמ' 3; הרב מביא שם כמה דוגמאות של הערות גיליון שמוכח בעליל שהן מפרי עטו של רש"ס.

⁷⁶ ראה בדבריי על הרב דינקלס לעיל.

⁷⁷ ההדגשה שלי, ע"ס.

⁷⁸ כתובת הלכתית מעמק בית שאן, תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 108, הע' 110.

במחקרו על ה'ברייתא דתחומי אי"י', דן זוסמן, בין היתר, בנוסחה של ברייתא זו כפי שהוא בנוסח רש"י לירושלמי שביעית פרק ו, ומעיר על נוסח רש"י:

ספק גדול אם היה לפניו כ א 79 כתב יד. [...] כל השינויים בינו לבין ד"ו אינם כנראה אלא חוספותיו, מחיקותיו והגהותיו של הרב (כגון...). ולכן היה נראה שאין להסתייע כאן בגרסאותיו ולא כל שכן לבנות עליהן בלבד...; ועוד צ"ע. 80

במחקרו 'מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי' 81 דן זוסמן במסורת הנוסח השונות של הירושלמי למסכת שקלים. הוא ממיין את עדויות הנוסח השונות לשתיים: נוסח א - המסורת הירושלמית של מסכת שקלים, ונוסח ב - המסורת ה'בבלית' של ירושלמי שקלים. בגוף המחקר רואה זוסמן את כ"י הרש"י לשקלים כחלק מנוסח ב; 82 בנספח א למאמרו בו סיכם זוסמן את החילופים העיקריים בין נו"א לנו"ב הוא ציין: 'בדרך כלל לא צויין הרש"י משום שנוסחאותיו נוסחות-כלאים הן'. 83

22. פרופ' משה עסיס

פרופ' משה עסיס פרסם מאמר מקיף על נוסח רש"י לירושלמי שקלים. 84 להלן תמציתן של מסקנות אחדות במאמרו:

1. 'היו לפני הרש"י לפחות שלושה כ"י של המסכת' (עמ' קלא).
2. רש"י לא השתמש בנוסח הדפוסים של מסכת שקלים (עמ' קלג).
3. 'לידי ר"ש עדני הגיע רק נוסח מהדורה קמא של פירוש הרש"י למסכת' (עמ' קכט). רק הפירוש הגיע אליו ללא נוסח המסכת (עמ' קכז).
4. 'גם ציטוטי הירושלמי של הרש"י הם חשובים, אם כעדי נוסח נוספים המאשרים את ד"ו, אם כעידים חולקים' (עמ' קלו).

בסיום מאמרו ונוכח מסקנתו כי רש"י לא השתמש בנוסח הדפוסים כשערך את נוסח הירושלמי לשקלים, כותב פרופ' עסיס:

-
- 79 ההדגשה במקור.
 - 80 'ברייתא דתחומי אי"י', תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 220 הע' 29.
 - 81 פורסם במחקרים בספרות התלמודית, האקדמיה הלאומית למדעים, י-ם תשמ"ג.
 - 82 ראה שם, עמ' 24: 'ומאידך כל יתר כה"י של שקלים ... דפוס הבבלי (ובעקבותיו גם כ"י הרש"י) ביסודם שייכים כולם לנוסח ב'.
 - 83 ראה שם, עמ' 44.
 - 84 משה עסיס, 'לנוסח הירושלמי של רבי שלמה סיריליו במסכת שקלים', ספר זיכרון להרב יצחק נסים, סדר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיט - קנט. למאמר נספח אשר בו דן עסיס בין היתר על תולדות רש"י ועל גלגולו של כה"י.

משום כך נראה לי שיש מקום לבדיקה מקפת ומעמיקה בנוסח הרש"ס בזרעים, לשם הכרעה בשאלה זו (= האם השתמש הרש"ס בנוסח ד"ו). יתכן מאד שהבדיקה הזו תעלה, שיש לפנינו גם בסדר זרעים נוסח עצמאי של הרש"ס, מעובד אמנם פה ושם, אבל בכל זאת נוסח בלתי תלוי בד"ו; וכך יתוסף לנו כ"י שלישי לסדר זרעים: כ"י ליידין, כ"י רומי ועכשיו גם כ"י הרש"ס. מעתה, כלום אוצר בלום - או אמור: בלוס - מונח לפנינו ואנו לא ידענו? אתמהה. 85

לקחתי על עצמי משימה זו, וכפי שיפורט בהמשך הדברים, מוכח בעליל כי רש"ס השתמש בנוסח ד"ו בעריכת נוסח הירושלמי לכל סדר זרעים. 86

85 בערך 'תלמוד ירושלמי' כתב עסיס בעקבות ליברמן (משהו... , סה"י לא' מארכס): 'הוא החל במלאכה בסלוניקי - ע"פ כ"י, לפני שנדפס ת"י בוינציה - והשלימה בא"י, ואז כבר השתמש בקביעות בד"ו'.

(אה"ע, כרך לב, עמ' 904)

86 לסיום פרק זה ראוי להזכיר את מפעל הוצאת המהדורה סינופטית של התלמוד הירושלמי, של החוקרים הגרמניים פטר שפר (Peter Schafer), ה"י בקר (Hans Jurgen Becker) וקבוצת עמיתים. עד כה (שלהי 1997) יצאו לאור 4 כרכים של מפעל זה (Tubingen 1991 - 1996). כרך ראשון הכולל את הירושלמי למסכתות ברכות ופאה יצא לאור בשנת 1991. במבוא לכרך זה כלולים תיאורים מתומצתים של כתבי היד ודפוס הירושלמי שנוסחם הוצג במהדורה זו. כרך שני (דמאי, כלאים ושביעית) יצא לאור ב-1992 ובאותה שנה יצא לאור גם הכרך השלישי (תרומות - ביכורים). במהדורה סינופטית זו הוצגו במלואם נוסח רש"ס לסדר זרעים, כ"י פריז heb. 1389, כ"י מוסקבה 1135, וכ"י לונדון 403 - 404 - 405. קדמה להוצאה לאור פרסומים של בקר אשר בהם תיאר תיאור מפורט את כתבי היד ששרדו (פירוט ברשימה הביבליוגרפית בסופה של עבודה זו). בתיאור כה"י (לעיל פרק שלישי) נעזרתי רבות בפרסומיו של בקר, אך לא תמיד אימצתי את מסקנותיו.

פ ר ק ח מ י ש י

ערכו של נוסח הרש"ס לחקר נוסח הירושלמי

1. מגמת החוקרים במציאת עדויות נוסח לתלמוד הירושלמי

לתלמוד הירושלמי שרדו מעט עדי נוסח, ואפילו בהשוואה לעדי הנוסח שיש לתלמוד הבבלי. כ"י יחיד שלם של התלמוד הירושלמי שהגיע אלינו הוא כ"י ליידן, שעל פיו הודפס דפוס ראשון דפוס ויניציאה (להלן: ד"ו) בשנת רפ"ג (1523). כמו כן שרדו והגיעו לידנו כ"י וטיקן 133 הכולל את סדר זרעים (חוץ ממסכת ביכורים) ואת מסכת סוטה וכ"י ספרדי של מסכת נזיקין (שלש הבבות) שנתגלה לפני שנים אחדות ע"י פרופ' א"ש רוזנטל ז"ל. כמו כן יש להזכיר את השרידים מכ"י קדומים של התלמוד הירושלמי שנתגלו בגניזה הקהירית.¹

לנוכח מיעוט עדויות הנוסח הישירים, לא ייפלא כי חוקרי הירושלמי מבקשים למצוא עדויות נוסח נוספות על אלה שישנן בכתבי היד שפורטו.

עד כה לא נבדק ערכו של נוסח הרש"ס לירושלמי זרעים לחקר נוסח התלמוד הירושלמי, על בסיס בדיקה שיטתית שלמה של נוסחו לכל סדר זרעים.² בעבודתי מבקש אני לבדוק זאת, מתוך כוונה שהמסקנות שתעלינה מן הבדיקה, תתרומנה אף הן לחקר נוסחו של התלמוד הירושלמי.

מראש ייאמר שאין לראות בנוסחו של הרש"ס כפי שהוא, עדות נוסח ישירה חד משמעית לירושלמי זרעים ושקלים, כיוון שברור שהרש"ס הגיה הרבה מדעתו. הוא מעיד במפורש ב'פתיחה' כי נוסחו הוא פרי עריכתו: 'ואערודך לפניך הגירסא המדוייקת בס"ד וכל משנה ומשנה במקומה וכל פסקא ופסקא במקומה'. הוא הרשה לעצמו להגיה בגלל שלהנחתו 'הגמרות עצמם'³ אינם נמצאים מדויקות אלא כולם מלאים שיבושים'.⁴ מאידך גיסא, ברור הדבר שאנו מוצאים בתוך נוסחו נוסחאות טובות, מדויקות ומקוריות אשר מקורן בכתב יד (כתבי יד?) שהיה לפניו. בכמה וכמה מקומות בפירושו מעיר רש"ס במפורש: 'הכי גרסינן בכל הספרים...'. ויש לראות בדברים אלה התייחסות לנוסח שבכתב יד (כתבי יד?) שלפניו; במקום אחד מצאנו שהרש"ס מעיד מפורשות לגבי נוסח קטע מסוים: 'כן מצאתי בספר מדויק';⁵ אך גם ללא עדות מפורשת של הרש"ס עצמו, מוכח

¹ כאן יש להזכיר את התרומה הנכבדה לחקר נוסח הירושלמי שתתם בער ראטנר במפעלו 'אהבת ציון וירושלים' (וילנא תרס"א - תרע"ז), שהוא כינוס (באחד עשר כרכים) של נוסחאות שונות של הירושלמי הפזורות בספרי הראשונים.

² חוקרי התלמוד הירושלמי שבדקו את ערכו של נוסח רש"ס הוציאו את מסקנותיהם על בסיס בדיקה של נוסח רש"ס של מסכת אחת (לעהמן, עסיס) או מסכתות אחדות (ליברמן), אך לא ערכו בדיקה מקיפה של נוסחו לכל סדר זרעים. ראה סיכום של דעות החוקרים, לעיל פרק רביעי.

³ = נוסחי הירושלמי שלפניו.

⁴ רש"ס, פתיחה לסדר זרעים, ד"ה וראיתי.

⁵ ברכות קמב ע"א. כאן יש להעיר כי לעתים דיווח רש"ס בפירושו על בדיקתו את הנוסח בכ"י שלפניו; למשל:

כלאים פ ע"ב: 'ולא גרסינן הכא תרי זמני א' יוצאת זנב ור"ש נמי לא גריס לה ובספר ישן אינו'. שם צז ע"ב: 'ומש"כ (הרא"ש) דר' זעירא קאי גבי

לעתים בעליל, על בסיס בדיקה ב'עין בוחנת', שנוסחו משקף את מה שהיה לפניו בכתב יד.⁶

נוכח זאת ברורה המבוכה העומדת בפני חוקרי נוסח הירושלמי בגשתם לנוסח הרש"ס, שכן בהיעדר קריטריונים ברורים למיון השינויים שבין נוסח הרש"ס לנוסח ד"ו, אין לדעת האם שינוי זה או אחר נובע מנוסח שונה בכתב היד שהיה לפני הרש"ס, או שמא אינו אלא פרי הגהת הרש"ס עצמו.

2. האם השתמש רש"ס במהדורת וינציה?

שאלה, אשר התשובה עליה היא מכרעת לגבי הערכת חשיבותו של נוסח הרש"ס לחקר נוסח הירושלמי, היא השאלה האם היה לפני הרש"ס ירושלמי מהדורת וינציה, והאם השתמש במהדורה זו לצורך עריכת נוסח הירושלמי שלו? השאלה חשובה מכמה בחינות: ראשית לגבי אותם קטעים אשר בהם נוסח הרש"ס זהה לנוסח ד"ו. אם נצליח להוכיח שהרש"ס לא השתמש בד"ו, הרי יוכל נוסח הרש"ס לשמש לנו עד נוסח נוסף בקטעים אלה; לעומת זאת, אם נוכיח כי הרש"ס השתמש בד"ו, הרי נוסחו באותם קטעים אינו תורם לנו דבר לחקר נוסח הירושלמי, שכן אפשר שנוסחו בהם אינו אלא פרי העתקה ישירה של נוסח ד"ו.

השאלה חשובה במיוחד לגבי אותם קטעים אשר בהם נוסח הרש"ס שונה מנוסח ד"ו. אם נצליח להוכיח כי הרש"ס השתמש בד"ו, הרי בכל מקום שנוסחו שונה מנוסח דפוס זה, נשקול תחילה אפשרות שמא נוסחו אינו אלא פרי הגהה, שנעשתה על ידו הוא, כדי לפתור את הקושי שמצא בנוסח ד"ו שלפניו, ורק באותם מקומות שנתרשם כי נוסח הרש"ס אינו יכול להיות פרי הגהתו הוא, נטען כי נוסחו משקף את הנוסח שהיה לפניו בכתב יד; אך אם נצליח להוכיח כי הרש"ס לא השתמש בד"ו, נטען שנוסח רש"ס הוא בחזקת נוסח המשקף נאמנה את נוסח כתב היד שבו השתמש, כ"י אשר היה שונה מנוסח ד"ו,⁷ למעט מקרים חריגים, כאשר נגלה "טביעת אצבעות" המצביעות על הגהה.

השאלה האם השתמש הרש"ס בנוסח ד"ו אם לאו, היא אפוא שאלה שהתשובה עליה מכרעת, ולבירורה נקדיש את דברינו הבאים:

הרב מאיר לעהמאן, מהדירו הראשון של פירוש הרש"ס, דן בשאלתנו בהקדמה למהדורתו (מגנצא תרל"ה). לאחר שהאריך לטעון כי נוסח רש"ס לירושלמי הוא נוסח אקלקטי, 'והנוסחא המדויקת שמצא פעם בכתב יד אחד ופעם בכ"י אחר, אותה ערך בספרו',⁸ כתב לעהמאן:

משנת קרחת הקרס, אני אומר כי אולי גמרא אחרת נזדמנה לו לפי שעה ונגנזה ... דלא גרסינן ליה בשום ספר שראיתי אלא עלה דההיא מתניתין דהנוטע בשתי שורות.

⁶ ראה להלן בפרק זה סעיף 6, רשימת קטעי תלמוד מנוסח רש"ס לירושלמי זרעים, המשקפים נוסח כ"י שהיה לפניו.

⁷ לא מן הנמנע כי מסקנה זו תהיה מוטעית, שכן כל עוד איננו יודעים בדיוק מה היה נוסח כתה"י אשר בו השתמש רש"ס, נוכל לעתים להתרשם מנוסח שאליבא דאמת אינו אלא פרי הגהתו, כאילו הוא נוסח ירושלמי אותנטי.

⁸ ראה דבריו בשלמותם לעיל פרק רביעי סעיף 9.

ה'מורה מקום' להירושלמי ערך על פי הירושלמי זפוס ווינציאה. וראיה לדבר בדף ב' ע"ב, 8 מורה מקום בירושלמי דף מ' 9 וכן הוא באותו הדף בד"ו. 10 במורה מקום למאמר 'לכל אין מעלין' (דף כ"ד סוף ע"א) הנוסח 'לכל אין מחזירין' כמו בד"ו. במאמר 'אם היו משקים בולען' (דף כ"ו ע"א) הנוסח במורה מקום 'פולטן' כמו בד"ו. ובפירושו כתב בפירוש שיש לגרוס בולען כמו שהוא בבבלי. ומראה אחרונה נראה שה'מורה מקום' ערך טרם כתב פירושו. 11

- 8 ציוני הדפים בקטע זה של לעהמאן מתייחסים למהדורתו הוא.
- 9 ב'מורה מקום': 'א"ר חנינא מאילת השחר... יומא ירושלמי פ' אמר להם הממונה דף מ'.
- 10 קשה להביא מכאן ראיה על היות ה'מורה מקום' ערוך עפ"י ד"ו. העובדה היא שמכל סדר זרעים כולל ה'מורה מקום' ציוני דפים רק לאחד-עשר מאמרים בתחילת פרק א של מסכת ברכות (ציון דף אחד לירושלמי ד"ו ועשרה ציוני דף לבבלי) - בהמשך ה'מורה ממקום אין כל ציוני דפים - עובדה זו יכולה לתת בסיס להשערה שציוני הדפים נוספו ל'מורה מקום' רק בשלב מאוחר יותר, (וכך אמנם משער פרופ' מ' עסיס <להלן הע' 14>, עמ' קמד הע' 239), ומי שהחל להוסיף את ציוני הדפים קטע את מלאכתו בתחילתה. אם אמנם נכונה השערה זו, הרי ייתכן שגם אם היה זה הרש"ס שהוסיף את ציוני הדפים,
- (בבדיקתי את כתב היד בספריה הבריטית התרשמתי עפ"י צורת האותיות, צבע הדיו ודרכי הרישום של ציוני הדפים בכתב היד, שציוני הדפים הם חלק אינטגרלי של הרישום, שלא כהתרשמותו של מ' עסיס שיער כי ציוני הדפים נעשו 'ביד מאוחרת אחרי פטירת הרש"ס');
- אזי ייתכן שעשה זאת רק בשלב המאוחר לאחר שהגיע לידו דפוס וינציאה, אך בשעת כתיבת הפירוש ועריכת הנוסח וה'מורה מקום' עדיין לא היה בידו דפוס זה.
- למותר לציין כי שני המקורות שלעלהמאן הביא בהמשך דבריו אינם ראיה לשימוש בד"ו בעת עריכת ה'מורה מקום'. העובדה שנוסח המובאות ב'מורה מקום' תואם את נוסח ד"ו, אין בה כדי להוכיח שימוש בדפוס זה דווקא, שהרי ייתכן בהחלט שהרש"ס השתמש בכ"י בלבד, ונוסח כה"י שבו השתמש תואם במקרה בשני המקורות האלה, את נוסח ד"ו.
- 11 דבריו של לעהמאן כאן בנויים על נתונים חלקיים שהיו לפניו, שכן הוא הכיר רק את פירוש רש"ס בכ"י לונדון, ולא את פירושו בכ"י פריז. בכ"י פריז שקדם לכ"י לונדון, נכתב תחילה בנוסח הירושלמי: 'לכל אין מחזירין' כנוסח המובאה ב'מורה מקום', ואחר כך תוקן - הן על גבי גרד והן בין השיטין - ל'מעלין', ומי שתיקן לא טרח לתקן את הנוסח ב'מורה מקום'. ובאשר למאמר 'אם היו משקין... - נוסח הירושלמי בכ"י פריז הוא: 'אם היו משקין פולטן, ואם היו אוכלין מסלקן לצדדין'. בפירוש בד"ה אם היו משקין פולטן כתב הרש"ס: 'בגמרא דילן גבי משקין אמרינן דבולען', ובשולי הגיליון נוסף, כנראה בשלב מאוחר יותר, לצורך הכנת המהדורה הבאה: 'והכי אית לן למגרס הכא'. בעקבות הערה זו שינה סופר כ"י לונדון (או סופר המהדורה שבין כ"י פריז לכ"י לונדון) את נוסח הפנים ל'אם היו משקין בולען', ואף כאן, נוסח ה'מורה מקום' נשאר כפי שהוא. אי אפשר אפוא להוכיח מהשוני בין נוסח רש"ס בירושלמי לבין נוסחו ב'מורה מקום', כי הכנתו של זה קדמה לכתיבת הפירוש. וראה עוד מה שכתבתי לעניין זה בפרק השני בעבודה זו ובהערה 37 שם.

מדבריו של לעהמן עולה כי לדעתו נוסח רש"ס לירושלמי זרעים הינו נוסח אקלקטי המבוסס על כתבי יד שונים של הירושלמי שהיו לפניו. לדעתו נוסח ירושלמי ד"ו היה אמנם לפני רש"ס, אך הוא השתמש בו רק לצורך הכנת ה'מורה מקום', שנעשתה לדעתו לפני כתיבת הפירוש, אך במהלך עבודתו לא לקח את נוסח הדפוס בחשבון. לשם קביעת נוסח הירושלמי שלו. אכן, שחזור כזה של סדר עבודתו של רש"ס אינו הגיוני ביותר, שכן אם אמנם היה לפניו כבר נוסח הדפוס בעת עריכת ה'מורה מקום', ואם אמנם ערך, כדברי להמן, את ה'מורה מקום' לפני כתיבת הפירוש, מאיזו סיבה יתעלם הרש"ס מנוסח הדפוס במהלך עבודתו?

לדעתו של לוי גינצבורג, רש"ס לא השתמש בנוסח ד"ו.¹¹ קביעתו היא סתמית ללא הבאת סימוכין לדבריו. את דברי לעהמן בהקדמתו לא הזכיר.

לעומתו כותב מהר"ש ליברמן בעניין זה:

הרב התחיל כנראה לחבר את פירושו לירושלמי בשלוניקי לפני שיצא הירושלמי ד"ו, שהרי הוא כותב בפתיחתו: 'כי הנה בשאלוניקי ... לא מצאתי בה כי אם ספר אחד ישן מהכס מיסר סלמון ז"ל, והיה גם הוא מלא שיבושים', ואת ספרי הדפוס אינו מזכיר כלל. ודאי גמור הוא שאח"כ בא לפניו ירושלמי ד"ו והשתמש בו בקביעות, שהרי הוא מציין בכ"מ לדפים של דפוס זה.¹²

ליברמן, נסמך על דבריו של לעהמן על הציון ב'מורה מקום' לדף במהדורת וינציה כדי להוכיח שמהדורה זו הייתה לפניו, אך בעוד שלעהמן סבור שרש"ס עשה שימוש במהדורה זו רק ב'מורה מקום', אך לא בנוסח הירושלמי שלו, סבור ליברמן שלאחר שהגיע נוסח ד"ו אליו, השתמש בו רש"ס בקביעות. ליברמן לא הביא בדבריו מובאות מנוסח רש"ס עצמו שיש בהן כדי להוכיח הנחתו זאת.

לדעתו של פרופ' א"ש רונטל ז"ל, ויב"א לדעתו של פרופ' י' זוסמן, רש"ס השתמש לצורך עריכת נוסחו לירושלמי זרעים בנוסח ד"ו.¹³ הם לא הביאו בדבריהם ראיות מפורשות לקביעתם זו, אך נראה כי דבריהם מבוססים על עיון מדגמי בנוסח רש"ס עצמו.

אף פרופ' משה עסיס נתן את דעתו לשאלתנו, אך הוא בחן שאלה זו רק לגבי מסכת שקלים.¹⁴ לאחר שבדק ובחן את נוסח רש"ס ואת פירושו לירושלמי שקלים בבדיקה מדוקדקת הגיע עסיס למסקנה:

כל כמה שזה משתקף במסכת שקלים לא השתמש הרש"ס בד"ו של הירושלמי ולא בזה של הבבלי.¹⁵

¹¹ ראה לעיל פרק רביעי סעיף 13.

¹² סה"י לכבוד אלכסנדר מרכס, עמ' שא, וראה מה שכתב בהערה 90. דברי ליברמן: 'שהרי הוא מציין בכ"מ (=בכל מקום >בכמה מקומות?) לדפים של דפוס זה תמוהים, שהרי לא ראינו אלא במקום אחד ב'מורה מקום' ציון דף מד"ו, וכבר רמז לתמיהה זו עסיס (להלן הע' 14) עמ' קמג. וראה סיכום רחב של דברי מהר"ש ליברמן, לעיל פרק רביעי, סעיף 15.

¹³ ראה לעיל פרק רביעי, סעיפים 19 ו-21.

¹⁴ 'לנוסח הירושלמי של רבי שלמה סיריליו במסכת שקלים', ספר זיכרון להרב יצחק נסים, סדר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיט - קנט.

¹⁵ שם, עמ' קלג. לירושלמי שקלים קיים דפוס קדום נוסף והוא מסכת שקלים שנדפסה עם הבבלי בוניציה רפ"ב. לדעת עסיס, אף דפוס זה לא היה לפניו.

לאחר שסיכם את ממצאיו על מסכת שקלים, קרא פרופ' עסיס לערוך בדיקה 'מקפת ומעמיקה' בנוסח הרש"ס בסדר זרעים. להערכת עסיס:

יתכן מאד ¹⁶ שהבדיקה הזו תעלה שיש לפנינו גם בסדר זרעים נוסח עצמאי של הרש"ס, מעובד אמנם פה ושם, אבל בכל זאת נוסח בלתי תלוי בד"ו.

ואם אמנם יתברר שנוסח רש"ס הוא נוסח בלתי תלוי בד"ו

יתוסף לנו כ"י שלישי לסדר זרעים: כ"י לייזן, כ"י רומי ועכשיו גם כ"י הרש"ס. ¹⁷ מעתה כלום אוצר בלום - או אמור: בלוס - מונח לפנינו, ואנו לא ידענו? ! אתמהה. ¹⁸

לסיכומם של דברים: מדברי חוקרים עד כה מצאנו הנחת יסוד כי רש"ס לא השתמש בנוסח ד"ו לצורך עריכת נוסחו הוא לירושלמי זרעים (לעהמאן וגינצבורג), מצאנו בדברי חוקרים קביעה כי הוא כן השתמש בנוסח ד"ו (ליברמן, רוזנטל וזוסמן), ומצאנו מי שטען שלגבי נוסח רש"ס לירושלמי זרעים העניין טעון בדיקה (עסיס); גם אם דבריהם של מי מהחוקרים מבוססים על עיון מדגמי בנוסח רש"ס עצמו או בפירושו, בדבריהם לא מצאנו כל הוכחה ישירה שכזו.

דומה שעלינו לנסות להגיע למסקנה חד משמעית בדבר שאלת שימוש רש"ס בנוסח דפוס וינציה, לא על בסיס הנחה קדומה, ולא על בסיס בדיקה מדגמית, אלא על בסיס בדיקה שיטתית מקפת ומעמיקה של נוסח רש"ס עצמו לכל סדר זרעים; נטלתי על עצמי משימה זו, לצורך מחקר זה.

ערכתי עד כמה שידי מגעת, בדיקה 'מקפת ומעמיקה' באחת עשרה המסכתות של סדר זרעים והבדיקה העלתה שהרש"ס השתמש בנוסח ד"ו בעת עורכו את נוסח הירושלמי בכל אחת מהן. ¹⁹

יתר על כן, בהסתמכי על שימושו של רש"ס בנוסח ד"ו כאל עובדה מוכחת, אני אף מניח כי נוסח זה שימש "נוסח תשתית" לרש"ס. ²⁰ כאשר נוסח מהדורה זו

¹⁶ ההדגשה שלי, ע"ס.

¹⁷ עסיס העיר כאן (הערה 243):

והוא הוא הכ"י שהזכיר בפתיחתו: "כי הנה בשאלוניקי עיר גדולה של חכמים... לא מצאתי בה כי אם ספר אחד ישן היה מהחכם מיסר שלמון ז"ל והיה גם הוא מלא שבושים."

הנחה זו כי נוסח רש"ס מבוסס על כ"י 'החכם מיסר שלמון ז"ל', קשה כשלעצמה. וכי סיפר הרש"ס שרכש כ"י זה או העתיקו? גם אם נאמץ את השערתו של עסיס כי נוסח הרש"ס אינו תלוי בנוסח ד"ו, לא מן הנמנע שרק בעת יושבו בשאלוניקי הייתה לו גישה לכ"י זה, אבל לאחר שעלה לארץ ישראל, אשר בה המשיך במפעל הירושלמי שלו, השתמש הרש"ס בכ"י אחרים.

¹⁸ עמ' קמד.

¹⁹ ראה הוכחות לשימוש בד"ו בכל מסכתות סדר זרעים, להלן סעיף 5.

גם בעת שרש"ס מצטט מן הירושלמי במהלך פירושו, תואמים בד"כ הציטוטים מסדרים אחרים את נוסח ד"ו, או - לגבי מסכתות סדר זרעים ושקלים - את נוסחו הוא למסכתות אלה - ראה על כך בהרחבה, בנספח בסוף פרק זה.

²⁰ להערכתו נוסח ד"ו הוא נוסח התשתית של רש"ס, הן לנוסח המשנה והן לנוסח התלמוד. לעניין נוסח המשנה של רש"ס - ראה בהרחבה להלן פרק שביעי - ספרייתו של רש"ס עמ' 191 - 194.

נראה לו הולם את העניין או את כללי הלשון, העתיקו למהדורתו כפי שהוא, מבלי לבחון חלופות במקורות אחרים; ²⁰ ואילו כאשר נוסח מהדורה זו לא נראה לו בגלל קושי זה או אחר, הגיתו ותיקנו. לעתים תיקן תיקונים מדעתו, לעתים תיקונים עפ"י מקורות שונים שהיו לפניו, לרבות כתב יד (כתבי יד?) ירושלמי שהיה ככל הנראה בהישג ידו.

* *

*

אם אמנם השתמש רש"ס בנוסח ד"ו, ראוי היה כי יזכיר מהדורה זו בפתיחתו. ²¹ להערכתו, הרש"ס אמנם אינו מזכיר במפורש את נוסח ד"ו, אך הוא רומז למהדורה זו בדבריו בראשית הפתיחה. ואלו דבריו:

ובחפשי המצווה הזאת כדי שתתקיים בידי, ראיתי שגדולה היא עלי וכמעט נמנעתי כי המסכתות הללו אין בהם פירוש כלל ואפי' הגמרות עצמם אינם נמצאים מדויקות, אלא כולם מלאים שבושים ועוד לא מצאתי בדורי חכם בקי בירושלמי.

להערכתו ה'גמרות' המלאות שיבושים, אשר עליהן מדבר כאן הרש"ס, הן הגמרות דפוס ויניציה רפ"ג שהיו לפניו. ²²

* *

*

²⁰ נוסח רש"ס אינו נוסח אקלקטי, פרי עיון במקביל בכמה מקורות, כהערכתו של לעהמאן. ד"ו הוא 'נוסח התשתית', ולא אחד מכמה מקורות, אשר עליהן ביסס רש"ס את נוסחו.

כאן יש להעיר כי ברוב המקומות (למעט מקרים בודדים ביותר - ראה להלן) רש"ס מזכיר גרסת 'ספרים' ('כן מצאתי בספרים', 'ויש ספרים גורסין' וכד') אך לא כאשר הוא כותב 'ואית דגרסי' וכד' (זוהי הגרסה המוזכרת בשם ה'ספרים' לגרסה שבדפוס ויניציה,

(למשל: רש"ס ברכות ג ע"ב: 'שעה ותרתי ליליא הוא. כן מצאתי בספרים, ונ"ל דתרתי עישורי הוא דגר'... = ד"ו ב ע"א שו' 31; ברכות סא ע"ב: בנוסחו כתב: 'קטר פורתיה לפורתיה ונסתון וערק', ובפירושו כתב: 'ויש ספרים גורסין "ושרתון" = ד"ו ה ע"א 61), ולנוכח הוכחותינו כי רש"ס השתמש במהדורת ד"ו, נראה כי הוא מתכוון גם לגרסת דפוס ויניציה כאשר הוא מזכיר את גרסת הספרים (אך לא רק לגרסת ד"ו; ראה להלן הערה 66).

²¹ להערכתו הפתיחה לא נכתבה בשאלוניקי. להערכתו הפתיחה נכתבה בארץ ישראל לאחר שהרש"ס סיים את עבודתו על הירושלמי, שלא כדברי הרב מאיר להמן שכתב בהקדמתו כי הרש"ס 'כתב פתיחתו קודם שכתב פירושו' (וכך הבין, כפיה"נ בעקבות להמן, גם מהר"ש ליברמן); ניתן להוכיח כי הפתיחה נכתבה לאחר כתיבת הפירוש, שכן לאורך כל הפתיחה מתאר רש"ס בלשון עבר את מה שכבר עשה, ולא את מה שהוא מתכנן לעשות (ראה מש"כ בהרחבה, לעיל פרק שני, סעיף 3). אם אמנם הפתיחה נכתבה לאחר סיום עבודתו של רש"ס, ודאי שראוי היה שיזכיר בדבריו את נוסח ד"ו, אשר בו השתמש בקביעות.

²² שלא כפרופ' ליברמן (במובאה לעיל עמ' 92) שהבין מהפתיחה כי רש"ס 'את ספרי הדפוס אינו מזכיר כלל'.

לשימושו של רש"ס בנוסח ד"ו, ולהיותו של נוסח זה 'נוסח תשתית' לנוסח רש"ס לירושלמי זרעים, יש משמעות לגבי העובדה שכבר הצבענו עליה בעבודה זו, והיא קיומם של מקרים רבים של שוני בין נוסח הירושלמי ב'דיבורי המתחיל' של הפירוש, לבין נוסח הירושלמי של רש"ס עצמו.²³ כבר קבענו כי עובדה זו מצביעה על כך כי כתיבת הפירוש נעשתה לפני עריכת הנוסח, שכן אילו עריכת הנוסח קדמה, חזקה על רש"ס שהיה קובע את 'דיבורי המתחיל' עפ"י נוסחו הוא.

והנה, בדיקה מדוקדקת של שינויים כאלה מעלה כי בכל המקרים, הנוסח ב'דיבורי המתחיל' קרוב יותר לנוסח ד"ו מאשר נוסח רש"ס במהדורתו. מסתבר כי הסיבה לכך היא כי בשלב כתיבת הפירוש נתן רש"ס את דעתו בעיקר להיבט הפרשני הישיר של הסוגיה, כשהיבט זה לא חייב הגהה, השאיר את נוסח ד"ו כפי שהוא, והדבר מוצא את ביטויו בנוסח 'דיבורי המתחיל'. בשלב עריכת מהדורתו, מצא רש"ס לנכון להוסיף ולשפץ את נוסח ד"ו - עפ"י אמות מידה שונות שקבע לעצמו - גם מעבר להיבט הפרשני הישיר של הסוגיה, וע"כ הוסיף והגיה את הנוסח, והעתיק את הנוסח המוגה למהדורתו, מבלי לעדכן ולהתאים את נוסח 'דיבורי המתחיל' לנוסח המוגה.

* * *

נוכח כל דברינו עד כאן, עלינו להסיק: אין להפריז בערכו של נוסח הרש"ס לסדר זרעים לחקר נוסח הירושלמי, שכן אין לראותו כנוסח עצמאי, עדות נוסח נוספת לכ"י ליידין ולכ"י רומי; נוסח הרש"ס לסדר זרעים תלוי הוא ותלוי בנוסח ד"ו.

ויש להוסיף: לא רק במקום שנוסח הרש"ס זהה לנוסח ד"ו אין לראות בנוסחו עדות נוסח נוספת לנוסח הירושלמי; גם כשהוא שונה מנוסח ד"ו, צריך בראש ובראשונה לקחת בחשבון אפשרות, שהשוני הוא פרי הגהת הרש"ס עצמו את הנוסח של דפוס זה; כפי שכבר כתבנו, עיון מקיף ומעמיק בנוסח הרש"ס משאיר את הרושם שהרבה מן השינויים הם פרי הגהת הרש"ס עצמו.

לסיכום הדברים, ערכו של נוסח הרש"ס לחקר נוסח הירושלמי מצטמצם לאותם מקומות אשר נוסחו שונה בהם מנוסח ד"ו, ואשר לגביהם מתקיים אחד מהשניים: או שהרש"ס מעיד מפורשות בביאורו: 'כן מצאתי בספר מדויק' ובדומה לכך, או שעיון מקיף ומעמיק בנוסח השונה עצמו, משאיר את הרושם בסבירות זו או אחרת שהנוסח משקף את מה שהיה לפניו בכתב יד ואינו פרי הגהתו.

לסיום דברינו בסעיף זה נעיר:

1. מסקנתי בדבר שימוש רש"ס בנוסח ד"ו לצורך כתיבת הפירוש ועריכת הנוסח לכל אחת מאחת עשרה המסכתות של סדר זרעים, אינה עומדת בסתירה למסקנתו של פרופ' עסיס בדבר אי שימוש בדפוס זה לצורך כתיבת הפירוש לירושלמי מסכת שקלים ועריכת נוסחה. אני מאמץ את מסקנתו זו של פרופ' עסיס לגבי מסכת שקלים,²⁴ אך ייתכן בהחלט - בהיות מסכת זו המסכת הראשונה

²³ ראה דוגמאות לעניין זה ודיון עליו, לעיל סוף פרק שני.

²⁴ אני מסכים עם מסקנתו של פרופ' עסיס, אך לא עם כל הוכחותיו. העובדה שרש"ס לא אימץ את נוסח ירושלמי ד"ו במקום זה או אחר, למרות שאימוץ נוסח זה היה מאפשר לבאר את העניין שלא בדוחק עפ"י הצעות הפרשנות של עסיס במאמרו, עובדה זו כשלעצמה אינה יכולה לשמש הוכחה כי נוסח ירושלמי ד"ו לא היה לפניו, שכן אולי רש"ס פשוט לא "עלה" על הפרשנות

ממסכתות הירושלמי אשר לה כתב רש"ס ביאור, והראשונה אשר את נוסחה ערך²⁵ - ייתכן בהחלט שאת הפירוש לשקלים ואת נוסח הירושלמי של מסכת זו, כתב רש"ס וערך לפני שהגיעה אליו מהדורת וינציה, ואילו כתיבת הפירוש ועריכת הנוסח למסכתות סדר זרעים, נעשו לאחר שהגיעה אליו מהדורת ירושלמי זו.

2. לנוכח ממצאיי שהרש"ס השתמש בד"ו במפעלו הפרשני והטכסטואלי לכל סדר זרעים, אין להבין את הדברים של הרש"ס בפתחה בדבר 'ספר אחד ישן היה מהחכם מיסר שלמון', כאילו הוא משתמש בנוסח זה כ"נוסח תשתית" לשם עריכת נוסח הירושלמי לזרעים;²⁶ הדברים באים רק להמחיש את קביעתו הקודמת של הרש"ס לנוסח הירושלמי 'אין סופרים ואין ספרים'. בהקשר לכך סיפר מה היה בעת ישבו בשאלוניקי,²⁷ אך לאו דוקא את המצב העכשווי בעת כתיבת הדברים.

3. קריטריונים להערכת נוסח רש"ס

נוכח מסקנותינו עד כה, עלינו לנסות להגדיר את הקריטריונים אשר לפיהן ערך רש"ס ועיבד את נוסחו המחודש לירושלמי, וזאת כדי שנוכל להעריך, מתי נוסחו משקף את נוסח ד"ו, מתי נוסחו הוא פרי הגהתו, ומתי נוסחו משקף נוסח כ"י.

ה"חלקה" שהציע עסיס, והעדיף את 'נוסח הבבלי' של ירושמי שקלים. מכח טענה זו ההוכחות הראשונה והשנייה של עסיס (עמ' קלד - קלו במאמרו) אינן משכנעות. ההוכחות השלישית והרביעית (עמ' קלו - קלז) וההוכחה השנייה מן ה'ראיות החיוביות' (עמ' קלט) הן הוכחות משכנעות, ומכוחן אני מאמץ את מסקנתו.

יחד עם זאת יש להעיר על מה שכתב בהמשך דבריו (עמ' קמ):

אמנם ישנו במקום אחד בלבד, בנוסח מהדורה ב (= תוספת הדברים בגליון ובין השיטין של מהדורה א של פירוש רש"ס ונוסחו) שיש בו מקום לספק קל שמא עשה בו רש"ס שימוש בנוסח הירושלמי הנדפס, אלא שגם מקום זה ניתן לפירוש אחר, מסתבר יותר.

לאחר הבאת הראיה לכאורה לשימוש בד"ו לצורך מהדורה ב של פירושו לשקלים (תוספת המילה 'למשכן' - עפ"י ד"ו או ע"א) העיר עסיס:

אלא שאיני סבור שנעשה כאן שימוש בירושלמי ד"ו למרות זהות הגירסאות, שכן קשה לומר ששימושו בדפוס זה הסתכם בגירסא אחת בלבד, לעומת גירסאות רבות וחשובות שיכול היה להשתמש בהן להגהת הנוסח שלו.

מסתבר יותר שנוסח זה מצא אותו הרב בכ"י אחר ...

לי דווקא נראה שראוי לאמץ את ההנחה כי הנוסח במהדורה ב - 'למשכן', הוא פרי עיון של רש"ס בנוסח ירושלמי מהדורת וינציה לאחר שהגיעה לידו. מה שטען עסיס 'קשה לומר ...' אינה טענה, שהרי אפשר לומר שבשעת כתיבת מהדורה א של פירושו לשקלים - שקדמה לשנת רפ"ג - מהדורת ירושלמי דפוס וינציה לא הייתה לפניו, אך לאחר שהמהדורה הגיעה לידו סמוך לפרסומה ברפ"ג, הגיה את המהדורה הראשונה של פירושו לשקלים על פיה; הוא לא הגיה באופן שיטתי את כל מהדורה א של פירושו, ולכן יש לנו רק הוכחה אחת על שימוש בנוסח ירושלמי ד"ו לצורך הכנת מהדורה ב. אכן ההוכחה לשימוש בנוסח ד"ו אינה מובהקת, אך מן הבחינה הכרונולוגית של תולדות רש"ס, יש סבירות גבוהה להנחה כי נעשה כאן שימוש בירושלמי ד"ו.

²⁵ ראה משי"כ לעיל, פרק שני, סעיף 3.

²⁶ ראה לעיל הע' 17.

²⁷ הרש"ס אינו כותב 'כי הנה כאן בשלונקי ...', אלא 'כי הנה בשלונקי'.

להערכת, כל נוסח במהדורתו השונה מנוסח ד"ו, יש לשקול תחילה אפשרות כי הוא פרי הגהת רש"ס, הגהה מדעתו או הגהה עפ"י מקורות שונים שהיו לפניו;²⁸ השאלה היא מתי נתייחס אל נוסח שונה בנוסח הירושלמי של רש"ס כאל נוסח המשקף נוסח כ"י? האם רק את קטעי הנוסח במהדורת רש"ס אשר שונותם מנוסח ד"ו אינה יכולה להיות מוסברת כפרי הגהת רש"ס עצמו, רק אותם נראה כמשקפים נוסח כתב יד ירושלמי שהיה בהישג ידו, או שמא יש מקום לעתים לשקול אפשרות שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י, גם בקטעי נוסח שונותם מנוסח ד"ו יכולה להיות מוסברת כפרי הגהת רש"ס עצמו?

לשאלה זו יש להבהיר: אילו לא היינו יודעים מעדות הרש"ס עצמו, שהיה לפניו כ"י של התלמוד הירושלמי, היינו זקוקים לאמות מידה מחמירות ביותר, כדי להוכיח זאת בעליל מתוך נוסח הירושלמי שלו. כדי להוכיח זאת, אין להסתפק בכך שבנוסחו מצוי משפט או קטע שונה ממקבילו בנוסח ד"ו, המשאיר רושם שהוא נוסח אותנטי של התלמוד הירושלמי (שכן ייתכן כי אותו משפט או קטע, עם כל "ירושלמיותו", הוא פרי הגהת הרש"ס עצמו), אלא עלינו למצוא בנוסחו משפט או קטע שונה ממקבילו בד"ו, אשר לגביו תישלל כל אפשרות להניח שהוא פרי הגהת של הרש"ס.

אך לאחר שבמסכתות שונות, שימושו של הרש"ס בכ"י של התלמוד הירושלמי היא עובדה מוכחת, לעתים ע"י עדויות מפורשות שלו בפירושו, ולעתים בקטעים שונים בנוסח הרש"ס שבהם התמלאו תנאי אמות המידה המחמירות הנ"ל, דומה כי עתה לגבי מסכתות אלה,²⁹ שוב אין אנו צריכים לאמות מידה מחמירות אלה כדי להניח כי קטעים בנוסח רש"ס משקפים את מה שהיה לפניו בכ"י. נדמה שמותר לנו להניח שרק אם קיימים "נתונים מחשידיים" - או שהרש"ס מציין במפורש שהבדל כלשהו בין נוסחו לבין נוסח ד"ו, הוא פרי הגהתו - רק אז נתייחס לשונות בנוסח הרש"ס כאל הגהה, אך בהיעדר "נתונים מחשידיים", נתייחס אליהם - אמנם במידה מסוימת של הטלת ספק³⁰ - כמשקפים את נוסח כ"י הירושלמי שהיה בהישג ידו הרש"ס.

נראה לי כי הנתונים שלהלן יכולים להיחשב כ"נתונים מחשידיים", הנותנים בסיס רחב להנחה ששונות הנוסח אצל רש"ס הוא פרי הגהה:

1. נוסח ד"ו על אתר קשה מבחינת כללי הלשון או מבחינת פרשנות הסוגיא.
2. רש"ס מציין בפירושו או ב'מורה מקום' כי העניין שלפנינו מובא גם במקור אחר. במקרים אלה יש בוודאי מקום להניח כי רש"ס הגיה כאן על סמך המובא במקור המקביל.
3. הנוסח השונה בנוסח רש"ס אינו הולם את הלשון והטרמינולוגיה המקובלות בתלמוד הירושלמי.

²⁸ להלן אפרט בהרחבה מה היו להערכת הקריטריונים של רש"ס להגהת.

²⁹ יש להדגיש שכל עוד אין לנו ידיעה שהיה לרש"ס כ"י שהכיל את כל התלמוד הירושלמי, הרי ראוי להוכיח זאת בנפרד לגבי כל מסכת, וגם אז, אין כל ביטחון שכה"י שהיה לפניו הכיל את התלמוד הירושלמי לכל אותה מסכת. ביטחון אכן אין, אך לשער כך אפשר ואפשר, ולכן בהיעדר נתונים מחשידיים להגהת כפי שנפרט בהמשך, נשער - באותן מסכתות ששימושו של רש"ס בכ"י הוכח בהן - ששינויים בין נוסח הרש"ס לבין נוסח ד"ו במסכתות אלה משקפים את מה שהיה לפניו בכ"י של הירושלמי.

³⁰ שהרי לא מן הנמנע כי קטע מנוסח רש"ס שנוסחו השונה מנוסח ד"ו נראה לכאורה מבוסס על נוסח כ"י ירושלמי שלפניו, לאמיתו של דבר - למרות היעדר "נתונים מחשידיים" - הינו פרי הגהת רש"ס.

לעומת זאת, אם נמצא בפסקה זו או אחרת, שונות בנוסח רש"ס, ובנוסח ד"ו על אתר לא קיים קושי פרשני, ונמצא כי מבחינת העניין רש"ס אינו יכול להגיה מדעתו בנוסח המובא על ידו, הרי אז, גם אם נמצא כי כנוסח רש"ס מובא במקור מדרשי מקביל או ע"י אחד הראשונים המצטטים את קטע הירושלמי שלפנינו, אעפ"כ - אם אין כל רמז לא בפירוש רש"ס ולא ב'מורה מקום' כי הוא עיין כאן במדרש או בדברי אותו ראשון - במקרה כזה קיימת סבירות מסויימת שנוסחו השונה של רש"ס משקף נוסח כ"י.³¹

לסיכום, הקריטריונים אשר לפיהם יש להעריך את נוסחאות הירושלמי עפ"י עיבודו ועריכתו של רש"ס, הם אלה:

1. כל נוסח במהדורת הירושלמי של רש"ס השווה לנוסח מהדורת ד"ו, חזקתו הוא כי הינו פרי העתקה מד"ו.
2. כל נוסח במהדורתו השונה מנוסח ד"ו, שאינו יכול להיות מוסבר כפרי הגהת רש"ס עצמו, יש לראותו בוודאות כמשקף נוסח כ"י שהיה לפניו.
3. כל נוסח במהדורתו השונה מנוסח ד"ו, היכול להיות מוסבר כפרי הגהת רש"ס, ויש "נתונים מחשידים" המצביעים לכיוון זה, יש לראותו כפרי הגהתו.
4. כל נוסח במהדורתו השונה מנוסח ד"ו, שאמנם יכול להיות מוסבר כפרי הגהת רש"ס עצמו, אך אין "נתונים מחשידים" המצביעים לכיוון זה, יש לראותו במידה זו או אחרת של סבירות כמשקף נוסח כ"י שהיה לפניו.³²

4. קריטריונים של רש"ס להגהת נוסח הירושלמי דפוס וינציה שלפניו

כפי שנראה, רוב השינויים בין נוסח הרש"ס לירושלמי סדר זרעים לנוסח ד"ו הם מעשי ידיו של רש"ס עצמו. מדבריו ב'פתיחה' לביאורו עולה כי הוא סבור שהנוסח שלפניו משובש³³ ומשום כך הרשה לעצמו להגיה את הנוסח בהוספות, בהשמטות ובתיקונים. אכן, רק לעתים רחוקות כתב רש"ס מפורשות בביאורו כי הנוסח שלו מתוקן על ידו בניגוד לטקסט שלפניו,³⁴ אך גם במקומות שבהם לא כתב כך במפורש, יש סבירות גבוהה שתיקוני הנוסח או ההשלמות או השמטות הנוסח נעשו על ידו.³⁵

³¹ הסבירות תגדל אם נמצא כי כנוסח רש"ס מובא גם בכ"י אחר שלפנינו.

³² בסעיף 6 להלן רשמתי במדור נפרד קטעי נוסח שקיימת וודאות מוחלטת שנוסחם השונה משקף נוסח כ"י, ובמדור נפרד - קטעי נוסח שיש לגביהם סבירות מסויימת שנוסחם השונה משקף נוסח כ"י. במדור שלישי רשמתי שם קטעים מפירוש רש"ס הרומזים על עיון בכתב יד ירושלמי שלפניו לצורך הפירוש.

³³ 'ואפילו הגמרות עצמם אינם נמצאים מדוייקות אלא כולם מלאים שיבושים.'

³⁴ למשל ברכות ב ע"ב: 'שעה ותרתי ליליא הוא. כן מצאתי בספרים ונ"ל דתרתו עישורי הוא דגרסינן...'

³⁵ ובאשר לטענת לעהמאן בהקדמתו: 'אם כל הנוסחאות השונות מנוסח ד"ו ילדי רוח מבינתו מדוע רמז רק במקומות מעטות על הנוסחאות שהבין מדעתו', צריך להשיב כי רש"ס הקפיד לכתוב 'הכי גרסינן', או בלשון אחרת, רק בזמן שמצא לנכון להגיה את הנוסח כבר בשלב כתיבת הפירוש, לצורך הפירוש; אך בשלב השני של עבודתו עת ערך את הנוסח ה"נכון" (לדעתו) של הירושלמי, המשיך רש"ס בהגותו ותיקן את הנוסח בלי להעיר על כך דבר בפירושו (וראה לעיל, בדברינו הסמוכים לציון הע' 23).

מבדיקה מדוקדקת בנוסח רש"י את הקטעים השונים אצלו מנוסח ד"ו, עולה כי ניתן להבחין בהגהות מסוגים שונים:

- א. הגהות שרש"י הגיה את הנוסח שלפניו עפ"י מקורות שונים:
1. תיקונים והשלמות על פי מקורות תנאים (משנה, תוספתא, מדרשי הלכה).
 2. תיקונים והשלמות על פי מדרשי אגדה.
 3. תיקונים והשלמות עפ"י סוגיות מקבילות בירושלמי.
 4. תיקונים והשלמות עפ"י מקבילות בבבלי.
 5. תיקונים והשלמות עפ"י נוסח קטעי ירושלמי המשולבים בדברי ראשונים.
- ב. הגהות נוסח פרי פרשנותו את מהלך הסוגיה.
- ג. הגהות בתחום הלשון והטרמינולוגיה.

א. הגהות עפ"י מקורות שהיו לפניו

הגהות עפ"י מקורות תנאים ומדרשי אגדה

רש"י סבר כנראה, שבמקורות התנאים שהיו לפניו נשמרו המסורות התנאיות בנוסח אותנטי ואילו בנוסח הירושלמי שהיה לפניו, המקורות התנאים מובאים לעתים בנוסח קטוע או משובש. לכן הרבה פעמים, שבחן משולב מקור תנאי במהלך הסוגיה, והוא נראה לרש"י קטוע או משובש - מצא רש"י לנכון להגיה אותו עפ"י המקורות התנאים שהיו לפניו. הנחה דומה הניח רש"י, כפיה"נ, גם לגבי מדרשי אגדה, וגם עפ"י מדרשי האגדה שהיו לפניו הגיה את נוסח הירושלמי. להלן כמה דוגמאות להגהות כאלה מרש"י לירושלמי ברכות: 36

1. ד"ו ב ע"ג: '... ואחת בין השמשות [אחת בין השמשות] ואחת למחר'. רש"י (ח ע"א) הוסיף עפ"י המשנה בזבים פ"א מ"ו.
2. ד"ו ז ע"ג: 'בשלשה פרקים [בשנה] הכהנים ...'. רש"י (קא ע"א) הוסיף עפ"י המשנה בתענית פ"ד מ"א.
3. ד"ו ד ע"ג: 'יש שם מקרא ותפילין'. רש"י מט ע"א הגיה ל: '... ותפלה', עפ"י תוספתא ברכות פ"ב ה"כ.
4. ד"ו ה ע"א: 'ותני כן [תפועלין קורין בראש האילן ו] מתפללים בראש הזית'. רש"י (ס ע"ב) הוסיף עפ"י תוספתא ברכות פ"ב ה"ח.
5. ד"ו ב ע"ד: 'אדם מותח אוהל [אננקין] ...'. רש"י הוסיף עפ"י ב"ר פרשה יב.

הגהות עפ"י מקבילות בירושלמי

כידוע, בתלמוד הירושלמי מרובות הסוגיות המקבילות. בדיקה קפדנית משווה של נוסח ד"ו בשתי הסוגיות המקבילות, מעלה לא פעם אחת את ההתרשמות שהנוסח האותנטי של הסוגיה נשמר במסכת אחת, ושובש במקבילתה במסכת האחרת. כשרש"י מצא סוגיות כאלה, הוא הגיה את הנוסח שנראה לו משובש במסכת שבסדר זרעים שעסק בה, עפ"י הנוסח שנראה לו תקין. ושלם במקבילה במסכת האחרת. אכן, יש לשקול אפשרות כי במקרים אלה, נוסח הרש"י משקף נוסח כ"י שהיה לפניו, ובכ"י זה, הנוסח לא היה משובש, כמו הנוסח בדפוס וינציה; אך לנוכח העובדה כי הוכח שימושו של רש"י בנוסח ד"ו, ולנוכח העובדה, שבכל המקרים אשר בהם קיימות סוגיות כאלה בתלמוד הירושלמי, הנוסח המתוקן תואם לחלוטין את נוסח ד"ו בסוגיה המקבילה (למעט שינויים קלים שהם כפיה"נ שינויים מכוונים או בלתי מכוונים של רש"י עצמו), הרי יש סבירות גבוהה יותר להנחה שנוסח רש"י כאן אינו משקף נוסח כ"י, אלא רש"י עצמו היה זה

36 דוגמאות אלה ודוגמאות נוספות מובאות בהרחבת דברים בנספח 'נוסח רש"י למסכת ברכות', בסוף עבודה זו, סעיפים 3.211 ו-3.212.

שהגיה את הנוסח המשובש עפ"י נוסח ד"ו בסוגיה המקבילה. במיוחד נראה נכון להניח כך, במקרים אשר בהם רש"ס מזכיר במפורש ב'מורה מקום', קיום סוגיה מקבילה.

להלן כמה דוגמאות להגהות כאלה מרש"ס לירושלמי ברכות: 37

1. ד"ו ג ע"ג: '[א"ר אלעזר בר אבינא] דכתיב ואת שבת קדשך הודעת להם...'. רש"ס הוסיף עפ"י ירושלמי נדרים לה ע"ב.
2. ד"ו ה ע"ד 14: 'א"ל (ולא דרבן גמליאל היא?! א"ל) יכיל אנא פתר...'. רש"ס השמיט עפ"י הנוסח בירושלמי שבת ג ע"א (וכן השמיט בעל פ"מ).
3. ד"ו ז ע"ג 23 - 28. רש"ס (קב ע"ב - קה ע"א) שינה בהרבה את הנוסח עפ"י ירושלמי תענית סז ע"ג - ע"ד.
4. ד"ו י ע"א 32 - 33: 'לרבי חייא בר ווא אמר רבי בנימן בר יפת'. רש"ס הגיה 'אמר' ל'או' עפ"י ירושלמי פסחים כט ע"ג.

הגהות עפ"י התלמוד הבבלי

רש"ס הגיה גם על פי סוגיות מקבילות ומסורות שונות בתלמוד הבבלי. עובדה זאת מתמיהה לכאורה; ניחא הגהת מקור אחד בירושלמי על סמך מקור מקביל לו בירושלמי, אך איזה מקום יש להגיה סוגיה בירושלמי על פי התלמוד הבבלי, שמסורתו כל כך שונה? דומה כי כדי להשיב על תמיהה זו יש להתבונן היטב בדברים אחדים שכתב רש"ס ב'פתיחה':

ודע שאין אנו סומכין על הירושלמי במקום שחולק על הבבלי, בין בגירסא, כגון בפ' הפאה ניתנת, דגרסי' התם, ר' עקיבא אומ' התוספת פטור, וחכמי' אומ' התוספת חייב, ואילו בפ' ראשית הגז >בבלי חולין קלו ע"א <גירסא בהפך, ר' עקיבא אומ' התוספת חייב וחכמי' אומ' התוספת פטור, וכן באמוראים פעמים הפוכה הגרס' משם לכאן, וכן בפסקי הלכות, על הכל סומכין על הבבלי, והטעם הוא דהאמוראים של בבל היו אחרונים [...] וראו תלמוד הירושלמי שחובר קודם לתלמוד בבל וכדפרישי', ודקדקו בו יפה, הילכך סומכין עליו בכל [...]

נראה כי בעריכת נוסח הירושלמי שלו, לא התכוון רש"ס להציג נוסח אותנטי של התלמוד הירושלמי; מטרתו הייתה להציג נוסח נפוץ של העניין הנדון. ומאחר שכך, כאשר מצא כי יש שוני בגירסא בין הבבלי לבין הירושלמי במסורות תנאיות, בשמות תנאים ואמוראים, בשמות מקומות וכד' ראה לנכון להכניס לתוך הירושלמי את הנוסח הנכון של העניין על פי הבבלי, כל עוד "תיקון" זה אינו משבש את תוכן סוגיית הירושלמי או את המבנה הפנימי שלה.³⁸

37 דוגמאות אלה ודוגמאות נוספות מובאות בהרחבת דברים בנספח 'נוסח רש"ס למסכת ברכות', בסוף עבודה זו, סעיף 3.213.

38 עם כל זאת, אין ספק שמגמה זאת של בבליזציה מכוונת של נוסח הירושלמי מצד רש"ס, ראויה לביקורת. בער רטנר, בסדרת מאמריו: 'על אודות הכ"י מרבנו שלמה סיריליו...'. (המליץ תרס"ג - 1903), ביקר קשות את רש"ס על מגמה זו, ראה הדברים לעיל פרק רביעי סעיף 12.

ולעניין זה ראוי להוסיף כאן: בשני מקומות הרשה לעצמו רש"ס לא רק להגיה את הירושלמי ולתקנו עפ"י נתונים שמצא בסוגיות מקבילות בבבלי, אלא אף לשלב שתי סוגיות בבליות שלמות בתוך סוגיית הירושלמי. 39 ואלו הן הסוגיות: 1. פאה צ ע"א: רש"ס העתיק כאן סוגיה מבבלי שוטה מה ע"א. בפתיחת הדברים בכתב היד כתוב: בבלי בפרק עגלה ערופה. 40
2. מעשר שני לו ע"א - לט ע"ב. רש"ס העתיק כאן סוגיה שלמה מבבלי בבא מציעא מד ע"ב - מה ע"ב. בראש המובאה צוין: 'בבלי'. 41

סוגיות בבליות אלה שולבו רק בכ"י לונדון, אך לא נכללו עדיין בכתה"י של נוסח רש"ס שקדמו לו (ירושלמי פאה כ"י פריז וירושלמי מע"ש כ"י מוסקבה).

- להלן כמה דוגמאות להגהות עפ"י הבבלי מרש"ס לירושלמי ברכות: 42
1. ד"ו ב ע"ב 36: 'בין השמשות כהרף עין [זה נכנס וזה יוצא] ולא יכלו ... רש"ס (ז ע"ב) הוסיף עפ"י בבלי שבת לד ע"ב.
 2. ד"ו ג ע"א 33 - 34: 'ומאן דלא תני אכילת פסחים רבי אליעזר', רש"ס (יה ע"א) הגיה ל'רבי אלעזר בן עזריה', עפ"י בבלי ברכות ט ע"א.
 3. ד"ו ג ע"ג 30: '... פרשת בלק (ובלעם)'. רש"ס (כז ע"א) השמיט עפ"י ברכות יב ע"ב.
 4. ד"ו יב ע"א 53: 'אם השמש פיקח הרי זה מעביר פירורין [שיש בהם כזית ומניח פירורין] פחות מכזית'. רש"ס הוסיף עפ"י בבלי ברכות נב ע"ב.

הגהות עפ"י דברי ראשונים

כאמור, הרבה רש"ס להגיה את הנוסח שהיה לפניו על פי נוסח קטעי ירושלמי המשולבים בדברי ראשונים. כלפי קטעים כאלה, נהג רש"ס בביקורתיות. יותר מפעם אחת העיר כי לרמב"ם או לרבנו שמשון נוסח משובש בסוגיית הירושלמי, ודווקא הנוסח שבספרים הוא הנכון, או שהעיר כי הנוסח בספרים משובש ויש לתקנו למרות שנראה כי הנוסח המשובש שבספרים מאומץ גם על ידי ראשון זה או אחר. 43 עם זאת, הרבה פעמים הגיה רש"ס את נוסח הירושלמי עפ"י נוסחאות של קטעי תלמוד ירושלמי ששולבו בדברי ראשונים, שנראו לו כנוסחאות אותנטיות.

להלן כמה דוגמאות ממסכת ברכות: 44

-
- 39 לעניין זה, רטנער (ראה הערה קודמת) לא העיר דבר, כיוון שבעת כתיבת המאמר, הייתה לפניו רק מהדורת לעהמאן של רש"ס לברכות.
 - 40 המהדיר, הרב דינקלס, לא העתיק זאת בגוף הטקסט אלא רק ב'מסורת הש"ס'.
 - 41 המהדיר רשם 'בבלי' בגוף הטקסט באותיות קטנות.
 - 42 דוגמאות אלה ודוגמאות נוספות מובאות בהרחבת דברים בנספח 'נוסח רש"ס למסכת ברכות', בסוף עבודה זו, סעיף 3.214.
 - 43 למשל: כלאים קה ע"א: 'והרמב"ם פסק כגרתו ואין להאשימו, אבל חולקים כבוד לאמת'; שביעית קטו ע"ב: 'וראיתי לר"ש שתפס הגרסה המשובשת' ועוד כהנה.
 - 44 דוגמאות אלה ודוגמאות נוספות מובאות בהרחבת דברים, בנספח 'נוסח רש"ס למסכת ברכות', בסוף עבודה זו, סעיף 3.215.

1. ד"ו ב ע"ב 22: ובלחוד דיתחמון תלתא כוכבין בר מן הדא כוכבתא
רש"ס ו סע"א: " " " כוכבים דדמן הדא כוכבתא

מביאור רש"ס (ו ע"ב) נראה כי הגיה עפ"י נוסח הרמב"ן ב'תורת האדם'
ועפ"י הר"ן בפירושו להלכות הרי"ף במסכת יומא.

2. ד"ו ד ע"ב 9: רב חונא בשם רב הונא
רש"ס מא ע"א: רב הונא בשם רב - עפ"י הרשב"א לברכות יג ע"ב.

3. ד"ו ו ע"א 22: לא תקבלון עלי יומא הן אבלא למחר מזרחיא
רש"ס עה ע"א: " " עלאי " דין אכילה " מן דידי

גרסת רש"ס עפ"י 'תורת האדם' לרמב"ן אותו הוא מזכיר בביאורו (עה ע"א).

4. ד"ו יב ע"א 31: ... ואת אמרת רשות [ואית דבעו מימר אדם מהלך ארבעה
מילין ותימר רשות]

רש"ס הוסיף כפיה"נ עפ"י פירוש הר"ש לידים פרק א משנה א.

ב. הגהות פרי פרשנותו את מהלך הסוגיה

הרבה מן ההגהות של רש"ס את נוסח הירושלמי נובעות מפרשנותו שלו עצמו את
מתלך הסוגיה שהוא מבאר. לעתים הגיע רש"ס למסקנה כי מן הבחינה הפרשנית,
נוסח הדברים שלפניו עפ"י נוסח ד"ו משובש; לעתים מצא שיש בסוגיה שלפניו
סתירות פנימיות, לעתים מצא שהסוגיה כפי שהיא לפניו היא חסרת מבנה הגיוני
פנימי, ועל כן מצא לנכון "לשפץ" את הדברים, ובמידה מסוימת לערוך את
הסוגיה מחדש, לעתים ע"י שינוי סדר המילים במשפט או שינוי מיקומו של משפט
בתוך הסוגיה, לעתים ע"י השמטת מילה אחת או יותר,⁴⁵ ולעתים ע"י הוספת
מילת קישור או אף משפט קישור שלם.

להלן כמה דוגמאות ממסכת ברכות:

1. ד"ו ב ע"ג 35: כוכבתא [דצפרא] היא
רש"ס (ו ע"ב) הוסיף מדעתו מצד העניין.

2. ד"ו ב ע"ג 44: ואתיאי דרבי חיאי כרבי יודה
רש"ס יא ע"א: " דר' חנינא כר' יהודה

רש"ס מתקן מצה"ע, וכן מתקן באהצו"י עמ' 7.

3. ד"ו ג ע"ב 7; רש"ס כ סוף ע"ב: [ו]תפילה אינה דבר תורה.

לדעת רש"ס, כפי שכתב בביאורו, בלשון תימה נאמר, וע"כ הוסיף וי"ו,
וראה משי"כ על דברי רש"ס ב'מאיר נתיב'.

⁴⁵ אך יש להעיר כאן כי לא כל ההשמטות נראות כהשמטות מכוונות. לעתים
הן נראות כהשמטות לא מכוונות, פרי דילוג אגב העתקת הסוגיה.

4. ד"ו ג ע"ד 49: ורבנן דחתם אמרין מתחיל ואינו גומר
רש"ס לה סע"א: " דהכא " " " " " " " " " " " "

רש"ס הגיה מצה"ע, וכן הגיה ר' אלעזר אזכרי בפירושו, וכן הנוסח בכ"י
רומי.

5. ד"ו ד ע"ב 36 - 37: א"ר יעקב בר אידי, יודע את לפייס
רש"ס מג ע"ב : א"ל, יעקב, " " " " " " " " " " " "

6. ד"ו ה ע"א 64; רש"ס סא ע"ב: ואפילו תימר קרית שמע [אינה] צריכה כוונה

מצה"ע צ"ל כנוסח רש"ס - ראה מלסה"א עמ' 349 הע' 53.

7. ד"ו ו ע"ב 58: סוכה איפשר לה ליבטל, ת"ת איפשר לו שלא ליבטל
רש"ס פב ע"ב: " אפשר לו שלא ליבטל, " אי אפשר לו " " " " " "

רש"ס הגיה כפיה"נ מדעתו מצד העניין, וביאר שאפשר שלא לצאת מן הסוכה,
אך ת"ת - אי אפשר לו שלא ליבטל, שהרי 'על כרחו צריך לישן ולעשות
צרכיו'. פ"מ מבאר את הדברים בתמיה: 'וכי אפשר לה להבטל ממנה כל
שבעה? והלא הוא צריך לאכול בה כל שעה שהוא רוצה ביום ובלילה ...
וא"כ אין שום הפסק בסוכה'.

ג. הגהות בתחום הלשון והטרמינולוגיה

לעתים נתקל רש"ס, אגב ביאורו את הסוגיה, בביטוי קשה מבחינה לשונית,
ומתוך שהוא התקשה לבארו כפי שהוא, מצא לנכון להגיה את הדברים כך
שהעניין יקבל משמעות.

כידוע הארמית הגלילית, שפת התלמוד הירושלמי, שונה בדקדוקה מדקדוקה של
הארמית הבבלית. רש"ס היה ככל הנראה מודע לשוני זה, ואעפ"כ הרשה לעצמו
מפעם לפעם להגיה ולהעתיק עפ"י כללי הדקדוק של הארמית הבבלית שבתלמוד
הבבלי, אשר לו היה מורגל; כך הוא משנה למשל 'אמרין' שבנוסח ד"ו ל'אמרין',
וכך הוא מוסיף 'והכא נמי אינו מצטרף', 46 אעפ"י שהמילה 'נמי' אינה
מקובלת בארמית הגלילית.

הדגשנו שרש"ס עשה זאת מפעם לפעם. בדרך כלל משמר רש"ס את הלשון המיוחדת
של הירושלמי. אף בנוסחו, 'תמן' ולא 'התם' ו'אוף' ולא 'אף'.

באשר לכתוב, הרבה פעמים מתאים רש"ס את הכתיב, במיוחד את הכתיב של השמות,
למקובל בבבלי. כך למשל מעתיק רש"ס תמיד 'עקיבא' באל"ף כמקובל בבבלי, ולא
בה"א כמקובל בירושלמי, וכך הוא מעתיק 'ר' אבא' ו'שמאי' ולא 'ר' בא'
ו'שמיי'. כמעט בקביעות מעתיק רש"ס 'ריש לקיש', במקום 'ר' שמעון בן לקיש'.

רש"ס מודע לשוני בטרמינולוגיה של התלמוד הירושלמי לעומת זו של הבבלי,
והוא מרחיב בביאור הטרמינולוגיה של הירושלמי הן בפתיחה לביאורו והן
במהלך ביאורו; אעפ"כ, נוהג רש"ס לעתים לשנות את הטרמינולוגיה של התלמוד
הירושלמי ולהתאימה לטרמינולוגיה המקובלת בתלמוד הבבלי, או להוסיף לטכסט

46 ד"ו חלה נז ע"ב, רש"ס חלה ח ע"ב.

הירושלמי טרמינים שאינם מקובלים כלל בתלמוד זה. כך למשל שינה הרבה פעמים 'תני' ל'תניא' או שהוסיף 'תניא' לפני מובאה תנאית כמקובל בתלמוד הבבלי, אעפ"י שבתלמוד הירושלמי מקובל הרבה פעמים להביא מקורות תנאיים ללא מילת הצעה; וכך למשל רגיל הוא להוסיף 'איתמר' כמילת הצעה למחלוקת אמוראית, או 'במאי קמפלגי' כביטוי הצעה להגדרת מחלוקת,⁴⁷ כמקובל בתלמוד הבבלי, אעפ"י שחדבר אינו מקובל בירושלמי ועוד כהנה.⁴⁸

⁴⁷ איתמר - למשל: רש"ס חלה כד ע"ב; במאי קמפלגי - למשל: חלה עא ע"ב.
⁴⁸ להלן דוגמאות נוספות לשינויים קבועים אצל רש"ס (בסוגריים, נוסח ד"ו):
ר' חייא רבה (רבי חייא רובה);
ר' יוסי בר בון (רבי יוסי בי רבי בון);
ר' יהודה (רבי יודה);
ר' חייא בר ווא (רבי חייא) - רש"ס הרחיב ככל הנראה ע"מ להבדילו מרבי חייא רובה. 'רש"ס מעתיק 'בר ווא' ולא 'בר אבא' - "ירושלמיזציה" בנוסח רש"ס.
במה אנן קיימין (מה נן קיימין);
מאי טעמא (מה טעמ');
תנאי (תניי);
ולית ליה לר' ... (ולית לרבי ...);
וראה עוד בהרחבה להלן בפרק ששי בעבודה זו, בפסקה: משנתו הלשונית של רש"ס.

5. ראיות לשימוש בנוסח דפוס וינציח

להלן לקט הוכחות על שימוש רש"ס בנוסח ד"ו, בעת כתיבת הפירוש ועריכת נוסח הירושלמי לכל מסכתות סדר זרעים:

ברכות

- 1. ד"ו ד ע"ב שורה 40: מהניא ליה ? לוי בר נזירא אמר...
רש"ס מג ע"ב: מה " " " " ? " " " " ...

בכ"י ליידין: 'מה הנייא ליה' ובד"ו צורפו בטעות שתי המילים למלה אחת 'מהנייא'. (ב'שרידי ירושלמי' עמ' 6: 'מה הנייה ליה' ובכ"י רומי: 'ומה הנייה ליה'). במקבילה בשקלים פ"ב מז ע"א: מה הנאה לו, ובמועד קטן פ"ג, פג ע"ג: ומה אניס ליה.
נראה לי כי הרש"ס הבין את המילה 'מהנייא' שבד"ו כפועל, וכמשמעות הפועל בארמית הבבלית, ולכן מצא לנכון להוסיף 'מה'. מובן כי לא מסתבר שבכ"י אשר בו השתמש הרש"ס קרה במקרה בדיוק אותו דבר מה שקרה במעבר מכ"י ליידין לד"ו. כמו כן לא נראה שבכ"י שהיה לפני הרש"ס נאמר: 'מה הנייא ליה' והרש"ס הגיה מ'הנייא' לי'מהנייא', כיוון שלא נראה שהמלה 'הנייא' צריכה להפריע לרש"ס. (במקבילה בשקלים נוסח הרש"ס הוא: 'מה הנאה יש לו').

- 2. ד"ו ד ע"ב שורה 42: רבי חנינא בר פפאי
רש"ס מד ע"א: ר' " " פפא

בכ"ל, בשר"י עמ' 6 ובכ"י רומי: חננא. במעבר מכ"י ליידין לד"ו, תוקן 'חננא' ל'חנינא'. בד"ו מופיע אמורא זה 31 פעמים, ב-28 מן הפעמים הנוסח הוא 'רבי חנינא בר פפאי' (וכן הוא במקבילה במו"ק פג ע"ג). קשה להניח שבמקרה גם בכתב היד שהרש"ס השתמש בו היה כתוב 'חנינא'; נראה כי רש"ס שהשתמש כאן בנוסח ד"ו, מצא לנכון לתקן 'פפאי' ל'פפא' אבל את 'חנינא' המוטעה לא מצא לנחוץ להגיה.

- 3. ד"ו ד ע"ג שורה 14: וכד הוה מייתן לי ליה הוה אמר...
רש"ס מו ע"ב: " " " " מייתון " " " " ...

בכ"ל: 'כד הוה מעניי הוו מייתן ליליה', והוגה ע"י אחר לנוסח שבד"ו. בכ"ר: 'וכד הוון מתעני למתין לילה'.

לדעת אפשטיין (מלסה"א, עמ' 346 הע' 19) הנכון הוא בדומה לכ"י ליידין: 'כד מעניי הוו מייתן לילה' (=כאשר אחרו להביאם לו); לדעתו: 'לילה' ("לילה") מלה אחת היא, ומובנה כמו "לה דילה" בסורית להדגשת הגוף. לא מסתבר שבמקרה נוסח כה"י שבו השתמש הרש"ס תואם כאן את נוסח ד"ו, נוסח שהוא פרי הגהה בכ"י ליידין, וכאמור, פרי הגהה מוטעית. לכן נראה כי היעדרה של המילה 'מעניי' (או 'מתעני') הן מנוסח ד"ו והן מנוסח הרש"ס מוכיח שהרש"ס השתמש כאן בנוסח ד"ו; הוא מצא רק לנכון להגיה את המלה 'מייתן' ל'מייתון' ולמחוק את המילה 'לי' שנראתה לו מיותרת.

4. ד"ו ד ע"ד שורה 10 (וכן בכ"י ליידן): 'רבי אידי בשם ר' שמעון בשם ר' יוחנן', וכן ברש"ס נב ע"א.
בכ"ר כאן הנוסח הוא: 'רב אידי בר' שמעון בשם ר' יוחנן'.

מסתבר שנוסח כ"ר הוא הנכון ונוסח ד"ו כאן הוא מוטעה, וזאת מנימוקי ונתונים אלה:

א. הרגיל בירושלמי כשיש שרשרת של מוסרים להוסיף 'בשם' רק לפני האחרון (ר' פלוני, ר' פלוני בשם ר' פלוני).

ב. במקבילה במגילה פרק א (עא ע"ג שו' 27) גם בכ"י ליידן ובד"ו: 'רבי אדא בר שמעון בשם רבי יוחנן'.

ג. להלן בסוגייתנו (שורות 11 - 12 ושורה 13) הנוסח בד"ו הוא: 'רבי אידי בר' שמעון'.

נראה כי יהיה זה נכון לתקן בשו' 10 ל'רב אידי בר' שמעון', דהיינו, בקטע שלפנינו נכון יותר יהיה להתאים ולתקן את הנוסח האחד עפ"י השניים מאשר להיפך.

אימוץ הנוסח המוטעה שבד"ו ע"י רש"ס, 49 מוכיח כי השתמש בו.

5. ברכות ה ע"א שורות 11 - 14; רש"ס נט ע"א

ד"ו: רבי יהושע בן לוי אמר צמח שמו. ר' יודן בריה דרבי רש"ס: ר"י ב"ל " " " " " " דר' " " " "

ד"ו: אייבו אמר מנחם שמו... ודא מסייעא לחו דמר ר' יודן רש"ס: " אמ' " " " " " ליה דא"ר "

ד"ו: בריה דר' אייבו עובדא הוה בחד יהודאי... רש"ס: " " " " " " יודאי...

הנוסח בכ"י ליידן הוא כמו בד"ו.

בשר"י עמ' 9: 'ודא מסייעה למה דמר ר' יודה בריה דר' אייבו' בכ"ר: 'והדין מסייעא להיא דאמר ר' יודן' " " " " ' וקרוב לזה גם באיכ"ר פ"א: 'והדא מסייע לחדא דר' יודן בשם ר' איבו'.

נראה שהנוסח העיקרי הוא נוסח כ"ר, והכוונה היא לומר שהמעשה דלהלן ('עובדא הוה בחד יהודאי') מסייע למה שאמר ר' יודן שמנחם הוא שמו של המשיח, שהרי כך הוזכר בגוף הסיפור. נראה לשחזר שבכ"י ממנו העתיק סופר כ"י ליידן היה כתוב 'ודא מסייעא להי דמר...' (להי = להיא), וסופר כ"ל העתיק בטעות 'להוי' ('להוי אינו לשון ארמית גלילית), ובעקבות כ"י ליידן הודפס כך גם בד"ו. נראה כי הרש"ס התקשה בנוסח ד"ו: הרי מהסיפור אין ראיה אלא לר' יודן בריה דר' אייבו שאמר 'מנחם שמו' וא"כ מה משמעות 'ודא מסייעא להוי', וע"כ הגיה מ'להוי' ל'ליה'. אכן, גם לפי 'תיקוננו' של רש"ס נשאר קשה כיצד מביאים ראיה

49 ולא רק זאת - מתוך מגמה לשמור על עקביות, הגיה גם את הנוסח שבד"ו בשו' 11 - 12 ובשורה 13 ל'ר' אידי בש"ר שמעון'.

לר' יודן בריה דר' אייבו ממה שאמר ר' יודן עצמו, 50 אך לנוסח כ"י הכי
בא על מקומו בשלום. מכל מקום עולה שנוסח הרש"ס הוא השתלשלות מהנוסח
המוטעה של כ"ל וד"ו, וא"כ ראייה שהשתמש כאן בנוסח דפוס זה.

- 6. כ"י ליידין: כך בשעה שישראל עושי רצונו של מקום, הקב"ה מחזר ..
- ד"ו ה ע"ג 5 - 6: כך בשעה שישראל עושי רצונו של מקום, מחזר ..
- רש"ס סז ע"ב: כך בשעה שישראל עושי רצונו של מקום, מחזר ..

במעבר מכ"י ליידין לד"ו, נשמט 'מקום'. נוסח כ"י רומי כנוסח כ"י
ליידין. להערכתנו נוסח רש"ס כאן אינו משקף נוסח כ"י - אילו זה כך
ניתן היה לצפות שנוסחו יהיה כנוסח כ"ל וכ"י ('...הקב"ה מחזר...');
כפיה"נ על דעת רש"ס לא עלה שנשמטה המילה 'מקום' וכי 'הקב"ה' הוא
ביטוי פתיחה להמשך הדברים. הוא קרא בנוסח ד"ו 'רצונו של הקב"ה',
ותיקן ל'רצונו של מקום' שהוא הביטוי המקובל בבבלי (למשל ברכות לה
ע"ב); אם אמנם כך, נוכל להביא ראייה אף מכאן על שימוש בד"ו.

7. ד"ו ה ע"ד שורות 10 - 12; רש"ס עא ע"א

ד"ו: דלמא ר' יסא ור' שמואל בר רב יצחק הוו יתבין אכלין ...
רש"ס: " " " " " " " " " " " הוון " " "

ד"ו: אתת עונתה דצלוחתה וקס ר' שמואל בר רב יצחק מצלייא
רש"ס: " ענתא " " " " " " " " " מצלי

ד"ו: א"ל ר' מיישא לא כן אלפן ר' אם התחילו אין מפסיקין
רש"ס: " ר' ייסא " " " " " " " " " "

נוסח כ"י ליידין וד"ו כאן מוקשה: פתח בר' יסא וסיים בר' מיישא? והנה
בכ"י כאן גם בפתיחת הסיפור: 'ר' מיישא', ובמקבילה בשבת פרק א, גם
בכ"י ליידין ובד"ו (ג ע"א שו' 48 - 50) הן בפתיחת הסיפור והן בהמשכו
ר' מיישא, וכן נראית להיות הגרסה הנכונה שהרי מצאנו בכמה מקומות
(פסחים לה ע"ב, שקלים מז ע"ב, ר"ה נו ע"ד) שר' מיישא אומר דברים בשם
רב שמואל בר רב יצחק, משמע שהיה תלמידו, אך לא מצאנו כי ר' יסא היה
תלמידו.

הרש"ס במקום להגיה בתחילת הסיפור 'מיישא' ל'מיישא', הגיה בהמשך, מתוך
רצון לשמור על עקביות, 'מיישא' ל'ייסא'.

8. ד"ו ז ע"ב 3: תפילות מתמידין גמרו

'גמרו', אינה ארמית גלילית. בכ"י רומי ובראשונים: 'למדו'.
ברש"ס 'גמרו' כבד"ו!

9. ד"ו ח סע"ד - ט רע"א; רש"ס קכד ע"ב

ד"ו: ר' אבהו בשם ר' אבהו דרשו את ה' בהמצאו איכן הוא מצוי
רש"ס: ר' ירמיה " " " " " " " " " " "

50 שהרי לנוסח הרש"ס צריך לקרוא את הדברים בפיסוק זה: 'ודא מסייעא ליה:
דאי' יודן בריה דר' אייבו: 'עובדא הוה...'.
...

ד"ו: בבתי כניסיות ובבתי מדרשות קראוהו בהיותו קרוב איכן הוא קרוב --
רש"ס: " " " " " " " " היכן " בשעה
שהציבור מתפללין

הנוסח בכ"ל ובד"ו קטוע; אין תשובה על 'איכן הוא קרוב?'
בכ"י רומי, בילקיש ישעיה רמז תפא ובהל' הירושלמי לרמב"ם (עמ' לו)
הנוסח הוא: 'איכן הוא קרוב בבתי כניסיות ובבתי מדרשות', וכך נראה
עיקר. נוסח הרש"ס נראה כהשלמה מלאכותית שהרי על השאלה: 'היכן...?'
אי אפשר לענות: 'בשעה ש...'. נראה כי הרש"ס השתמש כאן בד"ו הרגיש
כי נוסח דפוס זה כאן קטוע, השלים מדעתו השלמה לא מוצלחת כל-כך:
'בשעה שהציבור מתפללין'. קשה להניח (אם כי הדבר אינו בגדר בלתי
אפשרי) שבמקרה גם בכ"י אחר שהיה לפני הרש"ס נשארה השאלה 'איכן הוא
קרוב?' ללא מענה.

(אכן הנוסח 'ר' ידמיה בשם ר' אבהו' - כך גם בכ"י רומי! - יכול לכאורה
להצביע על שימוש בכ"י, אך אני מניח כי רש"ס תיקן מדעתו את הקושי
שבנוסח ד"ו עפ"י לעיל ו ע"ד 35.)

10. ד"ו ט סע"ב וכן ברש"ס קלא ע"ב: 'ר' אלעזר ב"ר הושעיה ובלבד שלא
יפחות משלוש אבדלות'. הנוסח מוטעה וצ"ל: 'ר' אלעזר בשם ר' הושעיה, 51,
וכן הוא בכ"י רומי.
אימוץ הנוסח המוטעה שבד"ו ע"י רש"ס, מוכיח כי השתמש בו.

11. ד"ו ט ע"ג 30: ... יתבין בחד כנישתא, אתי עבר חד קומי תיבותא
רש"ס קלד ע"ב: ... " " " " , " " " " וועבר " "
בכ"י רומי: '... יתבין בחד אתר, עבר חד...'. ב'אביו' של כ"י ליידין
הובא כנראה נוסח כפול: 'בחד כנישתא/ אתר', וסופר כ"י ליידין שיבש
מ'אתר' ל'אתי'. רש"ס נגרר כאן אחר נוסח ד"ו והוסיף 'ועבר'.

פ א ה

12. ד"ו טו ע"ד שורה 17: אמר רבי לוי והוא דרבה מנה
רש"ס י ע"ב ש' 8-9: א' ר' " " " דר' מונא דאמ' ר' מונא

ראה אפשטיין, מלסה"א עמ' 376, הכותב שהנוסח הנכון הוא כמו שהיה כתוב
תחילה בכ"י ליידין 'והוא דרובא מנה' (= והוא שגדול ממנה, דהיינו כעין
מה שנאמר בשם ר' לוי בתנחומא עקב: 'גדולה מזאת אמרו...').
הגהת רש"ס כאן, הנובעת ככל הנראה מכך שהתקשה בנוסח ד"ו, אינה סבירה,
שכן לא מתקבל על הדעת שר' לוי, בן הדור השלישי יאמר דברים בשם ר'
מונא, בן הדור החמישי.
עכ"פ, אם אמנם נוסח רש"ס כאן הוא הצעת נוסח לנוכח מה שהתקשה הוא
בנוסח ד"ו, ממילא יש לנו ראיה שהשתמש בנוסח דפוס זה. 52

51 אין אמורא ארץ ישראלי בשם ר' אלעזר ב"ר הושעיה (אכן צירוף זה מובא
בירושלמי ע"ז מד ע"ד, אך כפיוז"ז גם שם צריך תיקון).
52 הוכחה מוחלטת אין, שכן אולי התיקון הוא קדום, בכ"י שהיה לפניו.

13. ד"ו טז ע"א שורה 27: "חנותא דכיתנאי הוה לון צומות".

בכ"י ליידין: "חנותא... (=חנוונים), וכן היה ככל הנראה ב"אביו" של כ"י רומי (לפנינו בכ"י: "חנותה..."), וי"ו ונו"ן נתמזגו לטי"ת); במעבר מכ"י ליידין לד"ו נשמטה וי"ו אחת מהמילה "חנותא". נוסח הרש"ס כאן (יב ע"ב) כנוסח ד"ו (בביאורו ד"ה חנותא דכיתנאי כתב: "חנות שמוכרין בה פשתן), ומאחר שאין סיבה להגיה במכוון ל"חנותא", הרי ראייה שהשתמש בנוסח ד"ו. רש"ס לא חש להגיה "חנותא" ל"חנותא", מה שבעצם היה מתחייב מצד העניין.

14. ד"ו טז ע"ג שורה 41: "ר' נחמיה בר עוקבן...".

בכ"י ליידין ובכ"י רומי: "בר מר עוקבן". במעבר מכ"י ליידין לד"ו נשמט 'מר'. נוסח הרש"ס כאן (כב ע"א) כנוסח ד"ו ללא 'מר', ומאחר שאין להניח שב"מקרה" היה חסר כאן 'מר' גם בכ"י שהיה לפני הרש"ס, ומאחר שאין להניח שהרש"ס ישמיט 'מר' מדעתו ('מר עוקבא' או 'רבי עוקבא' או מר עוקבן' רגיל בירושלמי),⁵³ הרי מוכח כי העתיק כאן מנוסח ד"ו שהיה לפניו, ולא חש להגיה ולהוסיף 'מר'.

15. ד"ו יז ע"ד 26: וביקש לחלקן ליתנן במתנה רש"ס מח ע"א : " " " וליתנן "

בכ"י ליידין ובכ"י רומי חסר 'ליתנן במתנה', ונוסף בכ"י ליידין בין השיטין. תוספת זו שאינה נראית בצילום רגיל של כ"י ליידין, היא גלוסה, אולי עפ"י הבבלי ב"ב קנו ע"ב. עכ"פ מנוסח רש"ס הגורס 'לחלקן וליתנן במתנה' מוכח כי השתמש בנוסח ד"ו והגיהו.

16. ד"ו יח ע"ג 15: רבי חזקיה רבי ירמיה בשם ר' יוחנן רש"ס כ"י פריז: (ר' ירמיה) [ר' חזקיה] " " " רש"ס כ"י לונדון: [דא'] ר' חזקיה " " " רש"ס סא ע"ב : דאמר " " " " " "

ר' חזקיה נוסף בכ"י פריז ביה"ש. חזקיה היה תלמידו של ר' ירמיה ומסר בשמו הרבה (ראה אוצר השמות, עמ' 240 - 244), ע"כ פשוט שהנוסח בד"ו כאן הוא הנכון. לעיל שורות 9 - 10 בד"ו מובא בטעות: 'ר' ירמיה ר' חזקיה בשם ר' יוחנן', (ובכ"י לעיל כמו כאן בד"ו), ורש"ס שנגרר אחר הנוסח המוטעה שם, מצא לנכון "לתקן" בכ"פ עפ"י הנוסח המוטעה דלעיל. (כפיה"נ לאחר מכן, לצורך הכנת המהדורה הבאה מחק רש"ס בכ"פ את המילים 'ר' ירמיה'; בכ"י לונדון נוסף ביה"ש "דא'" => דאמר.).

17. ד"ו יט ע"ג 49 - 50: רבי אימי בשם רבי חיאי

נוסח זה ככל הנראה מוטעה, שהרי רבי אמי היה חברו של ר' חיאי, ויותר נראית גרסת כ"י כאן: 'ר' אימי בשם ר' יוחנן'. מאחר שנוסח רש"ס כאן כנוסח ד"ו, הרי ראייה שהשתמש בו.

53 לעניין שם זה, ראה משי"כ מהרי"ן אפשטיין, 'מדקדקי הירושלמי', תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 267 - 269.

27. ד"ו לד ע"ג שו' 49 - 50; רש"ס מה ע"א

כ"י ליידין: ועושה ארבעה סהרין בארבע רוחותיה
ד"ו: " סהרין ארבעה בארבי "

במעבר מכ"י ליידין לד"ו התהפך סדר המלים. נוסח הרש"ס כאן כנוסח ד"ו,
ומאחר שאין כל סיבה לרש"ס להגיה כן מדעתו, הרי מוכח כי העתיק כאן
את נוסח ד"ו שהיה לפניו. (כ"י רומי כאן חסר.)

28. ד"ו לט ע"ג שורות 34 - 36: 'פשיטא דא מילתא מלוה שהיא נעשית כפרנית
אינה משמטת, כפרנית שהיא נעשית מלוה משמטת. ר' ירמיה בעי אם למידת
הדין כן...'

נוסח ד"ו כאן 'אם למידת הדין כן' מוקשה, וצ"ל 'אף למידת הדין כן' 55.
(=האם אף לדיני ממונות הדין זהה לעיקרון שנשנה קודם לכן לגבי שמיטת
כספים?), וכך הנוסח בכ"י"ר כאן בשביעית, וכך הנוסח בד"ו במקבילה בגיטין
פרק ה, מו ע"ג שו' 46.

לנוכח העובדה שאף נוסח הרש"ס כאן (קסו ע"א) הוא 'אם למידת הדין כן',
הרי מוכח שהרש"ס השתמש כאן בנוסח ד"ו.

ת ר ו מ ו ת

29. ד"ו מ ע"ד שורות 62 - 63; רש"ס כד ע"ב (יג ע"א - ע"ב)

ד"ו: הוי רעיון רבי מאיר מיקל בגזל השבט ומחמיר בגדר מי חטאת
רש"ס: היא רעיון דרבי " מקל " " " " " " " " " " " " " " " " "

ד"ו: רבי יוסי מחמר בגזל השבט ומיקל בגדר מי חטאת
רש"ס: ור' " מחמיר " " ומקל " " " " " " " " " " " " " " " "

בכ"י ליידין נכתב תחילה 'הי רעיון רעיון' והוגה ע"א:

1. נוספה ו"ו בין ה"א ליו"ד במילה 'הי'.

2. 'רעיון' השני נמחק.

אפשטיין במלסה"א עמ' 442, הזכיר הגהות אלה והוסיף (הערה 26 שם):
'אבל צ"ל: "דעוון דעוון", וכ"ה בכ"י ר', פני דעות דעות, ורגיל
בירושלמי.'

באצו"י עמ' 12 מפנה רטנר ליבמות ב ע"ג: 'אלא דעוון דעוון אית לר'
יוחנן', ולכתובות ל ע"א שם כתוב אצלנו: 'רעיון רעיון אית ליה לר"ש בן
לקיש', וצ"ל לדעתו: 'דעוון דעוון'.

לנוכח העובדה שבכל עדויות הנוסח כאן ובמקבילות מופיע פעמיים 'דעוון
דעוון' או 'רעיון רעיון', ורק בד"ו בעקבות החגהה בכ"י ליידין רק פעם
אחת: 'רעיון', לנוכח זאת מוכח שרש"ס הגורס כאן 'רעוון' פעם אחת,
השתמש כאן בנוסח ד"ו, אלא שתיקן 'רעיון' ל'רעוון' 56.

55 'אף למידת הדין כן?' הוא לדעת ד"ר א' מוסקוביץ (הוא זה שהעמידני על
הראיה שלפנינו) טרמין קבוע בירושלמי, למשל בגיטין מט ע"א שו' 6 - 7
ובשבועות לג ע"ג שו' 61 - 62.

56 ועיין בפירושו בד"ה ומחמיר: 'רצוננו בזה...'. וראה ד"ו מא ע"א 1-5,
ואפשטיין, מלסה"א עמ' 443 והע' 27. רש"ס הרגיש בכפילות, ולא העתיק את
השורות הכפולות (ראה רש"ס כה ע"א).

30. ד"ו מא ע"ב 13: מניין? ר' יוסי בשם חזקיה ...

בכ"י ליידין: ' מניין שתרומת מעשר ...'; המגיה בכ"י ליידין מחק את המילים 'שתרומת מעשר', אך לדעת אפשטיין (מלסה"א עמ' 443) הנכון 'מניין לתרומת מעשר ...', כמובא בקונטרס אחרון. מאחר שנוסח רש"ס (כט ע"ב <טז ע"א>) כנוסח המוטעה שבד"ו, הרי מוכח כי השתמש בו.

31. ד"ו מא ע"ד 30: מתני' פליגא על ר' יוחנן
 רש"ס מד ע"ב (כה ע"א): " " " " " " " " " " " " דתניא רשב"ג אומר

ד"ו: ואף משאינו מבושל על המבושל, וכ"ש מהמבושל על שאינו מבושל
 רש"ס: אף מן המבושל על שאינו מבושל, וכ"ש משאינו מבושל על המבושל

ד"ו: אמר רבי אימי
 רש"ס: (משנה חדשה) זה הכלל כל שהוא כלאים בחבירו ... א"ר אמר

ד"ו: לא תני רבי יוחנן אמר ר' בון בר כהנא בשם רבי ולא תשאו עליו
 רש"ס: -- תני ר' יוחנן " " " " " " " " " " " " אילא " " "

העניין עפ"י נוסח ד"ו מוקשה; והנכון כנוסח כ"י רומי: 'לא תני ר' יוחנן
 "אף"', והמשפט הוא סיום העניין המתחיל ב'מתני' פליגא על ר' יוחנן,
 ובד"ו נשתבש 'אף' ל'אמר'. רש"ס שהשתמש כאן בנוסח ד"ו, התקשה בהבנת
 העניין; לא עלה בדעתו להגיה לכיוון הנוסח שבכ"י רומי, ולדעתו 'אמר רב
 אימי וכו'' הוא התחלה של מימרא המתייחסת למשנה חדשה. 57

32. ד"ו מב ע"ד 15: ר' לוי בר חינא.

בכ"י ליידין 'ר' לוי בר חיתה' והוגה ל'ר' לוי בר חינא', וכך בד"ו
 וכפיה"נ בעקבותיו ברש"ס סא ע"ב (לו ע"א). הנכון: ר' לוי בר חיתה,
 והוא הנזכר בירושלמי סוטה יז ע"ב ובירושלמי שבת ח ע"ד - ראה אפשטיין
 מלסה"א עמ' 447 הע' 7.

33. ד"ו מג ע"ג שו' 17: ... והדין ניקודים כחדא חצי ביצים.

בכ"ל: '... והדין ניקודים דהנא ...'; גם בכ"י רומי: '... דהנא'.
 במעבר מכ"י ליידין לד"ו נתהפך 'דהנא' ל'כהדא'.
 גם בנוסח הרש"ס כאן (פ ע"ב; <מט ע"א>) 'כהדא', בעקבות נוסח ד"ו.

34. ד"ו מג ע"ד 6: ברם אמר והוא שרבת תרומה על החולין

הנכון בבכ"י רומי יהודה ברבי אמר, ובכ"י ליידין נשתבש ל'ברס'. רש"ס
 (פד ע"ב <נב ע"א>) נגרר אחר הנוסח המוטעה שבד"ו.

35. ד"ו מו ע"ב 38: 'לא מסתברא אם היתה כבר טמאה'.
 בכ"י ליידין: 'כבר' ובמעבר לד"ו נתחלפה הכ"ף לבי"ת.
 הנוסח הנכון הוא הנוסח שבכ"ל וכן הוא בכ"י רומי (עי' אפשטיין, מלסה"א
 עמ' 454 הע' 22).

ברש"ס כ"י מוסקבה נכתב תחילה 'כבר', כנראה בעקבות ד"ו, ותוקן ל'כבר'.

57 כבר העיר על כל זאת, מהרי"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 272 הע' 5.

36. ד"ו מו ע"ד 8: 'ר' עקיבה שאל ר' שמעון בן יוחי מיבדקוניה'.

בכתיבה המקורית בכ"י ליידין כתב הסופר: '... בגין מיבדקוניה, המגיה בכ"י ליידין מחק 'בגין', ולכן 'בגין' חסר בד"ו, וכפיה"נ בעקבותיו גם ברש"ס (קלה ע"ב <פט ע"ב>). 58

37. ד"ו מח ע"ב 2: ... שנפלה לו מבית אבי אמו כהן
[נדלק ברשותיך, ר' בא בר כהן בעא קומי ר' יוסי
ולמאן דאמי בתרומה שנפלה לו מבית אבי אמו כהן]

הקטע המסומן ישנו בכ"ר וחסר בכ"י ליידין בדילוג ע"י הדומות, ובעקבותיו בד"ו (ראה אפשטיין, מלסה"א עמ' 457 הע' 18). הקטע חסר גם ברש"ס, 59

38. מז ע"ב 54: אמר קומי רבי חנינא [בשם ר' חיה רבה עד ... שמעון בר בא
בשם ר' חנינה]

מעשה בא לפני ר' גמליאל ברבי
הקטע המסומן ישנו בכ"ר וחסר בכ"י ליידין בדילוג ע"י הדומות, ובעקבותיו בד"ו (ראה אפשטיין, מלסה"א עמ' 459 הע' 17). הקטע חסר גם ברש"ס, 60

מ ע ש ר ו ת

39. ד"ו נא ע"ב שו' 31; רש"ס נט ע"א

ד"ו: רבי חיה בשם רבי יוחנן לא אמר רבי יהודה אלא בכלכלת שבת, אי
א"ר יהודה בליקט כלכלה לשלחה לחבירו שהוא מקפיד עליה ככלכלת שבת.

בכ"י ליידין נכתב תחילה: 'אי לא אמר רבי יהודה אלא בכלכלת שבת, אי
...', והסופר מחק את המלה 'אי' הראשונה.

לדעת מהרי"ן אפשטיין (מלסה"א עמ' 465 הערה 3) מחיקת 'אי' ע"י הסופר
בטעות יסודה. יש כאן הצגת שתי אלטרנטיבות וכל אחת פותחת ב'אי' (=או),
ואכן, בכ"י רומי כאן - פעמיים 'או'.
נוסח הרש"ס כאן: 'לא אמר ר' יהודה אלא בכלכלת שבת. והא תנינן ר' יהודה
אומר אף הלוקט כלכלה לשלחה לחבירו? שהוא מקפיד עליה כמו כלכלת שבת.'
(סימני הפיסוק עפ"י פרשנות הרש"ס). נראה שהרש"ס נגרר כאן אחרי הנוסח
המוטעה שבד"ו (ללא 'אי' הראשונה), ומאחר שכך מצא לנכון, מטעמים של
פרשנות, להגיה את ההמשך.

40. ד"ו נב ע"א 50; רש"ס נט ע"א: 'מן דגליית לך חספא, אשכחת מרגניתא'.

בכ"י ליידין: מן דגליית לך חספא מאן מרגניתא, ונמחק ע"י המגיה 'מאן'
ונתלה מעל השיטה 'אשכחת'. אפשטיין (מלסה"א עמ' 466 הע' 10) כתב שצ"ל
'מן מרגניתא', ובדומה לכך בכ"י רומי, וההגהה כאן היא עפ"י הבבלי ב"מ
יז ע"ב. מאחר שרש"ס אימץ את הנוסח שבד"ו, הרי ראייה שהשתמש בו.

58 לדעת אפשטיין (מלסה"א עמ' 455 הע' 5) מחיקת 'בגין' בטעות יסודה.
59 60 כפיה"נ בעקבות ד"ו; כמובן אין לשלול אפשרות שהחטרונות הם קדומים,
והקטעים היו חסרים גם בכתבי יד אחרים.

41. ד"ו נג ע"א 20: ר' יוסי בן חנינה בי פירה, וא"ר הילא ...

בכ"י ליידין: 'ביפירה', במילה אחת. במעבר מכ"ל לד"ו פוצלה המילה 'ביפירה' לשתי מילים: 'בי פירה'.
כבר העיר אפשטיין (מלטה"א עמ' 468 הע' 7) שצ"ל: 'כיפירה' כפי שהגיה בפ"מ, ובדומה לכך בכ"י רומי: 'כיפורה'. (כיפירה = כיפרה, דהיינו אם הביא קיני זבין וכו' מדמי מע"ש, כיפרה החטאת על בעליה שהביאה מדמי מע"ש).

נוסח הרש"ס כאן (כ ע"ב): 'ר' יוסי בר חנינא אמר כי פירא'. הרש"ס הוסיף "אמר", והגיה 'בי פירה' שבד"ו ל'כי פירא' (=כמו פירות, ראה ביאורו). מאחר שגם ברש"ס 'כי פירא' בשתי מילים, הרי מוכח מכאן כי הרש"ס השתמש כאן בנוסח ד"ו שלפניו, והגיהו.

ח ל ה

42. כ"ל : מיסבור סבור רבי יודה בן פזי שמנחת העומר באה מן ...
ד"ו נז ע"ב 25: מי סבור סבור רבי יודה בן פזי ...
רש"ס ז ע"ב : מי סבור ר' יהודה בן פזי ...

במעבר מכ"ל לד"ו נתפצלה בטעות המילה 'מיסבור' לשתיים, ורש"ס שנתקשה במשמעות הטקסט עפ"י נוסח ד"ו, הבין את המילה 'מי' כשאלה ומחק 'סבור' אחד.

43. ד"ו נז ע"ב 39: אמר ר' יוסי ולא דמיין, תמן ... ברם הכא ...

אפשטיין (מלטה"א עמ' 479) ציין כי 'ולא דמיין' אינה בגוף כ"י ליידין אלא נוסף בצד ע"י אחר, ובהע' 3 שם ציין כי אינו בנוסח הראשונים (ובד"כ בירושלמי: 'ולא דמיא, תמן ... ברם הכא ... - ראה 'אוצר לשון תלמוד ירושלמי' ב, עמ' 907). רש"ס הגורס כאן 'ולא דמיין' נגרר כאן ככל הנראה אחרי נוסח ד"ו.

44. ד"ו נז ע"ג 5: על ידי דרב ברבי דעתון דבנוי דר' חייא בר רבה הוא רש"ס יב ע"א : " " " " מודעתון " " " רבא הוא

בפירושו (עפ"י כ"י מוסקבה, 'מפרי הארץ' - תשמ"ד עמ' כו): 'על ידי שהיה קרוב להן' (וראה הערת המהדיר ב'מפרי הארץ'). אפשטיין (מלטה"א עמ' 479 הע' 5) ציין שצ"ל בר דעתון דר' חייא רבה, ופשוט כי רש"ס נגרר כאן אחר הנוסח המוטעה שבד"ו והגיה לפי הבנתו.

45. ד"ו נז ע"ג 37: 'על דעתיה דרבי זירא כשרי, וכן ברש"ס כ"י מוסקבה. 61 לעיל שורה 35, נוסח ד"ו 'רבי זעירה' וברש"ס: 'ר' זעירא'. אף כאן בשורה 37 הוגה ע"י 'זירא' שבכ"ל ל'זעירא', אלא שהסדר בד"ו לא התחשב בהגהה זו והדפיס 'זירא', ובעקבותיו - סופר כ"י מוסקבה.

61 בכ"י לונדון = 'דר"ז', וחמהדיר הרב דינקלס (טו ע"ב) - דרבי זעירא.

במעבר מכ"י לידן לד"ו נשמטה המילה 'בריה'; רש"ס חשב כי 'דרבי אבהו' הן מילות פתיחה של דברי ר' חנינא, ולכן מחק את הדל"ת והוסיף לטכסט 'בריה דר' אבהו'. בד"כ אין בן מזכיר בדבריו את אביו בשמו, כך שאיזכור שם האב בפי ר' חנינא עפ"י נוסח רש"ס, מוכיח שהשתמש כאן בנוסח ד"ו והגיהו עפ"י פרשנותו המוטעית את נוסח ד"ו.

52. ד"ו: סג ע"א שו' 27: איתיבי רבי חיה ציפורה קומי רבי אימי

בכ"י לידן: 'איתי ר' חיה צפורה...'. כבר העיר אפשטיין (מלסה"א עמ' 494) כי 'איתי' שבכ"י לידן היינו איתיב. הסדר במהדורת ד"ו לא דייק והוסיף 'בי' למילה 'איתי', וכך יצא בנוסח ד"ו: 'איתיבי'. רש"ס הגורס כאן (סא ע"ב): 'איתיביה', נגרר כאן אחר הנוסח הלא מדויק של ד"ו, ולא חש להגיה.

ב י כ ו ר י ם

53. ד"ו סה ע"א 22: אמ' ליה לא כן אילפן רבי ראיתי כגריס שנים רש"ס לב ע"א :וא"ל " " " " ר' איתי בגדים שנים

נוסח הדברים כאן סתום. 64 רש"ס ודאי נגרר כאן אחר נוסח ד"ו, ותיקן 'ראיתי לר' איתי (לא ידוע על אמורא בשם זה).

54. ד"ו סה ע"ג 43: חזקיה ב"ר מן דהוה לעי באורייתא ... רש"ס מו ע"ב : חזקיה ב"ר חייא רבה " " " " ...

בכ"י לידן 'חזקיה בר' (=ברבי), ובמעבר לד"ו נתחלף בר' לב"ר. כתוצאה מכך הבין רש"ס שהנוסח לוקה בחסר, וע"כ השלים ב"ר חייא רבה.

55. ד"ו סה ע"ד שו' 21: ושלת ליה רבי אבהו חזא איגרא ויהב ליה מן סבתיה בגוה.

המילה 'ליה' השנייה אינה בכ"י לידן ונוספה בד"ו (אפשטיין, מלסה"א עמ' 498). נוסח הרש"ס כאן (מח ע"ב) כנוסח ד"ו (פעמים 'ליה').

64 מהר"ש ליברמן (על הירושלמי, עמ' 5) מביא את הקטע שלפנינו כדוגמה לסוגיא סתומה בירושלמי ומסיים: 'ומי חכם ויאמר לנו פשר דבר? ואין לנו לא ר"ח ולא רש"י, לא רמב"ן ולא רשב"א שיבררו לנו את הרמזים ויפתרו לנו את החידות'.

6. קטעים בנוסח רש"ס המשקפים נוסח כתב יד
וקטעים בפירושו הרומזים על עיון בכתב יד

הערה מקדימה:

בכל מסכת ומסכת חילקתי את הרישומים לשלושה מדורים:
במדור הראשון רשמתי את הקטעים שמוכח בעליל שנוסח הרש"ס משקף נוסח כ"י.
במדור השני רשמתי את הקטעים בנוסח רש"ס שיש לגביהם סבירות מסוימת להניח
כי נוסחם משקף נוסח כ"י. 65
במדור השלישי רשמתי רמיזות לעיון בכתב יד המצויות בפירוש רש"ס. רשמתי
במדור זה את כל המקומות בפירוש רש"ס אשר בהם הוא מתייחס ל'גרסת הספרים'
או ל'גרסת כל הספרים'. לדעתי, ניתן להבין כי כאשר רש"ס מציין בפירושו
'גרסת ספרים' בלשון רבים, כוונתו ליותר מגרסה אחת, 66 וכפי הנראה כוונתו
לגרסת ספרי ירושלמי. ('כפי הנראה' - אך אין בכך וודאות; לא מן הנמנע כי
הוא מתייחס במקרים אלה לנוסח הירושלמי המובא באחד מספרי הראשונים.)

לא רשמתי את המקומות בהם הוא כותב לשונות כמו 'אית דגרס' וכד', לשונות
שלהערכתו אינן מכוונות לנוסח ספרי ירושלמי שלפניו.

ב ר כ ו ת

א. קטעים שמחם מוכח בעליל שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י

1. ד"ו ג ע"ג 43 :ר' זעירא בשם ר' אמי ביומי דר' יוחנן הוינן נפקין
רש"ס כז ע"ב 8: " זעיר' בש' " " ביומוי " " " " " "

ד"ו :לתעניתא, וקרוי שמע
רש"ס:לתענית' וקרוי " בתלת שעין ולא הוה ממחי בידן ר' יעקב בר זבדי

ד"ו :
רש"ס: בש' ר' אבהו ביומוי דר' חנינא הוינן נפקין לתעניתא וקרינן ק"ש

65 ראה משייכ לעיל בפרק זה אימתי שימושו של רש"ס בכתב יד נראה כמוכח
בעליל, ואימתי הנחה זאת נראית רק כבעלת סבירות זו או אחרת, אך
אינה מוכחת בעליל. אציין כאן רק כי כללתי במדור השני קטעי נוסח של
רש"ס אשר הסבירות שהם משקפים נוסח כ"י היא קטנה, ואף קטנה ביותר.
66 ראה פירוש רש"ס לתרומות קכג ע"א (פ ע"א): 'ויש טעות לעיל במקצת ספרים,
והגירסא כדאיתא בפ' הגוזל בתרא דגרסינן ר' נחמיה'. דברים אלה של
רש"ס, מוסבים ככל הנראה לנוסח הירושלמי בד"ו מה ע"ד: 'ר' יודה אומר (ת)
אם היתה התחונה מכוסה ...', וצ"ל שם לדעת רש"ס 'ר' נחמיה אומר ...',
כמובא בנוסחו קכא ע"ב (עח ע"ב); עכ"פ, אם בהקשר לנוסח ד"ו בלבד הקפיד
רש"ס לכתוב 'מקצת ספרים', הרי נראה כי בכותבו 'ספרים' סתם הוא מתייחס
ליותר מעדות נוסח אחת.

הקפדתי לכתוב, 'ניתן להבין כי כאשר רש"ס מציין בפירושו "גרסת ספרים"
בלשון רבים, כוונתו ליותר מגרסה אחת'; 'ניתן להבין' אך אין הכרח להבין
כך. ייתכן שכוונתו לנוסח ד"ו בלבד, ולנוסח זה הקיים בהרבה עותקים, קרא
רש"ס 'נוסח ספרים'. ראה למשל פירושו לדמאי לה ע"ב: 'טומן. הגירסא
בספרים'; מסתבר שכוונתו כאן לנוסח ד"ו בלבד, כפי שכתבתי לעיל בהע' 54.
עכ"פ מכלל ספק הדבר לא יצא, וע"כ מצאתי לנכון לרשום במדור השלישי גם
את כל המקומות שרש"ס מזכיר 'גרסת ספרים' ולא רק את המקומות אשר בהם
הוא מזכיר 'גירסת כל הספרים'.

ד"ו : בתר תלת שעין ולא הוה ממחי בידן
רש"ס: " ג' " " " " " " " "

היעדר הקטע מנוסח כ"י ליידין וד"ו ומנוסח כ"י רומי מוסבר כנובע מדילוג ע"י הדומות.⁶⁷ רש"ס לא יכול היה להוסיף את הקטע אלא עפ"י כ"י שהיה לפניו - ראה מהרי"נ אפשטיין, מבוא לספרות האמוראים, עמ' 344 הערה 54.68 בכ"ל נכתב תחילה 'בתלת שעין' (ודולג כפיה"נ מ'שעין' ל'שעין'), ותוקן - כפיה"נ עפ"י כ"י"ר - ל'בתר תלת', עובדה המוכיחה שב"אביו" של כ"י ליידין היה נוסח הקטע שלפנינו כבר רש"ס.⁶⁹ יש לציין שרש"ס בביאורו לא העיר דבר לגבי הקטע שנוסף כאן בנוסחו. הדבר יכול להצביע לכאורה על כך שבשלב כתיבת הביאור, כתב יד הירושלמי אשר בו הקטע הנוסף הנ"ל, עדיין לא היה לפניו, והוא גילה אותו רק בשלב עריכת הנוסח; וע"ע אהצו"י עמ' 25.

2. ד"ו ה ע"ג ר' יסא כד סליק להכא אזל ספר, בעי מסחי באהן דימוסין ורש"ס ע ע"א: דטיבריה, פגע ביה חד ליצן ויהב ליה פורקדל חד, א"ל עד כדון עונקתיה דההוא גברא רפיא, והוה אורכנא קאים דאין אחד ליסטסיס ואזל

ד"ו ה ע"ג 55: קם ליה ----- גחיד כל קבליה
רש"ס ע ע"א 5: " " חורי עמוד אסתכל ביה " כלקבליה

ד"ו ורש"ס: אמר ליה ארכונא: מאן הוה עמד? תלה עינוי וחמא דהוא (רש"ס: לההוא) גחיד, אמר ליה, אהן (רש"ס: הדין) דגחיד הוא עמי, נסביה ודניה ואודי ליה על חד קטיל.

67 דילוג דומה לזה שכאן ישנו בע"ז מב ע"ד ש' 28: ביומוי דר' יוחנן שרון ציירין על כותלא ולא מחי בידון ביומוי דר' אבון שרון ציירין על פסיפסס ולא מחי בידון הקטע המודגש, שדולג ע"י הדומות בכ"י ליידין, מצוי בקטע גניזה שפורסם על ידי אפשטיין בתרביץ שנה ג.
68 הקטע שברש"ס אינו כלול בדברי ראשונים אחרים המצטטים את סוגייתנו:
1. בתשובות פסקים ומנהגים למהר"מ, חלק א.
2. בהגהות מימוניות, הלכות ק"ש, סי' קט.
3. בערוגות הבושם, חלק ב עמ' 18.
בשלושה מקורות אלה מובא: "ביומי דר' יוחנן ... וקרui שמע בתר תלת שעין ...". עכ"פ לנוכח היעדר קטע זה שברש"ס מדברי ראשונים, מוכח בעליל כי נוסח רש"ס כאן משקף נוסח כ"י.
69 אפשטיין הזכיר כי הנוסח 'בתלת' נמצא גם במה שמובא בשם הירושלמי בראבי"ה חלק א סי' כה עמ' 17. ואלה דברי הראבי"ה במלואם:
ובירושלמי דפירקין גרסי' ביומי דר' יוחנן הוו נפקין לתעניתא וקרui שמע בתלת שעין ולא הוי ממחי בידיהון, ותוב מייתי דהוון קרui שמע בתר תלת שעין, בעא ר' אחא ממחי בידיהון.
דברי הראבי"ה 'ותוב מייתי...' מתייחסים למה שמופיע בירושלמי בהמשך הדברים המצוטטים לעיל, אך הקטע: "ר' יעקב בר זבדי ... ולא הוה ממחי בידון" שברש"ס, לא היה גם בנוסח הירושלמי שהיה לפני הראבי"ה (עכ"פ הראבי"ה אינו מצטט) וכפי הנראה היה חסר כתוצאה מדילוג הדומות. יש איפוא ראייה מהראבי"ה רק לנוסח 'בתלת', כפי שנכתב תחילה בכ"י ליידין (והעיר אפשטיין נכון, כי מהדיר הראבי"ה שהגיה בדבריו 'בתר תלת' במקום 'בתלת' לא צדק בהגהתו).

בכ"י רומי: "קם חורי עמודא, מן הוה ליה, גחך לקוב ליה". להערכתנו נוסח רש"ס כאן משקף נוסח כ"י שהיה קרוב לנוסח כ"י רומי; 70 וראה פירושים וחיידושים בירושלמי עמ' 396.

3. ד"ו י ע"א 5 : רבי חגיגי ורבי ירמיה סלקין לבי חנוותא קפץ ר' חגיגי רש"ס קמב ע"א 1: " " " " " " למי חטאתא " " " "

ד"ו ורש"ס: ובירך עליהן, אמר ליה ר' ירמיה, יאות עבדת שכל המצות טעונות ברכה

בביאורו (קמב ע"א) כתב רש"ס: "למי חטאתא. כן מצאתי בספר מדוייק". בפשטות כוונתו לכ"י ירושלמי שהיה לפניו, וכך הבין מהר"ש ליברמן (סה"י למרכס, עמ' שא). יש לנו אפוא עדות מפורשת של רש"ס שהיה לפניו כ"י ירושלמי. 71

כנוסח רש"ס כאן, גם הנוסח בכ"י רומי - 'למי חטאתא', ובנוסח זה - 'למי חטאתא', העתיק את הירושלמי שלפנינו ר' יהודה ב"ר קלונימוס משפירא בספרו 'יחוסיתנאים ואמוראים' (ירושלים תשכ"ג, עמ' רפט), וכך היה גם נוסח כ"י הירושלמי שהיה לפני תלמידו, ר' אלעזר מגרמיזא, בעל ספר הרוקח, כפי שמוכח בספרו סי' שסו. 72 לנוכח העובדה כי לנוסח 'למי חטאתא' יש ארבע עדויות הנוסח המאשרות אותו, ואילו לנוסח 'לבי חנוותא' יש אסמכתא מכ"י ליידין בלבד, הרי נראה כי הנוסח 'למי חטאתא' הוא הנוסח המקורי. ככל הנראה נתפצלה הטי"ת במילה 'חטאתא' לשניים וכך הפכה מילה זו מ'חטאתא' ל'חנואתא', ובעקבות זאת הוגחה המילה 'מי' ל'בי', וכך נולד הצירוף 'בי חנואתא' שאינו מקובל כלל בירושלמי. 73

70 אכן, מצוי בירושלמי, תענית סד ע"ב: 'אתא חדא איתא, וקמת לה חורי עמודא', אך לא נראה בשום פנים כי רש"ס יוסיף כאן מדעתו משפט מסוגיה אחרת בירושלמי שאין לה קשר לסוגייתנו, כך שנראה בהחלט שנוסח רש"ס כאן משקף נוסח של כ"י.

71 ולא נראה לי כי 'ספר מדוייק' היינו עותק מוגה של ירושלמי מהדורת דפוס וינציה, עותק שנרשמו בשוליו תיקוני נוסח שונים, שכן עפ"י פשוטו 'ספר מדוייק' היינו שנוסח הספר כולו מדוייק. וגם אם בכל זאת נניח כך, יש לנו לפחות עדות עקיפה על שימוש בכ"י, שהרי לא מתקבל על הדעת כי מי שרשם בשולי הדף 'למי חטאתא', רשם כך לא עפ"י כ"י.

72 וז"ל הרוקח: "כל המצות שהן חקות וגזרה צריך לברך, שילוח הקן וראשית הגז ושאר מתנות כהונה, ירושלמי בפרק כיצד מברכין גבי קידוש ואפר חטאת ולהזות כל המצות טעונין ברכה". כך נוסח ספר הרוקח במהדורות המודפסות, וגם בכ"י פריז 363 של ספר הרוקח. ר' ישראל משקלוב ('פאת השולחן' סי' ג ס"ק לט) טעה בכתבו שיש בדברי הרוקח כאן ט"ס. הוא הניח כך, כיון שלא הכיר את הנוסח 'למי חטאתא', ולכן חשב שצריך להקדים את המילים 'קידוש ואפר חטאת ולהזות' לפני המילים 'ירושלמי בפרק כיצד מברכין'.

73 גם מצד העניין נראה כי הנוסח הנכון הוא נוסח רש"ס כאן. עפ"י נוסח זה יש להמשך הדברים משמעות; ככל הנראה לא הייתה מסורת ברורה שיש לברך על קידוש מי חטאת או על הזייתם, אולי מכיוון שבפעולות אלה לא נגמר תהליך הטהרה, והיה מקום לומר - וכך גם נפסק בבבלי - שאין מברכים על הכשר מצווה. אך ר' חגיגי 'קפץ' וחיידש שיש לברך על קידוש מי חטאת,

אם נאמץ את נוסח רש"ס כאן, ניתן להוכיח מכאן - וכבר ציין זאת רש"ס בביאורו - כי בימי האמוראים השתמשו עדיין במי חטאת מאפר פרה אדומה לש היטהרות.⁷⁴

4. ד"ו יא ע"ג 49 : רבי ירמיה זמין לחבריה בפונדקא
 רש"ס כ"י פריז : ר' " " לחברייא בפונדק' דל [ו] באי
 רש"ס כ"י לונדון
 (מהד' דינקלס קפ ע"א): ר' נחמיה " לחבריא בפונדקא דלובאי

בפירושו לא כתב כאן רש"ס דבר. בעל ספר חרדים חש שהעניין קטוע, שכן כך הוא כותב: 'והמעשה חסר מן הספרים'. בכ"י רומי כאן: 'בפונדק דלוי', וכן בשרידי ירושלמי, עמ' 28: 'ר' ירמיה זמן לחמרייה ברוך דפונדקה דלוי' (והעיר המהדיר כי קריאת המילים לפני ואחרי 'דפונדקה' מסופקת), וראה תוספתא כפשוטה לברכות עמ' 89, הע' 52, ודבריו של ליברמן בתרביץ, שנה ב עמ' 110. על פונדק דלוי, ראה משי"כ פרופ' זוסמן בתרביץ מג עמ' 135, וראה עוד מה שציין ב'מחקרים בספרות התלמודית' (לכבוד פרופ' ליברמן), עמ' 57.

הדעת הייתה נותנת כי נוסח רש"ס כאן הוא עפ"י כ"י שלפניו, כ"י שבו נכתב כאן 'דלבאי'.⁷⁵

ואף זכה לאישורו של ר' ירמיה על מעשהו, וזהו בהתאם לשיטת הירושלמי במסכתנו פרק ט כי מברכים גם על עשיית סוכה וכד', למרות שעיקר המצווה היא בישיבה בסוכה. אך אם נגרוס 'לבי חנוותא' קשה מאד להבין את העניין בכללותו.

במהלך השנים הוצעו הצעות פירוש שונות לצירוף 'בי חנוותא' - ראה את סיכום הדברים בירושלמי ברכות, מהדורת אי' מ' לונץ (ירושלים תרס"ז); הדברים הובאו גם במהדורת רש"ס בדפוס וילנא, ריש פרק ו.

⁷⁴ לעניין זה, ראה:

1. גדליה אלון, מחקרים בתולדות ישראל א, עמ' 174 ו- 326;
2. פתרון תורה, עמ' 175, וראה משי"כ שם המהדיר, א"א אורבך, בהערה 42;
3. דניאל שפרבר, מנהגי ישראל חלק ב, עמ' קלז - קלח;
4. ישכר תמר, עלי תמר חלק א, עמ' רח - רט;

ובאשר לדיני טומאה וטהרה בכלל, עד מתי נמשכה ההקפדה עליהם, ראה בהרחבה את כל המקורות שהביא לעניין זה: פרופ' יעקב זוסמן, בחיבורו 'סוגיות בבליות לסדרים זרעים וטהרות', (עבודה לקבלת תואר דוקטור), הע' 16 עמ' 311 - 313.

⁷⁵ אכן בשקלים פרק ז, נ ע"ג נאמר: "עייגול דגובנא אישתכח בפונדקא דלוי", ונוסח רש"ס שם: "... בפונדקא דלביא" (מהדורת גרבוז נד ע"ב). אך לא נראה שרש"ס הגיה פה בברכות עפ"י הנוסח במסכת שקלים שכבר עסק בביאורה, שכן מה צריך להפריע לרש"ס מבחינת העניין להשאיר פה "בפונדקא" ללא כל תוספת? נראה לי אפוא כי נוסח רש"ס כאן משקף נוסח כ"י. יחד עם זאת לא מן הנמנע שבכ"י שהיה לפני רש"ס נאמר 'בפונדק דלוי' כמו בכ"י רומי, ורש"ס תיקן ל'פונדק דלבאי' בדומה לנוסח שבשקלים (הוי"ו נוספה אח"כ בין השיטין וכך נהיה הנוסח: 'דלובאי').

ב. קטעים שיש לגביהם סבירות מסוימת להניח כי נוסחם אצל רש"ס משקף נוסח כתב יד

1. ד"ו ב ע"ד 30; רש"ס יג ע"ב: 'ומה אם דוד המלך עוסק בתורה אנו על אחת כמה וכמה, [נמצאו כל ישראל עוסקין בתורה בשביל דוד]'.
אולי עפ"י כ"י, ואולי תיקון מדעתו עפ"י מדרש תהילים (ד"ר קושטא רע"ב) כב ח: 'ונמצא כל ישראל יושבין ועוסקין בתורה על ידו'.
2. ד"ו ג ע"ג 28: ומפני מה אין קורין אותן, מפני טענת המינין רש"ס כז ע"א: ומפני מה אין קורין אותם, מפני טינת המינין
אולי עפ"י כ"י (ראה כ"י ליידין, שרידי ירושלמי עמ' 30 וכי"ר) ואולי תיקון מדעתו עפ"י הערוך.
3. ד"ו ד ע"ג 32; רש"ס מח ע"א 6: 'אית דבעי מימר [מצותן עד שתנטל רב רגל מן השוק ואית דבעי] נשמעינה ...'. אולי עפ"י כ"י (ראה כ"י רומי), ואולי העברה מדעתו מירושלמי עירובין כז ע"א. 76
4. ד"ו ד ע"ד 56: לית צורכא דבנה ביתך ושמע עתירתנו ורצינו בתוכו רש"ס נז ע"א 7: " צורכא דלא שמע עתירתנו ובנה ביתך ורצינו " נוסח רש"ס אולי עפ"י כ"י (ראה כ"י רומי ושר"י עמ' 8), אך בפירושו כאן: 'ה"ג בנה ביתך ... לית צורכא דלא שמע עתירתנו ...', לשון המורה לכאורה על תיקון מדעתו.
5. ד"ו ה ע"א 61 - 62: ושרתון וערק. רש"ס סא ע"ב 10: ונסתון " .
בעדוה"נ הנוסח הוא כבד"ו; בבואורו כתב: 'ונסתון. ונסבתון: וערק. הרי שאבדו מעליו כשהיה מתפלל, ויש ספרים גורסין ושרתון, כלומר, וינס ר' יעקב והותרו'. 'ונסתון' כפיה"נ עפ"י כ"י, שכן אם זאת הגהת רש"ס, סביר שהיה מגיה ל'ונסבתון', כבביאורו.
6. ד"ו ז ע"ד 12; רש"ס קו ע"א 9: 'וכי מה היתה יתידתו של ראב"ע שהיה דור עשירי לעזרא [ואית דאמרי עינוי דמיין לדידיה]'.
התוספת שברש"ס כפיה"נ עפ"י כ"י (ראה כ"י רומי): 'ואית דמריין שינוי דמיין לדידיה', אך אולי העברה מירושלמי יבמות ג ע"א - ע"ב: "מכיר ר' אני שהוא דור עשירי לעזרא ועינוי דמיין לדידיה"; אכן 'אית דאמרי' מצביע יותר על שימוש בכ"י - וראה עוד אהצו"י עמ' 104.
7. ד"ו ט ע"א 41; רש"ס קכו ע"א 23: 'ר' יודן בי רבי ישמעאל מנהגי באורייתא סגין, הוות גולתיה שרעה מיניה [והוא לא ידע לקיים מה שנאמר באהבתה תשגה תמיד ר' אלעזר בר שמעון מהגי באורייתא סגין הוות גולתיה שריעא מיניה] וחכינה ...';

76 אך שם: 'ואית דבעי מימר מצותן עד שתיכלה רגל מן השוק', ואם בהעברה עסקינן, אין סיבה לשנות מ'שתיכלה' ל'שתנטל'.

הקטע המודגש ליתא בד"ו; נוסח רש"ס שמא עפ"י כ"י (וכן בכ"י רומי), שמא עפ"י 'עין יעקב', (דפוס ראשון שאלוניקי רע"ו - רפ"ב), ועפ"י ילקוט שמעוני, קונטרס אחרון (סאלוניקי רס"ו).

8. ד"ו יא ע"ג 44: דאשכחון, רש"ס קצט ע"ב 11: דאנשינן; בשר"י ובאו"ז הלכות סעודה סי' ד הנוסח כברש"ס, עיין מלטה"א עמ' 365 הע' 25, וכך צ"ל, שהרי 'שכח' בארמית היינו 'מצא' בעברית. אולי נוסח רש"ס כאן עפ"י כ"י, אך אולי תיקן מדעתו.

9. ד"ו יא ע"ד 60 - 61: מכיון שהוא משלשה על ידי הכוס אינו שכח רש"ס קפד ע"ב 5 - 6: " " משלשל את כולן על הכוס " שוב

בכ"י ליידין הוסיף הסופר בגיליון: 'נ"א משלשל את כולן עליו אינו שכח', ונמחק. והעיר על כך אפשטיין (מלטה"א עמ' 366 הע' 5): "אבל כזה רש"ס, משלשל את כולן על הכוס". שמא נוסח רש"ס משקף נוסח כ"י.

10. כ"ל וד"ו יב ע"ב 53: תני גוי שהדליק מישראל וישראל שהדליק מגוי רש"ס קצה ע"א : " " " " " " " " מברכין

כ"ל: [ניחא גוי שהדליק מישראל] מעתה אפי' גוי מגוי
ד"ו: ניחא גוי שהדליק מישראל מעתה אפי' גוי מגוי
רש"ס: " " " " ישראל שהדליק מגוי " " " "

גם בכ"י רומי מברכין; ההשלמה בכ"י ליידין כפיה"נ עפ"י כ"י רומי (למרות שלא נוסף: 'מברכין').

ההשלמה ברש"ס כפיה"נ מדעתו מצה"ע, ואולי עפ"י כ"י. (ההשלמה סבירה שכן כך מוסבר הדילוג בכ"י ליידין כדילוג הדומות; וראה אהצו"י עמ' 289.

11. ד"ו יג ע"ג 32; רש"ס רו ע"ב 6: 'בר מן ההן זיקא לית אנא ידע מה הוא [עיסקית]'.
נוסח רש"ס שמא עפ"י כ"י (כך בכ"י רומי), שמא תוספת מדעתו.

12. ד"ו יג ע"ד 24; רש"ס רח ע"ב 16: 'כיון שעמד דוד המלך [ומצאו עובד ע"ז]'.
נוסח רש"ס שמא עפ"י כ"י (כך בכ"י רומי), שמא תוספת מדעתו, מצה"ע.

13. ד"ו יד ע"ב 3; רש"ס ריד ע"א 10 - 12: 'הלל הזקן היה אומר משמועה רעה לא יירא נכון לבו בטוח בה', לנכון לבו בטוח בה' משמועה רעה לא יירא.

נוסח רש"ס שמא עפ"י כ"י (כך בכ"י רומי), שמא עפ"י הבבלי ברכות ס ע"א, ע"ש.

14. ד"ו יד ע"ב 20; רש"ס ריד ע"ב 15 - 16: 'שהצלתני מן האור ומהזק החמין ומן המפולת כן י' ר' מ' ה' א' ו' א' שאגיע לביתי לשלום'.

נוסח רש"ס שמא עפ"י כ"י (הנוסח בכ"י דומה לו), שמא תוספת מדעתו עפ"י האמור לעיל.

ג. קטעים בפירוש רש"י המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפניו

1. ג ע"ב: 'שעה ותרתי ליליא הוא. כן מצאתי בספרים ...'
2. סז ע"א: 'ולא גרסינן "אין מקבלין תנחומין על האחרים"', משמע לכאורה שהיה לפניו כ"י שנאמר בו כך, שהרי אין טעם שרש"י ישלול נוסח שאינו קיים, וראה אפשטיין, מלסה"א עמ' 350 הע' 63, וגינצבורג, פוחב"י עמ' 387 - 388.
3. קג ע"א: 'ה"ג בכל הספרים, ר"ח ותענית היאך הוא מזכיר של ר"ח ... וכן הגירסה בספרים שלנו בתעניות ירושלמי פ' בגי פרקים, אבל הרא"ש ז"ל כתב בפרק אין עומדין כלשון הזה ... והרשב"א ז"ל גורס בגירסת ספרינו. ... ומיהו צ"ע בירושלמי שכן מצאתיו גם בתעניות פ' בשלושה פרקים, עכ"ל (הרא"ש), ואני (=רש"י) רואה לקיים גירסת הספרים, ואנעילה קאי ..

פ א ה

א. קטעים שמהם מוכח בעליל שנוסח רש"י משקף נוסח כ"י

1. ד"ו כ ע"ב 21 - 22; כ"י רומי; רש"י צז ע"ב: רבי חנניה הוה מזבן דבש דדבוריין וחוה ליה דבש דצליין

ד"ו :
 כ"י רומי: חד זמן אתון לגביה חמריא מילא ידע זבין ליה דבש דצליין.
 רש"י :

ד"ו וכי"ר: בתר יומין עברון תמן
 רש"י : " " " עברין חמריא "

הנוסח בשר"י עמ' 41, קרוב לנוסח כי"ר. בכ"י ליידין חל כנראה דילוג ע"י הדומות ('דצליין' - 'דצליין').
 הופעתה של המילה 'חמריא' בנוסח רש"י מוכיחה בעליל שימוש בכ"י. אכן יש מקום לשער כי התוספת של המילה 'חמריא' לאחר המילים 'בתר יומין עברין' נעשתה ע"י רש"י עצמו, שהרי בשאר עדוה"נ (שר"י, כ"י ליידין וכ"י רומי), לא מובא כאן 'חמריא'; אך אין ספק שהתוספת, גם אם היא נעשתה ע"י רש"י עצמו, נעשתה לפחות בהשראת כ"י שנוסחו היה כנוסח כ"י רומי ושר"י, שכן ללא עיון בכ"י כזה, לא יכול רש"י להוסיף כאן מדעתו את המילה 'חמריא'.
 אכן, ניתן היה לצפות כי נמצא את גם את המשפט 'חד זמן ... דצליין' בנוסח הרש"י. לא מן הנמנע כי רש"י אכן העתיקו מכ"י הירושלמי שהיה לפניו, וסופר כ"י פריז שהעתיק את תשתית נוסח הירושלמי שהכין רש"י, דילג אף הוא בדילוג הדומות.

7. ד"ו כ ע"א 47: בן לוי שנתמנה ...
רש"ס צו ע"ב : תניא אמ' רבי " " " ...

ההשלמה: 'אמר רבי' אינה עפ"י התוספתא. שמא עפ"י כ"י?

8. ד"ו כ ע"ב 1: רבי אמר לר' פרידי
רש"ס צו ע"א: " " " פדת

נוסח רש"ס ספק תיקון מדעתו, 78 ספק עפ"י כ"י.

9. ד"ו כ ע"ב 26: הכל מודין ...
רש"ס צח ע"א : אמ' ר' יוחנן " " " ... אמר ליה ר' אמי ואמור " ...
ואמר אוף ...

'אמר ר' יוחנן', 'אמר ליה ר' אמי' - כפיה"נ תוספת רש"ס עפ"י המשך
הסוגיא, ושמא בכ"ז עפ"י כ"י.

10. ד"ו כ ע"ד 58 - 59: לא בלן מסתור אלא מבני
רש"ס קיא ע"ב : " כולי מסתור " " "

'לא בלן' לשון קשה והפרשנים הציעו פירושים שונים. בכ"ר: לא כלו.
נוסח רש"ס ספק הגהה מדעתו, ספק עפ"י כ"י.

11. ד"ו כא ע"א 56: אמר רבי חנינא
רש"ס קיז ע"א: א"ר חנינה כלי רגל וכלי שבת אין מחייבין אותו

ד"ו: צריך אדם ...
רש"ס: למכר, וא"ר חנינה " " " ...

הנוסף ברש"ס נשמט בכ"י ליידין ע"י הדומות. השלמת רש"ס, ספק עפ"י
כ"י (בכ"ר כברש"ס?), או שמא תיקון מדעתו עפ"י ריבמ"ץ ור"ש.

ג. קטעים בפירוש רש"ס המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפניו

1. עד ע"ב: 'ה"ג בכל הספרים (=ד"ו יט ע"א 30), אפילו חמרין שהן עוברין
בדרך, וראו עומר אחד ששכחוהו פועלים ולא שכחו בעה"ב, אינו שכחה עד
שישכחוהו כל אדם, ולא גרסינן ושכחו בעל הבית ... אי נמי דשפיר גרסינן
ושכחו בעל הבית ...'.

2. פ ע"ב: 'ה"ג, וקשיא על דב"ש, בגפה ובגדיש דבר שהוא מסויים, ואינון
אמרין אינו שכחה? וקשיא על דב"ה ... ואינון אמרין שכחה?!, וכך היא
הגירסא בכל הספרים (ד"ו יט ע"ב 52).

3. קב ע"א: 'ה"ג בכל הספרים: תניא ר"י אומר, אין לנכרי כרם רבעי
בסוריא ...'.

78 אולי לא זכר רש"ס חכם בשם ר' פרידא, אך מצוי בירושלמי ב"ב יז ע"א.

א. קטעים שמהם מוכח בעליל שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י

1. ד"ו כד ע"ד 10 - 11: אמר רבי מנא הדא דאת אמר בראשונה אבל עכשיו

כ"י רומי : א"ר " הדוה תתמר בראשנה " "

רש"ס כט ע"ב : " " הדא דאת אמר בראשונה " "

ד"ו: יש

כ"ר: " עיירות אחרות שהחזיקו בהם יש שהם אסורות אילו עיירות

רש"ס: " " ----- שהחזיקו בהן ישראל שהן " -----

ד"ו: סוסיתה עיינוש ...

כ"ר: אסורות בתחום ובי סוסייתא עיינוש ...

רש"ס: ----- בתחום סוסייתא עיינוש ...

פשוט שכ"י לידן כאן חסר. הסופר דילג כנראה על שורת שלמה בעת שהעתיק
מכה"י שלפניו. רש"ס חש שנוסח ד"ו כאן חסר, והשלים מכ"י שלפניו.

(הקטע שנוסף אינו מובא בראשונים, וברור כי רש"ס אינו יכול להוסיף את
הקטע הנוסף מדעתו, ע"כ ברור שהקטע נוסף עפ"י כ"י.) מהשוואה לכ"י רומי

מתברר שנוסח המשפט הנוסף בנוסח רש"ס לוקה בחסר, פרי דילוג הדומות

'אסורות' - 'אסורות'. וראה בהרחבה: יעקב זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק

בית שאן', תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 121, הערה 196.

2. ד"ו כג ע"א 8-10: תני מקריבין לכנפים ואחר כך מלמדין לטהרות

רש"ס לה ע"א-ע"ב: " " " " " " " " א"ר ייסא

ד"ו:

אמר רבי יצחק בר' לעזר כנפים

רש"ס: כיני מתנית' ואח"כ מלמדין לטהרות א"ר " בן אלעזר כנפים

ד"ו: מדפות

הסטות טהרות מעשרות

רש"ס: " טהרות הסיטות ר' מנא אי כנפים מדפות והיסטות " "

שתי התוספות בנוסח רש"ס כאן נוספו עפ"י כ"י. התוספת הראשונה אינה גם

בכ"י רומי, כפי הנראה השמטה ע"י הדומות; התוספת השנייה ישנה בכ"י

רומי, ובכ"י לידן נשמט ע"י הדומות 'מדפות' 'מדפות'.

ב. קטעים שיש לגביהם סבירות מסוימת להניח כי נוסחם אצל רש"ס משקף נוסח

כתב יד

1. ד"ו כב ע"ב 17: בר אידי בשם ר' יהושע בן לוי

רש"ס כ"א ע"א : ר' יעקב " " " " " " " " "

נוסח רש"ס ספק עפ"י כ"י (בכ"י רומי כברש"ס), ספק הוסיף ר' יעקב'

מדעתו.

2. ד"ו כב ע"ג 52: ואין בעית מחמרא על נפשך
רש"ס כז ע"ב : " " " " " גרמך

נוסח רש"ס בד"ה בביאורו, ונוסח כ"י רומי כבד"ו. מאחר שנטייתו של רש"ס
לבבליזציה של הנוסח, הרי 'גרמך', אם הוא תיקון, הרי הוא תיקון בכיוון
ההפוך, ומאחר שכך, יש לשקול שמא כאן הנוסח עפ"י כ"י. (וראה לעיל כב
ע"א: '...דהיא מחמרה על גרמה סגין').

3. ד"ו כב ע"ד 13: אילו עיירות שהן מותרות בתחום נבי צור וצייר
רש"ס כט ע"ב : אלו " " " " " צור נבי --- "

נוסח כ"י רומי ונוסח תוספתא שביעית פ"ד זהה כאן לנוסח כ"י ליידין וד"ו
נוסח רש"ס כאן ספק מדעתו, ספק עפ"י כ"י.

4. ד"ו כב ע"ד 14 - 15: חד טעין דצימוקין
רש"ס כט ע"ב : " בר נש " מובל "

כ"י רומי כאן כבד"ו. 'מובל' כפיה"נ עפ"י כ"י, ואולי בהשראת תמובא להלן ד"ו
כג ע"ב 62.

5. ד"ו כג ע"א 24 - 25: לא על הדא מילתא רבי אילא אמר הדא מילתא
רש"ס לז ע"ב : " " " " " אייר אלעזר

ברור שמצד העניין צריך להיות כרש"ס, וכן מגיה בעל פ"מ, וכן בכ"י רומי.
נוסח רש"ס ספק מדעתו מצה"ע, ספק עפ"י כ"י.

6. ד"ו כג ע"ב 16: ... ובאכסניא כר' יהושע
רש"ס מ ע"א : ... " עוברת " "

'עוברת' - ספק מדעתו מצה"ע, ספק עפ"י כ"י. בכ"י רומי ליתא.

7. ד"ו כג ע"ב 18: פירות אמר להם אם לנו
רש"ס מ ע"א : ... פירות. אמרו לו לר' יהושע מה אנו לעשר " " " לננו

התוספת שברש"ס ספק מדעתו מצד העניין, ספק עפ"י כ"י (ליתא בכ"י רומי).

8. ד"ו כג ע"ב 42: הדא דתימר במקום שזורעין ולא אוכלין ...
רש"ס מב ע"ב : " " " " " " " אכל במקום
שאוכלין לא בדא

התוספת ברש"ס ספק מדעתו מצד העניין, ספק עפ"י כ"י (לא בדא' טרמין
קבוע בירושלמי, אך התוספת שברש"ס אינה בכ"י רומי).

9. ד"ו כג ע"ג 39: תיפתר כמאן דאמר כותי כגוי
רש"ס מח ע"א : " " " " " ברם כמ"ד כותי כישראל לא
בדא

התוספת ברש"ס (רק בכ"י לונדון - ליתא ברש"ס כ"י פריז וליתא בכ"י רומי)
ספק תוספת שלו מצה"ע, ספק עפ"י כ"י (ראה מס' 8).

10. ד"ו כג ע"ד 61: יש לו מאותו המין הי צד תאוב
רש"ס נה ע"א : " " " " " היצר תאב

נוסח רש"ס ספק שחזור מדעתו (ראה פ"מ), ספק עפ"י כ"י (וכן בכ"י רומי).

11. כד ע"א 50 - 51; רש"ס טב ע"א: 'לא סלק על [דעתיה ד]בר נשא מיכול ...

לדעת ב"מ לוין (גנזי קדם ה עמ' 185) הנוסח העיקרי הוא נוסח כ"י
ליידן (ובדומה לו בכ"י רומי). נוסח רש"ס כפיה"נ תיקון מדעתו (מצה"ע,
או עפ"י ראשונים - ראה אהצו"י), ואולי עפ"י כ"י.

12. ד"ו כד ע"ב 61:אף על החלח
רש"ס טו ע"א : ----- אמר ר' אבא בריה דר' חייא בר אבא א"ר יוחנן

ד"ו : וחלה חייבת בדמאי
רש"ס: מתני' בדמאי " " "

המשפט שנוסף כאן בנוסח רש"ס (המשפט מובא בין השיטין בכ"י פריז ובגוף
כ"י לונדון; הוא אינו נמצא בנוסח כ"י רומי) מובא להלן ד"ו כד ע"ג 13:
'ולא כן אמר ר' בא ...'; מדרך הניסוח של משפט זה להלן, נראה שלא שם
מקומו העיקרי, ובהחלט אפשרי שמקומו העיקרי הוא כאן לפנינו.
וראה מש"כ רש"ס בפירושו בד"ה וחלה חייבת בדמאי. עפ"י המובא בנוסח ד"ו
התקשה רש"ס: מה מקום לשאלה: וחלה חייבת בדמאי? מי בכלל אומר שמדובר
במשנה בדמאי? ובסיום דבריו כתב: 'ויש גורסין א"ר אבא וכו' א"ר יוחנן
מתני' בדמאי, והכי איתא לקמן ואתי שפיר'.

לא מצאתי בדברי הראשונים (ראה אהצו"י) את המשפט הזה משובץ כאן, כך
שסביר שנוסח רש"ס כאן הוא עפ"י כ"י הירושלמי שלפניו; אעפ"כ מכלל ספק
הדבר לא יצא, שכן רש"ס לא כתב כאן 'ויש ספרים דגרסי'; שמא מצא גרסה זו
באחד מהחיבורים שלפניו; אף אין לשלול על הסף הנחה שזוהי גרסתו שלו
אעפ"י שכתב 'ויש גורסין'.

13. ד"ו כד ע"ד 25: אידיתיקרימי
רש"ס עה ע"ב : אולותוקרימא
ראה להלן ג. 5

14. ד"ו כו ע"ב 2: ואינו רוצה הנחת רוח
רש"ס קט ע"ב: " " " " " שיהא לון " "

נוסח כ"י"ר כאן קרוב לנוסח רש"ס; אך רש"ס יכול להגיה מדעתו מצד העניין.

15. ד"ו כו ע"ב 15: תמן תנינן הלוקח יין מבין הכותים
רש"ס קיא ע"ב : הכא " " " " "

בפירושו כתב: 'תמן תנינן. אע"ג דבפירקין הוא קאמר הכי (וכן בכ"י"ר),
ודכוותה פרק קמא דפסחים, ואית דגרס הכא תנינן'.

'ואית דגרס' - כ"י? 79

79 העניין מסופק כיוון שלא כתב 'ואית ספרים דגרס'; גם 'הכא תנינן' בפתחת
משפט אינה לשון המצויה בירושלמי.

16. ד"ו כו ע"ג 20; רש"ס קכב ע"ב:

[נוטל מאה ואחת. ר' יוסי אמר אם אתה אומר נוטל מאה אני אומר של חולין עלו בידו ונמצאו אלו טבלים] רבי שמעון בן לקיש אמר ...

הקטע שנוסף כאן בנוסח רש"ס (אינו בכ"י ליידין ואינו בכ"י"ר) מובא בירושלמי ב"מ יב ע"ג.

נוסח רש"ס ספק עפ"י כ"י שלפניו, 80 ספק העברה שלו מירושלמי ב"מ.

17. ד"ו כו ע"ג 24 : אמ' רבי מזו חולקין על ר' לעזר בן ערך רש"ס קכג ע"א - ע"ב: אמר ר' יוסי " " " " " אלעזר " "

בכ"י"ר כבד"ו. 'יוסי' - ספק עפ"י כ"י, ספק "תרגום" רש"ס את 'רבי' שבד"ו. 81

ג. קטעים בפירוש רש"ס המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפניו

1. י ע"ב: 'ויש ספרים דגרסי בתר הכי מאבד כל שהו >לא כך בד"ו כא ע"ד, ע"ש>, אבל הרמב"ם בפרק הנזכר לא גריס הכי ...

2. כה ע"ב: 'ה"ג, אין תימר מכאן ולהבא, אין מעשרין מזה על זה ... ואין תימר למפרע, מעשר מזה על זה, והגירסא הפוכה בספרים בטעות'. 82

3. לו ע"א: 'ה"ג ... וכן הגירסא בספרים שלנו וכן משמע בגמרא ... ורבנו שמשון ז"ל היה טעות בספרו ודתק עצמו דתרי תנאי ואליא דר"מ, והנכנו כגירסא שלנו'.

4. לח ע"ב: 'טומן. הגירסא בספרים, ובתוספתא גרס לימון ...

5. עה ע"ב: 'אולותוקרימא - כן מצאתי בספרים'. 83

6. צט סע"ב: 'וגירסת ספרינו מחוורת והיא גירסת רבנו שמשון ז"ל ...

7. קה ע"ב: 'ה"ג בספרים שלנו (=ד"ו כה ע"ד), כאן ע"י מעותיו של זה וע"י רגליו של זה שניהם חולקין ... ור"ש ז"ל גורס גירסא אחרת ... וגירסתנו נכונה יותר ...

8. קיט ע"ב: 'נ"ל דחסר בספרים וצ"ל כאן ומודה ר"מ באומר' 84 בהמה זו תחת שני זבחים, חייב לקנות מדמיה שני הזבחים ...

80 וכן היה כפיה"נ בירושלמי דמאי שהיה לפני הרמב"ם; כך עולה מפיהמ"ש שלו, ראה אהצו"י עמ' 134.

81 לא יכול להיות כאן רבי, כיוון שמדובר פה במאמר אמוראי.

82 בד"ו כב ע"ג: 'אין תימר מיכן ולהבא, מעשר מזה על זה', אך לא מובא 'אין תימר למפרע, אין מעשר מזה על זה', כך שבד"ו הגירסה אינה הפוכה לגמרי.

83 בד"ו כד ע"ד 25: 'באילין אידתיקרימי', בכ"י רומי 'אורו קדמיתה', כך שהמונח 'בספרים' כאן אינו מתייחס לנוסח ד"ו.

84 שלוש מילים אלה אינן בכ"י ליידין, בד"ו (כו ע"ג 5) ובכ"י"ר.

א. קטעים שמהם מוכח בעליל שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י

לא מצאתי בנוסח הרש"ס למסכת זו נוסחים אשר מוכח מהם בעליל שהם פרי שימוש בכ"י, שכן כל השינויים של נוסח הרש"ס מנוסח ד"ו ניתנים להסבר כנובעים משימוש בנוסחי ראשונים, תיקון עפ"י מקבילות בבבלי ובירושלמי, הרחבת מובאות של מקורות תנאים או שהם פרי הגהתו של הרש"ס עצמו על סמך פרשנותו את מהלך הסוגיה.

יחד עם זאת מוכח בעליל כי היה לפניו (או בהישג ידו) כ"י ירושלמי ישן בעת שכתב את ביאורו למסכת כלאים - ראה להלן ג 5.

ב. קטעים שיש לגביהם סבירות מסוימת להניח כי נוסחם אצל רש"ס משקף נוסח כתב יד

1. ד"ו כח ע"ב 8 - 9: מן מה דרבי זעירא מתיב על דרבי יוחנן תמן רש"ס מג ע"ב : " דר' " מותיב " דר' " " נותיב ליה אוף הכא

נוסח כ"י רומי כאן קרוב לנוסח ד"ו. בפירושו כתב רש"ס: 'כן מצאתי בכל הספרים מן מה דר' זעירא מותיב על דר' יוחנן תמן נותיב, ולא מצאתי יותר ונ"ל שהלשון קצר ובטעות וכך היא הגירסא מן מה דר' זעירא מותיב על דר' יוחנן תמן נותיב ליה הכא...'. שמה עדותו על נוסח 'כל הספרים', רומזת על עיונו פה גם בנוסח כ"י. ואולי המילה 'נותיב' שבסוף המובאה, שאינה לפנינו בד"ו, רומזת על הנוסח 'בספר ישן', כתב יד למסכת כלאים, שהיה לפניו (להלן ג 5).

2. ד"ו כח ע"ג 24: מהו להקדיח... ולזרע בתוכו חמשה מיני תבואה רש"ס נא ע"א : " להקדיח... ולזרוע בתוכו חמשה מיני תבואה ס"א ירק

נוסח כי רומי כאן כנוסח ד"ו. באשר לנוסח רש"ס: 'ס"א ירק' - כך בגוף כ"י פריז. ובפירושו כתב רש"ס: 'ויש ספרים דגרסי ירק וגירסא זו נכונה היא...'. (והרש"ס מאריך לנמק). 'ויש ספרים' - כפי הנראה בכ"י (לא מצאתי נוסח זה בראשונים).

3. ד"ו ל ע"א 23 : שאסור לו בעלה קטן אחד אבל אם ליקט הוא אסור רש"ס צח ע"א - ע"ב: שאסורין לו ובלקטן אחר " -- ליקטן " אסורין

נוסח רש"ס ספק עפ"י כ"י (וקרוב לנוסחו רש"ס גם בכ"י רומי), ספק תיקון מדעתו עפ"י המשך: 'אבל אם ליקט הוא אסור' (וראה אהצו"י עמ' 40 משייך בשם הרדב"ז).

4. ד"ו ל ע"ד 41 - 42: הדא דתימא בהדין צלמא רש"ס קיח ע"ב : הדא דתימר כהדין צונמא

'צונמא' ספק הגהה מדעתו מצד העניין, ספק עפ"י כ"י (ראה הר"י קורקוס הל' כלאים פ"ו הי"ח ואהצו"י עמ' 51). בכ"י רומי כבד"ו.

5. ד"ו ל ע"ד 55 : אסור ואינו מקדש
רש"ס קב ע"ב - קכא ע"א: " " " ר' יעקב בר אחא אמר, איתפלגו
ר' יוחנן ור' לקיש, עריס עצמו מהו, ר' יוחנן אמר אסור
ומקדש ור' שמעון בן לקיש אמר אסור ואינו מקדש.

מקומו ה"טבעי" של קטע זה הוא כאן - לעיל 85 הובא בדרך אגב - והיעדר
הקטע בכ"ל ובכ"ר נובע מדילוג ע"י הדומות.
נוסח רש"ס ספק עפ"י כ"י, ספק העברה עצמית מלעיל.

6. ד"ו לא ע"ב 16: דאמר רבי חנינא
רש"ס קלא ע"ב : " " " יוסי בר "

בירושלמי ערלה ובירושלמי פסחים הגרסה 'ר' חנינא' וכן בכ"י רומי כאן,
וכן בר"ש ובריבמ"ץ ואיני יודע על סמך מה גרס כאן 'ר' יוסי בר חנינא'.
שמה עפ"י כ"י?!

7. ד"ו לב ע"א 51: כלנרי נשי' אסורין משום כלאים
רש"ס קנג ע"א : " " " מותרין (ס"א אסורין) " "

ע"י באריכות בפירוש הרש"ס. מאחר שיש כאן לגרסה משמעות הלכתית וקשה
לומר שהעניין מחייב הגהה, יש לשקול אפשרות שהגרסה 'מותרין' היא עפ"י
כ"י, ואח"כ הביא את גרסת ד"ו שלפניו. כי"ר כאן כבד"ו.

ג. קטעים בפירוש רש"ס המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפניו

1. יד ע"א: 'יה"ג הרביע בהמה והרביע עוף, מ"ד מחוקותי תשמורו חייב
שתיים, ומ"ד מבהמתך לא תרביע כלאים אינו חייב אלא אחת, ובספרים
(=ד"ו כז ע"ב) מוחלפת השיטה'.
2. לה ע"א: 'ויש ספרים דגרסי ערוגות קטנות, וכן גריס רבנו שמשון ז"ל.
3. נ ע"א: 'וליתני ששה באמצע. כך כתוב בכל הספרים, ... אבל רבנו שמשון
והרא"ש כתבו דטעות הוא בספרים אלא דחמשה גרסינן והכי פריך ... אלא
כך הוא עיקרן של דברים, דשפיר גרסינן ששה ...
4. עט ע"א: 'והוא שזרע כנגד האמצעית. יש ספרים דגרסי חכי, ויש ספרים
דל"ג 'והוא', והראשונה עיקר'. (וכך בכ"י ליידין ובכ"י רומי).
5. פ ע"ב: 'ולא גרסינן הכא תרי זמני א' יוצאת זנב ור"ש נמי לא גריס לה
ובספר ישן אינו'. (ואף בכ"י ליידין ובכ"י רומי אינו).
6. צז ע"ב: 'ומה שכתב (הרא"ש) דר' זעירא קאי גבי משנת קרחת הקרם, אני
אומר כי אולי גמרא אחרת נזדמנה לו לפי שעה ונגנזה כתחש שהיה בימי
משה, דלא גרסינן ליה בשום ספר שראיתי אלא עלה דהחיא מתניתין דהנוטע
בשתי שורות'.

7. קיא ע"ב: 'עד שש אמות. כן גרסת הספרים (וכך בכ"ל ובכ"ר), ורבנו שמשון לא הוה גרס הכי, וגירסתנו נכונה יותר'.

8. קלג ע"א: 'כן מצאתי בספרים (וכך בכ"ל ובכ"ר), על דעתיה דר' יונתן כתיב שדך לא תזרע כלאים לאי זה דבר נאמר לא תזרע כרמך כלאים ... וקשה לי להולמו ...'

9. קלו ע"ב: 'ובספרים מוחלפת השיטה (וכך אמנם בכ"י לנידן ובכ"י רומי) והכי גרסינן ... ובשבת פרק כלל גדול נמי הכי גרסינן לה, ובודאי טעות סופרים הוא הכא והתם ...'.

ש ב י ע י ת

א. קטעים שמהם מוכח בעליל שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י

1. ד"ו לד ע"א 37: אבל הביא שלישי לאחר ראש השנה
רש"ס לב ע"א : " אם " " " " "

ד"ו: אפי' לא מנע ממנו שלש מורביות
רש"ס: " -- " " " "

מחיקת המילה 'לא' יכולה להיעשות ע"י רש"ס עצמו מצד העניין, אך מפירוש רש"ס מוכח בעליל כי המחיקה היא עפ"י 'ספר מדוייק'; כך הוא כותב: 'ובספרים כתוב אבל אם הביא שלישי לאחר ר"ה אפילו לא מנע ממנו ג' מורביות, והוא טעות דלא שייך "אפילו" בהאי לישנא ... והכי גרסינן לה בספר מדוייק, 86 אבל אם הביא שלישי לאחר ר"ה אפילו מנע ממנו ג' מורביות'.

ב. קטעים שיש לגביהם סבירות מסוימת להניח כי נוסחם אצל רש"ס משקף נוסח כתב יד

1. ד"ו לג ע"ב 9: רבי אומר עד לפני ראש השנה שלש' ימים כדי שיזרע וישרש רש"ס טז ע"ב: ר' " " " " " שלשה חדשים " " וישריש

נוסח רש"ס (=כ"י רומי) ספק עפ"י כ"י, ספק הגהה מדעתו, וראה מלסה"א עמ' 423 הע' 5.

86 בפשטות כוונתו ל'ספר מדוייק' של הירושלמי (ראה לעיל הע' 71). בודאי לא נראה שכוונתו לדברי הראב"ד בהשגותיו לרמב"ם, הל' מע"ש ונ"ר פ"א ה"י, שכתב: 'נראה לי שהוא שיבוש והיה ראוי להיות 'אעפ"י שנמנעו'. ראה י' פליקס במהדורת ירושלמי שביעית שלו, עמ' 150, שכתב: 'ונראה שיש לסמוך על גרסת רש"ס שמציין כי מצא בספר ישן: "אפילו מנע", ולא דייק.

2. ד"ו לג ע"ב 16 - 23; רש"ס ו ע"ב - ז ע"א

ד"ו: אלו מלמעלן חורשין בו מלמטן ואלו מלמטן חורשין בו מלמעלן,
רש"ס: תניא אילן " " " " " " " " " " " " " " " " "

ד"ו: ניחא אלו מלמעלן חורשין בו מלמטן ולא מלמטן חורשין בו מלמעלן
רש"ס: " אילן " " " " " " " " " " " " " " " " "

ד"ו: ----- והתני אילן מלמעלן
רש"ס: ודרך השרשים לעלות למעלן ... והא תני בין שהאילן " "

ד"ו: והבור מלמטן, אילן מלמטן והבור מלמעלן, ניחא אילן מלמעלן
רש"ס: " " " " " " " " " " " " " " " " "

ד"ו: והבור מלמטן, אילן למטן והבור מלמעלן ודרך השרשין לעלות מלמעלן
רש"ס: -----

נוסח רש"ס, ספק עיבוד שלו לנוסח ד"ו, ספק עפ"י כ"י, וראה בציון הבא.

3. ד"ו לג ע"ג 36: רבי שמעון מתיר באילן מפני שהיא רשאי בעבודת האילן
רש"ס כא ע"א: ר' " " " באלו " " " " " " " " " " " " " " " "

בפירושו למשנה כאן כתב רש"ס: 'בספרים גרסינן ר"ש מתיר באילן ...
ונראה כספרים דגרסי ר"ש מתיר באלו, וכן מצאתי בספר ישן'.

'ספר ישן' כאן, ספק כתב יד ישן של משניות, ספק כתב יד של הירושלמי
שכלל גם את נוסח המשניות. 87

4. ד"ו לג ע"ד 48: דבר בריא שחרש
רש"ס כג ע"א: " " " " " " " " " " " " " " " " "

נוסח כ"י רומי כאן כנוסח כ"י ליידין; וראה משי"כ בעל פ"מ.

5. ד"ו לג ע"ד 55: רבי יעקב בר אבוי דברדלייה
רש"ס כג ע"ב: ר' " " " " " " " " " " " " " " " " "

ראה אהצוי"ר עמ' 12.

6. ד"ו לד ע"ב 2: רבי יונה בוצרייא אמר קרמולין
רש"ס לז ע"א: ר' " " " " " " " " " " " " " " " " "

ד"ו: -----
רש"ס: ור' יוסי בעיין קרמולין מהו שיהו חייבין במעשרות תני בר קפרא

ד"ו: ----- פטורין
רש"ס: קרמולין "

87 ראה לעיל בנספח זה כלאים ג 5, להלן מעשר שני ג 1 ולהלן חלה ב 11.

נוסח רש"ס ספק השלמה מנדריס נ ע"ב (ראה אהצו"י עמ' 18), ואולי היה לפניו כאן כך בכ"י (וחסר בכ"ל ובכ"י רומי בדילוג הדומות).

7. ד"ו לד ע"ג 45: לא תיזרע למוצאי שביעית
רש"ס מד ע"ב: " תזרע " " וכא את אמר הכין

התוספת שברש"ס כפיה"נ מדעתו מצה"ע, אך אולי עפ"י כ"י (בכ"ר כבד"ו 1).

8. ד"ו לד ע"ד 13: הורי רבי יסא כדון תניא לקולא
רש"ס מח ע"א: " ר' ייסא כהן תנאי ולקולא

נוסח רש"ס ספק עפ"י כ"י, (= כ"י ליידין, לפני שתוקן ל'כדון'
<כ"י רומי כאן חסר>), ספק תיקון מדעתו ובמקרה מתאים לנוסח המקורי
שבכ"י ליידין.

9. ד"ו לד ע"ד 39: על ידי שהיה זקיננו מדליק נר לרבים
רש"ס נא ע"ב: " " " זקנו " נרות "

נוסח רש"ס ספק עפ"י כ"י (= כ"י רומי), ספק תיקון מדעתו.

10. ד"ו לה ע"ב 41: ... אפילו בתוך שדה חבירו מותר
רש"ס ס ע"ב: " " " " כותי מותר

כ"י רומי = ד"ו. נוסח רש"ס כאן תמוה. מדבריו בפירושו משמע כי הוא
מסתמך על התוספתא, ובתוספתא מפורש (ראה מהד' ליברמן עמ' 178) שאף
בשדה חברו מותר, וראה תוספתא כפשוטה עמ' 524, וצ"ע.⁸⁸

11. ד"ו לה ע"ב 48: הואיל והוא רובה
רש"ס סא ע"ב: " " " " והפסד רבה הוא

ראה תוספכפ"ש עמ' 492 ופליקס עמ' 258. רש"ס הגיה כפיה"נ מדעתו עפ"י
פירושו המבוסס על הערוך.

12. ד"ו לה ע"ב 41 - 42: תני אבא שאול אומ' מבדין בחדשים
רש"ס סא ע"א: " " " " או' מברר ס"א מברין בחורשין

נוסח רש"ס הוא כפיה"נ נוסח מוגה של נוסח ד"ו, וכך מורה הלשון בפירושו
'והכא גרסינן מברין'; אעפ"כ הלשון 'ספרים אחרים' משאירה סבירות מסוימת
להנחה שיש לנו כאן עדות נוסח אותנטית.

13. ד"ו לה ע"ג 3: הכל מודין בשביעית הכל מודין
רש"ס סד ע"א: " מודים " מהו " מודים

נוסח רש"ס ספק עפ"י כ"י (= כ"ר), ספק תיקון מדעתו.

⁸⁸ ומה ששיער פליקס במהדורתו (עמ' 251 הע' 139): 'ואפשר שהיה לפניו
הנוסח "אפילו בתוך שדה" (והוסיף: כותי)' אינו בא בחשבון, שהרי
הוכחנו שהיה לפניו ד"ו.

14. ד"ו לו ע"ד 19 - 20 : אנטונינוס יתבה לרבי תרין אלפינן דשנין באריסו
רש"ס צה ע"א : " " " " " " הנצינן "

רש"ס כתב בפירושו: 'הנצינן. מין מטבע כדאיתא בפ"ק דקידושין' (יב ע"א).
קשה להניח כי רש"ס יתקן באופן שרירותי מ'דשנין' ל'הנצינן'. שמא יש כאן
נוסח כ"י!

15. ד"ו לו ע"ג 14 - רש"ס קיד ע"א

ד"ו :ובלבד שלא יעשו פליטר
רש"ס: " " " פלטר מהו שלא יעשו פלטר " " מזבן בהווא "

רש"ס=כ"ר, וסופר כ"ל דילג ע"י הדומות. השלמת רש"ס - שמא עפ"י ר"ש
(אהצו"י עמ' 64), ושמא עפ"י כ"י.

16. ד"ו לח ע"א 43: במקום -----
רש"ס קכח ע"א : " שפת ישראל מצויה בדין הוא שתהא פת של גויים

ד"ו: ----- שאין פת ישראל מצויה ...
רש"ס: אסורה ועימעמו עליה והתירוה או במקום " " " " "

כפיה"נ השלמה עפ"י ירושלמי שבת ג ע"ג, ושמא עפ"י כ"י כאן.

17. ד"ו לח ע"א 60: כתהוא דאמר חב לי -----
רש"ס קכט ע"ב: אי בהווא " ליה הילך " " דברי הכל אסור,

ד"ו: -----
רש"ס: חב לי ואנא יהב לך דברי הכל מותר אלא כן אנן קיימין בהווא

ד"ו: -----וברי לי אנא יהב לך
רש"ס: דא"ל חב לי " " דאנא " "

כפיה"נ דילוג הדומות בכ"ל (וכן ליתא בכ"י רומי). נוסח רש"ס, שמא
השלמה מדעתו עפ"י ירושלמי מע"ש נד ע"א, ואולי עפ"י כ"י.

18. ד"ו לח ע"ג 63: ... דרבי יודה -----
רש"ס קמב ע"ב : ... דר' יהודה ר' חנינא הורי לצפורה בספיחי חדל
ובביצה כר' יהודה

כפיה"נ דילוג הדומות בכ"ל ובכ"י רומי. נוסח רש"ס, שמא השלמה עפ"י
ירושלמי ביצה ס ע"א, ואולי עפ"י כ"י.

19. ד"ו לט ע"א 6: ... בראשון -----
רש"ס קנ ע"א : ... " וקשיא על דר' אליעזר ואין האחרון נותן טעם

ד"ו: ----- וקשיא על דר' יהושע ואין הראשון נותן טעם באחרון
רש"ס: בראשון " " " " " " " "

נוסח רש"ס ספק עפ"י כ"י (= כ"י רומי!), ספק השלמה מדעתו מצה"ע.

ג. קטעים בפירוש רש"י המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפניו

1. לב ע"ב: 'ה"ג בכל הספרים, ואפילו לא מנע ממנו ג' מורביות, וזרעו לזרע ועשה כולו קצצין גמורין ...'.
2. מב ע"א: 'ולדברי מתישבת הגירסא שבספרים, כאן בפורות מן המשפלות ... ורבנו שמשון כתב ... ולדבריו צריך לגרוס תמן בעושה כשיעור'.
3. עה ע"א: 'ה"ג בכל הספרים, ר' חזקיה פתר מתניתא ...'.
- בהמשך הדברים מקשה רש"י על רבנו שמשון: 'ואני תמה מאד, היאך מוחק הספרים בלי ראייה ...'. גם משאלה זו מסתבר שעדותו בתחילת הדברים, 'הכי גרסינן בכל הספרים' מתייחסת ליותר מעדות נוסח אחת.
4. קיג ע"א: 'ה"ג שקץ הם לכם מה ת"ל ושקץ יהיו לכם, ובספרים כתוב טמאים הם לכם ומה ת"ל וטמאים יהיו לכם, וטעות סופרים הוא'.
5. קטו ע"ב: 'אית נוסחי דגרסי (=ד"ו לו ע"ג) אם יש עמו מלאכה אחרת מותר ואם לאו אסור, וטעות סופר, דבמתני' דזה בורר כשר ופסול הוא דקתני ... וכגרסת סנהדרין יש לתקן הספרים ...'.
6. קנב ע"ב: 'כן מצאתי בספרים: ותני כן עלי קנים ועלי האוג ועלי חרובין ועלי זתים אין להן ביעור לפי שאינם נובלות וכלות ע"כ, ודבר תימה הוא דתנו בפי כלל גדול ... דלולבי חרובין יש להם ביעור משום דנובלין וכלין, אם לא שנאמר דלולבין רכין נופלין, אבל העלים של האילן מתקיימין בו'.
- להערכת רש"י רומז בדבריו כי עיין בכ"י ירושלמי,⁸⁹ כדי לבחון אם בעדות נוסח כלשהי לא מובא כאן 'ועלי חרובין' וכך תימנע הסתירה. יש לנו אפוא עדות על עיון בכ"י נוספים.
7. קסב ע"א: 'ומשני כי דאמר ר' אלעזר דר' יהודה היא, כן מצאתי בכל הספרים, והכי פירושו ... והוה לן למיגרס הכי ר' יהודה היא דאמר אין דרך וכו', ומצאתי בפי ר"י (=ריב"מ"ץ) שגורס אותה שכתב: "ס"א ר' יהודה היא דאמר אין דרך השולחני ליתן איסר עד שיטול דינר" ע"כ'.
- 'כן מצאתי בכל הספרים' רומז על יותר מעדות נוסח אחת. כוונת רש"י לומר ש'בכל הספרים' לא מובא 'דאמר אין דרך השולחני ליתן איסר עד שיטול דינר'. יש כאן לכאורה רמז לכמה עדויות נוסח. יש לפניו אפוא נוסף לדפוס, לפחות כ"י ירושלמי אחד. ייתכן שבאותו כ"י מובא 'כ"י דאמר' כנ"ל; שתי מילים אלה אינן בנוסח ד"ו לט ע"ב. רש"י עצמו מאמץ בנוסחו את נוסח ריב"מ"ץ.

ת ר ו מ ו ת

א. קטעים שמהם מוכח בעליל שנוסח רש"י משקף נוסח כ"י

לא מצאתי קטעים כאלה במסכת תרומות.

⁸⁹ להערכת הביטוי 'מצאתי בספרים' רומז תמיד למה שמצא כ"י.

ב. קטעים שיש לגביהם סבירות מסוימת להניח כי נוסחם אצל רש"ס משקף נוסח כתב יד

1. ד"ו מג ע"ג 47 : ואתיא בעיסת מאתים
רש"ס פב ע"א (נ ע"ב) : " " מאתן ותשעים.
- אף בכ"י ליידין מאתים, והוגה ע"י אחר ל'סאתים', וכך אף בכ"י רומי. נוסח רש"ס כאן, ספק עפ"י כ"י (יש לשים לב לנוסח 'מאתן ותשעים' ולא 'מאתים ותשעים') ספק הגהה פרשנית (ראה בהרחבה בפירושו), כיוון שהתקשה בנוסח ד"ו שלפניו. וראה בפ"מ שביאר בלי להגיה וסיים 'ולא דק ולחומרא הוא דל' דק'.
2. ד"ו מה ע"ד 10 : אין קטא קטא שיחור
רש"ס קכא ע"א (עח ע"א): " זיטא זיטא שחור
בפירושו כתב: 'זיטא בלשון יוון חיים'. לא מצאתי מקור לגרסת רש"ס.
גרסתו ספק תיקון מדעתו, שכן לא ידע לבאר לשון 'קטא' (וראה פ"מ) ושמא עפ"י כ"י.
3. ד"ו מו ע"ב 43 : עולא בר קושב תבעתיה מלכותא
רש"ס קלא ע"א (פו ע"ב): " " קושר " מלכתא
המעשה מובא בב"ר פרי צד. לפנינו שם 'קושר', אך באחד מכה"י של ב"ר: 'קושר'. בכ"י רומי כאן קושר. נוסח רש"ס ספק מדעתו, ספק עפי כ"י, ספק עפ"י ב"ר (אך יש לציין כי הוא אינו מפנה כאן ב'מורה מקום' לב"ר, שלא כבמעשה הבא).
4. ד"ו מו ע"ב 58 - 59 : ומהו כן
רש"ס קלב ע"א (פו ע"ב): " " א"ל דאבדית כיסי
ספק תוספת מדעתו, ספק עפ"י כ"י.
5. ד"ו מו ע"ג 62 - מו ע"ד 6; רש"ס קלה ע"ב (פט ע"א)
ד"ו : אמר רבי בא בר ממל מתניתא בשנתנו... בד"י שיש שהוא מותר לך, מתניתא רש"ס : " " אבא " "
- חסר אצל רש"ס קטע של כ-7 שורות בד"ו. קטע זה אינו גם בכ"י רומי. וראה מה שכתב כאן אפשטיין שהקטע, שמקומו הנכון הוא בתחילת פרק י (מז ע"א), שורבב כאן בטעות בכ"י ליידין, וכן כתב ישראל לוי, פירוש לב"ק עמ' 31 (וראה בדברי רידב"ז, בירושלמי מהד' ווילנא שנדחק בביאור שייכות הקטע לכאן).
- לנוכח העובדה שרש"ס גורס כאן 'א"ר אבא בר ממל' (בכ"י רומי אינו) מוכח שהשתמש כאן בד"ו, והשמיט את מה שנראה לו בלתי קשור לענייננו, והשאיר 'אמר רבי אבא בר ממל'. עכ"פ לא מן הנמנע שההשמטה הגדולה יחסית, לא נעשתה מדעתו בלבד, אלא נעשתה על בסיס בדיקה ואישור בכ"י שלפניו.

6. ד"ו מו ע"ד 32 : הכלובסין
רש"ס קלו ע"ב (צא ע"א) : הכליסין

בביאורו כתב: 'מין ירק'. וקשה למה לא העתיק כבד"ו? (לעיל כז ע"א
העתיק כלובסין כבד"ו). אכן לעיל (ד"ו מה ע"ב; רש"ס קטז ע"א) מצוי:
'ליתושין שבכליסין', אך אינני רואה נימוק שיביא את רש"ס להגיה כאן
'הכליסין' מדעתו. שמא נוסח רש"ס כאן עפ"י כ"י.

7. ד"ו מז ע"ב 22 : הורי ר' יוסי בי רבי בון בעכברא חד לאלף
רש"ס קמז ע"ב (צח ע"א) : אורי ר' ----- " " " " "

גם בר"ן לחולין פרק ז סי' תתמ: 'הורי ר' בון' אך שם 'בהדין עכברא'.
נוסח רש"ס אולי עפ"י כ"י ואולי עפ"י הר"ן.⁹⁰

8. ד"ו מח ע"א 25 : הקודש כמי נוי'
רש"ס קסג ע"א (קז ע"א) : " כמניינו

בכ"ר כברש"ס. נוסחו ספק עפ"י כ"י, ספק מדעתו. וראה מה שכתב בפירושו.

ג. קטעים בפירוש רש"ס המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפניו

1. יא ע"ב (ו ע"א) : 'ויש בספרים טעות, ויש לגרוס בבבא דכור מעשר יש לך
בידי: "אינו חושש לתרומת מעשר שבו", ובבבא דהילך דמיו, גרסינן "חושש
שמה עשאו וכו'".

ניתן לכאורה להבין שגם בספרים שאת נוסחם בא לשלול היו כאן שתי בבות,
ורש"ס רק היפך את הדינים, והעביר את הדין שברישא לסיפא, ואת זה
שבסיפא לרישא. אם אמנם כך, רומז כאן רש"ס לנוסח שאינו נוסח ד"ו, שהרי
בנוסח ד"ו מובאת כאן רק בבא אחת: 'כור מעשר יש לך בידי והילך את דמיו,
חושש לתרומת מעשר שבו'. אך הבנה זאת בדברי רש"ס אינה הכרחית, ויתכן כי
במה שכתב 'ויש לגרוס' בא רק להעמיד את הדברים על דיוקם, אך לא ניתן
ללמוד מהם מה היה כתוב בנוסח הספרים שאת נוסחם בא לשלול, כך שלא מן
הנמנע שהוא בכ"ז מתייחס כאן לנוסח ד"ו.

2. מח ע"א (כז ע"א) : 'ה"ג ... והספרים מלאים שיבושים'.

3. נב ע"א (ל ע"א) : 'ה"ג ... ובספרים מוחלפת השיטה'.

4. קט ע"א (סט ע"ב) : 'וראיתי להרמב"ם ז"ל ... והיה לו שיבוש בגרסתו ...
אלא ודאי גירסא הפוכה היתה לו וגרסת ספרינו היא האמת והנכון'.

5. קיד ע"א (עג ע"ב) : 'שורף ואחר מזה, כן מצאתי בספרים, והילוף נוסחא
הוא, וגרסינן, מזה ואחר שורף, ובפרה אדומה קאי'.

⁹⁰ ואולי עפ"י רדב"ז (אשר אתו היה לרש"ס קשר) ריט. בסוף דבריו כתב:
'וקושטא דלאו בעכבר הורה, אלא עכברא שם מקום הוא', וכך כתב גם רש"ס.

4. ד"ו נא ע"ב 2-3: על דעתיה דרבי שמעון בן לקיש נטבל, זו תורה וזו אינה רש"ס נו ע"ב : " " " " " " " " " " " "

ד"ו תורה: -----
רש"ס(כ"י מוס'): " על דעתיה דרבי יוחנן לא נטבל, זו וזו אינה תורה.
רש"ס(כ"י לונ'): " -----

נוסח רש"ס (כ"י מוסקבה) ספק עפ"י כ"י (בכ"ר כרש"ס), ושמא כיוון לכ"י מדעתו עפ"י העניין. היעדר הקטע מכ"י ליידין וד"ו - כ"כ היעדרו בכ"י לונדון ובעקבותיו במהדורת דינקלס - נובע מדילוג הדומות.

5. ד"ו נא ע"ב 7-8: אילו איפשר דלא מיתן גביה משה בעי הוה רש"ס נז ע"א : " אפטר " " " " משה יאות, הכא משח הוה בעי

נוסח כ"י רומי כאן קרוב לנוסח כ"י ליידין וד"ו, וראה אפשטיין (מלסה"א עמ' 465 הע' 2). נוסח רש"ס, ספק עפ"י כ"י, ספק תיקון מדעתו (בפירושו לא רמז כאן דבר באשר ל'גרסת הספרים').

6. ד"ו נא ע"ד 12: לא שנייה בין לוכל הייב רש"ס סז ע"ב : " " " בין לזרע " לאכול "

בכ"ר כרש"ס, אך הוא יכול להוסיף 'בין לזרע' מדעתו מצה"ע.

ג. קטעים בפירוש רש"ס המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפניו

1. ט ע"ב: 'משירו מריות. כן מצאתי בספרים, ולא ידעתי מהו'. מסתבר שרש"ס עיין כאן בכמה עדויות נוסח שמא ימצא נוסח חלופי שיוכל לפתור את בעייתו הפרשנית.

2. לח ע"א: 'ואי הוי גרסינן "ניחא קוצין תשע ואוכלין אחת, אוכלין תשע וקוצין אחת?" הוה ניחא, אלא שבכל הספרים אינו כתוב כן'.

מפשט לשונו משמע שהוא חיפש כאן בכל עדויות הנוסח שלפניו, שמא ימצא באחת מהן 'ניחא קוצין תשע ואוכלין אחת וכו'.

3. מג ע"א: 'ומפ' עד כדי שיכול לתרום מן המובקר, כן מצאתי בספרים (=ד"ו נ ע"ג), ומצאתי נוסחא דגריס שיכול לתרום מן המחובר.'

'מצאתי נוסחא דגריס שיכול לתרום מן המחובר' - ספק עדות נוסח חלופית לירושלמי מעשרות (וכן הוא כאן בגוף כ"י ליידין), ספק מכוון לירושלמי ביכורים סה ע"ג: 'עד היכן? עד כדי שהוא יכול לתרום מן המובחר', ורש"ס תיקן מ'מובחר' ל'מחובר'.⁹³

4. נה ע"א: 'אור טובל מלח טובלת, מקח טובל וכו', כן כתוב בכל הספרים, וקשה דמאי קמ"ל סתמא דתלמודא הכא, כולהי תננהי...'

⁹³ וראה בהרחבה תוספתא כפשוטה עמ' 688 - 689.

א. קטעים שמהם מוכח בעליל שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י

לא מצאתי קטעים כאלה במסכת מעשר שני.

ב. קטעים שיש לגביהם סבירות מסוימת להניח כי נוסחם אצל רש"ס משקף נוסח
כתב יד

1. ד"ו נב ע"ג 51: ... אינה מקודשת
רש"ס ח ע"ב : ... " " א"ר אלעזר דברי הכל ור' יוחנן אמר
במהלוקת

כפיה"נ השלמה עפ"י ירושלמי קידושין סב סע"ד.

2. ד"ו נב ע"ד 2 - 3: הכל מודין שאין מחללין אותו על המעות הנתונות
רש"ס ט ע"ב : " מודים " " " " " " " " " " " " " " " "

ד"ו: ----- לאולייר

רש"ס: בסימן "

נוסח רש"ס, שמא עפ"י כ"י שלפניו (בכ"ר: 'סימן לאולייר'), שמא תיקון
מדעתו עפ"י תוספ' פ"א הי"ד: 'אבל פרוטות קטנות הניתנות סימן במרחץ...'

3. ד"ו נב ע"ד 25: פטוליא של תמרים
רש"ס יב ע"ב : ופטוליא של גרוגרות

נוסח רש"ס שמא עפ"י כ"י, ושמא תיקון מדעתו עפ"י הערוך ערך פטיליא. 94

4. ד"ו שם 21 - 22: אמר רבי יודן
רש"ס כ ע"ב : א"ר יוחנן כפיה"נ חילופים גרפיים, ואולי עפ"י כ"י.

5. ד"ו נג ע"ב 10 - 11: שבועה שלא אוכל ואכל ושתה חייב שתיים
רש"ס כב ע"א : "

ד"ו: חבריא אמרין אינו חייב אלא אחת, אמ' לון רבי יוסי אמרין דבתרא
רש"ס: אמרין חבריא קומי ר' יוסי אמור דבתרה

כפיה"נ הגהת רש"ס עפ"י ירוש' יומא מה ע"א, ובפירושו כתב 'ה"ג ...'

6. ד"ו נג ע"ג 29 : והן נוטי נוטומי.
רש"ס לא ע"ב - לב ע"א: "
ר' יוסי היא דתניא כרשינני תרומה ב"ש או' שורין בטהרה ושפין
ומאכילין בטומאה, וב"ה או' שורין ושפין בטהרה ומאכילין בטומאה,
דברי ר' יתודה; ר"מ או', ב"ש או' שורין ושפין בטהרה ומאכילין
בטומאה, וב"ה או' כל מעשיהן בטומאה, אייל ר' יוסי זו משנת ר' עקיבא
לפי' היה אומר ינתנו לכל כהן וחכמים לא הודו לו.

94 בעל הערוך גורס בירושלמי שבת 'פטוליא של גרוגרות', אך לפנינו בד"ו
שם י ע"ג כבד"ו כאן.

תוספת זו שבנוסח רש"י כלולה רק ברש"י כ"י לונדון. אכן, לקטע הנוסף בנוסח רש"י יש אופי של קטע תלמודי ('מתני' ר' יוסי היא ...'); אעפ"כ, הסבירות שנוסח רש"י כאן משקף נוסח כ"י, נמוכה מאד. הקטע הנוסף הוא ככל הנראה תוספת מלאכותית של רש"י עצמו, עפ"י תוספתא מע"ש, פרק ב הל' א. 95

7. ד"ו נד ע"א 21: ודרבי נחמיה היא -----
רש"י מנ ע"ב : ודר' " " דתני לקח מן הנחתום ... ר' יהודה

ד"ו : ----- מה נן קיימין
רש"י: ור' נחמיה אוסדין וחכמים מתירין במה אנן "

כפיה"נ השלמה של רש"י מירושלמי שביעית לח ע"א.

8. ד"ו נד ע"ב 36 - 37: וטמא שנכנס לשם פטור
רש"י נא ע"ב : " " " " והתני בנויה בחול

ד"ו : -----
רש"י: ופתוחה לקודש תוכה קודש וגגה חול, אוכלין בה קדשי קדשים

ד"ו : ----- תיפטר כהדא ...
רש"י: ושוחטין בה קדשים קלים וחיביבין עליה משום טומאה " " ...

לקטע הנוסף בנוסח רש"י יש אופי של קטע תלמודי ('והתני ...' - לשון קושיא מברייטא ...); אעפ"כ, הסבירות שנוסח רש"י כאן משקף נוסח כ"י נמוכה מאד. הקטע הנוסף הוא ככל הנראה תוספת מלאכותית של רש"י עצמו. לגבי הברייטא: 'לשכה שהיא בנוייה בשיווי חומת העזרה', שהובאה קודם לכן, פירש רש"י: 'והתני - בניחותא', אך 'תיפטר' שבהמשך מוכיח כי יש כאן תשובה לשאלה, ולכן הבין שצריך להביא כאן ברייתא אשר ממנה יש לכאורה קושיא שיש לפותרה, וע"כ שיבץ כאן מדעתו את הברייטא מתוספתא מע"ש, פרק ב הל' יד. על כל פנים, סבירות מסוימת שנוסח רש"י כאן משקף נוסח כ"י, בכל זאת קיימת.

95 הקטע מובא ב"גמרא" של רש"י לעדויות פ"א מ"ח (ראה מלאכת שלמה שם). נראה כי לאחר העריכת ה"גמרא" לעדויות מצא רש"י לנכון לכלול את הדברים גם בגמרא הירושלמית למע"ש, המוסבת על פ"ב מ"ד, הדנה ב'כרשיני תרומה'. זה מסביר מדוע הקטע מופיע רק בכ"י לונדון. כנראה שבשעת עריכת הנוסח למע"ש בכ"י מוסקבה, רש"י עדיין לא ערך את ה"גמרא" לעדויות, אך עריכת כ"י לונדון נעשתה כפיה"נ אחרי עריכת ה"גמרא" לעדויות, ואז מצא רש"י לנכון להרחיב את היריעה גם בירושלמי מע"ש, ולהוסיף כאן קטע מן ה"גמרא" שלו לעדויות. וראה בביאור רש"י למשנה ל ע"א ד"ה כל מעשיהן בטומאה: 'מפ' בתוספתא ומייתי לה בגמרא ...' ורש"י מביא בהמשך הדברים את הקטע שלפנינו. אך אין בנוסח דברים זה 'ומייתי לה בגמרא' (המובא רק בכ"י לונדון), כדי להוכיח שזה קטע ירושלמי אותנטי שהיה לפני רש"י, שכן גם אם נניח שרש"י עצמו הוסיף קטע זה בגמרתו, שוב אפשר לומר 'ומייתי לה בגמרא'. על כל פנים, סבירות מסוימת שנוסח רש"י כאן משקף נוסח כ"י בכל זאת קיימת, וע"כ הבאתי את הדברים.

9. ד"ו נד ע"ג 5 - 6 : ותני כן ואם בבחמה הטמאה ופדה בערכך
רש"ס נו ע"ב-נז ע"א: " " " כל בהמה טמאה לרבות את המתה ... הרי
אנו לומדים אותה מבהמה טמאה ...

רש"ס הרחיב, כפיה"נ מדעתו, את המובאה מתורת כהנים.

10. ד"ו נה ע"ב 50: ההוא הוה בנציא בחבטיא
רש"ס פא ע"ב : " " " " ואת "

נוסח רש"ס ספק עפ"י כ"י (=כ"ר וגוף כ"י ליידין), ספק תיקון מדעתו
עפ"י העניין, וראה מלסה"א עמ' 474 הע' 18.

11. ד"ו נו ע"א 7: -----
רש"ס פז ע"א : א"ר יוחנן מה טעם, כדי לעטר שוקי ירושלים בפירות " ...
אמר ...

סביר מאוד להניח כי רש"ס שיבץ את דברי ר' יוחנן המובאים בבבלי ביצה ה
ע"א בנוסח הירושלמי שלו וכי לא מדובר כאן בנוסח ירושלמי אותנטי; 96
אכן, בהמשך הדברים בביאורו כתב: 'והיינו טעמא נמי דאמרינן במסכת ביצה
והבא כדי לעטר', אך גם מילה זו 'והבא', אין בה כדי להוכיח שכך היה
לפניו, - סוגיתנו חסרה בכ"י מוסקבה.

12. ד"ו נו ע"א 40; רש"ס פט ע"ב

ד"ו: כיני מתנית
רש"ס: " מתני' (ס"א אין לנכרי כ"ר בסוריא כל עיקר) " ----
אין לנכרי

ד"ו: כרם רבעי ----- כל עיקר
רש"ס: בסוריא " " "

'ס"א - כל עיקר', ביה"ש בכ"י לונדון (הרב דינקלס לא העתיק זאת
במהדורתו). ספק אם הביטוי 'ס"א' כאן מורה על ספרי ירושלמי אחרים;
ייתכן שמדובר בהצעת נוסח של רש"ס עצמו, ראה משי"כ בביאורו.

13. ד"ו נו ע"ב 1: ...לבעלין -----
רש"ס צא ע"ב : ...לבעלים ר' עקיבה אומר לא דברה תורה אלא כנגד יצה"ר...

ד"ו : ----- רבי זעירא
רש"ס: לכך אמר להוסיף לכם תבואתו. ר' " "

כפיה"נ שיבוץ של רש"ס מתו"כ.

14. ד"ו נו ע"ב 16: ... בשעריך -----
רש"ס צד ע"ב : ... " וכתוב כי תכלה לעשר את כל מעשר תבואתך

ד"ו : ----- יכול פעם ...
רש"ס: בשנה השלישית שנת המעשר ותני' מה ת"ל " " ...

96 ויש להעיר שבביאורו בתחילת הסוגיא לא כתב רש"ס דבר לעצם דברי ר' יוחנן.
לנוכח זאת נראה כי שיבוץ דברי ר' יוחנן כאן הוא שיבוץ מאוחר של רש"ס.

תוספת הפסוק אינה הכרחית, אך ראה מש"כ בפירושו (צד ע"ב): 'כלומר תרי קראי למה ליי'.

15. ד"ו נו ע"ב 24: אי כשתכלה לעשר את כל הפירות יכול אפילו בחנוכה רש"ס צה ע"א : ----- " " " " " "

רש"ס = כ"י ליידן וכ"י רומי ('אי ... הפירות' גיליון בכ"י ליידן); היעדר המשפט אצל רש"ס יכול לכאורה להצביע על שימוש בכ"י, שהרי הכללתו בטכסט לא צריכה להפריע לו, אך שמא נוסחו כאן הוא עפ"י הספרי, שם המשפט אינו מובא.

16. ד"ו נו ע"ב 31: שאינו מעכב ודאי ברביעית אלא בחמישית רש"ס צה ע"ב : " " " " " " וידוי בשלישית אלא ברביעית

נוסח רש"ס ספק עפ"י כ"י (=כ"י רומי), ספק כיוון מדעתו לנוסח כתי"י. 97

17. ד"ו נו ע"ד 40: דתלת איגדן הוה יהב מדידיה רש"ס קח ע"א : " " " " " " איגרן " " " "

נוסח רש"ס שמא עפ"י כ"י (בכ"י רומי - אוגרן), שמא הגיה מדעתו, וכן הגיה בפ"מ.

ג. קטעים בפירוש רש"ס המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפניו

1. נח ע"ב (בפירוש למשנה): 'ה"ג, ואם רצה להחמיר על עצמו זכו' וכן הוא בספר ישן, ול"ג אבל אם רצה ...'.

אולי ספר ירושלמי ישן שכלל גם את נוסח המשניות.

2. עה ע"א: 'ומתוך כך כתבו הספרים למעלה, דברי רבי'.

3. פח ע"א (בפירוש למשנה): 'והעניינים פודין לעצמן. אית ספר דגריס ליה, (= נוסח המשנה בד"ו נה ע"ג) ואית דלא גריס ליה, והרשב"א לא גריס ליה, ובגמ' אפרש זה בסי"ד. 98

'ואית דלא גריס ליה' - שמא נוסח משניות, 99 שמא כ"י ירושלמי שהכיל גם משניות, ושמא כוונתו לרשב"א אותו הוא מזכיר מיד.

ה ל ה

א. קטעים שמהם מוכח בעליל שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י

לא מצאתי קטעים כאלה במסכת חלה.

97 באשר לנוסח כ"י ליידן ראה מלסה"א עמ' 477 הע' 18.
98 בפירוש בגמ' כתב: 'ומדאקשי ליה ר' זירא מדיוקא דמתני' ולא מקשי ליה בפשיטותא דקתני והעניינים פודים לעצמן, משמע דלא גרסינן לה במתני'.'
99 אך בכל עדה"נ של המשנה ישנו - ראה 'משנה זרעים' עמ' ש.

ב. קטעים שיש לגביהם סבירות מסוימת להניח כי נוסחם אצל רש"ט משקף נוסח
כתב יד

1. ד"ו נז ע"ב 4 - 5: עירב ארבעת קבין בפני עצמן וחימצן
רש"ט ו ע"א : עירס " רובעין " " "
- בכ"י רומי: עירס ארבעת קבין בפני עצמן ועירבו. בפירושו כאן כתב בעל
'שדה יהושע': 'ה"ג ונוסחת הספרים משובשת ...', אך רש"ט עצמו בפירושו
כאן לא העיר דבר על הנוסח (ראה: 'מפרי הארץ' <ניסן תשמ"ד>, עמ' טז).
2. ד"ו נז ע"ב 32: חוץ מן החטי'
רש"ט ח ע"א : " " " תמן את אמר אין מצטרפין וכא את אמר
מצטרפין כלן
התוספת ברש"ט גיליון ברש"ט כ"י מוסקבה. שמא עפ"י כ"י?
3. ד"ו נז ע"ג 17: איפסק ברובה ודמך
רש"ט יג ע"ב : " כרוכה "
- נוסח רש"ט כפיה"נ מדעתו (ראה פירושו, 'מפרי הארץ' ניסן תשמ"ד,
עמ' כח), ושמא עפ"י כ"י.
4. ד"ו נז ע"ד 34: ... חליטין דמיי -----
רש"ט כד ע"א : ... " " . תניא מלחם הארץ ולא כל לחם פרט
----- : ד"ו
רש"ט: לסופגנין ודובשנין ואסקריטין וחלת המסורת
רש"ט שילב כאן, כפיה"נ מדעתו, ברייתא מספרי זוטא (לפנינו: ספרי זוטא
עמ' 283). ר"ש וריבמ"ץ הזכירו כאן בפירושיהם למשנה את הספרי זוטא.
5. ד"ו נז ע"ד 37 - 40: ואין אדם יוצא בה ידי חובתו בפסח. ר' יוסי
רש"ט כד ע"ב : " " " " " " " " וכו'

- ד"ו : אמר תרתיי ר' יוחנן אמר ... ואין אדם יוצא בה ידי חובתו בפסח
רש"ט: -----
ראה אהצו"י עמ' 108 המשלים את נוסח ד"ו עפ"י כ"י (ע"ש עמ' 106),
ורש"ט שהתקשה בנוסח ד"ו שלפניו השמיט כפיה"נ במכוון.
6. ד"ו נח ע"א 28: והן שגדלו שבלים
רש"ט ל ע"ב : והוא שגררו ראשי שבלין
כפיה"נ עפ"י ירושלמי מעשרות נב ע"א 17.
7. ד"ו נח ע"א 53 - 54: ר' יצחק בידו אתי מיסב לידוי
רש"ט לד ע"א : " " " כד " " " פיתוי בידוי
שמא מדעתו (ראה אהצו"י עמ' 118) שמא עפ"י כ"י.

8. ד"ו נח ע"ב 26-27: שמה אתם חייבין אין אתם חייבין חוץ...
רש"ס לה ע"א : " " " " בין בפירות הארץ בין בפירות חוצה...

כפיה"נ תיקון מדעתו ע"מ שיתאים למשנתנו ובהתאמה לאמור לקמן 30 - 31.

9. ד"ו נח ע"ג 63; רש"ס מה ע"ב - מו ע"ב

... סברין מימר שהוא פטור ... והיא חייבת. נ מתני'. חמשת רבעים ועוד
חייבין בחלה ... גמ'. תמן תנינן שמאי אומר מקב לחלה ... פחות מכאן
מקולקל הוא.]

רש"ס שיבץ '... והיא חייבת', קטע שלם (תמן תנינן ... מקולקל הוא').
הקטע כולל את משנת עדויות פ"א מ"ב (=חלה פ"ב מ"ו) ואת ה"גמרא" שרש"ס
חיבר למשנה זו, קטע מה"גמרא" שחיבר למסכת כולה.¹⁰⁰

10. ד"ו נח ע"ד 26: שתי קורות לבור אחד
רש"ס מט ע"ב : " " " " ניחא קורה אחת לשתי בורות אלא

ד"ו : מכיון שנטמא מקצתו ...
רש"ס: שני קורות לבור אחד לא " " " ...

אולי עפ"י כ"י (כך בכ"י רומי) ואולי השלמה מדעתו.

11. (בנוסח המשנה):

ד"ו נח ע"ד 41: כיון שהיא ... מגבהת חלתה ובלבד שיהא שם חמשת ...
רש"ס נ ע"ב : " " " " ... " " " " " " " " " " " " " " " "

ובפירושו: 'ה"ג, ... ובלבד שלא יהא שם חמשת רבעים קמח, וכן היא הגרסה
בספרים ישנים'. ספק אם הכוונה רק לכתבי יד ישנים של המשנה, או שמא
לכ"י ירושלמי שכלל גם את נוסח המשניות.¹⁰¹

12. ד"ו נח ע"ד 48: ... בטהרה
רש"ס נח ע"א : " ... " ותנני עלה וחלתה תלויה באיזה ספק אמרו בספק
חלה
כפיה"נ תוספת מדעתו עפ"י תוספתא חלה פ"א ה' יא.

13. ד"ו נח ע"א 26: ויעלה באחד ומאה
רש"ס נח ע"א : יעלה באחד ומאה הדא אמרה [אין] הלכה כר' אלעזר בן ערך

100. קטע מה"גמרא" לעדויות מובא הן בכ"י מוסקבה של מסכת חלה והן בכ"י
לונדון, דבר המוכיח שרש"ס עסק בביאור מסכת חלה ובעריכת נוסחה לאחר
חיבור ה"גמרא" לעדויות. השווה למשי"כ לעיל מעשר שני ב. 6 ובהערה 95
ולמשי"כ בעבודה זו לעיל, סוף פרק שני.

101. ראה לעיל הע' 87. גם אם נניח שכוונתו לכ"י ירושלמי, שמא הוא מתייחס
לר"ש שכתב בפירושו למשנה: 'ובמשנה דייקנית גרסינן ובלבד שלא יהא ...
והכי איתא בהדיא בירושלמי: "למה לי ובלבד שלא יהא"', כך שבכל מקרה
אין ראייה שרש"ס מתייחס לספרים ישנים המצויים לפניו.

כפיה"ג תוספת מרש"ס עצמו (ליתא בכ"ר). המילה 'אין' מובאת בכ"י מוסקבה ונמחקה - כפיה"ג בטעות בהעברת קולמוס. בכ"י לונדון - ללא 'אין' אך הרב דינקלס הוסיף 'אין' עפ"י מה שיוצא מפירוש רש"ס.

14. ד"ו נט ע"ב 47: לית הדא דר' זעירה תתובה על ר' בון בר חייה -----
רש"ס סג ע"א: " " " " " " " " " " ולית הדא

----- ד"ו :
רש"ס: דר' בון בר חייה תתובה על ר' זעירא, לית הדא דר' זעירא תתובה

ד"ו : -----, מה ...
רש"ס: על ר' בון בר חייה, מה ...

נוסח רש"ס 'נוסח ירושלמי טוב', ספק עפ"י כ"י (ליתא בכ"ר), ספק שיחזור מדעתו.

ג. קטעים בפירוש רש"ס המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפניו

1. נא ע"א: 'כתב הרשב"א ז"ל ואני תמה למה הוצרך לטענה זו ... ע"כ, ותמהני עליו, דמה צריך לטעמים, דהא בגמ' מקשי דלית שמעת מינה כלום, כלומר ... , ואחר ראיתי בחלק ב של שער שני שהיה חסר בספרו (=של הרשב"א) הקושיא הזו, אבל היא כתובה בכל הספרים שלנו ...'.

ע ר ל ה

א. קטעים שמהם מוכח בעליל שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י

לא מצאתי קטעים כאלה במסכת ערלה

ב. קטעים בנוסח רש"ס שיש לגביהם סבירות מסוימת להניח כי נוסחו משקף נוסח כ"י.

1. ד"ו סא ע"א 33: ... שנים. -----
רש"ס טו ע"א : ... " . א"ר יוסי מן מלתיה חזר ביה דא"ר יוחנן בש"ר ינאי

ד"ו : -----
רש"ס: ינאי, מכיון שיש בו כמחט של מיתוי דבר ברי שיש לו ג' שנים, וחזקיה

דבר ברור שרש"ס העביר כאן את הדברים שבד"ו שורות 35 - 36 לתוך שורה 33, ושינת מ'אמר ר' יונה ל'אמר ר' יוסי', שהרי ר' יונה כבר הוזכר קודם לכן בשורה 31. ככל הנראה מצד הפירוש העניין מתפרש יפה עפ"י סדר הדברים ברש"ס, אך ספק אם רש"ס הסתמך כאן על כ"י, או שמא תיקן מדעתו.

2. ד"ו סא ע"א 39: ואנא חמידין מרויתא דתאינה אתיא בפירי
רש"ס טו ע"ב : ואנן חמיין הדא מורבייתא דתאנה אתייהא בפורייהא

בפירושו כתב רש"ס: ילדה של תאנה משנוטעין אותה ומיד בפורים ניכר

שקלטה; הפירוש נראה דחוק. 102 אעפ"י שפירוש רש"י נראה דחוק, מסופק אני אם גרסתו 'בפורי' היא פרי הגהתו או שמא זה נוסח ירושלמי אותנטי שמצא בכ"י. 103

3. ד"ו טא ע"ד 53 - 54: ... אוכלי קודש באוכלי תרומה רש"י לד ע"א - ע"ב: ... " קדש באוכלי " אוכלי קדש באוכלי קדש

ד"ו: משקה תרומה ...
רש"י: משקה תרומה במשקה תרומה " " ...

לפנינו מובאה מתו"כ לאמור. הנוסח כפי שהוא ברש"י ליתא בתו"כ וגם ליתא בראב"ד ובר"ש משאנך על תו"כ. נראה כי רש"י הוסיף מדעתו על דרך פירוש הראב"ד שם.

4. ד"ו טב ע"ב 9 - 10: כל שההדיוט טועמו ואומר קדרה זאת אינה חסרה רש"י מה ע"א : " " " " " " " " 104

ד"ו: ונפל ----- זו היא נותן טעם לשבח רש"י: " איסור לתוכה זו היא " " " " ואסורה, קדרה זו חסרה

ד"ו: מותר, ואפילו אמר ...
רש"י: מלח חסרה תבלין זו היא נותן טעם לפגם ומותרת, ואפי' אמ' ...

נוסח רש"י ספק עפ"י כ"י, ספק מוגה מדעתו - וראה פ"מ.

5. ד"ו סג ע"ב 55 - 58: ר' יוחנן פתר מתנייתא ... בכלאי הכרם הא בכלאי זרעים

כל המובאה אינה כלולה ברש"י, ע ע"א; כפיה"נ יש כאן השמטה מכוונת; רש"י גרס מיד בסיום הבאת הברייתא 'לר' יוחנן נחאי ומאחר שכך אין בכלל צורך בקטע 'ר' יוחנן פתר מתנייתא ...'. אכן יש להעיר כי הקטע חסר גם בכ"ר. עובדה זאת מעלה אפשרות לשקול שמא היעדר הקטע ברש"י אף הוא משקף נוסח כ"י.

ג. קטעים בפירוש רש"י המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפנינו

1. לב ע"ב: 'ר' שמעון וכו'. מדברי ר' שמעון משמע דבצ"ט דהתירא סגי, וה"ג בספרים עולה במאה, דהיינו צ"ט דהתירא וחד דאיסורא, וחשיעור לבטל שיתיה שם הוא צ"ט.

102 וראה פ"מ שפירש מבלי להגיה, ואף פירושו דחוק. וראה עוד יהודה פליקס, מסכת שביעית, ח"א עמ' 81.

103 כך או כך, להערכתך אפשר לאמץ את נוסח רש"י כאן מבלי לאמץ את פירושו. פורי'א היינו אפריון (פס"ר מג: 'הושיבה עמרם באפריון'), והכוונה היא לשאול: הרי רואים ענף של תאנה באה באפריון וא"כ אין הגידול איטי כל כך, ועל כך באה התשובה 'כד טריפן לעבייה' (עפ"י שביעית לג ע"ג) - כאשר התאנה מתפתחת לעבייה, הרי כי אז משתמשים בענפיה לאפריון, אך התאנה מניבה פרי רק בשנה השנית (וראה: י' פליקס, מסכת שביעית, שם).

104 במהדורת דינקלס הודפס בטעות 'קדרה זאת חסרה', וצ"ל 'קדרה זאת אינה חסרה' כפי שמובא בכתבי היד.

ב. קטעים בנוסח רש"ס שיש לגביהם סבירות מסוימת להניח כי נוסחו משקף נוסח כ"י. 106א

רשמנו 14 קטעים כאלה בנוסח רש"ס לברכות, 11 קטעים בנוסחו לפאה, 17 קטעים בנוסחו לדמאי, 7 קטעים בנוסחו לכלאים, 19 קטעים בנוסחו לשביעית, 8 קטעים בנוסחו לתרומות, 6 קטעים בנוסחו למעשרות, 17 קטעים בנוסחו למעשר שני, 14 קטעים בנוסחו לחלה, 5 קטעים בערלה ו-11 קטעים בביכורים. סך הכול - 129 קטעים. 106א

ג. קטעים בפירוש רש"ס המצביעים בסבירות זו או אחרת על עיון בכ"י שלפניו

רשמנו 3 קטעים כאלה בנוסח רש"ס לברכות, 3 קטעים בנוסחו לפאה, 8 קטעים בנוסחו לדמאי, 9 קטעים בנוסחו לכלאים, 7 קטעים בנוסחו לשביעית, 5 קטעים בנוסחו לתרומות, 4 קטעים בנוסחו למעשרות, 3 קטעים בנוסחו למעשר שני, קטע אחד בנוסחו לחלה, 3 קטעים בערלה ו-0 קטעים בביכורים. סך הכול - 46 קטעים.

העובדה כי מספר שינויי הנוסח המבוססים על כ"י הוא קטן, תמוהה לכאורה, שכן לנוכח העובדה, שהיה בהישג ידו של רש"ס 'ספר מדויק' של הירושלמי, ניתן היה לצפות לשינויים רבים.

ונראה לבאר את העניין עפ"י מה שהערכת לעיל סוף הפרק השני כי כתב יד הירושלמי (ה'ספר המדויק') היה בהישג ידו של רש"ס רק לאחר סיום כתיבת המהדורה הראשונה של פירושו. להערכה זו עובדת מיעוט הקטעים שנוסחם משקף נוסח כ"י, מוסברת. בשעת הכתיבה הראשונה לא היה לפני רש"ס אלא נוסח ד"ו. משהגיע לידו ה'ספר המדויק' לא מצא רש"ס לנחוץ להשוות באופן שיטתי בין נוסחו הוא לירושלמי זרעים, לבין הנוסח שבספר המדויק, אלא הוא הסתפק בבדיקת הנוסח במקומות ספורים שנשארו מוקשים לאחר השלב הראשון של עבודתו. רק במקומות שמצא ב'ספר המדויק' ממצאים שיש בהם כדי לפתור קשיים, הכניס רש"ס את השינויים והתוספות המתאימים, בנוסחו ובפירושו.

106א יש לקחת בחשבון שבמדור השני כללתי את כל הקטעים שמצאתי שיש לגביהם סבירות מסוימת שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י; למותר לומר, כי יש סבירות, יותר ממסוימת, שנוסחם של חלק מהקטעים שהובאו אינו משקף נוסח כ"י. אותם דברים נכונים גם לגבי קטעי פירוש רש"ס שהובאו במדור השלישי.

נספח: מו באות מהירו שלמי בפירו שרש"ס

רש"ס משלב בביאורו לא מעט מובאות מן הירושלמי. ערכתי בדיקה מדוקדקת של מובאות אלה ומן הבדיקה עולות המסקנות הבאות:

1. בדרך כלל תואם נוסח מובאות רש"ס ממסכתות שמחוץ לסדר זרעים ושקלים את נוסח ד"ו; במובאות בודדות ניתן להבחין בנוסח השונה מנוסח ד"ו. ברוב המובאות שקיים בהם שוני כזה, נראה כי השוני הוא פרי הגהת רש"ס עצמו, או פרי שימוש בנוסחאות ראשונים, וספק אם הנוסח השונה משקף נוסח כ"י.
2. באשר למובאות מירושלמי ממסכתות סדר זרעים ומסכת שקלים אין אחידות. לעתים נוסח המובאה בפירוש, תואם את נוסחו הוא לאותה מסכת, ולעתים נוסח המובאה תואם דווקא את נוסח ד"ו ושונה מנוסחו הוא. לא מן הנמנע שהדבר נובע מכך שרש"ס ההדיר את נוסח הירושלמי פעמיים: פעם ההדרה כללית של כל סדר זרעים, ופעם ההדרה מפורטת, בסיום כתיבת הפירוש לכל מסכת.¹⁰⁷ הגהות שנעשו כבר בהדרה הראשונה, באו לידי ביטוי בנוסח המובאות בפירושו, ואילו הגהות מאוחרות יותר לא באו לידי ביטוי בנוסח המובאות בפירושו.

להלן רשימת המובאות: 108

א. מובאות בפירוש רש"ס מירושלמי לסדרים מועד, נשים ונזיקין

1. בפירוש לברכות קפז ע"ב, מובאה מירושלמי חגיגה. = ד"ו עח ע"ד.
 2. " לפאה ד ע"ב, התייחסות לירושלמי חגיגה. ד"ו עו ע"א.
 3. " " ה ע"ב, מובאה מירושלמי חגיגה. = ד"ו עו ע"ב.
 4. " " יג ע"א, " " סנהדרין. = ד"ו כט ע"א, בשינויים חסרי משמעות, כפיה"נ פרי הגהת רש"ס עצמו.
 5. בפירוש לפאה נד ע"ב כתב: 'ה"ג אדם זוכה לחברו במציאה בתוך ארבע אמות, ובב"מ בפרק קמא בירושלמי ל"ג התם לחברו'. (אכו כד בד"ו ז ע"ד.)
 6. בפירוש לפאה נה ע"א מובאה מירושלמי גיטין. = ד"ו מט ע"ג.
 7. " " צד ע"ב מובאה מירושלמי גיטין. נוסח המובאה שונה מהנוסח לפנינו בד"ו מז ע"ג. להלן רישום משווה:
- רש"ס: הדא דתימא בהן כרכרתיה, אבל ליקט בידו זכתה לו ידו
 ד"ו: " דאת אמר בדארעא, " הלוקח ביד " " "

107 לא במקביל לכתיבת הפירוש, שהרי מצאנו הרבה פעמים שנוסח 'דיבורי המתחיל' בפירושו, תואמים את נוסח ד"ו, ושונים מנוסחו הוא.

108 בכלל זה גם התייחסויות לירושלמי במסכתות אחרות, ללא ציטוט מדויק.

- נוסח הראב"ד לקטע שלנו: '... בהן ברברתי, 109 אבל ליקט ביד זכתה לו ידו'. (השגת הראב"ד להלכות מתנות עניים א יב)
נראה שרש"ס הגיה את נוסח הירושלמי עפ"י הראב"ד, ותיקן 'ברברתי' ל'כרכרתי'. וראה עוד תוספתא כפשוטה לגיטין עמ' 849.
8. בפירוש לדמאי יג ע"ב מובאה מירושלמי גיטין פרק השולח. =ד"ו גיטין מה ע"ג בשינויים קלים.
9. בפירוש לדמאי מה ע"ב כתב: 'ה"ג ר' חנינא בעא קומי ר' מני מה כפירותיו ממש, והכי איתא נמי בפ' אין מעמידין ירושלמי'. לפנינו בד"ו ע"ז מא ע"ב: 'ר' חנניה'.
10. בפירוש לכלאים כח ע"ב מובאה מירושלמי ב"ב. =ד"ו טו ע"א בשינויים קלים.
11. " " " עז ע"א " " עירובין. =ד"ו יט ע"ג.
12. " " " קלה ע"א התייחסות לסוגייה בירושלמי שבת. ד"ו ט ע"ג.
13. " " " קלה ע"ב כתב: '...כגון המבריך והמרכיב והעושה בתים וכל אותן השנויין בפ' כלל גדול בירושלמי דהו תולדות לזרע...'. =ד"ו שבת י ע"א. 110
14. בפירוש לכלאים קלו ע"ב כתב: '...ובספרים מוחלפת השיטה וה"ג מ"ד שש שנים תזרע שדך... מסייעא לר' יוחנן, ומ"ד שדך לא תזרע מסייעא לר' אלעזר, ובשבת פרק כלל גדול נמי הכי גרסינן לה'. =ד"ו שבת ט ע"ד.
15. בפירוש לכלאים קלו ע"ב כתב: '...כל תולדות זרע השנויין בפרק כלל גדול בירושלמי'. ראה לעיל מס' 13.
16. בפירוש לכלאים קנג ע"א כתב: 'ואחר ראיתי דבירושלמי דבמה אשה שפירשו רעלות כלינראה'. בד"ו שבת ה ע"ב: 'והרעלות בלנדייא'.
- דברי רש"ס תואמים את המובא בערוך בשם הירושלמי; רש"ס מתייחס כנראה לערוך, ולא לנוסח כ"י ירושלמי שלפניו. בהמשך הדברים מתייחס רש"ס כאן במפורש לערוך.
17. בפירוש לשביעית יא ע"א כתב: 'ה"ג מיסוד נביאים היא ול"ג הראשונים, והכי איתא נמי בפ' לולב וערבה ירושלמי'. =ד"ו סוכה נד ע"ב.
18. בפירוש לשביעית טז ע"א התייחסות לירושלמי שבת. ד"ו שבת ט ע"ד.
19. בפירוש לשביעית יח ע"א מובאה ארוכה מירושלמי שבת. השוואה בין נוסח המובאה, לנוסח ירושלמי שבת ד"ו ט ע"ד מעלה שיש כמה הבדלי נוסח חשובים.

109 כך במהדורת הרמב"ם קושטא רס"ט, ובמהדורות הנדפסות תוקן ל'בדארעא' עפ"י נוסח ד"ו.

110 ראה להלן מס' 19.

לחלן הממצאים:

רש"ס: '... כולחו תולדות נוטע חווין, והכי איתא התם: כל דבר שחוא להניית

רש"ס: קרקע חייב משום חורש ----- המדייר... ובאגמים ...
 ד"ו: " " " " החופר החורץ הנועץ " " " " ובאג'
 תמרים ...

רש"ס: דבר שהוא מבחיל את הפרי חייב משום נוטע. 111 המבריך ...
 ד"ו: " " " " הפירי " " " " זורע. הנוטע " " "

רש"ס: המפסל המייבל 112 ... המתלע המזהם הכורך 113 הקוטם הסך והמשקה
 ד"ו: " המזהם " ... " ----- " " " "

רש"ס: הסך 114 וכל דבר הוא להבחיל את הפרי חייב משום נוטע.
 ד"ו: --- " " " " שהוא " " " " הפירי " " " זורע.

כל המובאה מירושלמי כאן, היא מובאה מאוחרת שנוספה בכ"י הספרייה הבריטית, בתחתית עמ' 16, של כתב היד. נוסחה הראשון של המובאה לפני התיקונים תואם את נוסח ד"ו. הנוסח המתוקן המפורט לעיל הוא כפית"נ עפ"י כתב יד שהגיע אל רש"ס בשלב מאוחר. 115

20. בפירוש לשביעית כב ע"ב כתב: 'ועוד דבירושלמי דשבת פ' כלל גדול מני לטז 116 תולדות כולחו משום נוטע'.
 רש"ס מתייחס כאן לקטע משבת שהבאתיו בציון הקודם ועפ"י גרסתו המתוקנת: 'חייב משום נוטע'.

21. בפירוש לשביעית כד ע"ב כתב: 'כך כתוב בספרים והכי איתא נמי בפ"ק דר"ה בירושלמי'.
 = ד"ו ר"ה נז ע"א.

22. בפירוש לשביעית לה ע"א כתב: 'כמו שפי' החיא דגרסנן בפ"ק דר"ה ... בגוי'.
 = ד"ו שם.

23. בפירוש לשביעית נא ע"ב, התייחסות לירושלמי מו"ק פ"ק.
 ד"ו מו"ק פ ע"ג.

24. בפירוש לשביעית סא ע"א, התייחסות לירושלמי שבת פ' כ"ג.
 ד"ו שבת י ע"א.

- 111 הסופר כתב תחילה 'נוטע. הנוטע' ושוב מחק 'הנוטע'. הדבר מצביע לכאורה שתחילה העתיק לפי תומו את נוסח ד"ו.
- 112 הסופר כתב תחילה 'המזהם' כבד"ו, ושוב מחק ותיקן בין השיטין ל'המייבל'.
- 113 'המזהם הכורך' נוסף בגיליון.
- 114 הסופר כתב תחילה 'הסך והמשקה' כבד"ו, אח"כ נוסף בין השיטין 'הסך' לאחר 'המשקה', ו'הסך' הראשון לא נמחק.
- 115 וראוי לשים לב: לעיל במובאות 13 ו-15 מביא רש"ס כי כל הפעולות המוזכרות הן תולדות של זורע כנוסח ד"ו.
- 116 במובאה המוזכרת בציון הקודם הובאו יז תולדות, וצ"ע.

25. בפירוש לשביעית פט ע"א, התייחסות לירושלמי ר"ה. ד"ו ר"ה נח ע"א.
26. בפירוש לשביעית צו ע"ב, התייחסות לירושלמי ר"ה. =ד"ו נח ע"א.
27. בפירוש לשביעית קטו ע"א, התייחסות לירושלמי שבת (ד"ו ג ע"א) ושקלים (ד"ו מז ע"א).
28. בפירוש לשביעית קטו ע"ב כתב: 'ובמסכת סנהדרין ירושלמי גרסין כשר ופסול'. =ד"ו סנהדרין כא ע"א.
29. בפירוש לשביעית קטו ע"ב כתב: 'ומצאתי בסנהדרין ירושלמי הלשון בעצמו'. =ד"ו סנהדרין כא ע"ב.
30. בפירוש לשביעית קמב ע"ב מובאה מירושלמי ביצה. =ד"ו ביצה ס ע"א.
31. בפירוש לתרומות ב ע"א מובאה מירושלמי גיטין. =ד"ו מד ע"א בשינוי חסר משמעות.
32. בפירוש לתרומות ח ע"ב התייחסות לירושלמי יבמות. ד"ו יבמות יג ע"ד.
33. בפירוש לתרומות טז ע"ב מובאה מירושלמי ע"ז. =ד"ו ע"ז מב ע"א בשינויים קלים, אשר יכולים להיות פרי הגהת רש"ס.
34. בפירוש לתרומות כא ע"ב מובאה מירושלמי שבת. =ד"ו שבת ג ע"ג בשינויים קלים.
35. בפירוש לתרומות נז ע"ב התייחסות לירושלמי שבת. ד"ו שבת שם.
36. בפירוש למעשר שני יד ע"ב כתב: 'וזתניא בסוף כלל גדול במסכת שבת דירושלמי חותל של תמרים ופטיליא של גרוגרות קורע ומתיר'. =ד"ו שבת י ע"ג וטו ע"א. 117
37. בפירוש למעשר שני נב ע"ב מובאה מירושלמי פסחים. =ד"ו כז ע"ד בשינויים קלים.
38. בפירוש למעשר שני סז ע"א כתב: 'ובפ' הזהב בירושלמי מוקמינן להני אמוראי כתנאי', - ראה ד"ו ב"מ ט ע"ד.
39. בפירוש למעשר שני סט ע"ב כתב: 'ה"ג ... והכי איתא בפ' חלון בירושלמי. =ד"ו ערובין כד ע"ג.
40. בפירוש לחלה מח ע"ב התייחסות לירושלמי פסחים. ד"ו ל ע"א.
41. בפירוש לערלה כח ע"א מובאה מירושלמי ע"ז. =ד"ו ע"ז מג ע"א.

117 בד"ו פטילייא של תמרים, ורש"ס תיקן כפיה"נ עפ"י הערוך ערך פטילייא.

42. בפירוש לביכורים נא ע"א התייחסות לירושלמי קידושין. ד"ו סא ע"ד (ע"ש וברש"ס כאן).

43. בפירוש לשקלים כא ע"א, התייחסות לירושלמי שבת וקידושין. ד"ו שבת ג ע"א וקידושין סא ע"א.

44. בפירוש לשקלים כד ע"א, התייחסות לירושלמי פסחים. ד"ו פסחים לו ע"ד.

45. בפירוש לשקלים לד ע"ב. שתי התייחסויות לירושלמי יומא. ד"ו יומא מב ע"ב.

46. בפירוש לשקלים מו ע"א כתב: 'ה"ג ... והכי איתא פ' בתרא דתענית ירושלמית. = ד"ו סח ע"ג.

47. בפירוש לשקלים מז ע"ב, מובא קטע שלם בשם ירושלמי יומא שאינו לפנינו בירושלמי יומא: ואלה דברי רש"ס:

'שער ניקנור. ביומא פרק ג מפרש למה נקרא על שמו שהביא הדלתות מאלכסנדריה של מצרים, והתם בירושלמי מפרש למה נקרא שמו שער ניקנור: פעם אחת עלה ניקנור, סרדיוט ממלכי יונים ...'.

לא נראה שכך היה לפני רש"ס עצמו בירושלמי יומא; לא מן הנמנע כי מצא את הדברים בשם ירושלמי יומא, בפירוש הראב"ד לשקלים שהיה לפניו. 118

סיכום

רוב 47 המובאות (או החתייחסויות) בפירוש רש"ס מירושלמי (או לירושלמי) ממסכתות שמחוץ לסדר זרעים, משקפות כפי הנראה את נוסח ד"ו (ראה להלן). רק מובאה אחת, מס' 19 לעיל, נוסחה המתוקן המאוחר (לא נוסחה בכתיבה הראשונה), משקף נוסח כ"י. מובאה אחרת, מס' 47 מקורה להערכתו בפירוש הראב"ד לשקלים, שהביא דברים בשם הירושלמי שאינם לפנינו בירושלמי. להערכתו ניתן לתוכיח בסבירות גבוהה את השימוש בנוסח ד"ו גם מנוסח המבואות מן הירושלמי בפירושו. במובאות מפירושו מס' 9, 17, 28, 39, ו-46 מתקן רש"ס את נוסח הירושלמי בסדר זרעים על סמך נוסח הירושלמי בסוגיות מקבילות במסכתות אחרות. בכל המובאות כותב רש"ס: 'הכי גרסינן ... ולא גרסינן ...', או בלשון דומה. בכל המקרים הנוסח אותו שולל רש"ס, תואם לנוסח ד"ו בזרעים, והנוסח המתוקן עפ"י הסוגיה הירושלמית המקבילה, תואם כמעט באופן מוחלט, את נוסח ד"ו באותו מקום. סביר איפוא להניח כי רש"ס תיקן את נוסח ד"ו בזרעים, על בסיס נוסח ד"ו בסוגיות המקבילות.

118 ראה פירוש ראב"ד לעדויות א ה: 'הא דקתני בחכמה ובמנין, מנין שנים קאמר והכי איתא בירושלמי'. הדברים אינם לפנינו בירושלמי; עכ"פ מוכח שהיו לפני הראב"ד מסורות שראה אותן כמסורות ירושלמיות, שאינן לפנינו בירושלמי. בתחילת פירושו לשביעית הביא רש"ס את המסורת 'מנין שנים קאמר' בשם הירושלמי בלי להזכיר את הראב"ד, אך ללא ספק בהסתמך על דברי הראב"ד; בהחלט יתכן שאף כאן בפירושו לשקלים, השתמש בפירוש הראב"ד לשקלים (שכלל גם פירוש לפרקנו, פרק ו בשקלים) אעפ"י שלא הזכירו.

ב. מובאות בפירוש רש"י מירושלמי סדר זרעים, ומירושלמי שקלים

48. בפירוש לפאה יז ע"א כתב: 'ותני עלה בגמי', כיצד הוא עושה, מביא מעות מן השולחני, ונותן לקוצרים ולשומרים עד שלא יקרב העומר, משקרב העומר מביא מעות מתרומת הלשכה'. =רש"י לשקלים ל ע"ב; שונה מנוסח ד"ו לשקלים מח ע"א (ליתא 'משקרב העומר').
49. בפירוש לפאה כז ע"ב בסופו מובאה מירושלמי כלאים. =רש"י לכלאים לה ע"א; שונה מנוסח ד"ו לכלאים כח ע"א.
50. בפירוש לפאה סב ע"א מובאה מירושלמי דמאי. =רש"י לדמאי עח ע"א; שונה מנוסח ד"ו לדמאי כד ע"ד.
51. בפירוש לשביעית ט ע"א מובאה מירושלמי שקלים. = רש"י לשקלים כט ע"ב - ל ע"א; שונה מנוסח ד"ו מז ע"ד.
52. בפירוש לשביעית כג ע"א מובאה מירושלמי תרומות. בין היתר מובא במובאה זו: 'אין תימר חשד' כנוסח ד"ו תרומות (מא ע"ג), ולא אין תימר מפני חשד', כנוסח רש"י לתרומות מ ע"א (כב ע"א).
53. בפירוש לשביעית לה ע"א מובאה מירושלמי כלאים, בשינויים קטנים מנוסח ד"ו לכלאים לג ע"ג, ומנוסח רש"י לכלאים קמא ע"א.

סיכום

יש חוסר אחידות בנוסח המובאות בפירוש רש"י ממסכתות סדר זרעים ומסכת שקלים שעסק בביאורן. נוסח מובאותיו ממסכת שקלים, המסכת הראשונה אשר בביאורה עסק, תואם את נוסחו הוא במסכת זו (מס' 48 ומס' 51). באשר למובאותיו ממסכתות אחרות, לעתים נוסח המובאות תואם את נוסחו הוא (מס' 49 ומס' 50); במקרה אחד (מס' 52) מצאנו כי נוסח המובאה שונה (בשינוי חסר משמעות) מנוסחו הוא, ותואם דווקא את נוסח ד"ו.

פ ר ק ש י ש י

מאפייני פירוש הרש"ס

בפרק זה מבקש אני לתאר את פירוש הרש"ס על מאפייניו השונים, בתחומים אלה:¹

- א. מקוריותו של רש"ס בפירושו
- ב. מידת העצמאות של רש"ס בפירושו ובפסקיו
- ג. שיטתו בעניין הזיקה בין התלמוד הירושלמי לתלמוד הבבלי
- ד. ביאורי רש"ס את הטרימינולוגיה של התלמוד הירושלמי
- ה. הגהות רש"ס בנוסח הירושלמי
- ו. משנתו הלשונית
- ז. השתקפות תקופתו בפירושו
- ח. רש"ס כפוסק

נספחים

- א. השפעת מפעלו הפרשני והטקסטואלי של רש"ס על פרשנות הירושלמי, ועל גיבוש נוסחו בדפוסים המאוחרים
- ב. יחסו של רש"ס לארץ ישראל, כפי שהוא משתקף בפירושו

¹ למגמתו הכללית של רש"ס בפירושו ועל הסיבות שהביאותו לא להסתפק בכתובת פירוש אלא לעסוק גם בהחדרת נוסח הירושלמי, ראה לעיל בפרק ב.

א. מקורותיו של רש"י בפירושו

מבוא

עד כמה ניתן לראות את רש"י כפרשן מקורי?
רש"י עצמו היה מודע לראשוניותו,² ועם זאת הוא מזכיר במבואו שלגבי קטעי ירושלמי אחדים, הוא "יכול ללכת" בעקבות ראשונים³ ששילבו פירושים על קטעים שונים בירושלמי, בתוך פירושיהם למשנה סדר זרעים. ראוי אפוא לבחון אם רש"י היה יכול לבנות לירושלמי פירוש שלם, על בסיס של איסוף דברי ראשונים בפירושיהם השונים. אם יתברר שהיה יכול ואכן עשה זאת, אולי נגדיר את פירושו כפירוש אקלקטי, אך אם נמצא שבדברי הראשונים כלולים רק ביאורים מעטים על הירושלמי, וכי על כתפי רש"י נותרה מלאכה רבה של פירוש, נגדיר את פירושו כפירוש מקורי.

הרש"י - פרשן מקורי

מי שלומד באופן שיטתי את פירוש הרש"י מתרשם כי הוא חיפש נקודות אחיזה בדברי ראשונים כאשר ניגש למלאכת הפירוש.⁴ הוא אכן מצא ביאורים לקטעים מן התלמוד הירושלמי, משולבים בפירושי ראשונים למשנה זרעים, (כגון: הרמב"ם בפירושו למשנה, רבינו שמשון משאנץ,⁵ הרא"ש, ר' יצחק בן מלכי צדק, ר' מאיר ן' סהולה⁶); כן מצא התייחסויות לקטעים בתלמוד הירושלמי, משולבות בביאורי ראשונים - כמו הרמב"ן והרשב"א - לתלמוד הבבלי. נקודת אחיזה מצא רש"י גם בפסקי הרמב"ם,⁷ שכן מניתוח פסקי הרמב"ם בנושאים הנידונים בתלמוד הירושלמי, ניתן ללמוד בדרך כלל, מה הייתה פרשנותו לתלמוד זה; אכן, לעתים מחייב הדבר עמל רב.

מבדיקה מדגמית של פירוש הרש"י עולה, כי נקודות האחיזה שהוא מצא בדברי הראשונים אינן הופכות את פירושו לפירוש אקלקטי, וזאת מנימוקים אלה:

א. דברי הראשונים אינם מתייחסים אלא לחלק קטן של סוגיית הירושלמי, וגם אחרי דבריהם עוד נותרה על כתפי רש"י מלאכת פירוש רבה.⁸

-
- 2 "כי המסכתות הללו אין בהם פירוש כלל" - רש"י, מבוא.
- 3 הרש"י מזכיר במיוחד את הר"ש משאנץ: "ודע אתה המעיין בפרושי זה כי מי שפתח את פינו בלשון הירושלמי הוא רבנו שמשון שפירש קצת הלכותיו (של הירושלמי) בפירושו", ובשיר בסוף המבוא: "ושמשוני (= רבנו שמשון) הוא עמוד הימני".
- 4 לעתים הוא "מתלונן" כי אין הוא מוצא נקודות אחיזה בדברי קודמיו וחיוב הוא לבאר את הירושלמי על דעת עצמו בלבד, כגון בפירושו לשקלים לב ע"א: "...ואני לא היה לי בענין זה לא רב ולא עוזר אלא מה שסייעוני מן השמים", וכן בפירושו לכלאים פט ע"א: "...ואני לא היה לי בסוגיא הזאת אלא מה שהראוני מן השמים ובעין אלה עוד.
- 5 ע"י לעיל הערה 3.
- 6 ע"י להלן בפרק השביעי - ספרייתו של הרש"י, במה שכתבתי על ר' מאיר ן' סהולה. הוכחתי שם, כי פירושו של ר' מאיר ן' סהולה הינו פירוש למשנה עם התייחסות ללקוטות מן הירושלמי, ולא פירוש שלם לתלמוד זה.
- 7 וכבר רמז לכך הרש"י במבואו בדבריו: "והפוסק אשר מצאתי במצות ארץ ישראל הוא הרמב"ם ז"ל, וכבר כתבו המפרשים ז"ל כי כל חכם שבא להורות מתוך ספריו אם לא למד את הראיה, או שלמדה ושכחה יהיה לו הדבר ההוא כחלום בלא פתרון".
- 8 בדקתי את מידת התייחסות של הר"ש לסוגיית הירושלמי בפרק ב ובפרק ג

ב. גם במקומות שבהם רש"ס נאחז בדברי ראשונים, הוא מצא לנכון לא פעם אחת לחלוק על דבריהם,⁹ אם בגלל טיעון כי דבריהם, שנכתבו אגב פירוש למשנה או לבבלי, אינם משתלבים כהלכה בתוך מהלך סוגיית הירושלמי, או בגלל טענה אחרת.

ג. יש לקחת בחשבון את העובדה כי מגמת הראשונים הייתה שונה משלו. הם הביאו את דברי הירושלמי אגב פירוש המשנה; כדי למנוע מלומדי המשנה הבנה מוטעית וחלקית של הנאמר בה, הביאו הראשונים לעתים סיכום תמציתי של הנאמר בתלמוד הירושלמי. נוכח זאת, הם הסתפקו לעתים בציטוט הנאמר בירושלמי מבלי לבאר דבר, ורק במקום שהדבר נחוץ ביותר הם מצאו לנכון להוסיף הערות ביאור.

לעומתם, מטרת הרש"ס הייתה לבאר את הירושלמי לאלה הלומדים אותו במישרין. בשבילם היה צריך לבנות פירוש שלם ולכלול בו:

1. התייחסות לכל משפט הטעון ביאור.
2. התייחסות לכל קושי שעשוי להתעורר במהלך הלימוד.
3. אינפורמציה משלימה בכל מקום שהדבר נראה נחוץ.
4. התייחסות ללשון המיוחדת של התלמוד הירושלמי ולטרמינולוגיה המיוחדת שלו.

לכל אלה יש התייחסות מעטת בלבד בדברי הראשונים, ולעומתם, רש"ס השתדל להתייחס לכל אלה בהרחבה בביאורו הוא.

יש לראות, אפוא, את פירוש רש"ס כפירוש מקורי למרות אחיזותיו והתייחסויותיו לדברי ראשונים.¹⁰

אף כי למותר להרבות במובאות, שכן התמונה המתקבלת מעיון בפירוש רש"ס לכל סוגיה וסוגיה דומה, נביא, להדגמת דברינו, מובאות אחדות מפירושו למסכת פאה.

במסכת פאה. בפרק ב הוא מתייחס ל-20% של סוגיות הירושלמי ובפרק ג ל-25%. בחלק גדול של ההתייחסויות, יש רק מובאות מדברי הירושלמי ללא כל ביאור. על כל פנים נראה לי, כי קביעתו של הרש"ס בפתיחה 'ולכך לא פירש בו רבנו שמשון ז"ל אלא אחד ממאה שבו', היא מוגזמת כלפי מטה. על כך ארחיב בסעיף הבא.

⁹ על המבקש לבדוק את מידת מקוריותם של דברי רש"ס בסוגיא זו או אחרת, לערוך בדיקה משווה בין דבריו לבין דברי הראשונים. מבדיקה כזו עולה לעתים כי המקור לדברי הרש"ס הוא בדברי הראשונים אעפ"י שלא הזכירם בשם. ראה למשל ביאור הרש"ס לפאה כד ע"ב ד"ה הנחל: 'מפ' בגמ' ואע"פ שאינו מושך מים עכשיו אלא כיון שאינו מקום זריעה, שמלא חול ורגבים, מפסיק'. בגמרא (רש"ס כו ע"ב) מובא רק: 'אע"פ שאינו מושך ומשיך הרש"ס אחרי המילה 'מושך' היא תוספת שלו אשר בה הוא מאמץ למעשה את פירוש הרא"ש החולק כאן על הר"ש, אך רש"ס עצמו אינו מזכיר כאן במפורש, לא את הר"ש ולא את הרא"ש. כמו כן ראה ביאור הרש"ס שם בד"ה והבור: 'שדה בור. שדה שלא נחרש ולא נזרע, תרגום "והאדמה לא תשם" (בראשית מז יט) - וארעא לא תבור', ומובאים הדברים כמעט בשלמותם בביאור הר"ש למשנה, ורש"ס לא הזכיר.

1. התייחסות למשפט הטעון ביאור:

א. בתחילת פ"ב של ירושלמי פאה מופיע משפט סתום:
ד"ו יו ע"ד: ואינו מחובר ואין תימר מחובר הוא אפילו שדה האילן מפסי
רש"ס כה א :ואינו מחוור דאין תימר מחוור הוא " " " "

וכתב הרש"ס בביאורו:

ה"ג אינו מחוור ויש גורסין אותו בבי"ת¹¹ והיא היא, וכן תרווד
תרבד, וכן אויר אביר וכמו שכתב הרמב"ן ז"ל בפרשת ויצא,¹² וסתמ:
דתלמודא מפרש: אלו ההפסקות דתנן במתני' אינן מחוורין בידן
דחכמים דלהוו הלכה למשה מסיני: דאין תימא מחוור הוא. אפילו
לגבי אילן נמי נהוו הפסקות ואנן תנינן¹³ דאין מפסיק גבי אילן
אלא גדר...

פירושו של רש"ס כאן מקורי. אין לקטע זה שבגמרא התייחסות לא בדברי
הר"ש ולא בדברי הרא"ש.¹⁴

ב. בתחילת ירושלמי פאה מובא:

ר' בנימין בר לוי ... ורבי אימי הוון יתיבין מקשוי, אמר, למה
לא תנינן תרומה עמהון?¹⁵ אמר רבי אימי, מפני המחלוקת.¹⁶

וביאר רבנו שמשון בביאורו למשנה:

כלומר שיש תרומות חלוקות זו מזו, כגון תרומת מעשר דיש לה
שיעור. ואי הוי תני תרומה סתם דאין לה שיעור, הוה משמע דאפילו
תרומת מעשר; אע"ג דהוה מצי למיתני 'ותרומה גדולה' בפירוש,
כיוון דלא מיתני ליה תרומה סתם, לא תני לה.

ומוסיף הר"ש ומדגיש:

ואין 'מחלוקת' זה, לשון פלוגתא דתנאי, ודכוותה בב"מ בפרק שנים
אוחזין: 'מחלוקת כששניהם אדוקין בתורף', דלאו לשון פלוגתא היא,
דאחלוקה קאי, כדפי' שם בקונטרס ...

בביאורו (ב ע"ב) מביא רש"ס תחילה את ביאורו של הר"ש על 'מפני
המחלוקת', אך הוא טוען כנגדו: 'ואינו מספיק למה שכתב למה לא תני
תרומה גדולה', והוא מפרש בניגוד לר"ש, שכוונת רבי אימי לומר,
שתרומה גדולה עצמה חלוקה משאר הפריטים המנויים במשנה, שכן לתרומה
גדולה יש לכתחילה, לדעת הרש"ס, שיעור מינימלי מן התורה, וזאת, עפ"י
האמור בתוספתא תרומות פ"ה הל' ה, שם נקבע בהתבסס על פסוק ביחזקאל

11 הוא מתייחס כאן ככל הנראה לנוסח ד"ו.

12 בראשית ל כ.

13 פאה פ"ב מ"ג.

14 בעקבות הרש"ס, פירשו מחובר = מחוור, גם ר' יהושע בנבנשת בעל 'שדה
יהושע' ומהר"א פולדא; בעל 'פני משה' נדחק מאד בביאור מהלך הסוגיא.

15 = בין שאר הדברים שאין להם שיעור השנויים בפאה פ"א מ"א.

16 ד"ו טו ע"א.

השיעור אחד מששים. ומוסיף הרש"ס וכותב: 'וההיא דאמר שמואל בפרק ראשית הגז¹⁷ תיטה א' פוטרת כל הכרי, מוכרחים אנו לפרש דההיא כשנתכוון לפטור שדהו, דנפטרה כריו מעונש מיתה מדין טבל, דהיינו דיעבד, אבל לכתחילה שיעור יש לה דלא מצי פליג אההיא דיחזקאל'. רש"י לא היה איפוא הראשון אשר התייחס למשפט 'מפני המחלוקת', כבר הקדימו רבנו שמשון, ולמעשה הפירוש המילולי של 'מפני המחלוקת' של רש"ס זהה לזה של הר"ש, אך בהסברו שלא היה אפשר לשנות במשנה 'ותרומה גדולה' בו יש ודאי מן המקוריות.

2. התייחסות לקושי העשוי להתעורר במהלך הלימוד

בסוגיית הירושלמי פאה, ריש פ"ב מובא עפ"י נוסח רש"ס (כה ע"א):
'תני "שדך" - לחייב על כל שדה ושדה, שלא יוציא משדה לחברתה'.
ומעיר הרש"ס:

ואע"ג דלעיל¹⁸ דרשינן מקרא ד"שדך" לרבות פאה לאילנות, תרי "שדך" כתיבי, חד בפרשת קדושים וחד בפרשת אמור; ועוד דהא אסיקנא דעיקר דרשה הוא מבנין אב דזית וכרם.

השאלה והתשובות מקוריות לרש"ס.

3. אינפורמציה משלימה בכל מקום שהדבר נראה נחוץ

א. על האמור בירושלמי לתחילת מסכת פאה: 'למה לא תנינן תרומה עמהון'
כתב רש"ס (ב ע"ב):

למה לא תני תרומה עמהון: בהדי הנך דמני במתניי דאין להם שיעור, דהא לתרומה נמי אין לה שיעור, לא למעלה ולא למטה; למטה דקי"ל "חיטה אחת פוטרת את כל הכרי",¹⁹ למעלה נמי דתנן בפ"ק דחלה, "האומר כל גרני תרומה לא אמר כלום - עד שמשיר מקצת",²⁰ הא אם שיר מקצת, שם תרומה עליה, וקדושה ואסורה לזרים.

בדברי הרש"ס כאן, אף שאין בהם מהחידוש, יש אינפורמציה משלימה על הנחות היסוד העומדות מאחורי השאלה 'למה לא תנינן תרומה עמהון', ואילו רבנו שמשון בפירושו למשנה, מעתיק את שאלת הגמ', ואינו מוסיף לה דבר.

ב. על דברי הירושלמי פאה, תחילת פ"ב: '...שלא יוציא משדה לחברתה',
כתב הרש"ס בד"ה על חברתה (כה ע"א):

ובמתניי מפרש מהו ההפסק שגורם להיות שתיים.

בדברים אלה לא חידש הרש"ס דבר. הוא בא ככל הנראה לתת אינפורמציה משלימה, ללומד סוגיית הגמ' שפתח את עיונו בגמרא ולא למד את המשנה.

17 חולין קלו ע"ב.

18 פ"א ה"ה; רש"ס יט ע"א.

19 חולין קלו ע"ב.

20 חלה פרק א משנה ט.

4. הפניית תשומת לבו של הלומד לשונו המיוחדת של התלמוד הירושלמי
ולטרמינולוגיה המיוחדת שלו

במהלך פירושו, ובמרוכז בפתחה לביאורו, 21 מרבה רש"ס להתייחס לשונו המיוחדת של הירושלמי ולטרמינולוגיה המיוחדת שלו. בחלק גדול של התייחסויותיו בתחומי הלשון והטרמינולוגיה, מאמץ רש"ס את דברי קודמיו (במיוחד מרבה הרש"ס לחסתייע בדברי הערוך), אך גם בתחומים אלה לא מעט מדברי הרש"ס הם מקוריים משלו. 22

לסיום דברים אלה על מקוריותו של רש"ס בפירושו נעיר, כי לעתים לפני כתיבת דברים מקוריים, ולעתים לאחר כתיבתם, מצא רש"ס לנכון להביע בלשון פיוטית את שמחתו על כי זכה לבאר את הדברים הסתומים, או להביע בלשון פיוטית תפיל שיזכה לכוון לאמת. והרי דוגמאות אחדות:

1. כלאיים צו ע"א: '... ונתגלה טעמה של משנתנו על פי שרשי הגמ' ברוך ה' יצפון לישרים תושיה'.

2. כלאיים שם: '... רב אלו הענינים מצאתי אחרי שנים הרבה בדברי ר"י ז"ל, והודאות והלל לה' שמצאתי לי אילן גדול להתלות בו'.

3. שביעית קמא ע"ב - קמב ע"א: 'אמר המלקט: אחר הקוצרים הגדולים קוצרי השבולים והתלמיד קוצר העמיר, ושנים ושלה גרגרים בראש אמיר, ולקטתי שכחה ופאה ומעשר עני משדות הבעלים בעלי החכמה, וראיתי לחוות דעי גם אני ... כל זה ראיתי להאריך ולהאיר לתלמידים כגילי, וה' אלוקים יעזור לי אל שמחת גילי, ומי סליחה וכפרה, עלינו יזה אלוקינו זה, ולא אשא פנים לתורה, שחיבים אנו להעמיד דברי הראשונים, הם אשר הורונו ולמדונו, רש"י אביהן של ישראל והרמב"ם ז"ל, וכ"ש בידיים מוכיחות וראיות ברורות כמו השמש בחצי השמים, וחסדו מעל שמים יטה לנו שלום כמים, אמן'.

4. תרומות קלב ע"ב <פז ע"ב>: '... והאלוקים יצילני משגיאות ואל תצל מפי דבר אמת (=דבר שקר) עד מאד'.

ב. עצמאותו של הרש"ס בפירושו ובפסקיו

מן העיון בפירוש הרש"ס לירושלמי זרעים, ואף מעיון שטחי, עולה כי רש"ס חש עצמו עצמאי בפירושו ובפסקיו. הוא חש עצמו חופשי לחלוק על דברי ראשונים, הן לגבי פירושיהם בירושלמי והן לגבי פסקי ההלכה שפסקו. 23

בדרך כלל הוא נוקט לשון עניינית בבואו לחלוק על קודמיו, כגון: 'וקשה', 'ואין נראה' וכד'; לעתים הוא אף מפליג וכולל בדבריו דברי שבח לראשונים ודברי ענווה כלפי עצמו, אך לא פעם אחת הוא משתמש בביטויים בוטים כנגד קודמיו כשהוא חולק עליהם.

21 בחלק השני של הפתיחה. בכותרת כתב: 'והוא פי' המלות הזרות שלא נתבאר בערוך'. בכ"י לונדון חסר חלק מהרשימה.

22 ראה דוגמאות להלן בסעיף ו: משנתו הלשונית של רש"ס.

23 באשר לעצמאותו של רש"ס כפוסק, ראה בהרחבה להלן סעיף ט: הרש"ס כפוסק.

המעייין בפירוש הרש"ס מתרשם כי בבואו לחלוק על קודמיו, הוא אינו נוקט כלפי כל אחד ואחד מהם אותה מידה של חריפות לשון. הנה בעוד שכלפי רבנו שמשון לשונו מאופקת בדרך כלל, הרי כלפי הרמב"ם הוא נוקט פעמים רבות לשון חריפה ביותר.

בדבריו בפתיחה הוא התנצל רק על כך שהוא מרשה לעצמו לחלוק על רבנו שמשון:

ודע אתה המעייין בפירושי זה, כי מי שפתח את פינו בלשון הירושלמי הוא רבינו שמשון ז"ל, שפירש קצת הלכות בפירושו, וממה שלמדתי ממנו הוספתי על דבריו ופעמים נחלקתי כאשר אתה תראה. וכבר אם באנו להכיר ולהעיר את כבודו, הוא הכבוד שאדם חייב לרבו, ומכל שכן לרב המובהק הזה, ועוד שהרי אמרו 'לבן של ראשונים כפתחו של אולם',²⁴ ואנו האחרונים נגד אורן של ראשונים כמו ראות העטלף נגד הזוהר הגדול של השמש, וראוי היה למנוע עצמי מלכתוב דעתי נגד דעתו של הרב הגדול, בוצינא דנהורא, עוקר הרים בפלפולו, רבנא שמשון ז"ל, כי מה תורתני אצל תורתו ומה סברתי אצל סברתו, והריני בדבריו כיתוש העומד בראש התורן של הספינה.

לעומת זאת לגבי ראשונים אחרים אין רש"ס מתנצל כל כך על העזתו לחלוק עליהם. הנה על המחלוקות הרבות שבין הרמב"ם והראב"ד הוא כותב בפתיחה:

גם אפרש ריבות בעלי תריסין הרמב"ם והראב"ד ז"ל, ולפעמים אכריח כאחד ולפעמים עם חבירו, וגם אברר דרך האמת ומשפט הלשון פעם לסייע ופעם לסתור לכל אחד מהן, ואפילו לגדול שבכולן,²⁵ כמשפט כל תלמיד ותלמיד הפוקח עיניו בדין, ולא אחיה להם חמור נושא ספרים, והכל לשם שמים.

על יסוד מה הרשה רש"ס לעצמו לחלוק על קודמיו? בהמשך דבריו בפתיחה, בהקשר לכוונתו לחלוק אף על רבנו שמשון, הוא התייחס לצד העקרוני שבדברים:

אבל נצטוונו בכך,²⁶ דתניא בפרק שבועת העדות: 'מנין לתלמיד שרואה רבו נוטה בדין שיאמר לו, ת"ל "מדבר שקר תרחק"',²⁷ וביש נוחלין אמרו: 'לא מקרע תקרעוניה ולא מגמר תגמרו מיניה',²⁸ דאין לדיין אלא מה שעניו רואת, כי התורה מורשה היא, ואפילו לקטן שבישראל, והלא אב אחד לכולנו. וראינו בפרק איזהו נשך,²⁹ שתי קושיות שהקשה רבינו הקדוש שהוא לא תירצם, ורב נחמן בר יצחק שהיה בימי אביי ורבא, תירצם, ... ובפרק טרף בקלפי אמרינן בשמעתא דפרה, דרבי יוחנן 'לא מבעיא לתנא דלא ציית אלא אפילו לרביה נמי לא ציית',³⁰ וכן דרך התלמוד כולו 'האלוהים אפי' יהושע ו' נון אמרה לי לא צייתנא ליה'.³¹

24 עירובין נג ע"א.

25 אין הרש"ס מפרש מיהו 'הגדול שבכולן'.

26 = לחלוק אפילו על פירושי הקדמונים.

27 בשבועות לא ע"א, מובאים הדברים בלשון אחרת במקצת: 'מנין לתלמיד שיושב לפני רבו ורואה זכות לעני וחוב לעשיר - מנין שלא ישתוק? תלמוד לומר "מדבר שקר תרחק"'.
28 בבא בתרא קל ע"ב.

29 בבא מציעא עא ע"א.

30 יומא מג ע"ב.

31 חולין קכד ע"א.

בהמשך דבריו מבקש הרש"ס להדגיש כי בחולקו על רבנו שמשון, אין הוא מבקש להתגדל עליו; להיפך, לדעתו, רבנו שמשון הוא הינו זה אשר בגדלותו הניח את היסוד לביאור הירושלמי, וכתוצאה מכך הוא הינו זה המאפשר לאחרים לבוא ולחלוק עליו, ובלשון הרש"ס:

והאמת היא שמאשר למדנו מדבריו, מהם אנו משיבים על דבריו, כי כולנו משדי חכמתו ינקנו, ופרי פי שכלו אנחנו לוקטים, וביס דעתו אנחנו שטים, והוא אשר פקח עינינו ולמדנו והועילנו.

להלן מובאות מפירוש הרש"ס אשר בהם בא לידי ביטוי יחסו של רש"ס אל קודמיו: ביקורת נוקבת מחד גיסא וכבוד והערכה מאידך גיסא.

בדברי הרש"ס באה לידי ביטוי הערצה גדולה כלפי רש"י; הוא מכנה אותו 'הרב הגדול מאור הגולה', 32 'אביהם של ישראל'; 33 במקום אחד הוא מרחיב וכותב: 'הרב רבינו'; 34 במקום אחר: 'הרב הגדול'; 35 לעתים חולק הוא דברי שבה לרש"י כגון: 'ודברי רש"י בפי' אנה דאמרי כר' יוסי נרות המנורה, והפורש מהם כפורש מחייו', 36 'ודבריו אמת', 37 'ופירוש רש"י ז"ל מוכרח ואין לזוז ממנו'. 38 עם זאת, גם כלפי רש"י חש עצמו הרש"ס חופשי לחלוק עליו ולבקר את דבריו. והנה כמה מלשונות הביקורת: 'הילכך מה שכתב רש"י ז"ל דחקטר חלבים ואיברים דקתני הכא, לא אמרו בו חכמים עד חצות כלל, אני מצאתי שאמרו...'. 39 'ואינו כן', 40 'ואין דברים אלו נכונים', 41 ולא ראה הך סוגיא'. 42 אך בסיכום, החתרשמות היא כי ביקורתו כלפי רש"י מאופקת לעומת ביקורתו כלפי ראשונים אחרים, כפי שאראה בהמשך הדברים.

הרש"ס מכיר בגדלותו ובסמכותו של הרמב"ם. הוא מרבה להביא את פסקיו, בדרך כלל מתוך הסכמה איתם. בפירושו לשביעית (צו ע"ב) כתב: 'אני אומר שדברי הרמב"ם ז"ל נכונים בעיני, כ"ש שהוא מחמיר וחיביבין לשמוע לו והיה רבן של בני א"י וכמו שכתב הרשב"א ז"ל', 43 ובמקום אחר: 'כן פסק הרמב"ם בהילכותיו ואין להרהר עליו דמוכרח הוא לפי כן'. 44 לעתים רש"ס מחמיא לרמב"ם: 'וכן פי' הרמב"ם ז"ל והוא האמת', 45 'והרמב"ם ז"ל פסק... ונראה בעיני דיפה כיון'. 46 אך יחד עם כל זאת, הוא מרשה לעצמו לעתים לנקוט לשון חריפה ובוטה במקום שהוא מוצא לנכון לחלוק על הרמב"ם. הנה כמה דוגמאות: 'ואינו נכון פירושו... והרב שכח סוגיא בפי' כל סאה... אלו דברים שאין הדעת סובלתו'; 47 'ובואו ונצווה עליו'; 48 'ואין לדבריו עיקר'; 49 'וקשה עלי מאד, דאלו דברי נביאות הם, ואין להן שורש בגמ' כלל'; 50 'והרמב"ם ז"ל פסק כגורסתו ואין להאשימו, אבל חולקים כבוד לאמת'; 51 'כך נ"ל לפרש שמועה זו

32 דמאי ק ע"ב.	33 שביעית קמא ע"ב.
34 פאה נט ע"ב.	35 מעשר שני לה ע"ב.
36 שביעית צו ע"א ובדומה לכך שם ע"ב.	37 שביעית ט ע"ב.
38 שביעית צד ע"ב.	39 ברכות ג ע"א.
40 שם יט ע"א.	41 שביעית לה ע"ב.
42 תרומות ד ע"א (ב ע"ב).	43 שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן רנג;
44 שביעית קלג ע"א.	וראה לעניין יחסו של הרשב"א לפסק
45 שם קנב ע"א.	הרמב"ם: י"ז כהנא, הפולמוס מסביב
46 כלאים קלט ע"ב.	לקביעת ההכרעה כהרמב"ם, סיני לו
47 פאה כח ע"א.	(תשט"ו), עמ' שצת - ת.
48 שקלים טו ע"א.	49 שם כו ע"א.
50 כלאים צה ע"א.	51 שם קה ע"א.

על דרך גירסת הרמב"ם ז"ל והוא לבדו ישמח בה ואחרים ירעבו, דאנן ל"ג הכי; 52 'ובדברים הללו יתברר לך שמה שכתב הרמב"ם ... כד נאים ושכיב אמרה; 53

לעומת כל אלה הרי במקום אחד מקדים הוא לביקורתו את הדברים האלה: '... ואני אומר ידעתי שאין לי ידיעה בדיבור, כ"ש בחכמת התלמוד, אבל מכל מקום איני נמנע מלכתוב דעתי ...'. 54 ואכן, בדרך כלל ביקורתו על הרמב"ם היא עניינית מבלי לנקוט לשון בוטה, כגון: 'ואין נראין דבריו; 55 'ונכון היה פירוש זה אלא שאין זה צורת הגמרא; 56 'ותמהני עליו; 57 'וקשה, אכתי מי הגיד לו לפסוק כדברי חברייתא ולא כדברי הגמרא?; 58 'והרמב"ם ז"ל פסק גם בזה כר' שמעון שזורי, ואיני יודע למה; 59

גם בדברי הביקורת כלפי הראב"ד, בצד הביקורת העניינית, לעתים תוך התנצלות (והראב"ד השיג עליו ולא דקדק בשמועה זו חוץ מכבודו ז"ל⁶⁰), הוא נוקט לשון בוטה למדי: 'וכמה לא חלי ולא מרגיש גברא דמריה סייעיה; 61 'ואני רואה אותו רץ אחרי הרמב"ם ז"ל ואינו מגיעו; 62 '... ע"כ דבריו וכמה מהן רחוקין ודחוקין, ועוד שעושה גמרא מעצמו...'. 63

ראינו כי בפתיחתו כלל רש"ס דברי הערצה כלפי רבנו שמשון ודברי התנצלות על כך שהוא מרשה לעצמו לעתים לחלוק עליו. ואכן בפירושו הוא מרבה לחלוק על רבנו שמשון, אך תמיד תוך נקיטת לשון עניינית ומאופקת; להלן כמה דוגמאות: 'חוץ מכבודו ואגב חורפיה לא דק; 64 'ואני תמה מאד היאך מוחק הספרים בלי ראייה; 65 'וראיתי לרבנינו שמשון ז"ל שלא כתב אלא דברים מדעתו; 66 'ולא כתבתי פי' רבנו שמשון במימרא דרב אסי, דאין לו משמעות בלשון הגמ' כלל; 67

מצאנו בפירוש הרש"ס לשון חריפה כלפי חכמים נוספים. הנה כלפי הרא"ש כתב: '... והרא"ש ז"ל חשב דתנא לעיל כר"ש, וכי ניים ושכיב אמרה; 68 'והנה האריך למענית ולא הספיק; 69 'אבל הרא"ש ז"ל חולק וקשה עליו הגרסא של הגמרא ... ואני אומר דאין שומעין למגיהי ספרים ואין לנו אלא דברי אבות העולם בעלי הגמרא; 70

תמונה דומה תתקבל גם אם נעיין בהתבטאויותיו כלפי ראשונים אחרים שמחיבוריהם הביא בפירושו.

52 שביעית קנח ע"א.

53 פאה קד ע"ב, וכך כתב גם על דברי הרמב"ם בדמאי כח ע"ב.

54 דמאי נט ע"א.

55 פאה מא ע"ב.

58 שביעית קלט ע"א.

61 שביעית לה ע"א.

64 כלאים נו ע"א.

67 תרומות עג ע"א (מד ע"א).

68 כלאים פה ע"א; בלשון זו נקט גם כלפי בעל 'מגיד משנה', חלה לג ע"א.

69 תרומות עז ע"א (מו ע"ב).

70 שקלים כג ע"א - ע"ב (מעניין לקרוא הערה כזאת בדברי רש"ס שבעצמו הרבה להגיה). ראוי להביא כאן את תגובת רש"ס על דברים שכתב הרא"ש, תגובה שיש בה נימה מסוימת של סרקזם: '... ומה שכתב ... אני אומר כי אולי גמרא אחרת נזדמנה לו לפי שעה ונגנזה כתחש שהיה בימי משה...'. (כלאים צז ע"ב).

57 שם קטז ע"א.

60 כלאים קנא ע"א.

63 שקלים טו ע"א.

66 שם קג ע"ב.

56 כלאים מ ע"ב.

59 שם לד ע"א.

62 שביעית קג ע"ב.

65 שביעית עה ע"א.

לסיום - מובאה מביאורו של רש"ס למסכת שביעית, אשר בה בא לידי ביטוי יחסו אל קודמיו בכלל, וכך כתב:

אמר המלקט, הנני נגד הרבנים דברים מעריך, אינני מקצר אלא מאריך,
במלחמתה של תורה, בהלכה ברורה, והאל עוטה כשלמה אורה,
ידריכני בדרך ישרה. 71

הדברים הם אמנם 'נגד רבנים', אך המלחמה היא 'מלחמתה של תורה',
ובמלחמה זו מותר גם לאחרון לחלוק על ראשונים, שכן 'חולקים כבוד לאמת'. 72

ג. שיטת רש"ס בעניין הזיקה בין התלמוד הירושלמי לתלמוד הבבלי

בפרק החמישי בעבודה זו, הוכחתי שרש"ס הטמיע בתוך נוסח התלמוד הירושלמי שהוא ערך, הרבה מסורות מן התלמוד הבבלי. בסעיף זה מבקש אני לבדוק את שיטתו רש"ס בעניין הזיקה בין הירושלמי לבבלי בתחום הפרשנות. אני מבקש לבדוק, אם רש"ס יצא מתוך הנחה שהתלמוד הירושלמי יכול וצריך להתבאר מתוך עצמו, באופן בלתי תלוי בדיוני התלמוד הבבלי ובמסקנותיו, או שמא יש להשתדל לבאר אותו עפ"י התלמוד הבבלי.

מעיון כולל בפירושו עולה כי הוא אינו מתעלם מן ההבדלים הרבים בין התלמודים המתגלים לכל לומד ירושלמי. למשל, מהשוואת מסקנת הדיון האמוראי בשתי סוגיות מקבילות בבבלי ובירושלמי, מתברר כי הדיון בכל אחד משני התלמודים מוביל למסקנות שונות; או למשל, לגבי מסורת תנאית זו או אחרת, מתברר שהיא מתפרשת עפ"י הירושלמי בהיקף מלא ורחב כפשוטם של הדברים, בעוד שהבבלי מצמצם את הדברים באוקימתא לסיטואציה מצומצמת מאוד, וזאת בגלל מסורות חלופיות או מסיבות אחרות; או למשל, לעתים מתברר כי הנאמר בסתמא דתלמוד ירושלמי שונה ואף הפוך מן הנאמר בסתמא דתלמוד בבלי.

רש"ס מודע לכל אלה, ומציין במקומות שונים בפירושו, כי בשאלה זו או אחרת יש שוני תוכני או מחלוקת בין שני התלמודים.

יחד עם זאת, הוא קבע לעצמו כלל: ראוי, אם הדבר רק ניתן, לפרש את התלמוד הירושלמי, באופן שלא יסתור את האמור בתלמוד הבבלי. וכך כתב במפורש במקום אחד בפירושו: 'ופי' קמא עיקר, כדי שלא יהא מחלוקת בין שני התלמודים ואפילו שיהא פי' דחוק, כ"ש שהוא פירוש מרווח', ובמקום אחר כתב: '... ושני התלמודים עולים לסגנון אחד', ובמקום שלישי: '... ויכולין אנו לכוון הסוגיות [=של הבבלי והירושלמי] לטעם אחד לפירושו'. 73

להלן דוגמאות אחדות להפניית תשומת לבו של המעיין לקיום שוני תוכני בין הירושלמי לבין הבבלי:

71 שביעית קנה ע"א. ועי' עוד מה שכתב רש"ס בשביעית קמב ע"א; הדברים הובאו לעיל, סוף סעיף א.

72 כלשונו בכלאים קה ע"א.

73 ברכות נב ע"א; פיאה כט ע"ב; מעשרות כ ע"א.

1. ברכות פרק ג: 'מן מה דא"ר זעירא "גדול הוא כבוד הרבים שהוא דוחה מצות לא תעשה שעה אחת", הדא אמרה אפילו בטומאה, שהיא מדברי תורה'; 74; וכתב רש"י: 'ואפילו בטומאה דאורייתא. ובגמ' דילן 75 לא קיימינן הכי אלא בטומאת בית הפרס'.
 2. כלאים פרק ב: 'בירר רובע אחד ומחצה מהו שינכה לו דמי חצי הרובע? ר' היננא ור' מנא, ר' היננא אמר: מנכה לו, ר' מנא אמר: אינו מנכה לו'; 76; וכתב רש"י: 'ובגמ' דילן פ' המוכר פירות 77 אמרינן דחייב לברר כל הרובע וחצי, אי משום דינא אי משום קנסא, ופליגא אדהכאז'.
 3. כלאים פרק ב: 'א"ר יונה, אתיה דרב כר"ש, כמה דר"ש אמר: אין אדם מקדין (רש"י: חובש) דבר שאינו שלו, כן רב אמר, אין אדם חובש דבר שאינו שלו, ברם כרבנין לא אתיא'; 78; וכתב הרש"י: 'אתיא דרב כר"ש. ובפרק הערל 79 פליגי אמוראי אליבא דרב דאיכא מ"ד דס"ל כר' יוסי גבי מסכך ואיכא מ"ד דלית ליה, והך תלמודא איו ליה דס"ל כר"ש דאין אדם חובש, ומשום הכי לא מיתטר נמי משום דנפשיה'.
 4. כלאים פרק ב: 'ר' בון בר חייה בש"ר זעירא: לא שנו אלא אכלת הגפן הא גפן עצמה לא, למה? מפני שהיא אסורה בחנייה; והרי קבר דאסור בהחנייה? קבר אין איסורו ניכר'; 80; וכתב רש"י: 'אין איסורו ניכר אלא תל בעלמא, ונראה מדלא משני כיני מתני' בקבר קרקע עולם, משמע דלא ס"ל להך תלמודא כשמואל דפ' נגמר הדין 81 דיליף קבר מע"ז ... מה ע"ז אינה אסורה במחובר ... אף קבר אינו אסור במחובר אלא דוקא בקבר בניין ... והכא סבר כשתמא דתלמודא דפריך עליה דשמואל, והיינו דמשני קבר אין איסורו ניכר, דאילו בקבר בניין הא ודאי ניכר וניכר הוא ...'; 82.
- כתבתי לעיל כי רש"י השתדל, עד כמה שהדבר ניתן, לבאר את התלמוד הירושלמי באופן שלא יהיה סותר את האמור בתלמוד הבבלי. השאלה היא אם הלך בעקבות בדרך זו. בדיקה מדוקדקת מעלה שלעתיים נהג בדרך אחרת. לעתים ביאר את הירושלמי באופן עצמאי, למרות שמצד העניין לא היה הכרח לכך. להלן דוגמה מירושלמי ברכות פרק א:

תמן תנינן מפסיקין לקרית שמע ואין מפסיקין לתפילה. (רש"י: מאי טעמא? א"ר אחא, ק"ש דבר תורה, תפילה אינה דבר תורה; א"ר בא, ק"ש זמנה קבוע, תפילה אין זמנה קבוע; א"ר יוסי, ק"ש אינה צריכה כוונה, תפילה צריכה כוונה. 83)

74 ד"ו ו ע"ב; רש"י עז ע"ב.

75 ברכות יט ע"ב.

76 ד"ו כז ע"ג; רש"י כא ע"ב.

77 בבא בתרא צד ע"א.

78 ד"ו כח ע"א; רש"י לד ע"א.

79 יבמות פג ע"ב.

80 ד"ו כח ע"א; רש"י מב ע"א.

81 סנהדרין מז ע"ב.

82 וראה עוד למשל, רש"י למע"ש ע ע"א: ... אילו הן סברות דבני בבלי ...

אבל לדעת חכמים דהכא דארץ ישראל ... וראה עוד להלן הערה 84.

83 ד"ו ג ע"ב; רש"י כ ע"ב.

אין ספק שמצד מבנה הדברים ניתן לקרוא את המילים 'תפילה אינה דבר תורה', בניחותא, שהרי כך יש הקבלה במבנה הדברים בין דברי רב אחא לבין דברי ר' בא ודברי ר' יוסי, וכך גם הבין את דברי ר' אחא בעל 'פני משה'; אולם רש"י הגורס כאן 'ותפילה (בו"ו) אינה דבר תורה' מפרש: 'ופריך ותפילה אינה דבר תורה, והא תניא (בירושלמי) בריש תפילת השחר "ולעבדו בכל לבבכם זו תפילה"', ועפ"י הסברו יש לפרש את דברי ר' בא שבהמשך בדרך זו: אכן גם תפילה היא דאורייתא אלא שאין זמנה קבוע מדאורייתא.

עפ"י פירוש הרש"י יוצא שסתמא דתלמוד ירושלמי סובר כי תפלה היא מדאורייתא,⁸⁴ בניגוד לדעת הבבלי (ברכות כא ע"א) כי 'ק"ש וברהמ"ז דאורייתא ותפלה דרבנן'. אם אמנם המגמה היא לפרש את הירושלמי באופן 'שלא יהיה מחלוקת בין שני התלמודים ואפילו שיהא דחוק', הרי נראה שגם כאן ניתן היה לפרש, ואפילו שלא בדוחק 'ותפלה אינה דבר תורה' בניחותא.⁸⁵

זוהי דוגמה לפירוש לא הכרחי של רש"י בירושלמי, המביא לידי מסקנה לא הכרחית בדבר קיום מחלוקת בין שני התלמודים. להלן דוגמה בכיוון ההפוך, פירוש לא הכרחי של רש"י בבבלי, המביא לידי מסקנה בדבר קיום מחלוקת בין התלמודים: בפירושו לברכות עז ע"ב (דוגמה מס' 1 לעיל) לא התאמץ רש"י להשוות בין דברי הירושלמי לדברי הבבלי, ומציין שם כי הבבלי והירושלמי חולקים בשאלה מהי הטומאה הנדחית מפני כבוד הרבים. בעוד הירושלמי סבור כי כבוד הרבים דוחה אפילו בטומאה שהיא מדברי תורה, הרי מסקנת הבבלי, לדבריו, היא כי רק טומאת בית הפרס שהיא טומאה מדרבנן נדחית מפני כבוד הרבים. על דברי הרש"י אלה העיר ר' מאיר לעהמאן בפירושו 'מאיר נתיב':

ותמיה גדולה עליו שהוא ז"ל כתב בכמה מקומות שכל מגמתו שלא להחזיק פלוגתא בין שני התלמודים ואפילו בפי' דחוק ומכ"ש בפירוש מרווח, והא יש לנו פירוש מרווח בעניין הנ"ל בפי' התוספות ברכות כ ע"א, ד"ה שב ...

ובהמשך דבריו מוכיח לעהמאן שלדעת התוספות, לפי מסקנת הגמרא אף טומאה דאורייתא נדחית בגלל כבוד הבריות, ודברי ר' אבא בבבלי (ברכות יט ע"א) שרק טומאת בית הפרס דרבנן נדחית מפני כבוד הבריות, אינם אליבא דמסקנה; אם אמנם כך, הרי אין כאן בהכרח מחלוקת בין התלמודים.

למרות הערות אלה (וכמותן אפשר להביא עוד), הרי החתרשמות המצטברת מעיון בפירוש הרש"י היא, כי בביאורו הוא השתדל אמנם להיות עקבי לתפיסתו כי ראוי לבאר את הירושלמי באופן 'שלא יהיה מחלוקת בין שני התלמודים'.

⁸⁴ וחזר רש"י והדגיש את הדברים בפירושו להלן ע"ב בד"ה אלו ואלו פטורין מן התפלה: 'פרש"י ז"ל משום דלאו דאורייתא היא, ואין תכמי התלמוד דהכא סוברים כן כדאיתא לעיל פרק קמא...'

⁸⁵ אכן ר' מאיר לעהמאן מנסה בתערותיו לרש"י 'מאיר נתיב' להכריח כפירוש הרש"י: 'אבל פירוש המפרשים כאן קשה להולמו, דא"כ מאי קאמר ר' בא "ק"ש זמנה קבוע, תפילה אין זמנה קבוע", ואם כבר אמר ר' אחא דתפילה מדרבנן, מאי קאמר ר' בא דתפילה אין זמנה קבוע, הלא זמנה קבוע ג' פעמים ביוס'. יכול להיות שטענה זאת של לעהמאן הביאה את רש"י לבאר כפי שביאר, אך אין הכרח לבאר כך את הירושלמי. אפשר לבאר שאכן ר' בא סבור כי תפילה היא מדאורייתא אך אין זמנה קבוע מדאורייתא, ועם זאת לראות את המשפט 'תפילה אינה דבר תורה' כסיום דברי ר' אחא, וכך לא תצא מחלוקת בין סתמא דירושלמי לסתמא דבבלי בשאלה אם תפילה היא מדאורייתא אם לאו.

ד. ביאורי רש"ס את הטרמינולוגיה של התלמוד הירושלמי

כל לומד תלמוד ירושלמי חש מיד בשוני בטרמינולוגיה התלמודית בין התלמוד הירושלמי לבין זו של הבבלי.

למשל, בשני התלמודים מחפשים פעמים רבות את הדרשה מן המקרא המשמשת יסוד להלכה התנאית, אך הטרמינים שונים: בבבלי שואלים 'מנא הני מילי', ובירושלמי - 'מה טעמא'; בשני התלמודים עולה לעתים, כמסקנה מן הדיון, הצורך להגיה את נוסח המסורת התנאית, אך הטרמינים שונים, בבבלי - 'הכי קתני', או 'תני', ובירושלמי 'כיני מתניתא'.⁸⁶

רש"ס היה מודע לשוני בין התלמודים בתחום זה של הטרמינולוגיה,⁸⁷ אך באשר לכללי התלמוד ואופי הדיון התלמודי רש"ס השתדל להשוות, עד כמה שהדבר ניתן בין שני התלמודים. נוכח זאת הוא משתדל הוא לבאר את הטרמינים הייחודיים של התלמוד הירושלמי עפ"י מקביליהם בבבלי; לעתים מדגיש רש"ס בפירושו, כי לצורך אותו עניין משתמשים שני התלמודים בטרמינים שונים.⁸⁸

רש"ס שהרשה לעצמו להגיה רבות את נוסח הירושלמי, עשה זאת לעתים גם בתחום הטרמינולוגיה. כאשר הדבר התבקש מצד העניין, ובנוסח הירושלמי שלפניו לא הובא כל טרמין, הוא הרשה לעצמו כמה פעמים 'להשתיל' טרמינולוגיו בבליית לתוך נוסח הירושלמי, כגון 'ותני עלה', ו'מאי הוי עלה'.

רש"ס התייחס לטרמינולוגיה של התלמוד הירושלמי באופן מרוכז בפתיחה לפירושו,⁸⁹ ובמקומות רבים במהלך הפירוש. להלן רשימת הטרמינולוגיה:⁹⁰

(הרשימה סודרה לפי סדר הא"ב. בדרך כלל העתקתי את לשון רש"ס; לעתים תמציתי את הדברים בלשוני אני - באלה ציינתי בראשית הדברים 'תמצית'. בסוף כל ביטוי ציינתי מראה מקום לדברי רש"ס. פ = פתיחה)

בעי - יש 'בעי' שאינו שאלה דמספקא ליה אלא ששאל לתלמידים או לחכמים ולדידיה פשיטא ליה. (פ)

במה אנן קיימין - כמו במאי עסקינן. (פאה לט ע"א; כלאים כ ע"ב)

דו אמר - דהוא אמר, אלא מפני שהאות גרונית בלעו אותה. (פ)

⁸⁶ ראה לעניין זה: ליב מוסקוביץ, הטרמינולוגיה של הירושלמי (מחקרים בטרמינולוגיה של המשא ומתן התלמודי), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ח.

⁸⁷ כבר בתחילת פירושו לברכות (ד ע"ב) מעיר רש"ס כי בירושלמי חסרות הרבה פעמים מילות שאלה. רשמתי את הדברים להלן, בסוף הרשימה. ראה ברשימה שלהלן.

⁸⁸ הרשימה מובאת בחלק השני של הפתיחה. בכותרת כותב הרש"ס: 'חלק השני והוא פי' המילות הזרות שלא נתבארו בערוך'. חלק גדול מן הביטויים המכונסים ברשימה הם טרמינים. בכ"י לונדון, אשר רק בו שרדה פתיחת הרש"ס, חסרים סוף החלק השני ותחילת החלק השלישי. מסתבר שהרשימה המקורית של הרש"ס כללה טרמינים נוספים שהופיעו בסוף החלק השני.

⁹⁰ אני כולל פה גם אי-אלו ביטויים ייחודיים לתלמוד הירושלמי, גם אם אין להגדירם כטרמינים במובן הרגיל של טרמין תלמודי. לעניין אפיון ביטויים כטרמינים, ראה מוסקוביץ (לעיל הע' 86), עמ' 1 - 12.

דלכן - פירושו דאי לא כן, וכן נקודתו. 91 (פ) (מעשר שני כג ע"ב)

דלמא - נראה בעיני דהכי גרסינן, 92 כמו דא לימא, זאת להגיד לאנשים שישמעו מוסר ואל יפריעו, ולעולם תמצא זה הלשון כשבא התלמוד הזה לספר לנו מעשה שארע לחכמים. 93 (פ)

דמיא היא כלרבא - כמו כל ארבא, כלומר, כך דומה זה כמו קברניט הארבא, דהיינו ספינה שמנהיגין אותה מאחוריה ... כלומר, דבר שהוא מהופך, זה שאינו דומה כלל, וכן ארבא האמור בבבלי כך פירושו ... 94 (פ)

הדר ר' (פלוני) ואמר - כלומר, הוא מותיב לה והוא מפרק לה. (תרומות ד ע"א >ב ע"ב)

הכין צורכא מיתני - כך צריך לשנות התלמוד במשנתנו. (שביעית נב ע"ב)

היכי עבידא - כלומר, מאי בינייהו. (פאה ו ע"א)

ויאות - (תמצית): משמעו, האמנם ראוי לחסיק מדבר זה לנושא שלפנינו? והלא יש ראייה טובה יותר! (בלשון רש"י): וכי מתיישב הדבר לנו בן וללמוד מפלוגתא דרבי יהודה ורבנן דבתחלת סעודה, לפירות קנוה דסוף סעודה, והלא יש לי מעשה בענין עצמו ... (ברכות קנה ע"ב)

ויידא אמרה - כמו והיא דא אמרה. (פ) (מעשרות נו ע"א)

ויידא אמרה הדא - כמו והי דא אמרה הדא, איזו היא המשנה המשמעת אותנו ... (פאה סו ע"א)

וכא הוא אמר הכין - אורחא דתלמודא למימר הכי כי מקשי מדידיה לדידיה. (פאה כו ע"א)

91 בכתב יד המילה דלכן מנוקדת חיריק, קמץ, צירה. בהמשך דבריו ציין רש"י כי כמותו ביאר רבנו נסים גאון (יומא עט ע"א, תוס' ד"ה כותבת) ור"ש (כלים פרק כו).

92 חכוונה היא שיש לגרוס דלמא ולא דילמא, כפי הגרסה הרגילה בד"ו, אך גרסתו במהלך סדר זרעים היא בכל זאת - דילמא.

93 ובדומה לכך כתב בכמה מקומות במהלך פירושו; למשל פאה מט ע"א: 'דילמא לשון קצר הוא, דא לימא, זה המעשה לומר לאנשים, ובשביעית נט ע"א: 'דלמא. מעשה אירע, כלומר, דא לימא, זאת להגיד לאנשים שילמדו מוסר ממנו'. (והאמת היא שמקור המונח הוא ביוונית ומשמעותו - מעשה; ראה ז' פראנקל, מבוא הירושלמי, עמ' י; ב"ר פ"ו, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 48, הע' 1 ומבוא לב"ר עמ' 25; ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 24; ערוך השלם, חלק ג, עמ' 70; 409; J. Levy, Worterbuch A pp. 213 - 214 s. Krauss, Lehnwörter, Teil 2, pp. 213 - 214

94 ואי אפשר לקבל את הצעתו של רש"י כאן, ראה להלן הע' 108. ואולי צ"ל: 'ודמיא היא לכל דבה?' = האמנם דומה היא לכל אשר בה? ראה אהצו"י לשביעית עמ' 68 ואוצר לשון תלמוד ירושלמי, חלק ב עמ' 908.

וליידא מלה - ולהי דא מלה תנינן (=לאיזה עניין שנינו).
(פ) (ביכורים ו ע"ב) (וראה: מעשרות סד ע"א; מעשר שני ו ע"א)

ייבא כהדא - כל היכא דגרסינן ייבא כהדא פירושו יחבה כהדא ... וזה
הלשון תמצא כשרוצה לפשוט בעיא, ולפעמים אומר 'נשמענא מן הדא'.
והחילוק הוא כן: כשאומר 'נשמענא מן הדא', הוא משיב מן העניין עצמו,
אבל 'יחבא כהדא' הוא מביא ראיה בדומה (=מעניין דומה שאפשר להשוותו
לעניין הנדון).⁹⁵
(פ)

כיי דתנינן תמן - פי' כי הא דתנינן תמן.
(פ)

כיי מתניתא - פירוש, כן היא מתניתא, ומשום דק' ליה קושיא אמר הכי,
כמו הכי קתני דגמרא דילן.
(פ)

לא צורכא דלא ... - פי' צורכא לשון ספק ובעיא, וכמתמה על הדבר, כלומר,
והמשנה הזו (אינה) צריכא רבא דלא תנא דין אחר?⁹⁶
(פ)

מאי כדון - מהו עכשיו, כמו 'מאי הוי עלה' [בתלמוד הבבלי].
'כדון', לשון עכשיו, כלומר עכשיו לעניין הדין, מהו? (פאה נח ע"ב)
'מאי כדון' - כמו 'מאי הוי עלה', מהו עכשיו המסקנא? (כלאים קנו ע"ב)
ומסקינן 'מאי כדון', כמו 'מאי הוי עלה'. (שביעית כד ע"ב)
מאי כדון - מאי הוי עלה, מתני' מאן קתני לה. (חלה נו ע"ב)
מאי כדון - כלומר במאי קא מפלגי. (ערלה כ ע"א)

עד כדון צריכה - אכתי מבעי לן עד שיבוא אליהו. (ביכורים ו ע"ב)

צריכא לפניס - כמו תיקו דגמרא דילן. (פאה לט ע"ב)

קשייתה - קשאי יתה, לפני שמואל אני הקשיתי זאת הקושיא.
(תרומות ד ע"א <ב ע"א>)

תמן תנינן - מתניתין היא בסוף פירקין ואפ"ה גרסינן תמן תנינן.
(תרומות יז ע"ב <ט ע"א>)

להלן הערה של רש"י בדבר היעדר טרמין בירושלמי (ברכות ד ע"ב ד"ה ספק):

כלומר, מאי, ובעיא היא, דר' זעירא לא פירש לנו בזה, ודרך
הירושלמי להספיק לו בתנועת הקול, במקום "מאי?" דגמ' דילן'.

ה. הגהות בנוסח הירושלמי

כבר הרביתי לציין בעת דוני על נוסח הרש"י, כי הוא הרבה להגיה, וכי לא
מעט מן החגהות הן הגהות משלו עפ"י שיקול דעתו. כאן, בפרק הדין על הפירוש,

⁹⁵ ראה ביאור רש"י לשביעית כג ע"א, ביאורו לתרומות לא ע"ב (יז ע"א)
וביאורו לערלה נט ע"א.

⁹⁶ מצד הדוגמאות שרש"י מביא כוונת הדברים: וכי אין צורך להשמיענו אלא
את זה, ולא יותר מזה... ולכן צריך כפיה"ג למחוק את המילה 'אינה'.

מבקש אני להעיר כמה הערות מסכמות על הזיקה בין פירוש הרש"ס לבין הגהותיו את נוסח הירושלמי:

1. הרש"ס הגיה את הנוסח שלפניו מתוך עקרונות שקבע לעצמו, 97 ולא דווקא מתוך אילוצים פרשניים.
2. רש"ס השתדל לבאר את הסוגיה מבלי להגיחה, אך אם מצא שיש קושי בדבר, הוא הגיה מטעמים פרשניים את נוסח הירושלמי עפ"י סדר העדיפויות הבא:
א. עפ"י הנוסח בסוגיה מקבילה בירושלמי שעפ"י אמות מידה פרשניות נראה לו אמין ומקורי.
ב. עפ"י נוסח שמצא בדברי ראשונים המצטטים את הסוגיה, או עפ"י כתב יד, כאשר כ"י היה זמין לפניו, כאשר הנוסח בדברי הראשונים או בכתב היד נראה לו תקין יותר מבחינה פרשנית.
ג. עפ"י שיקול דעתו, ללא כל אסמכתא. 98

ו. משנתו הלשונית של הרש"ס

המעין בפירוש הרש"ס אינו יכול שלא להתרשם מידיעותיו בתחום הלשון ומרגישותו הלשונית. היה לו עניין לדון בענייני לשון לגופם גם כאשר אין לדיון הלשוני משמעות פרשנית.

מפירושו ניכרת שליטה בשפות. מעבר לשליטה בעברית הוא שלט ביוונית, 99 בלאדינו, היא שפת הלועזות שבפירושו, 100 ובערבית.

רש"ס הרבה להתבסס בפירושו על הקסיקוגרפיים על ספר הערוך; 101 לא מן הנמנע כי היו לפניו חיבורים נוספים בתחום הלשון שהוא הסתמך עליהם, אם כי לא הזכירם בפירושו. 102 יחד עם זאת, נראה כי חלק גדול של פירושו המילוליים על הירושלמי הם פרי עיון אישי, מקורי. 103 לצורך עיונו השווה רש"ס את

97 התאמת המסורות התנאיות לנוסח הספרות התנאית שלפניו; התאמת המסורות האמוראיות שבירושלמי, היכן שהדבר אפשרי מבחינה פרשנית, למסורות האמוראיות שבבבלי; התאמה מסוימת של הכתיב והלשון שבתלמוד הירושלמי ללשון ולכתיב שבבבלי (כגון "תיקון" המילים 'דמרי' 'לעזרי' 'לדאמרי' ול'אלעזרי' וכד') ועקרונות נוספים.

98 נציין כאן שכבר בראשית ביאורו למסכת ברכות הוא הגיה: 'שעה ותרתי ליליא הוא. כן מצאתי בספרים, ונ"ל דתרתי עישורי הוא דגרסינן ועישורי שעה הוא דקאמר...'

99 חלק גדול ממובאותיו ביוונית אינן מסתמכות על ביטויים מן היוונית בערוך, ונראה לי שהן מתבססות על שליטה אישית ביוונית. וראה רש"ס לכלאים קנז ע"ב: 'ובלשון יון קורין לכסות דולמאי'. המילה 'דולמאי' מובאת מנוקדת בכתב יד, וזה מחזק את ההנחה כי רש"ס שולט ביוונית.

100 תודה לפרופ' דוד בוניס, מהחוג ללימודים רומניים, שהעמידני על כך. לעניין ביטויים בלאדינו בספריהם של חכמי המאה השש עשרה, ראה: א' פאפו, 'אוצר המלים השאולות מלאדינו בשולחן ערוך', פעמים 70 (חורף תשנ"ז), עמ' 68 - 99.

101 לא בכל מקום הזכיר זאת בפירושו. למשל: כלאים קי ע"א ד"ה שרשי פיאה, הדברים מבוססים על הערוך ערך פאה (ג), אעפ"י שלא הזכיר זאת בפירושו.

102 ראה למשל דבריו בכלאים ל ע"א: 'וכן כתבו כל בעלי לשון'.

103 ראה פסקה 3 להלן.

לשון הירושלמי ללשון הבבלי, ללשון תרגומי המקרא וללשון מדרשי האגדה בבחינת "דברי תורה עניינם במקום אחד ועשירים במקום אחר" ויילמד הסתום בירושלמי מן המפורש באחד מן המקומות האחרים.

רש"ס השתמש בידיעותיו בתחום הלשון, הן לצורך פרשנותו הוא את הירושלמי, והן לצורך גיבוש עמדתו כלפי פירושיהם של אחרים.

משנתו הלשונית של רש"ס ראויה למחקר מקיף בפני עצמו, ובדבריי הבאים אינני מבקש אלא לשרטט אי אלו קווים המאפיינים את משנתו הלשונית.

1. מודעות לשוני בין לשון מקרא ללשון חכמים

רש"ס היה מודע לשוני בין לשון מקרא ללשון חכמים. 104 כבר בביאור בתחילת ברכות מעיר הוא: 'אשמורת - לשון מקרא הוא' (ב ע"א), בניגוד ל'משמרת' המקובלת בלשון חכמים. במקום אחר הוא מצא לנכון להעיר על היעדר שוני בין לשון מקרא ללשון חכמים: 'וקרויים בלשון משנה ובלשון מקרא ניקודים' (ברכות קנז ע"ב).

להלן מובאות נוספות בתחום זה, מפירושו:

א. דמאי מז ע"א (בפירוש למשנה): 'לטחון כותי. בפ' הניזקין מייתי לה 105 ופי' רש"י ז"ל: "לטחון. שם האומן בלשון משנה", ובלשון מקרא טוחן, וכן מוסר קרוי בלשון משנה מסור.'

ב. דמאי קי ע"א: 'ומ"ש "בפיו", בפי הכוס, ואע"ג דכוס בלשון מקרא לשון נקבה: "כוס רייה" "אך שמריה ימצו", לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד, "כוס של ברכה מצטרף לטובה", "מזגו לו כוס ראשון".'

ג. שביעית ט ע"ב: 'בקר - רועה בקר, כמו חמר, צייד, גמל, ספן: בלשון מקרא - בוקר, "כי בוקר אנכי".'

2. מודעות לשוני בין לשון הבבלי ללשון הירושלמי

כפרשן ירושלמי הרגיש לענייני לשון, חש רש"ס בשונות הלשון של התלמוד הירושלמי לעומת לשונו של התלמוד הבבלי. יחד עם זאת יש להעיר כי הוא הבחין בעיקר בטרמינולוגיה המיוחדת של הירושלמי, 106 בכיווץ הביטוי של מילה בצירוף זה או אחר, 107 בשוני במשמעות של מילה זו אחרת ובשימוש באוצר מילים

104 מודעות לכך יש כבר בתלמוד: 'לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן' (עבודה זרה נח ע"ב; הולין קלז ע"ב).

105 כך, 'לטחון', מובא בדפוס ראשון של הבבלי (וינציה רפ"א) בנוסח המובאה ממשנת דמאי, בגיטין סא ע"ב ובנוסח 'דיבור המתחיל' בדברי רש"י שם. בספרים שלנו תוקן ל'טוחן', ועפ"י תיקון זה דברי רש"י חסרי משמעות. ראה דבריי בסעיף ד.

107 למשל 'דו = דהוא' (דמאי יט ע"א ועוד).

שאינו מקובל בבבלי, אך הוא לא עמד על מלוא היקף השוני בין הארמית הגלילית לארמית המזרחית של התלמוד הבבלי כפי שהוא ידוע לנו היום, על בסיס מחקרי לשון מקיפים.

כך קרה כי לביטוי מסוים בירושלמי, הוא הציע פירוש עפ"י ביטוי מקביל בבבלי, ואנו נאלצים לא לאמץ את פירושו עקב ידיעותינו אנו על היקף השוני בין הארמית הגלילית לארמית המזרחית.¹⁰⁸

להלן כמה מובאות המעידות על מודעותו לשוני הלשוני בין שני התלמודים:

א. פאה יב ע"ב: 'מה אנן אכלין יומא דין - חובצין', ומבאר רש"י: 'הוא גבינה בלשון ירושלמי'.

ב. פאה צז ע"א: 'אמר ר' חנינא כד סלקית לחכא נסיבת אזורי, ואזורי דברי, ואזוריה דחמריה, מקפא כירתא דחרובתא דארעא דישראל ולא מטין', ומבאר רש"י: 'מקפא כירתא דחרובתא. עובי הגזע המושך מן הארץ עד האמירים הגדולים קרוי כוורת (צ"ל: כורת) בתך תלמודא, כדאיתא בפרק קמא דברכות, "לא סוף דבר נופו אלא אפילו כורתו", והוא לשון קורה בחלוף כ"ף בקו"ף ...'.

ג. דמאי מ ע"ב: 'ורש"י ז"ל בפ"ק דעירובין פי' אכסניא - חיל המלך של ישראל שהולך למלחמה על אויביהם, ומוטל על בני העיר לזונן ... וסוגיא דהכא סברא דאכסניא היינו אורחים ... וחיל המלך מחנה איקרי ולא אכסניא ...'.

3. מקורות בבאוריים לשוניים

כתבנו לעיל כי רבים מפירושי הלשוניים של רש"י הם פרי עיונו המקורי על בסיס השוואת לשונות סתומים בירושלמי ללשונות במקורות אחרים של ספרות חז"ל. למותר לומר שפירושים אלה מראים כי רש"י היה בקיא ביותר בספרות חז"ל בתחומיה השונים.

להלן כמה דוגמאות:

א. בפירושו לדמאי פט ע"א כתב: 'אופנא לשון מנהג הוא כדאמרינן בהגדת ילמדנו, "ואין אומה כאומה זו לדעת אפיה של אלהיה" שפירושו מנהגיו ודיניו'. מקור דברים אלה אינו בערוך (ראה ערך אפי).

ב. בירושלמי דמאי פרק ז: 'ר' יוחנן אזל לחד אתר, אשכח ספרא איטימוס'. וכתב רש"י (ק"ב ע"ב): 'אטימוס. המלמד חולה בלשון יון, כך פי' רבנו שמשון, ולי נראה לפרש נצב משתומם, שלא היה עושה מלאכה, כי ההיא דבראשית רבה פרשה מט: 'אלוקים נצב בעדת אל, ר' חגי בש"ר יצחק אמר: עומד אין כתיב כאן, אלא נצב איטימוס, כד"א ונצבת על הצור, ע"כ.'

¹⁰⁸ למשל, פירושו לביטוי 'כלרבא'. לדבריו, הביטוי מורכב משתי המילים 'כל' ו'ארבא' ופירושו לדעת רש"י, הוא: 'כל מה שבספינה היה לך לשאול' (פתיחה, חלק ב); אי-אפשר לקבל פירוש זה, שכן השם 'ארבא' לספינה הוא בארמית מזרחית ולא בארמית גלילית, ואינו מובא, אף לא פעם אחת בירושלמי.

ג. במשנה במסכת כלאים פרק ט שנינו: 'הברסים והברדסין והדלמטיקון ומנעלות הפונון לא ילבשם עד שיבדוק'. ופירש רש"ס (קנז ע"ב): 'הברסים. ובערוך גריס ליה בדל"ת, ומפרש בגמרא - ברייא, ופי' בערוך: "כגון גלופקרין שמכסין את המטות". לאחר הבאת דברי הערוך מציע רש"ס את הצעתו הוא: ונראה כמאן דגריס ליה ברי"ש, והענין הוא כדאיתא במדרש ר' תנחומא: 'פטשיהן, אלו ברקים הנתונין על יריכותיהן', ובלשון לעז בראקי והן מכנסים, וברסים וברקים ובראי הכל אחד הוא אלא שמשתנה הלעז לפי המקומות.

ד. בירושלמי שביעית פרק תשיעי: 'חמתיה חד כותי, אמר לית אנא אזיל מפלי בהון סבא דיהודאי'. ופירש רש"ס (קמה ע"א): 'מפלי בהדין סבא. מלעיג, והרבה יש באיכה רבה לשון לעגי'. 109

4. שליטה בשפות זרות

להלן מבחר איזכורי לשונות זרות בפירושי רש"ס:

- יוונית: א. ברכות קח ע"א: 'ובלשון יון קורין לין קרסי'.
ב. פאה ח ע"א: 'זימיות. לשון יון נזק והוצאה'.
ג. כלאים קנז ע"ב: 'ובלשון יון קוראין לכסות דולמא'.
(בכתב היד נכתב בניקוד, הלמ"ד בפתח והמ"ם בקמץ).
ד. שביעית נט ע"א: 'פיסין. אישפינייא בלשון יון'.
ה. שביעית קט ע"א: 'אודרודוסטין. מין וורד, בלשון יון רודוסטו'.
ערבית: א. דמאי ב ע"א: 'השיתין. מפ' בפ' כיצד מברכין מין תאנים, והכא מפרש אותן שיוצאין מתחת העלין דגריעי, ובלשון ערב שמם גומיז'.
ב. כלאים קנז ע"א: 'כלנרי נשים. לא איתפרש לי ... ושמא מה שנוהגין בארץ מצרים לשום נגד פניהם מסווה ומניחין בו נקבי העינים בלבד ... ושמן בערבי ג'רץ'.
ג. כלאים קנז ע"ב: 'ברדסים. מפ' בגמ' דולמא ובלשון ערב קרוי בורנוס ...'.
ד. שביעית מג ע"א: 'מגריפה, היא אצדא שגורפין בה הזבל ועפר, ובלשון ערב מג'ריפי'.
ה. שביעית פט ע"א: 'קצרא דגלילא. נראה דזו צפת, שיש בו מגדל גדול, ובלשון ערבי קרוי הבירה אל קצר ...'.

- לע"ז א. כלאים ב ע"א: 'שבולת שועל, אוינא בלע"ז'.
(=לדינו) ב. שם: 'כוסמין, אשקניא בלע"ז'.
ג. כלאים ב ע"ב: 'קישות. פי' הרמב"ם ז"ל קישואין, הן הנקראים אלפקום בלשון ערב, ובלע"ז קונומברוש'.

109 אכן הביאור 'מלעיג' מובא כבר בערוך ערך פלא (ב), אך נראה כי רש"ס לא עיין כאן בערוך אלא כתב את הדברים מדעתו, שכן הערוך מביא ראייה למשמעות של מלעיג ממובאה בב"ר, ואילו רש"ס - מאיכה רבה.

- ד. כלאים ג ע"א: 'כוסבר. קוליינדרו בלע"ז.
 ה. שם: 'הלפת. נאכו בלע"ז.
 ו. כלאים כז ע"א: 'תלתן. מין קטנית ופי' רש"י ז"ל פינגיריגי ובלע"ז שלנו אל חולבאש.
 ז. שביעית כה ע"א: 'האורז. ארוז בלע"ז: דוחן. מילוי בלע"ז: פרגין. פירש בערוך: "מקו בלשון כנען ...", ובלע"ז אדורמידיראש.
 ח. שם: 'והשומשמין. בלשון ערב שומשום, ובלע"ז אג'ונג'לי, ומיני קטניות הן.
 ט. שביעית נט ע"א: 'גולגולת. המס של גולגולת שקורין כארג'ו בלע"ז.
 י. שביעית סא ע"א: 'ומקיימין את האלויי בראש הגג. נ"ל שהוא כמו אהלוי, כמו הנהו אהלויי דפרק בתרא דנדרים, והוא שם עשב של בושם שנקרא אהלות בלשון מקרא, והשרים זורעין אותו לפני הלון הבית מפני הריח, ופעמים זורעין אותו בראש הגג ששם עולין ומטיילין, ובלע"ז לינא לואי, ותרגום אסקילא לואי, ולשון יון עץ אסקילא, ויש קורין אותו פאג'א די מיקא ...'.
 יא. שביעית קד ע"א: 'ספר. מרקא בלע"ז.
 יב. שביעית קה ע"א: 'כלובסין. בכ"ף גרסינן ואומרים בלשון ערב אל דיב ובלע"ז קרדו לובו.

5. ידיעה והבחנה בתחומי לשון נוספים:

להלן לקט מובאות מפירוש רש"י שבהן באות לידי ביטוי ידיעותיו הרחבות בתחומי הלשון השונים ורגישותו הלשונית:

- א. ברכות קפט ע"ב: בירושלמי: 'ר' זעירא אפילו כי מקצץ תורמוסין, הוה נטל ידיה'. מה פירוש הביטוי 'מקצץ תורמוסין'? לדעת רש"י 'קציץ' היינו הנרתיק (=התרמיל) של התורמוסין, ו'מקצץ תורמוסין' היינו נטילת התורמוסין מנרתיקהם "כמו תשרש, יגרס ודומיהן".
 ב. ברכות י ע"א: בירושלמי: 'מלאכים אין להם קפיצים. מאי טעמא? "קרבת על חד מן קאמיא" (דניאל ז) - קיימא. וביאר רש"י: 'קאמיא קיימיא. כלומר כמו קיימיא, דלכך נקוד האל"ף בשבא ופתח, 110 מלשון "והא קאים על נהרא"'. רש"י נתן דעתו לניקוד של המילה 'קאמיא' וחסיק מן הניקוד כי האלף היא שורשית ולא נחה.
 ג. דמאי ב ע"א: 'שבדמאי. יש מפרש, דין מאי, ספק מעושר ספק אינו מעושר, ויש מפרשים לשון דמע כמו "מדומע", "משפחה שנטמעה", ואל"ף בחילוף עין כמו להם מגואל מגועל, והוא לשון עירוב. 111
 ד. דמאי לא ע"ב: בירושלמי: 'חברים אינן חשודין לאכול ולא להאכיל', וביאר רש"י: 'חברים אינם חשודין. מלשון חברה (חי"ת בסגול) ולא מלשון חבר ת"ח, אלא בני אדם דגיסי לבייהו אהדי קרי להו חברים'.
 ה. דמאי מ"ג ע"א ד"ה הרוצה לחזום: 'נראה בעיני שהוא כמו לחסום... ולא מימנעי רבנן מלהחליף סמ"ך בזי"ן'.

110 האל"ף הראשונה במילה 'קאמיא' מנוקדת בחטף פתח.
 111 הפירוש הראשון מובא בערוך. לפירוש השני לא מצאתי מקור, ונ"ל שזה פירוש מקורי של רש"י למרות שכתב 'ויש מפרשים'.

ו. כלאים כט ע"ב: 'ופי' הרמב"ם ז"ל ג' תלמים של פתיח, היינו הארץ כשתמטר יתבקעו בו בקעים שמתרחבין, ונקרא כל בקע מהן תלם של פתיח, ואינו נכון, דמאי שיך כאן שם תלמים, דשם תלמים משמע על שם השורה שנשארה גבוהה מחמת פתיחת המחרישה, מלשון תל, וכן כתבו כל בעלי לשון 112. ... ועוד דפתיח משמע מלשון "יפתח וישדד אדמתו", וכן פי' רבנו שמשון והרא"ש ז"ל, לכן נראה לפרש דהכי קאמר, ג' תלמים של פתיחת האדמה במחרישה.

ז. שביעית יד ע"ב: 'שדה חלבן. לשדה תבואה וכיוצא בו קרי שדה חלבן, לפי שאין בה צל כשדה האילן, אי נמי משום דמתלבן בשעת לקיטתו.

ח. שביעית טו ע"ב: 'בשיש לו מוקשה ומודלה. כמו ומדלעה והעי"ן נבלעת, ומוקשה כמו במלונה במקשה, והיינו מקשאות ומדלעות ...

ט. שביעית טז ע"א: 'ומעדרין. מלשון "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון", והיא הפירה שחופר אדם בכלי ברזל במרא וחצינא כעין שחורשין בשורים ...

י. שביעית צג ע"א: 'וחזן. חזן הכנסת, ולאן היינו ש"ץ, אלא היינו שמש הכנסת כדאיתא בפ"ק דסנהדרין ושני חזנין ... 113

ז. השתקפות תקופתו של רש"ס בפירושו

כבר כתבתי כי פירושו של רש"ס לירושלמי זרעים (למעט - ככל הנראה - פירושו לשקלים) נכתב בארץ ישראל ועובדה זו משתקפת היטב בפירושו. לעתים הוא הביא לידי ביטוי את המסורת ההלכתית הנהוגה בארץ, לעתים הביא לידי ביטוי מסורות שבעל פה שרווחו בזמנו בארץ ישראל, ולעתים ניכר מבין השיטין של פירושו, כי הוא הכיר היטב את המציאות הגיאוגרפית והחברתית של ארץ ישראל וסביבתה.

לחלו מובאות המשקפות כל זאת במפורש או במרומז:

1. זיהוי מקומות הנזכרים במשנה ובתלמוד

א. ברכות ז ע"א: 'בראש הר הכרמל. הר שעל שפת הים של עכו.

ב. ברכות קד ע"ב: 'ערב. שם מקום בארץ ישראל קרוב לציפורי, ... וקורין אותו ערבא.

ג. ברכות קסה ע"א: 'ומ"ד מי דקלין שהן יוצאין מבין שני דקלים. ונראה דהיינו אותו המעיין שישנו בין דקלים של טבריה.

112 ראה למשל רש"י לתהילים סה יא.

113 בזמנו של רש"ס, וגם בספרות ההלכה שקדמה לו, היה מקובל לכנות את שליח הציבור חזן, כמקובל בזמננו, ולכן מצא רש"ס לנכון להוציאנו מאפשרות של הבנה מוטעית של המילה 'חזן' שבתלמוד.

ד. שביעית פד ע"א - פד ע"ב: 'וטורי אמנוס אבאר להלן שהן טורי טריפול דקרויה בלשון ערב טראבלוס ... וסדר המקומות אשר מצאנו היורדים מאשקלון שכבשה יהושע עד נילוס הן אלו: עזה למטה מאשקלון, מאן יונס (=חאן יונס?) למטה הימנה, מדבר למטה, עזקה למטה, עריש (=אל עריש?) למטה ... בולאק, נילוס ... וקו צפון מפרש, מן הים הגדול תתאו לכם הור ההר, והיינו טריפול וכדפרישית, מהור ההר תתאו לבוא חמת, דהיינו חמה, שחומתה מצוירת פסין פסין ...'.

ה. שביעית פט ע"א: 'קצרא דגלילא - נראה דזו צפת'.

ו. תרומות קמז ע"ב (צח ע"א): 'בעכברא. שם מקום קרוב לצפת כמו ג' שעות'.

ז. ערלה מז ע"ב: 'יועזר איש הבירה. שם מקום קרוב לירושלים ושמו בירה', 114

2. מנהגים ייחודיים לבני ארץ ישראל ומסורות שבע"פ הרווחות בארץ

א. ברכות קט ע"ב: 'כגון אנן בני ארץ ישראל דקים לן בקביעותא דירחא, ולא יתבינן בסוכה בשמיני'.

ב. דמאי נא ע"ב: 'והמנהג הפשוט כאן¹¹⁵ כדברי הרמב"ם ז"ל ...'.

ג. שביעית יא ע"א: 'כמו שאנו נוהגים להקיף התורה שבע פעמים ביום תושענא רבה'.

ד. שביעית צו ע"ב: 'וכן הקבלה כאן שצפת כבשה עזרא'.

3. הכרת הנוהג של האוכלוסיה המקומית הלא יהודית

א. ברכות סוף פרק ח, קצה ע"ב: בירושלמי: 'ולא על הנר והבשמים של מתים. הדא דתימר בנתונים למעלה ממטתו של מת'. וביאר רש"י: 'למעלה ממטתו של מת. שקבועין שם על קבריהם כדרך שעושין הישמעאלים'.

ב. כלאים קנג ע"א: 'כלנרי נשים. לא איתפריש לי, וראיתי שפי' רבנו חננאל כלינרין רסן הסוס, ושמא מה שנוהגין בארץ מצרים לשום נגד פניהם מסוה ומניחין בו נקבי העינים בלבד והוי דוגמת רסן ... ושמן בערבי ג'רץ'.

ג. כלאים קנז ע"ב: 'ומעפוריין ... והנכון שהוא סודר שנוהגין בארץ ישמעאל להניחו על הצואר וב' קצותיו תלויין לימין ולשמאל וקרוי שיידי ועשוי להסיר העפר מעל הלבוש, ולכך קרוי (בתלמוד) מעפורת...'

114 כנראה שרש"י מפרש כך על סמך הכרתו את היישוב אל-בירה שבקרבת ירושלים. (אלבק כתב בפירושו למשנה: 'כנראה הממונה על הבירה שבהר הבית'.)

115 מדובר לעניין פירות שמירחן נכרי שלדעת הרמב"ם פטורים מהפרשת תרומות ומעשרות, ו'כאן' היינו בצפת.

4. הכרת הריאליה הארץ ישראלית

א. במסכת פאה פרק ה משנה ה שנינו: 'המעמה לכובעות ולכומסאות, לחררה ולעמרים - אין לו שכחה'. בגמרא בירושלמי (רש"ס עה ע"ב): 'לחררה - גלגל', וביאר רש"ס: 'גלגל. פירש רבינו שמשון מלשון גלגול עיסה, והטעם דהוי דבר מועט, ואינו נכון דאין זה טעם משנתנו אלא משום דאינו גמר מלאכה, ועוד, לישתוק בעל גמרא מלפרש חררה. ואחר שבאתי לארץ ישראל תוב"ב הבנתי המשנה הזאת דקתני לחררה והוא כלי שעושים משבולים שטוח עגול שאין בו בית קבול, וצורתו כמו חררה גדולה, להוליך בו חרות לתנור גדול כמו גלגל וקורין לו טבאקי, והשתא לא הוי גמר מלאכה'. 116

ב. תרומות קמו ע"ב (צו ע"ב): 'ואם הדג הטמא משקלו עשרה דרהם, דמאה דרהם לליטרא במלכות טורקיא הווי עשרה דרהם...'

5. מסורות על מקומות קבורה

א. ברכות קד ע"ב: 'ערב. שם מקום בארץ ישראל קרוב לציפורי, וקבור שם ר' חנינא בן דוסא, וקורין אותו ערבא'. 117

ב. שביעית פט ע"א: 'ור' חייא קבור בטבריא הוא'. 118

ח. רש"ס כפוסק

כבר ציינו כי מגמתו העיקרית של רש"ס בביאורו היא להגיע מהביאור הנאות אל פסיקת ההלכה. בסעיף שלפנינו מבקש אני לאפיין את דרכו כפוסק. לאמיתו של דבר, נושא זה - דרכו של רש"ס כפוסק - הוא סוגיה שמיצויה מחייב דיון רחב ומקיף; אולם אני במסגרת הדברים כאן, אסתפק בהבאת כללי פסיקה אחדים בלבד, כפי שהם עולים מתוך פירושו.

1. במחלוקת בין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי יש לפסוק כתלמוד הבבלי, ובכלל, יש לפסוק על פי המשתמע מ"סתמא דתלמודא" של התלמוד הבבלי.

כמו לעניין השמירה על האותנטיות של מסורת חכמים, אף לעניין פסיקת ההלכה, מאמץ רש"ס את עקרון העדפת התלמוד הבבלי על פני התלמוד הירושלמי. על רש"ס מקובל העיקרון, המוסכם בדרך כלל על ידי הראשונים, שבמקרה של מחלוקת בין התלמודים, פוסקים על פי הבבלי. לעיתים תמיה הרש"ס על הרמב"ם שפסק כירושלמי, בחורגו מכלל זה, ואילו פרשנו, מתוך עקביות, פסק בבבלי. עם זאת, לדעתו כמו לדעת הראשונים, אפשר בהחלט לסמוך על הנאמר בתלמוד הירושלמי אם הנושא נידון רק בתלמוד זה.

116 הנוסח עפ"י המובא ב'מלאכת שלמה', ולא כמובא לפנינו ברש"ס.

117 אין מסורת תלמודית על קבורתו של ר' חנינא בן דוסא בערב. כנראה שזו מסורת חיה מזמנו של רש"ס; וראה אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית ב עמ' 295.

118 אכן יש על כך מסורת תלמודית (בבלי מועד קטן כה ע"א), אך לא מן הנמנע שרש"ס מביא זאת כמסורת חיה.

להלן שלוש מובאות מתוך הפתיחה לפירוש ומתוך הפירוש עצמו, אשר בהן באה לידי ביטוי העדפת רש"ס את הבבלי בפסיקת הלכה:

א. ודע שאין אנו סומכין על הירושלמי במקום שחולק על הבבלי, בין בגרסא כגון ... , וכן בפסקי הלכות, על הכל סומכין על הבבלי, והטעם הוא דהאמוראים של בבל היו אחרונים וכמו שכתבתי למעלה, וראו תלמוד הירושלמי שחובר קודם לתלמוד בבל וכדפרישי', ודקדקו בו יפה, הילכך סומכין עליו בכל, ובמה שדעת חכמי בבל או רובן הסכימה על הירוש' והניחו אותו כמות שהוא ולא כתבו הפך ממנו בבבלי, ודאי שהלכה כתלמוד ירושלמי ... אבל מה שראו רבותינו שבבבל שאין הרוב חכמי דורן מסכימין על מה שכתבו בירושלמי, דחאוהו וכתבו בבבלי הפך ממנו, לומ' שאין סומכין בזה על הירושלמי, וכן תמצא שהרי"ף ז"ל כתב בסוף עירובין ז"ל ... (פתיחה)

ב. ולעניין הלכה נראה לעניות דעתי דקיימא לן כר' אליעזר בן יעקב דמשנתו קב ונקי, ובפרק החולץ [בבבלי] פריך בפשיטות: 'והא קיימא לן כר' אליעזר בן יעקב דמשנתו קב ונקי', ומשמע התם דאפילו בברייתא נמי אמרינן הכי אע"ג דאין שנויה סברתו במשנה, כל שכן הכא; 119 ולא ידעתי טעם לרמב"ם ז"ל, למה פסק כרבנן בפרק ד. (כלאים מ ע"ב)

ג. הילכתא כר"מ וקר"ש. דבשמונה [אמות בין שורה לשורה בכרם] לא מצטרפי [השורות], ומותר לזרוע [בין השורות], וכן פסק הרמב"ם ז"ל וכדלעיל, מכח האי סוגיא דשמעתין, ואינו נכון ...; ועוד, דבהדיא איפסיקא הילכתא כרבנן [בבבלי] בפי' הספינה דעד י"ו [אמות בין שורה לשורה] מצטרפין, ... ותלמודא דידן עיקר דהוא בתרא כמו שכתבו הגאונים ז"ל. (כלאים פה ע"ב)

ד. ולא קיימא לן כתלמודא דהכא דסבר דבאורז ודוחן בתר השרשה אזלינן ... ולא קי"ל אלא כגמרא דילן. (שביעית כה ע"ב)

2. יש תוקף הלכתי למנהג הנהוג, כל עוד הוא אינו עומד בניגוד למה שמשמעו מן התלמוד.

להלן שלוש מובאות מתוך פירוש הרש"ס אשר בהן באה לידי ביטוי גישתו זו:

א. (לעניין מסירת בד לחייט ע"מ שיתפור בביתו בגד ללא השגחה, האם יש חשש שישתמש בחוט של פשתן ויהיה כאן בגד האסור באיסור שעטנז? לאחר דיון בעניין סיכס רש"ס:) 'וכתב בעל מגיד משנה בפי"ח דמאכלות אסורות, 'וראיתי עכשיו שנהגו בהרבה מקומות לסמוך בזה אף על חייט גוי ...', ועל זה הרב סומכין ... והלכה רפופה היא והלך אחר המנהג'. (כלאים קנח ע"א)

119 מדובר כאן על דברי ראב"י, המובאים במשנה במסכת כלאים פ"ב מ"ט. מה שמביא רש"ס מבבלי יבמות פרק החולץ אינו ציטוט מדויק, ע"ש לז סע"א, מט ע"ב וס ע"א.

רש"ס התחשב בפסיקה שבבבלי שהלכה כר' אליעזר בן יעקב. הרמב"ם, כפי הנראה לא התחשב כאן בפסיקה הזאת, ופסק כרבנן, עפ"י הכלל שהלכה כרבנים; וראה עוד אנציקלופדיה תלמודית, ערך הלכה סעיף טו.

ב. ברכות פ"ו: היו יושבין - כל אחד מברך לעצמו, הסבו - אחד מברך לכלם, ובירושלמי: ר' יהושע ב"ל א' בשבוע הבן היא מתניתה, הא בעה"ב בתוך ביתו לא. תני ר' חייא אפי' בעה"ב בתוך ביתו'. וסיכס רש"ס להלכה ופסק רבינו יונה כר' יהושע בן לוי, והכי נהוג עלמא. (ברכות קנט ע"ב)

ג. ירק כיון ששלקו נשתנה. כיון דלא חזי אלא בתיקון האדם, אין לברך עליו אלא שהכל דהא האור נמי גורמת אכילתו, אבל זית, כיון דבעינו מברך עליו בורא פרי העץ תו לא מסתלק אפילו שלקו. והעולם נוהגין בהיפך (=ממה שנשמע מפשט סוגיית הירושלמי), דשלקות מברך בורא פרי האדמה דאין בהן הנייה אלא על ידי האור, ושאר דברים דחזו קודם שבישלו, כי בישלן אומר עליהן 'שהכל'. (ברכות קמד ע"א)

מדרך ניסוחו של הרש"ס נראה כי מקובל עליו להסתמך על המנהג במקום שה'הלכה רפופה', כמו במובאה הראשונה, 120 או במקום שהמנהג תואם פסיקה מסויימת כמו במובאה השניה. לעומת זאת, מדרך ניסוחו את דבריו שבמובאה השלישית, נראה כי הוא מסויג במקצת מהמנהג השונה מפשט סוגיית הירושלמי. מדבריו נראה כי לדעתו, ראוי היה לפסוק כאן כירושלמי, שכן בהיעדר פסיקה מפורשת בבבלי, ראוי היה לפסוק ולנהוג כפי שמשמע מן הירושלמי. 121

3. יש מחויבות מלאה לנאמר בתלמוד, יחד עם זאת יש מקום לשנות את הפסיקה לנוכח שינויי תנאי המציאות.

כמקובל אצל הראשונים, חש רש"ס מחויבות מלאה לנאמר בתלמוד. אין לדעתו לסטות כי הוא זה מהעקרונות ההלכתיים שבתלמוד ולקבוע עקרונות חדשים. וכך הוא כותב כהערת לוואי לפירושו בסוגיה פ"א:

ואנן יש לנו לסמוך על ההלכות הכתובות בתלמוד, ואין לנו לחדש דבר מעתה, והיכא דאיכא מחלוקת, כבר כתבו הגאונים ז"ל מסורת לדעת הלכה דדברי מי. (פיאה לה ע"א)

במקום אחר במסכת פ"א, בזמן שנראה היה לו כי הרמב"ם והרא"ש פוסקים בניגוד למשמע מן התלמוד, טוען רש"ס כנגדם:

ותמיהני, וכי בעלי גמרא קטלי קני באגמא, ונעלם מהם הטעם של אלו הרבנים?
(דמאי מד ע"א)

יחד עם זאת סבור רש"ס כי במקרים מסויימים נחוץ לתרגם לשפת מעשה את העקרונות הקבועים, באופן שונה ממה שתורגם בעבר, וזאת בגלל תנאי המציאות החדשים. ככל הנראה מניח רש"ס שאין בפסיקה השונה, חריגה ממה שנקבע בתלמוד. הנחתו ככל הנראה הייתה, שהפסיקה הקדומה ניתנה בסיטואציה מסויימת, ובסיטואציה כגון זו העכשווית, אף חכמי התלמוד לא היו פוסקים כפי שפסקו, אלא אף הם היו פוסקים אחרת.

120 זאת עפ"י הכלל שבירושלמי מעשר שני נו ע"ב: 'כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין את יודע מה טיבה צא וראה היאך הציבור נוהג ונהוג'.

121 על המחויבות למנהג, ראה: מ' אלון, המשפט העברי, פרק עשרים ואחד: המנהג, מהותו ומקור תוקפו עמ' 713 - 725; ד' שפרבר, מנהגי ישראל א, פרק ב, עמ' כד - ל.

להלן שתי מובאות מתוך פירוש הרש"ס אשר בהן באה לידי ביטוי גישתו, כי פסיקת ההלכה צריכה לקחת בחשבון את תנאי המציאות המשתנים:

א. ומסתברא דכיון דמנכרי [הפירות] דודאי מארץ ישראל הן בטעמן ובמראיתן, אפילו בחוץ לארץ נמי צריך הלוקחן מעם הארץ לעשרן דמאי, ובגמרא מפרש דמתני' אף בלוקחן מן הגוי נמי מחייבא, והיינו באותם הימים דרוב קרקעות דארץ ישראל הן ביד ישראל, ואם כן כשבאו בתו"ל אפילו ביד גויים חייבים, דמעיקרא ביד ישראל הוו, אבל בזמן הזה דרוב ארץ ישראל מסורה ביד גויים, פטורין הן מעיקרן ולא נתחייבו, וכן מצאתי בר"י מסיפונטי ז"ל. (דמאי כב ע"ב)

ב. ובזמן הזה דאין לנו טהרה, כן הוא שמן על זיתים כמו בשאר פירות בזמן של אמוראים, דהא ליכא ביטול מי חטאת, כן נ"ל. (תרומות כה ע"ב <יד ע"א >

4. יש לפסוק על פי המשתמע מפשט הסוגיה גם אם פסק זה עומד בניגוד לפסק ההלכה שפסקו ראשונים.

פסיקתו של רש"ס מתאפיינת בכך שלדעתו פסיקה צריכה להיות פרי פרשנות מדויקת של סוגיית הגמרא האמורה לשמש לה בסיס. כאשר הרש"ס הגיע למסקנה לאחר עמל של חקירה, כי סוגיה כלשהי צריכה להתפרש בדרך מסוימת, הרי היה עקבי, ומתוך גישה עצמאית הוא פסק להלכה עפ"י פרשנותו מבלי להתחשב בפסקי הלכה של קודמיו, וכבר הארכתי (לעיל סעיף ב) לדבר על עצמאותו של הרש"ס בפירושו ובפסקיו. אך כאשר הדברים אינם כל כך חד-משמעיים, חולק הרש"ס את הכבוד ואת סמכות הפסיקה לרמב"ם שהיה "רבן של בני ארץ-ישראל".¹²²

להלן שלוש מובאות, מתוך דוגמאות רבות, אשר מהן עולה עצמאותו של רש"ס בפסקיו ואי התחשבותו בפסקי קודמיו:

א. וכפי הפירוש הזה שפירשתי, שזאת הייתה כוונת ר' יצחק ור' אמי, ומתניתין מיתרצא היא אליביהו, אין מקום לדינו של הרמב"ם ז"ל. (כלאים נא ע"א)

ב. ונמצאו כללי השמועה עכשיו לפי שיטה זו ... והרמב"ם ז"ל סובר דרך אחרת וכבר השיג עליו הראב"ד ואני כבר כתבתי הנראה לע"ד. (פאה צד ע"ב)

ג. על השנוי בשביעית פ"ג מ"ה: 'לא יפתח אדם מחצב בתחלה לתוך שדהו, עד שיהיו בו שלש מרביות' העיר רש"ס בפירושו:

כתב הרמב"ם ז"ל בפרק ג, 'לא יפתח אדם מחצב בתחילה בתוך שדהו בשביעית שמא יאמרו לתקן שדהו נתכוון שיסיר ממנה הסלע, אא"כ התחיל מקודם שביעית ופצל ממנה כ"ז אבנים ברבוע ג' על ג' כל אבן מהם אמה על אמה ברום אמה', ואין לשון המשנה משמע כן, דהא הכי קתני: לא יפתח עד שיהיו וכו', משמע דכשיש זה התנאי יפתח אפילו בתחילה. (שביעית מו ע"א)

מהמשך דברי רש"ס משמע שאין כאן רק מחלוקת בפירוש המשנה, אלא בעקבות פירושו הוא במשנה, הוא שולל את פסיקת הרמב"ם.

¹²² כלשונו בביאורו לשביעית צו ע"ב, ראה לעיל ע"י הע' 43.

5. כאשר יש מחלוקת ראשונים, ופירוש הסוגיה אינו חד משמעי - ראוי לנהוג כדעה המחמירה

להלן שתי מובאות מתוך פירוש הרש"ס אשר בהן באה עמדתו זו לידי ביטוי:

א. וכן פסק הרמב"ם ז"ל פ"ט מהילכות מעשר שני בהדיא, וכן דעת רש"י ז"ל למעלה, והרב זרחיה הלוי חולק בזה בספר המאור שלו, וראוי להחמיר. (שביעית כה ע"א)

ב. וכבר בררתי דעת רבנו משה (=הרמב"ם), וראוי להחמיר כדברי הראב"ד. (תרומות נד ע"א)

לסיכום: דומה כי ברוב דרכי הפסיקה של הרש"ס אין חידוש, שכן מאמץ הוא את כללי הפסיקה שנתגבשו במהלך השנים, כללים המקובלים על דעת הראשונים. יחד עם זאת יש להדגיש כי ניכרת אצל הרש"ס דרישה לעקביות: אם הכלל הוא נכון, יש לנהוג לפיו ללא חריגה. עיקר החידוש של הרש"ס הוא בהכרה בצורך לבחון מחדש את פשט הסוגיה בתלמוד הירושלמי ולפסוק על בסיס בתינה מחודשת זו (אם הדבר אינו עומד בניגוד למשתמע מן התלמוד הבבלי), גם אם היא תהיה שונה מפסקיהם של חכמים שקדמוהו.¹²³

¹²³ בדרך זו פעל הרש"ס בניגוד לדרכו המוצהרת של בן דורו הצעיר ממנו, ר' יוסף קארו, ראה בעבודה זו, לעיל פרק שני הערה 1.

לעניין השאלה הראשונה, כבר כתב מהר"ש ליברמן, בדבריו על הרא"ף :

אבל בעיקר הרבה להשתמש בפ"י שדה יהושע ובגרסאותיו (עפ"י הר"ש סיריליאו) כפי שנראה לכל מעיין. 129 על פיו השלים ברייתא שלמה בסוף בכורים, (ט ע"א): 'תניא, הבכורים מצווה להביאן בשבעה כלים וכו', וכן העתיק ממנו את הגירסא והפירוש, בערלה פרק א, ריש הלכה ב (ג ריש ע"ב), וכן בכ"מ (=בכמה מקומות). והוא מזכירו בשמו מפורש בשביעית ספ"ז (יז ע"א): 'ראיתי בשדה הישועה (צ"ל יהושע) בשם מהר"ש סירילי ז"ל שכתב וכו' (וכן הוא שם קיה ע"ד). 130 סוף דבר, אעפ"י שהרב ז"ל נהג להעתיק מן המפרשים מבלי להזכיר בשם, מכל מקום לא רצה להשכיח את שם המקורות לגמרי, ולא נמנע לפעמים מלהזכיר אותם בשם. 131

ניתן אפוא לומר ש"טביעת האצבעות" של רש"ש בפירושו לזרעים ניכרת בפירוש 'שדה יהושע', ודרכו גם בפירוש הרא"ף, גם אם זה האחרון לא הקפיד תמיד להזכיר את מקורותיו. 132

העניין יותר מורכב באשר לפירוש 'פני משה' לר' משה מרגלית. 133 גם אם נקדים את זמן כתיבת פירושו לסדר זרעים לשנים רבות לפני שיצא לראשונה לאור, ברור הוא שהוא כתב את פירושו לאחר שיצא לאור פירוש הרא"ף. השאלה היא אם הכיר את פירוש הרא"ף, ואם אמנם יוברר שהכיר, באיזו מידה הטמיע בפירושו את הפירושים שמצא בדברי הרא"ף?

מבחינה מדוקדקת של פירוש 'פני משה' עולה כי הוא ממעט מאוד להזכיר במפורש את הפירושים שקדמו לו, והדבר נכון, ככל שבדקתי, גם בקטעי ירושלמי שפרשנותם פרובלמטית. 134 כנראה נהג כך, מתוך מגמה לפרש את הירושלמי ללא דעה קדומה; יחד עם זאת, אין ספק שהוא תכיר את הפירושים

129 וטעה גינצבורג כמה שכתב (פירושים וחיידושים בירושלמי, מבוא, עמ' 122), שהרא"ף לא הכיר את הפירוש 'שדה יהושע'.

130 על זה יש להוסיף, רא"ף לברכות ח ע"א: 'וראיתי בשדה הישועה שכתב מהרש"ש ... וגרס נמי [רש"ס] דהתיבון (במקום: התיבון)'. בהמשך

הדברים (ח ע"ב) דחה הרא"ף את הצעת הגירסא של רש"ס.

131 ספר היובל למרכס, עמ' שיח.

132 'השפעתו [של הרא"ף] הייתה רבה, והוא שעורר את חכמי אשכנז הגדולים לעסוק בתלמוד הירושלמי' (משה עסיס, אה"ע כרך לב, ערך תלמוד ירושלמי). וראה עוד מה שכתב גינצבורג בעניין זה, ב'פירושים וחיידושים בירושלמי', מבוא עמ' 123.

133 על מסכת חיינו ועל פירושו לירושלמי ראה בערכו באה"ע ובבליוגרפיה הרשומה שם. כ"כ ראה: א' הכהן, ר' משה מרגלית ופירושו 'פני משה' על התלמוד הירושלמי, דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, חטיבה ג כרך ראשון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 213 - 220.

134 למשל:

א. שביעית, ד"ו לז ע"ג: 'אמר ר' יונה, ודמיה היא לכל רביה', ביאר 'וכי כל הרביה, והן הגידולין של מיני האילן, שוין הן כדמסיק ואזיל', ולא הזכיר את פירוש הרא"ף לשביעית (יז ע"א), המצטט פה את 'שדה יהושע' לערלה (קיה ע"ד), המביא פה את פירוש רש"ס לערלה, המפרש (לפנינו כו ע"א): 'דמיה היא כלרבא - כמו הנהגת הספינה שמנהיגין אותה מאחוריה ובלעו האל"ף בארמית כנהוג'.

שקדמו לו, לעתים רמז אליהם בפירושו, 135 ולעתים התייחס כלפיהם בדברים חריפים, 136

נוכח זאת, קשה מאוד להעריך באיזו מידה מוטמעת בפירוש ה'פני משה', הפרשנות שקדמה לו, שכן גם באותם קטעים שפרשנותו זהה לפרשנות שקדמה לו, ספק אם העתיק מקודמיו, או שמא מדעת עצמו כיוון לדעת קודמיו.

2. השפעת נוסח רש"י על גיבוש נוסח הירושלמי בדפוסים המאוחרים

כבר בעל שד"י הרגיש שרש"י הרבה להגיה, ולא פעם אחת הסתייג מהגהותיו. 137 יחד עם זאת, הוא אימץ מפעם לפעם את הגהות רש"י וקבען בנוסחו. הרא"ף נהג אף הוא בביקורת כלפי נוסח הירושלמי בספרים שקדמוהו. לעתים אימץ את נוסח שד"י, ולעתים דחה אותו ואימץ בנוסחו את נוסח ד"ו (רפ"ג) וקראקא (שס"ט). מבדיקה - אם כי - לא מקיפה שערכתי הצטברת אצלי ההתרשמות, שמדפיסי המחדורות המאוחרות של התלמוד הירושלמי, העדיפו בדרך כלל את הנוסח של הדפוסים הקדומים, ולא אימצו את נוסח רש"י, גם במקומות שבעל שד"י אימץ את נוסחו.

ב. ברכות ריש פ"ב, ד"ו ד ע"א: 'א"ר בא זאת אומרת שאין הברכות מעכבות, א"ר יוסה, אם אומ' את שהוא צריך לברך, בירך צריך שיכוין לבו בכולן, התיבון, ואינו מפסיק, ולא תניתה...'.
פרשנות קטע זה קשה; רש"י (לח ע"ד) מגיה 'דהתיבון...'; לדעתו זה המשך דברי ר' יוסה. רי"ב מאמץ כאן את פירוש רש"י (שד"י ח ע"ד - ט ע"א). הרא"ף (ח ע"א - ע"ב) מביא את דברי רש"י בשם 'שדה הישועה' ודוחה אותם. ר' משה מרגלית מבאר את הסוגיה בביאור משלו, מבלי להביא מדברי קודמיו, לא בביאורו ולא ב'מראה הפנים'.
ג. פ"א ריש פ"ב, ד"ו יו ע"ד: '... ואינו מחובר ואין תימר מחובר הוא אפילו שדה האילן מפסיק' ופירש רש"י (כה ע"א): 'ה"ג ואינו מחובר ויש גורסין אותו בבית' והיא היא... וסתמא דתלמודא מפ' אלו ההפסקות דתנן במתני' אינן מחוורין בידן דחכמים דלהו הל"מ'. בעקבות רש"י פירש כך השד"י (עג ע"ד) והרא"ף (ז ע"א בלי להזכיר את 'שדה הישועה'). בעל 'פני משה' ביאר כאן את העניין באופן דחוק ביותר, ואינו רומז כאן לאפשרות לבאר את העניין כמו הרא"ף.
ד. ברכות ריש פ"ו, ד"ו י ע"א: 'ר' הגיי ורבי ירמיה סלקון לבי חנוותא קפץ ר' הגיי ובירך עליהן'. רש"י (קמב ע"א): 'סלקון למי חטאתא', והן מי חטאת...'. שד"י (מב ע"ב): 'סלקון לבי חנוותא. היו עולים לירושלים, ומקום היה בבית המקדש וחנויות שמו' (בלוח הטעויות הביא שד"י את פירוש רש"י ומסיים: 'ולא הלמתי דבריו'). רא"ף (כה ע"א): 'למקום שדנין שם בי דינא... וברוך על המצות על שישבו לדון דינא, ואית דמפרשי, מקום שישבו שם סנהדרין בחר הבית, ולא נהירא. פני משה' מפרש כאן פירוש חדש מבלי להתייחס לפירושי קודמיו.

וראה עוד להלן הערה 139.
135 ראה 'מראה הפנים' לסוטה פרק ה ד"ה שהן: 'וכן פירש הרב המפרש הראשון לסדר זרעים ומסכת שקלים'.
136 ראה 'מראה הפנים' לב"ק פ"א הל' א ד"ה ולמה: 'וראיתי בפירושים אחרים שפירשו זרות בכאן, לא אכנס ולא אזכיר אותם, וכן בכל מקום שדרכו אלו המפרשים בפירושיהם למענייתם, לא אוסיף עוד מלדבר בס' ולהזכיר את שמותם'. וראה עוד 'מראה הפנים' לשקלים פ"ד ד"ה מה ביניהן.
137 ראה במובאות מפירוש שד"י, לעיל פרק רביעי סעיף 5.

להלן כמה דוגמאות לאימוץ ולא-אימוץ של נוסח רש"ס במהדורות המאוחרות:

א. ברכות פ"א, ד"ו ג ע"א: 'אית דלא תני אכילת פסחים, מאן תנא אכילת פסחים רבנן, ומאן דלא תני אכילת פסחים רבי אליעזר', וכך 'ר' אליעזר' הנוסח במהדורת קראקא ובדפוסים המאוחרים. רש"ס (יח ע"א) גורס בעקבות הבבלי (ברכות ט ע"א): 'ר' אלעזר בן עזריה', וכן בעקבותיו בשד"י (ד ע"א), אך הרא"ף (ה ע"א) גורס 'ר' אליעזר' כבד"ו ודפוס קראקא, וכך אף בדפוסים המאוחרים.

ב. רש"ס לברכות כז ע"ב - כח ע"א: 'ר' זעירא בשם רב אמי ביומי דר' יוחנן הוינן נפקין לתעניתא וקריי שמע [בתלת שעין ולא הוי ממחי בידן. ר' יעקב בר זבדי בשם ר' אבהו ביומי דר' חנינא הוינן נפקין לתעניתא וקרינן שמע] בתר תלת שעין ולא הוי ממחי בידן. המסומן [ב] אינו בד"ו (ג ע"א) ואינו בדפוס קראקא; רש"ס הוסיף את הקטע עפ"י כ"י שהיה לפניו, 138 אך לא בעל שד"י (ו ע"ב) ולא הרא"ף (ו ע"ב) אימצו תוספת זו, וכן אינה בדפוסים המאוחרים.

ג. רש"ס לביכורים נא ע"א - נא ע"ב: '... אין מעטרין את הבכורים מחו"ל. [עטור הבכורים מין בשאינו מינו. תניא מצוה להביאן בשבעה כחלים ואם הביאן בכלי אחד יצא. כיצד הוא עושה ... ועטור בכורים חייב בדמאי ואין צריך לומר בודאי].

המסומן [ב] היא תוספת ברש"ס עפ"י תוספתא בכורים פרק ב ואינו בד"ו (סה ע"ד) ואינו בדפוס קראקא. בעל שד"י אימץ תוספת זו בנוסחו (קפט ע"א), וגם הרא"ף (ט ע"א), כפיה"נ בעקבות שד"י, ובעקבותיהם נכללה התוספת גם בדפוסים המאוחרים עד לדפוס וילנא. 139

יש מקום לבדיקה יסודית מקיפה כדי לבחון את מידת השפעת נוסח רש"ס על המהדורות המאוחרות.

138 ראה בהרחבה בנספח: נוסח רש"ס למסכת ברכות בסוף עבודה זו.
139 'פני משה' לא כתב בפירושו דבר לגבי תוספת זו, ככל הנראה בגלל שכתב את פירושו על בסיס הנוסח של המהדורות הקדומות.

נספח ב: יחסו של רש"ס לארץ ישראל כפי שהוא משתקף בפירושו

מטרתו הראשונית של כל פרשן - של המקרא, של התלמוד או של כל טקסט אחר - היא לבאר את הטקסט שלפניו, ולהבהיר בביאורו את כל המכוסה והסתום בטקסט, הן מבחינת הלשון והן מבחינת התוכן. מעצם היות חיבורו ביאור לטקסט נתון, ולא פרקי הגות עצמיים משלו, אין הפרשן יכול לקרוא דרור לעטו ולהביע בחיבורו את הגיגיו הוא. יחד עם זאת, לא פעם אחת, תוך כדי ביאור הטקסט, הוא מוצא דרך להביא לידי ביטוי בביאור גם את השקפות היסוד שלו בנושאים שונים העומדים ברום עולמו, או ברומו של העולם. השקפותיו של הפרשן עולות, לעתים, מעצם בחירתו בפירוש מסוים מבין כלל פירושים אפשריים, לעתים הן עולות מהרחבת דבריו מעבר למה שהעניין הפרשני מחייב אותו, ולעתים, מדרך ניסוחו את פירושו.

מה שנכון לגבי פירושים רבים, נכון גם לגבי מפעלו הפרשני של רש"ס לירושלמי זרעים. לא פעם אחת עולות מהרחבת דבריו או מדרך ניסוחם, השקפות יסוד שלו בנושאים שונים.

דומה כי הנושא הבולט ביותר המשתקף מן השיטין ומבין השיטין של פירוש רש"ס הוא יחסו לארץ ישראל ולמצוות יישובה.

כבר ציינו בפרק הדין על תולדות הרש"ס כי הוא עלה לארץ ישראל בשנות השלושים של המאה השש עשרה. בדורו, הדור שלאחר גירוש ספרד, חלה התעוררות לאומית יהודית; יהודים עלו לארץ ישראל, התיישבו בצפת, בטבריה, בחברון ואף בירושלים. העיסוק בתורת הסוד שפרח בדור זה, היה זרז חשוב בטיפוח תפיסות משיחיות ובטיפוח ההכרה בצורך לתרגם את האמונה המשיחית לשפת המעשה של עלייה לארץ ישראל על מנת להתיישב בה בקביעות.¹⁴⁰

עצם עליית רש"ס לארץ כשותף לאותה התעוררות,¹⁴¹ ועצם החלטתו לכתוב פירוש לתלמודה של ארץ ישראל, מבטאות את אמונתו האיתנה בקשר הנצחי שבין עם ישראל לארצו.

אמונה עמוקה זו באה לידי ביטוי לא רק בעצם כתיבת הפירוש, אלא הרבה פעמים גם במהלך הפירוש עצמו. ההתרשמות המצטברת מעיון בפירוש רש"ס היא, שהוא היה חדור אמונה עמוקה בדבר סגולותיה הרוחניות של הארץ, ובדבר בעלותו הבלעדית של עם ישראל עליה.

לחלו כמה מובאות מן הפתיחה וממקומות שונים בפירושו, אשר מהן עולה, כי הוא רואה את מצוות יישוב ארץ ישראל, על כל המשתמע ממנה, כמצווה הנוהגת בכל עת:

¹⁴⁰ על התסיסה המשיחית בדור שלאחר גירוש ספרד ועל השפעת העיסוק בקבלה עליה, ראה: ד' תמר, מחקרים בתולדות היהודים בא"י ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א; י' תשבי, משיחיות בדור גירושי ספרד ופורטוגל, מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תשמ"ה; א"ז אשכולי, התנועה המשיחית בישראל, כרך א, מהדורה מורחבת ירושלים תשמ"ח, עמ' 253 - 302 ובחיבורים נוספים. וראה עוד אנציקלופדיה עברית, ערך קבלה עמ' 92 - 96.

¹⁴¹ לא מן הנמנע שגם לרש"ס עצמו הייתה זיקה כלשהי לתורת הסוד. אכן לא מצאנו בדברי רש"ס הערות מפורשות הנושאות אופי קבלי.

1. שנו חכמים בספרי בס' ראה בפסוק כי יכרית ה' אלהיך וגו' - עשה מצוה אח האמורה בענין, שבשכרה יכרית ה' אלהיך את הגוים. אשר אנכי מביא אתכם שמה - בשכר שתבא ותירש שנא' וירשת אותם. וישבת בארצם - מכלל שנא' וירשת, יכול אי אתה רשאי להוסיף על הבנין, ת"ל וישבת בעריהם, כל מקום שאתה רוצה לבנות - בנה; מעשה ברי' יהודה בן בתירא ורי' מתיא בן חרש ורי' חנינא בן אחי ר' יהושע ורי' יונתן שהיו יוצאים חוצה לארץ והגיעו לפלטנוס וזכרו את ארץ ישראל וזקפו את עיניהם וזלגו דמעות וקרעו בגדיהם וקראו את המקרא הזה: "וירשתם אותה וישבתם בה ושמרתם לעשות", וחזרו ובאו למקומם. אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. (רש"י, תחילת הפתיחה)

בתום הבאת הברייתא מספרי עובר רש"י לדיון בצורך בכתיבת פירוש לירושלמי זרעים:

וראיתי כי צריך האדם הדר בארץ ישראל לשמור המצוות התלויות בה, וראיתי כי נמנע הוא בשמירת מצוותיה אלא אם כן יהא רגיל בלימודם, ובפרט במצווה ס' זרעים התלויים בה לדעת מצוותיה ...

דומה כי פתיחת רש"י את פירושו בהבאת הברייתא מספרי, שבסופה נאמר: 'ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל מצוות שבתורה', הופכת אותה למוטו למפעלו הפרשני והטקסטואלי לירושלמי זרעים.

2. בירושלמי לדמאי (ד"ו כד ע"ד, רש"י עז ע"א) שנינו: 'רבי מאיר אמר אין קניין לגוי בארץ ישראל להפקיע מידי מעשר', וכתב רש"י: 'כלומר, אפילו שהקרקע הוי של גוי, והפירות גדלו ברשות הגוי, גזל הוא בידו, ולא פקע מרשות ישראל אעפ"י שגלו מן הארץ.'

מצד העניין לא היה רש"י צריך לקבוע: 'גזל הוא בידו', שהרי יכול היה לפרש שכוונת הגמרא היא שלפי דעת ר' מאיר לגוי יכול להיות קניין על אדמה בארץ, אך פירות הגדלים ברשותו אינם מופקעים מחיוב מעשרות. וכך משמע מדברי רבה בבבלי: 'אף על פי שאין קניין לעכו"ם להפקיע מידי מעשר שנאמר "לי הארץ" - לי קדושת הארץ, אבל יש קניין לעכו"ם בארץ ישראל לחפור בה בורות שיחין ומערות' (גיטין מז ע"א), ופירש רש"י: 'אם קנה עכו"ם קרקע בארץ ישראל, אין קניינו קנוי להפקיעה מקדושתה שלא תתחייב במעשר, וישראל הקונה ממנו צריך לעשר', דהיינו לדעת רבה הקדושה אינה מופקעת, גם אם הקניין - קניין.

גם בירושלמי עצמו בהמשך הסוגיא בדמאי מובא:

ר' זעירא אמר קומי ר' אבהו בש"ר לעזר: אע"ג דר"מ אמר 'אין קניין לגוי בארץ ישראל לפטרו מן המעשר', מודי הוא הכא דיש לו קניין נכסים. (רש"י: מהו קניין נכסים?) אמר ר' בא: אוכלת (רש"י: אכילת) פירות. (ד"ו שם; רש"י עח ע"א)

הרעיון שיש לנכרי קניין נכסים באדמה שקנה בארץ ישראל מובא אפוא גם בירושלמי עצמו, אלא שרש"י כתב בפירושו שם: 'סתמא דתלמודא לא סבירא ליה כר' זעירא, אלא דמכל וכל סבירא ליה לר' אלעזר, דר' מאיר אית ליה אין קניין ...', ומכח הנחת יסוד זו בהבנת דעתו של ר' מאיר פירש רש"י על אתר: 'גזל הוא בידו'.

להערכת, קביעתו של רש"י כי 'סתמא דתלמודא לא סבירא ליה כר' זעירא', היא קביעה אפשרית בירושלמי אך לא הכרחית. העובדה שרש"י אימץ את הקביעה הזאת נובעת מהשקפת היסוד שלו, שאין קניין לנכרי בארץ ישראל מכול וכול, ומאחר שכך, קרקע שנוכרי מחזיק בה בא"י, או פירותיה של קרקע כזו - גזל הן בידו.

3. בביאור הרש"י לשביעית (צה ע"א - צו ע"ב) כלול קונטרס ארוך בענייני קדושת הארץ בכלל, ובשאלת קדושת פירות שביעית בפרט. בין יתר השאלות שרש"י דן בהם בקונטרס זה, נידונה השאלה, אם קדושת פירות שביעית חלה גם על פירות שגדלו באדמת נוכרי. רש"י מביא שורה של ראיות אשר מהן הוא מוכיח כי קדושה זו חלה אף על פירות הניקחין מן הנוכרי.

המבי"ט - ר' משה מטראני - אימץ מסקנה הלכתית זו של רש"י. לעומתו, ר' יוסף קארו התנגד לה נמרצות; נושא זה הפך עם השנים, לאחד ממוקדי הוויכוח ההלכתי שהתנהל בין ר' יוסף קארו והמבי"ט.¹⁴² בתחילת התייחסותו לדברי רש"י כתב ר' יוסף קארו: 'ראיתי מה שטען בקונדריסו לנהוג דיני שביעית בפירות הגויים הגדילים בארץ, ולא נראה לי שיש בראיותיו כדי לבטל מנהג קדמונים שלא נהגו כן'.¹⁴³ ובהמשך דחה ר' יוסף קארו אחת לאחת את ראיות של רש"י.

אף כאן נראה לי כי מסקנתו ההלכתית של רש"י אינה בהכרח פרי עיון במקורות שונים בספרות חז"ל ובדברי ראשונים, בעיון נטול דעה קדומה, שהרי הראיות אינן חד-משמעיות בעליל לגישתו של רש"י כפי שהראה ר' יוסף קארו בתשובותיו. נראה לי כי המסקנה ההלכתית מבוססת במידה רבה על הנחת היסוד שלו שאין לנוכרי בעלות על קרקעות בארץ ישראל, וקרקעות שהוא מחזיק בהן, גזל הן בידו, כפי שכתב בפירושו לדמאי בדברים שהבאנו לעיל. על סמך הנחת יסוד זו, לא יכול היה רש"י להעלות על דעתו שאין קדושת שביעית על פירות הניקחין מן הגוי, שהרי פירות אלה גדלו לדעתו באדמה שהבעלות עליה היא יהודית.

4. בתחילת הקונטרס הנ"ל (צו ע"א), אגב דיון בדברי ר' יוסי הסבור כי קדושת עזרא קיימת לעולם, כתב רש"י: '... והתוס' והראב"ד סוברין דר' יוחנן ס"ל כר' יוסי, וקשיא להו ההיא דמדרש רות, ותירצו דחכי פירושו: כיון דגלו נפטרו, דקדושה ראשונה לא קדשה לעתיד לבא, ולא היה להם חובה לקדש כל ארץ ישראל כדאמרינן: 'הרבה כרכים נכבשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל', וכמו שהניחו מקצת היו רשאים להניח הרבה יותר אם היו רוצים, ואעפ"כ חייבו עצמן מאליהן וקדשום, וכיון דקדשום - קדשו מן התורה, ע"כ.'

על דברים אלה העיר רש"י:

וכמה דבריהם דתוקין, ואין מניחים מקום ללשון, ומעייילין פילא בקופא דמחטא... ועוד מה שכתבו דלא היה להם חובה לקדש כל ארץ ישראל, לא ידעתי מהו קידוש זה, אי לכבוש ולגרש גוים מן הארץ, מצווין ועומדין הן מהר סיני, וכל דור ודור שיש לו יכולת בזה, מצווה ועומד הוא כדכתיב לא תחיה כל נשמה, ואבותם חטאו על שלא עשו כן כדכתיבי קראי...

¹⁴² ראה שו"ת המבי"ט, חלק א סימן כא ושו"ת אבקת רוכל, סימנים כד - כה.

¹⁴³ שו"ת אבקת רוכל, שם.

בעת כתיבת הדברים רש"ס היה ודאי מודע למה ששנינו לעיל בשביעית:
'אמר ר' שמואל בר נחמני: ג' פריסטיגיות שילח יהושע לארץ ישראל עד שלא
יכנסו לארץ: מי שהוא רוצה להפנות יפנה, להשלים ישלים, לעשות מלחמה
יעשה... (ד"ו לו ע"ג; רש"ס צא ע"א). כמו כן הוא היה בוודאי מודע לדברי
הרמב"ן בפירושו לפסוק 'לא תחיה כל נשמה', אשר ברוח דבריו של ר' שמואל
בר נחמני, פירש כי אין להבין פסוק זה כדרישה חד-משמעית. אכן ספק אם רש"ס
עצמו התכוון בדבריו כאן לומר שהוא מבין את הפסוק כדרישה חד-משמעית; על
כל פנים אין ספק, כי הדרך אשר בה בחר כאן רש"ס לנסח את דבריו, משקפת
אמונה עמוקה שלו בבעלות הבלעדית של עם ישראל על ארצו, בתוקפן הנצחי
של מצוות כיבוש ארץ ישראל ומצוות הישיבה בה.

5. במסכת שביעית פרק ד משנה ב שנינו: 'שדה שנתכווצה תזרע למוצאי שביעית,
שנטיבה או שנדיירה לא תזרע למוצאי שביעית'.
הגמרא (ד"ו לה ע"א; רש"ס נד ע"ב) מבארת: 'תמן אמרין, מאי נתקוצה,
שניטלו קוציה...'. ומיד היא שואלת: 'וכאן כן?', ומפרש רש"ס (נה ע"א):

וכי כאן בארץ ישראל, מקום המשפט וחרדת יראת שמים כן נוהגין, דלא
קנסי בחרישה ותזרע למוצאי שביעית?

למרות שפירוש הסוגיא כאן מחייב הסבר, דומה כי דרך הביטוי של רש"ס
'מקום המשפט וחרדת יראת שמים', מבטאת יפה לא רק את עמדתו בדבר אופייה
הרוחני של ארץ ישראל ההולמת את תקופת התלמוד, אלא גם את צפייתו של רש"ס
באשר לאופי הרוחני של החיים בארץ ישראל כפי שהוא צריך להיות בזמנו הוא.

לסיום הדברים בנספח זה, ראוי להעתיק כאן את חלקו השני של השיר שכתב רש"ס
בסוף הפתיחה לפירושו:

אתלה נא פני האל ואראה,
בנות ביתו והלכו שם גאולים,

ויציץ נץ משיתנו בקרוב,
והוא יכרית שמות כל הבעלים,

ועובדיהם כמו עפר ידושם,
וישית את לחמם כגללים,

ויבנה את נותו בלשמים,
ויעלו לו ואליו כל ערלים,

ויעמיד כהן לתמים ולאורים,
אדיר קדש ויוצר כל האלים,

ויעמיד משה וגם נביאים,
הנם סכות בני ישי הנופלים,

וישיש לב דוי חרבן שנים,
ויתן כל אנוש כפרו שקלים,

ונביא ראשי פרי האדמה,
בתפים גם שירים ומחוללים,

ויעלנו לארצנו פדוים,
ואז נשיר לאל מרים שפלים.

מילות השיר הזה מביאות לידי ביטוי עז את כמיהתו המשיחית של רשי"ס לחידוש החיים היהודים המלאים בארץ ישראל, מציאות חיים כזאת אשר לא רק הלכות תרומות, מעשרות ושביעית רלוונטיים בה, אלא מציאות חיים אשר בה בית המקדש עומד על תלו וההלכות שבמסכת ביכורים ובמסכת שקלים, מסכתות שהוא עסק בביאורם, ישובו להתקיים הלכה למעשה. ללא ספק חש רשי"ס כי במפעלו הפרשני הוא תורם תרומה רוחנית לא רק לליבון דרך קיום המצוות התלויות בארץ, שקיומן מתחדש עם התחדשות הישוב היהודי בארץ ישראל בימיו, אלא תורם הוא גם לליבון דרך קיום מצוות הקשורות בבית המקדש, שבימיו ובימינו היו והינן עדיין בבחינת 'הלכתא למשיחא'.

פ ר ק ש ב י ע י

'ספריית רש"ס' - ספרים שבהם השתמש לצורך מפעלו הפרשני והטקסטואלי

המעיין בפירוש הרש"ס על הירושלמי - ולו רק עיון שטחי - יגלה כי הרש"ס השתמש בספרים רבים לצורך מפעלו הפרשני והטקסטואלי, החל במקרא ובתרגומים וכלה בספרים בני זמנו.

בפרק זה בכוונתי לברר באופן שיטתי מה היה הרכב ה'ספרייה' של רש"ס, דהיינו, באילו חיבורים השתמש במהלך עבודתו.

באשר למפעלו הפרשני, נוכל לבחון על סמך תוצאות הבירור, מהי מידת המקוריות של רש"ס בפירושו, שכן נוכל לבדוק באילו מן הפירושים יכול היה רש"ס להתבסס על דברי קודמיו; באשר למפעלו הטקסטואלי, נוכל להסיק על סמך תוצאות הבירור, באיזו מידה שינויי הנוסח שלו בנוסח הירושלמי משקפים את מה שמצא בחיבורים אשר היו בהישג ידו, ובאיזו מידה הם פרי הגהתו.

תוצאת לוואי של הבירור יכולה להיות קבלת תמונה על מידת התפשטות אוצר הספרים היהודי במאה השש עשרה, בדור שלאחר גירוש ספרד. מתוצאות הבירור נוכל גם לדעת, אם כל החיבורים שהיו בהישג ידו של רש"ס, מוכרים לנו היום;¹ כמו כן יוכל הבירור לסייע לנו בחקר תולדות התגבשות הנוסח של חיבורים שונים ממקורות ישראל המוכרים לנו, וזאת, אם נשווה נוסח של מובאות מחיבורים שונים שהיו בספריית רש"ס - במיוחד מחיבורים בכתב יד - לנוסחן במהדורות המודפסות שלפנינו.

הערה מטרימה לעניין זה היא, שעצם אזכור שמו של חיבור זה או אחר, או ציטוט דבריו של חכם זה או אחר, או התייחסות אליהם, בפירוש רש"ס, אינם מחייבים עדיין להסיק שרש"ס ציטט אותם או התייחס אליהם במישרין. לא מן הנמנע שהחיבור המצוטט לא היה כלל בהישג ידו, אלא שהוא ציטט ממנו בעקיפין מתוך מובאות ששולבו בחיבור של מישהו אחר. יש אפוא לנהוג בזהירות במסקנות, ולנסות להעריך בכל מקרה אם הציטוט הוא ישיר או עקיף.

קשה לקבוע אמות מידה חד-משמעיות להערכה זו. בדבריי בפרק זה, אצא בד"כ מן ההנחה כי ציטוט הינו ישיר, אא"כ יש נתונים העשויים לשכנע להניח אחרת.

בנתונים שלהלן יש כדי לשכנע להניח שהציטוט הינו עקיף:

א. קיימים סימנים ה"מחשידים" כי הציטוט הוא עקיף. למשל, כאשר רש"ס כולל בהדא מחתא דברים של חכם קדום ושל חכם מאוחר, יש מקום להעריך כי מצא את דבריו של החכם הקדום בתוך דברי החכם המאוחר. למשל, רש"ס כתב בפירושו למסכת פאה (קד ע"ב): 'וכן דעת הרמב"ן ורב אחא משבא גאון'; מדברים אלה אין להסיק שספר השאילתות היה ב'ספרייתו' או בהישג ידו, כי ייתכן שהוא הכיר את דעת רב אחא בנושא שנידון על ידו בפירושו, מתשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' קנו, וספר תשובות זה, שיצא לאור בוינציה בשנת רע"ט ובשנת רפ"ג, הוא שהיה בהישג ידו.

ב. כאשר מובאה מחיבור כלשהו (או מדברי חכם כלשהו), כלולה בחיבור שרש"ס הרבה לעיין בו, סביר להניח שהוא ציטט את הדברים מאותו חיבור ולא ממקורם. למשל, בפירושו לדמאי קכד ע"ב ולתרומות י ע"ב כלולה מובאה מ'ספרי זוטא'. אין זה אומר שחיבור זה היה לפניו; נראה יותר שהוא העתיק את המובאה מפירושו של רבינו שמשון לתרומות פרק א משנה ה. ואכן, בדמאי (שם) הוא ציין

¹ ואכן, מבדיקת מקורותיו של רש"ס עולה כי לפניו היו שני חיבורים, שאינם מוכרים לנו אלא מפירושו בלבד: פירוש הראב"ד לשקלים ופירוש של ר' מאיר 'סהולה למשנה זרעים (ראה על כך בהרחבה להלן).

במפורש אחרי הבאת הדרשה: 'וכן גורס אותה רבינו שמשון ז"ל'; אך גם ללא ציון מפורש זה, היה מקום להניח כי העתיק כאן מדברי ר"ש, שבדבריו הרבה לעיין, ועליהם הרבה להסתמך, כפי שכתב בהרחבה ב'פתיחה' לפירושו. ג. כאשר ידוע כי דבריו של החכם שהוזכר בפירוש רש"י, מצוטטים הרבה פעמים בחיבור מפורסם אחר, סביר להניח כי רש"י מצטט את דברי החכם בעקיפין מאותו חיבור. למשל, כאשר ציטט את דברי רבנו חננאל, הוא הביא אותם, ככל הנראה, כפי שצוטטו בתוספות, ולא ישירות מקובץ של חידושי ר"ח. בהיעדר נתונים כאלה, נצא מתוך הנחה כי הציטוט הוא ישיר, וכך נוכל להסיק מסקנות בדבר הרכב 'ספרייתו' של רש"י.²

והערה נוספת: לאחר שאנו מסיקים שחיבור זה או אחר היה בהישג ידו של רש"י, יש עדיין לבדוק אם הייתה לרש"י מהדורה מודפסת של החיבור, או שמא היה החיבור לפניו בכתב יד. בשאלה זו, נניח בדרך כלל בדברינו להלן, כי הייתה לפניו רק מהדורה מודפסת של החיבור, אלא אם כן מוכח בעליל, או לכאורה שהיה לפניו כתב יד. הימצאות הביטוי 'ספר ישן' בדברי רש"י יכול להיחשב כהוכחה בעליל על שימוש בכתב יד. מלבדו, יש בפירוש רש"י גם הוכחות לכאורה לשימוש בכתב יד של חיבורים שונים, וזאת כאשר:
א. בשעת שרשיס כתב את הדברים, לא הייתה עדיין מהדורה מודפסת של החיבור אשר ממנו ציטט.³

² למותר להדגיש שכל מסקנותיי בתחום זה, הן "בערבון מוגבל", שכן לא מן הנמנע כי מובאות מחיבור זה או אחר הנראות כישירות, או להפך, כעקיפות, הן לאמיתו של דבר לא כאלה.

³ לצורך עניין זה נצא מתוך הנחה כי פירושו של רש"י למסכתות ברכות, פאה, דמאי וכלאים נכתב בצפת לפני שנת שי"ן (1540) כפי שמוכח לכאורה מהקולופון שבסוף כ"י פריז (על הקולופון, ראה בתיאור כ"י פריז בפרק שלישי של עבודה זו).

(בפרק שני בעבודה זו הערכתי כי כתיבת פירושו לכל תשע המסכתות הראשונות של סדר זרעים נסתיימה בצפת לפני שנת שי"ן. הוכחות בעליל לכך, יש לגבי פירושו למסכתות מעשרות וחלה. ראה שם בין הערה 30 להערה 31.)

אי לכך, חיבורים שמחזורתם המודפסת הראשונה הייתה לאחר שנת שי"ן, ודבר היותם ב'ספריית' רש"י מוכח על בסיס מובאות ישירות מהם בפירושו למסכתות ברכות, פאה דמאי וכלאים, ממילא מהווה עצם הימצאותם ב'ספריית' רש"י, הוכחה לכאורה להיותם לפניו בכתב יד.

(אם דבר הימצאותם בספריית רש"י הוכחה רק על בסיס מובאות מפירושו למסכתות שביעית ואילך, תהיה ההוכחה על הימצאותם בכ"י רחוקה יותר, שכן גם אם הוכחה סיוס כתיבת המהדורה הראשונה של הפירוש להן לפני שנת שי"ן, אין לנו ידיעות על תיארוך מדויק של מהדורות הפירוש למסכתות אלה בכתבי היד שלפנינו.)

עם כל זאת, הימצאותם בכתב יד לא הוכחה בעליל: ראשית, שמא התרשמות שהמובאות מהחיבורים, הן ישירות, מבוססת על התרשמות מוטעית. כמו כן, לא מן הנמנע, כי כ"י פריז עצמו נכתב לאחר שנת שי"ן, וכי סופר כתב היד העתיק את הקולופון אל סופו במלואו - לרבות ציון השנה - כפי שהיה לפניו בכתב היד הקדום אשר ממנו העתיק. אם אמנם כך, ייתכן שרש"י הוסיף למהדורה הקדומה של פירושו, מובאות ממהדורות של חיבורים שהודפסו לאחר שנת שי"ן, אך בשעת כתיבת המהדורה הקדומה שנסתיימה בשנת שי"ן, חיבורים אלה כלל לא היו לפניו.

ב. חלק מן המובאות מן החיבור בפירוש רש"י אינן כלולות במהדורה המודפסת של החיבור שהייתה בזמנו.⁴
ג. המובאות מהחיבור כלולות אמנם במהדורה המודפסת שהייתה בזמנו של רש"י, אך נוסחן שונה בצורה משמעותית, והשוניות אינה נראית כפרי העתקה לא מדויקת, או כפרי הגחה של רש"י עצמו.

לאחר דברי הקדמה אלה, נמנה עתה את שמות כל החיבורים, ואת שמות כל החכמים מימי הגאונים ואילך, שדבריהם הוזכרו בפירוש הרש"י. לגבי כל חיבור ולגבי כל חכם נדון, אם המובאה מהחיבור או מדברי החכם היא ישירה או עקיפה. כאשר נסיק שהמובאה הינה ישירה והחיבור היה מצוי בספרייתו של רש"י, נדון אם הייתה לרש"י מהדורה מודפסת שלו, או שמא היה החיבור מצוי לפניו בכ"י.

א. המקרא, התרגומים והמסורה

רש"י הרבה להביא ראיות לשוניות לפירושו, מן המקרא ומן התרגומים הארמיים שהיו לפניו. רוב המובאות מן התרגומים הן סתמיות: 'כדמתרגמינן', 'ותרגמו' או 'תרגום...'.⁵ אך יש גם מובאות מפורשות: 'תרגם אונקלוס', 'תרגום ירושלמי' 'וכן תרגם יונתן' וכד'.⁶

נוסה רוב המובאות מהתרגומים שבדקתי,⁶ זהה למובא ב'מקראות גדולות'.⁷ המהדורה הראשונה של 'מקראות גדולות' יצאה לאור בוינציה רע"ז - רע"ח (1517 - 1518); בשנים רפ"ד - רפ"ה (1524 - 1525) יצאה לאור בוינציה המהדורה השנייה הכוללת את התרגומים למקרא, והיא זו המשמשת יסוד למהדורות

על אף ההסתייגויות האלה, נניח בכל זאת בהמשך דברינו, שהוכחה, לפחות לכאורה, הימצאותם ב'ספריית' רש"י בכתב יד, של חיבורים שמהדורתם המודפסת הראשונה הייתה לאחר שנת שי"ן, ונתקיימו בהם הנתונים שפורטו לעיל. (למשל, בפירוש רש"י שבע ציטטות, הנראות כמובאות ישירות מספר המאור. ארבע מהן כלולות בפירושו למסכתות ברכות - כלאים. ספרו זה של ר' זרחיה הלוי הודפס לראשונה עם הרי"ף בוינציה רק בשנת שי"ב. מאחר שכך, הוכחה לכאורה הימצאותו של כ"י של ספר זה ב'ספריית' רש"י.)

⁴ למשל, המהדורה המודפסת הראשונה של הספרא, מהדורת קושטא, לא הייתה, ככל הנראה, מהדורה שלימה, והיא כללה את הספרא יחד עם פירוש הראב"ד, לרוב פרשת ויקרא. פירוש הראב"ד לספרא הודפס לראשונה (ע"י א"ה וייס) רק בשנת תרכ"ב בויננה. נוכח העובדה שרש"י הביא במהלך פירושו ציטטות מפירוש הראב"ד לספרא גם מעבר לפרשת ויקרא, ציטטות הנראות כמובאות ישירות, הרי נראה שהיה לו כ"י שהכיל את כל פירוש הראב"ד לספרא.

⁵ בפסוקים מן התורה מכוון בדרך כלל הביטוי 'תרגום' לתרגום אונקלוס, ובפסוקים מספרי נביאים וכתובים - לתרגום יונתן.

⁶ בדקתי את כל המובאות הסתמיות, בפירושו למסכתות ברכות, פאה, דמאי וכלאיים (שבעים מובאות), ואת המובאות המפורשות - בפירושו לסדר זרעים כולו (עשר מובאות מתרגום אונקלוס, שבע עשרה - מתרגום יונתן, וארבעים ואחת מובאות מתרגום ירושלמי).

⁷ אך יש גם שינויים. רובם, שינויי כתיב זעירים שיכולים להיות פרי העתקה לא מדויקת. אך אחדים הם שינויים של ממש; להלן שש דוגמאות לכך (הדוגמה הראשונה לקוחה ממקום שרש"י כותב 'תרגום' סתם, והאחרות - ממקומות שהוא מציין במפורש: 'תרגום ירושלמי'):

המקרא עד היום.⁸ יש להניח שרשי"ס השתמש לצורך רוב הסתמכויותיו על התרגומים, במהדורת 'מקראות גדולות' זו, או במהדורה מאוחרת יותר שהייתה מצויה בזמנו, מהדורה שיצאה לאור על בסיס מהדורה זו. אני משער שבדיקה שלימה ומקיפה של הסתמכויות רשי"ס בפירושו על תרגום, לא תביא לידי מסקנה שהיה לפניו תרגום שלם על המקרא, מלבד התרגומים שבמקראות גדולות.⁹ אם אמנם כך, משער אני כי השונה בפירושו מן המובא בתרגומים שב'מקראות גדולות', הוא פרי הסתמכות על המובא מן התרגומים ב'ערוך'¹⁰ או בספרים אחרים.

באשר למסורה, רשי"ס מתייחס אליה פעם אחת, בפירושו לתרומות לג ע"ב (יט א): 'כמו שכתוב במסורת ובמסכת סופרים'. המסורה הגדולה כלולה במהדורת מקראות גדולות שהייתה לפני הרשי"ס, ומה שהוא ציטט בשם המסורה, מובא שם.

-
- א. רשי"ס לברכות קיב ע"ב: 'תרגום ויחפש - ובדק'.
'ויחפש' מובא בבראשית לא לה ובבראשית מד יב. אונקלוס תרגם בשניהם: 'ובלש', (וכן ב'ערוך' בערך בלש: 'תרג' ויחפש - ובלש') ובשני תרגומי ירושלמי: 'ופשפש'.
לא מצאתי מקור לדברי רשי"ס; יש להעיר שבדמאי קח ע"ב כתב: 'תרגום ויחפש ובלש', שלא לפי מה שכתב כאן. נראה אפוא שדברי רשי"ס כאן, אינם ממה שהיה לפניו בתרגום אונקלוס.
- ב. רשי"ס לפאה ט ע"ב ולברכות ריט ע"ב: תרגום ירושלמי 'והחריש יעקב' - ואדיש יעקב'. (בברכות, בשם 'תרגום' סתם).
בתרגום ירושלמי א לבראשית לד ה: 'ושתיק יעקב'. לא מצאתי מקור לדברי רשי"ס. (ב'ערוך' ערך דש (א) מצוטט מסנהדרין ז ע"א 'טוביה לדשמע ואדיש', שפירושה עפ"י הערוך 'אשרי מי ששמע והחריש', אולם לא מובא בערך זה כל תרגום על 'והחריש יעקב').
- ג. רשי"ס לפאה מז ע"ב ולמעשר שני צו ע"א: 'תרגום ירושלמי 'מאלמים אלומים' מכרכין כריכין'.
בשני תרגומי ירושלמי: 'מפרכין פירוכין'. המקור לדברי רשי"ס ב'ערוך' ערך כרך: 'והנה אנחנו מאלמים אלומים, תרג' ירוש' מכרכין כרכוון'.
ד. רשי"ס לפיאה מז ע"ב ולמעשר שני צו ע"א: 'מלאכת רעהו' - תרגום ירושלמי מקמתא דחבריה.
- בשני תרגומי ירושלמי: 'בעיסקא דחבריה'. המקור לדברי רשי"ס ב'ערוך' ערך מקמתא: 'מלאכת רעהו, תר"י מקמתא דחבריה'.
- ה. רשי"ס לדמאי ד ע"א: 'תרגום ירושלמי 'ויגד לשני אחיו' - ותני לתרי אחוהי'.
בתרגום ירושלמי א: 'וחוי לתרי אחוהי'. המקור לדברי רשי"ס ב'ערוך' ערך תן (א): 'ויגד לשני אחיו, תר"י ותני'.
- ו. רשי"ס לערלה ב ע"א: 'תרגום ירושלמי 'גדר מזה וגדר מזה' - סייג מן הכא וסייג מן הכא'.
בתרגום ירושלמי א: 'וקמא מציטרא מיכא ושכותא מציטרא מיכא'.
בתרגום ירושלמי ב: 'סגיא מן דין וסגיא מן דין סטרא'.
המקור לדברי רשי"ס: 'ערוך' ערך סג (א): 'במשעול הכרמים גדר מזה וגדר מזה, תר"י סייגי כרמא סייג מן הכא וסייג מן הכא'.
- 8 ראה, האנציקלופדיה העברית, ערך מקרא עמ' 300.
9 אכן, ראוי כי תיערך בדיקה מקיפה של המובאות מן התרגומים שבפירושו רשי"ס, על מנת לבדוק אם יש בנוסחן כדי לתרום לחקר התרגומים.
10 ראה בהערה 7, דוגמאות ג, ד, ה, ו.

ב. ספרות תנאית

רש"ס הרבה להביא דברים בפירושו מהספרות התנאית. מלבד מהמשנה, הוא הרבה להביא דברים מן התוספתא, מן המכילתא, מן הספרא ומן הספרי, 11 ואין ספק שחיבורים אלה היו לפניו. יתר על כן, לעתים קרובות הוא מצא לנכון להרחיב או לשנות בנוסח הירושלמי שלו, את נוסחן של מובאות מן הספרות התנאית שהובאו בתלמוד זה. הוא עשה כן, מפני שנוסח המובאות בירושלמי נוסח ד"ו שלפניו, נראה לו משובש או לוקה בחסר, והוא תיקנו או הרחיבו, על סמך נוסח בחיבורים התנאיים שהיו לפניו, חיבורים, אשר נוסחם נראה לו אמין ושלם.

להלן רשימת החיבורים התנאיים אשר מובאות מהם כלולות בפירוש רש"ס:

1. המשנה

בפירוש רש"ס כלולות מאות מובאות של משניות מכל ששת הסדרים. מבחינת התקופה שבה חי ופעל הרש"ס יש להניח כי הכיר והשתמש במהדורות מודפסות אלה של המשנה:

- א. דפוס נאפולי רנ"ב, מהדורה הנחשבת כמהדורה המודפסת הראשונה של המשנה.
- ב. 'דפוס לא נודע', קושטא רע"ו. 12

כמו כן הכיר והשתמש בנוסח המשניות הכלולות במהדורות המודפסות של התלמודים שהיו לפניו:

- א. תלמוד בבלי דפוס וינציה ר"פ - רפ"ג, הכולל כידוע גם את נוסח המשנה לששה סדרים, אף למסכתות אשר אין עליהן תלמוד בבלי. 13
- ב. תלמוד ירושלמי, ד"ו רפ"ג, הכולל את נוסח המשנה לארבעה סדרים למסכתות אשר יש עליהן תלמוד ירושלמי. 14

כפי שנפרט להלן, ייתכן כי בהישג ידו של רש"ס היה גם כתב-יד (כתבי-יד?) של המשנה.

לעניין שימוש רש"ס במשנה יש להערכתו להבחין בין מטרות שונות לעיונו במשנה:

- א. עיון במשנה שהוא עוסק בביאורה, לצורך קביעת פירושה ונוסחה ה"נכון".
- ב. עיון במהלך פירושו למסכת אחת במשניות ממסכת אחרת (בסדר זרעים או בסדר אחר), לצורך אסמכתות לפירושו.

נראה כי כאשר העיון נעשה לצורך אסמכתות לפירוש, עיין רש"ס ככל הנראה רק בנוסח המשניות במהדורות המודפסות שלפניו. כאשר זו הייתה מטרת עיונו, היה

11 ל'ברייתא דסדר עולם' ולמסכתות הקטנות, אתיחס בנפרד בסעיף ד, למרות שחלק מאלה שייכים אף הם לספרות התנאית.

12 על זיהוי 'דפוס בלתי נודע' של המשנה כמהדורת קושטא רע"ו, ראה משייך י"נ אפשטיין בתרביץ יז (תש"ו), עמ' 65 - 66, ובמבוא לנוסח המשנה, עמ' 1279. כ"כ ראה 'משנה זרעים' עמ' 82 - 83.

להערכתו, שרש"ס סיים לפני שנת שי"ן את כתיבת הפירוש לפחות לתשע המסכתות הראשונות של סדר זרעים (ראה לעיל הערה 3), הרי שבשעת כתיבת הפירוש לרוב סדר זרעים, לא הכיר את המשנה דפוס יוסטיניאן (ש"ו - ש"ז).

13 על שימושו במהדורה זו, ראה להלן בפרק זה.

14 על שימושו במהדורה זו, ראה בהרחבה בפרק המישי בעבודה זו.

חשוב לו בעיקר להביא את הראיה העניינית, ולצורך זה לא היה, בדרך כלל, צריך לדקדק דקדוק יתר בנוסח המשנה. עכ"פ, בכל מובאותיו ממשניות, במהלך פירושו למסכת ברכות, לא מצאתי אף לא מקרה אחד שמוכח מנוסח המובאה, שימוש בכ"י של המשנה. במידה שיש שונות בין נוסח המובאה לבין נוסח הדברים במשנה, הרי היא ככל הנראה פרי אי-הקפדה על העתקה מדויקת. 15 לעתים אף מתברר כי דברים בפירוש רש"י הנראים כמובאות ממשנה, הן לאמיתו של דבר רק תמצות של הנאמר בה, או מסקנה שעולה מן הנאמר בה. 16

לא כן כאשר רש"י דן באופן שוטף בנוסחן ובפירושן של המשניות, במסכתות שהוא עסק בביאורן. כאן היה לו חשוב לדקדק דקדוק יתר בנוסח המשנה. אולם דא עקא, הוא נהג בנוסח המשניות מה שעשה בנוסח התלמוד הירושלמי, והוא, הצעת נוסח על בסיס הערכה מה אמור להיות הנוסח ה"נכון" של משניות התלמוד הירושלמי. אכן, לעתים הסתמך על מה שמצא בספרים ובכ"י כדי לקבוע את הנוסח ה"נכון" של המשנה, אך הרבה סמך גם על שיקול דעתו. לסיכום, כשם שנוסח התלמוד הירושלמי של רש"י אינו נוסח אותנטי אלא הוא נוסח מעובד ע"י רש"י עצמו, כך גם נוסח רש"י למשניות סדר זרעים בירושלמי, הינו נוסח מעובד על ידו.

בפרק החמישי בעבודה זו הבאנו הוכחות רבות לכך שרש"י השתמש בנוסח ד"ו של התלמוד הירושלמי, והערכנו כי נוסח זה שימש תשתית לנוסחו שלו לתלמוד. להערכתנו, אף לגבי נוסח המשניות של סדר זרעים הלך הרש"י אחר נוסח המשניות שבד"ו, 17 ובמידה שיש שינויים, הרי הם פרי הגהות מכוונות של רש"י, או שינויים לא מכוונים עקב אי-הקפדה על העתקה מדויקת של נוסח המשניות שלפניו.

רש"י מצא לנכון להגיה במכוון את נוסח המשנה שבד"ו:
א. מטעמים של תקינות הכתיב והלשון.
ב. כאשר פרשנות הסוגיה התלמודית מוכיחה כי נוסח המשנה שהיה לפני אמוראי ארץ ישראל, היה שונה מנוסח המשנה כפי שהוא בד"ו.

רש"י הקפיד להתייחס במפורש לעובדה שהוא הגיה את הנוסח שלפניו, רק בהגהות מטעמים פרשניים; בהגהות אלה כתב 'הכי גרסינן', או שהוא דן בפירוט בשאלת הנוסח הנכון. בהגהות מטעמים לשוניים, בדיכ אין רש"י מעיר דבר בפירושו, ואנו עומדים על השונות, רק מתוך עיון בנוסחו הוא למשנה.

15 למשל: א. ט ע"א ד"ה ואמור: '... והא תנן אין מזין ולא טובלין ואין מלין אלא ביום'. במגילה פ"ב מ"ד (בכל נוסחי המשנה): '... ולא מלין ולא טובלין ולא מזין ... עד שתנץ החמה'.
ב. קסז ע"א ד"ה משלים למקוה: '... כדתנן במקואות ... ובאיזה טיט אני אומר ...'. במקואות פ"ב מ"י: '... באיזה טיט מטבילין'.

16 למשל: א. צט ע"א ד"ה ומטא: '... כדתנן הפסח ששחטו אחר הצות כשר'; זו מסקנה מן הנאמר בפסחים פ"ה מ"ג: 'שחטו קודם צות פסולי'.
ב. קעד ע"ב ד"ה וא' עלה: '... ותנן במסכת נזיר שאין נזירות אלא בארץ'. זוהי מסקנה מן הנאמר בנזיר פ"ג מ"ו, אך לא נאמר כך שם בפירוש.

17 להלן שלוש דוגמאות לחיזוק הערכה זו:
א. ד"ו ברכות פ"א מ"א: 'מעשה ובאו' - כך אף ברש"י, ולא 'מעשה שבאו' כבד"נ, וד' קושטא והמשנה שבבבלי;
ב. שם, מ"ב: 'בשחרין' - כך אף ברש"י (בשאר הנוסחאות 'בשחרית').
ג. שם, פ"ב מ"א: 'ובפרקים' - כך אף ברש"י (בשאר הנוסחאות 'בפרקים').

- לצורך הגהותיו המכוונות התבסס רש"ס
 א. על הבנתו הוא בתקינות הכתיב והלשון,
 ב. על נוסחאות המשנה במהדורות המודפסות של המשנה שהיו לפניו,
 ג. על נוסח המשנה כפי שהוא עולה מפרשנות מדוקדקת של סוגית הגמרא.
 ד. כפיה"נ על כתב יד (כתבי יד?) חלקי או שלם של משניות שהיה בהישג ידו.

להלן שינויי נוסח, בין נוסח המשנה שבד"ו ברכות פ"א ופ"ב לבין נוסח רש"ס
 במשניות אלה (ההשוואה היא לנוסח המשניות בד"ו בתחילת הפרק ולא לפסקאות
 שבתלמוד. מימין - נוסח ד"ו, משמאל - נוסח רש"ס):

פרק ראשון

מ"א: לוכל - לאכול	מ"ג: ויקרו - ויקראו
[ו] לא זו בלבד	ובבוקר יעמודו - ובבוקר יעמדו
אלא כל [מה]	כדיי - כדאי
מצותן - מצותו	על עצמך - בעצמך (עפ"י שאר נוסחאות)
ואברים [ואכילת פסחים] ¹⁸	מ"ד: בערב - ובערב
[ו] כל הנאכלין	מ"ה: אמר (לחו) ר' אלעזר בן עזריה
מ"ב: לכרתן - לכרתי (עפ"י	(העולם הבא) להביא לימות המשיח
שאר נוסחאות)	
עם הנץ - עד הנץ	
מיכן - מכאן	
שהוא קורא - שקורא	

פרק שני

מ"ב: [עול] מלכות שמים	מ"ה: שחתן פטור (מק"ש לילה הראשון)
ואח"כ [יקבל עליו]	[עול] מלכות שמים
מ"ג: דיקדק - דקדק	מ"ו: (ב) לילה
מ"ד: ובראש ... - או בראש ...	בני אדם - כל אדם
מה שאינן - מה שאין	מ"ז: [וכש]מת טבי
מ"ה: לילה הראשון (שנשא)	
רבי' לא כך לימדתנו - למדתנו רבנו (נוסח רש"ס מתאים לנוסח הפסקה	
בד"ו ה ע"ב, ולשאר הנוסחאות. הבדל נוסח זה, גם במ"ו ובמ"ז)	

רוב שינויי הנוסח כאן הם שינויים המבוססים על הבנת רש"ס בתקינות הלשון
 והכתיב. בהבדלי נוסח אחדים ציינתי שנוסח רש"ס מבוסס על נוסחאות
 שהיו לפניו. התוספת 'ואכילת פסחים' מבוססת על המובא להלן בסוגיית
 הירושלמי (ד"ו ג ע"א).

להלן מובאות אחדות מפירושו למשניות אשר נוכח דרך ניסוחם נראה לכאורה
 שכוונתו בהן לכ"י (כתבי יד?) של משניות. המובאה הראשונה היא ראייה בעליל;
 האחרות אינן ראייה בעליל, שכן ייתכן שכוונתו במובאות אשר בהן הוא מזכיר
 נוסח 'ספר ישן' לכ"י של הירושלמי שכלל גם את נוסח המשניות, או לכ"י של
 היבור אחר הכולל בתוכו מובאות ממשניות.

¹⁸ וראה בפירושו ב ע"א: 'ואכילת פסחים. בגמרא דילן אינו, ובני מערבא
 גרסי ליה, כדאיתא הכא ובגמרא'. מדרך ניסוחו נראה כי רש"ס אינו מסתמך
 כאן רק על הדיון בגמרא, אלא גם על הנאמר כאן במשנה, בעדות הנוסח
 שלפניו. אך מאחר שאינו מזכיר כאן במפורש 'גרסת ספרים ישנים' או
 'אית ספרים', ייתכן והסתמכותו היא על נוסח הפסקה שקדמה לדיון בגמרא
 (ד"ו ג"א), שם מובא 'ואכילת פסחים', ולא על עדות נוסח אחרת. וכ"נ
 מדבריו בפירושו לשקלים יג ע"ב שאביאם להלן.

א. בפירוש לשקלים, לד ע"א כתב רש"י: 'וכן מצאתי במשנה דייקנית ישנה ומנוקדת, החדש' (בכ"י הרש"י מסומן כאן חולם חסר בין החי"ת לדל"ת).

זו ראייה מפורשת לכ"י של משניות, אך יש להזכיר כאן שפירושו לשקלים נכתב ככל הנראה בשאלוניקי, ואין לדעת האם כתב יד זה של המשנה היה בהישג ידו גם בעת שכתב את הפירוש לסדר זרעים. בארץ ישראל.

ב. שקלים יג ע"ב: ה"ג וכן נמצא בספר ישן: 'הנותן שקלו לחברו לשקול על ידו ושקלו ע"י עצמו אם נתרמה התרומה מעל; השוקל שקלו מן מעות הקדש אם נתרמה התרומה מעל', ולא גרסינן בהך גמרא דבני מערבא כגירסת הספרים דגרסי בסיפא: 'וקרבה הבהמה'; ואין לתמוה במה שכתוב בסדר המשנה שלנו 'וקרבה הבהמה', ולא כן בירושלמי, דהא בברכות פ"ק גרסי בני מערבא 'הקטרת חלבים ואברים ואכילת פסחים מצותן וכו'', וגרסינן עלה בגמרא: 'אנן תנינו אכילת פסחים, אית דלא תני אכילת פסחים', ובספרים שלנו אינו במשנה, ובגמרא דילן גרסינן: 'ואילו אכילת פסחים לא קתני', ... והכי נמי גירסת ספרינו (= בדפוס המשנה ובדפוס הבללי), היא גירסת תנא ברא, דאמרינן בגמרא (בירושלמי): 'תני דבי רבי נתקרה הבהמה', ותקנוה בלשון המשנה בני בבל ...'

בדברים אלה של רש"י באה לידי ביטוי מודעותו לשוני בין נוסח המשנה של אמוראי א"י, לבין נוסח המשנה של אמוראי בבל. לדעתו המסורת לפיהן כלולות המילים 'ונתקרה הבהמה' בנוסח המשנה, היא מסורת מאוחרת שנקבעה ע"י בני בבל, אך במסורת הארץ ישראלית, מילים אלה אינן כלולות במשנה, כמוכח מנוסח ה'ספר ישן' ומדברי הגמרא. עפ"י הקשר הדברים נראה אף כאן כי 'ספר ישן' היינו משניות ספר ישן. שמא הכוונה היא לאותו כ"י אשר הזכיר בדבריו בדף לד ע"א.

ג. פאה צט ע"א: והעניינים פודים לעצמן. אית ספרים דגרסי לה, <כך הגירסה בכל הנוסחים למשנת פאה שלפנינו> ואית דלא גרסי לה, ובפרק האיש מקדש (בבבלי) אינו בשום ספר ...

בפירושו לגמרא קב ע"א מוכיח רש"י ממהלך הגמרא שאין לגרוס 'והעניינים פודים לעצמן' במשנה. ייתכן שמש"כ בפירושו למשנה 'ואית דלא גרסי לה', זוהי מסקנתו הוא מסוגיית הירושלמי, ולא עדות על ממצא שלפניו.

ד. שביעית פד ע"ב: 'ויש ספרים גורסים אמנה במתני'.

ה. שם קלא ע"ב: 'אין קוצין אותן במוקצה, כן גרסינן בספרים ישנים, וגרסינן נמי אבל קוצה הוא בחורבה. ובערוך גריס ... לכך נראה כגרסת הראב"ד ז"ל והרמב"ם ז"ל דגריס ברישא "אין קוצין", ולבסוף גריס "בחורבה".'

מדבריו האחרונים נראה לכאורה שאף מה שכתב תחילה 'כן גרסינן בספרים ישנים' כוונתו לגרסת הרמב"ם בפירושו למשנה ולגרסת הראב"ד בפירושו לתורת כהנים.

ו. מעשר שני נח ע"ב: 'ה"ג ואם רצה להחמיר על עצמו וכו' וכן הוא בספר ישן, ול"ג אבל אם רצה ...'

ז. חלה נ ע"ב: 'ה"ג ... ובלבד שלא יהא שם חמשת רבעים קמח, וכן היא הגרסה בספרים ישנים'. (במשנה בירו' ד"ו: 'ובלבד שיהא').

2. התוספתא

בפירוש של רש"י כלולות עשרות מובאות מן התוספתא, אשר אותן הביא כאסמכתא לפירושו; רוב המובאות הן מן התוספתא לסדר זרעים, אך מצויות גם מובאות מן התוספתא לסדרים אחרים.

מלבד שימוש בתוספתא לצורך אסמכתא לפירוש, השתמש רש"י בחיבור השלם של התוספתא שהיה לפניו, גם לצורך עיבוד נוסח הירושלמי שלו. הנוסח בתוספתא שלפניו נראה לו שלם ואמין, וע"כ מצא לנכון להגיה על פיו את נוסח הברייתות הלקות מן התוספתא בנוסח ירושלמי ד"ו שלפניו, כשנוסחן נראה לו משובש או לוקה בחסר.

מבדיקת נוסח מובאות מן התוספתא אצל הרש"י - הן אלה המשובצות בפירושו והן אלה המשובצות בנוסח הירושלמי - והשוואתן לנוסח מקבילותיהן במהדורה המודפסת של התוספתא שהייתה קיימת בזמנו (התוספתא הכלולה במהדורת האלפסי, וינציה רפ"א), מבדיקה זו עולה כי יש שינויי נוסח לא מעטים.

למרות הבדיקות הרבות שערכתי - השוויתי כחמישים מובאות מן התוספתא אצל הרש"י למקבילותיהן בדפוס הראשון - לא מצאתי שינויי נוסח אשר מהם עולה המסקנה כי הרש"י השתמש גם בכ"י של התוספתא. שינויי הנוסח יכולים להיות מוסברים כפרי הגהת הרש"י, שהגיה מדעתו לצורך תקינות הלשון או על סמך מה שמצא בדברי ראשונים.¹⁹

להלן ארבע דוגמאות של שינויי נוסח בין מובאות מן התוספתא אצל הרש"י לבין מקבילותיהן במהדורת ד"ו רפ"א. לכל דוגמה השערה למקור שינוי הנוסח אצל רש"י.

א. תוספ' פ"ד ה"ה : ודאי שתקנו דמאי ודמאי שתקנו ודאי לא עשה ולא כלום,
רש"י דמאי פב ב: דמאי " ודאי וודאי " דמאי " " " " " " "

תוספ': דברי ר' יעקב, ר' יוסי אומר ודאי שתקנו דמאי לא עשה
רש"י: " " עקיבא, ור' " " משום ר' יצחק " " " " " "

תוספ': כלום; דמאי שתקנו ודאי מעשרותיו מעשרות ותרומתו אין תרומה...
רש"י: ולא " ; " " " " " ואין תרומתו " ...

השינויים הבולטים כאן: א) 'ר' עקיבא' במקום 'ר' יעקב', ב) התוספתא: 'משום ר' יצחק'. אלא שכבר העיר מהר"ש ליברמן ב'תוספתא ראשונים' א, עמוד 67 (וחרז על הדברים בתוספכפ"ש עמ' 236), שהראב"ד מעתיק את התוספתא שלנו בהשגתו על הרמב"ם, הלכות מעשרות פרק יג הל' יט בנוסח השונה מהנוסח שבדפוסים. נוסח הרש"י כאן תואם מילה במילה לנוסח המופיע בדברי הראב"ד, ולנוכח העובדה שהרש"י דן בהמשך דבריו במחלוקת הרמב"ם והראב"ד, הרי סביר מאד להניח שהרש"י העתיק כאן מהראב"ד.

ב. תוספ' תרומות פ"ה ה"ח: מניין שאם תרם ועלה בידו אחד מששים שתרומתו תרומה רש"י פאה ב ע"ב : ומניין " " " " " " א' " שאין צריך לתרום

נוסח זה תואם לנוסח שבדברי רש"י במסכת חולין קלז ע"ב ד"ה דאורייתא. בהמשך דבריו נזקק הרש"י לסוגיה בחולין, ולא מן הנמנע שרש"י מושפע כאן מנוסחו של רש"י.

19 הגר"ש ליברמן דן כמה פעמים ב'תוספתא כפשוטה' בנוסח רש"י לתוספתא כפי

ג. תוספ' ביכורים פ"א ה"ז: בכורי' לא אמרו²⁰ גידוליהן לאכול בירושל' רש"ס ביכורים לא א: אין הבכורים אוסרים עירוביהם וגידוליהם מלאכול "

כנראה שהרש"ס מושפע כאן מנוסח הברייתא בירושלמי, ומתקן את נוסח התוספתא שלפניו עפ"י נוסח הברייתא בירושלמי (כן הסיק מהר"ש ליברמן, תוספכפ"ש, עמ' 833 הע' 49), שנוסחה (ד"ו סה ע"א): אין הבכורין אוסרין את עירוביהן וגידוליהן מלוכל בירושלם.

ד. תוספתא מעשר שני פרק א הל' ג: מעשר שני אין נותנים אותו רש"ס בכורים לא ריש ע"ב : " " " " " " שמן של מעשר שני

תוספתא: לא על גבי צינות ולא על גבי זו²¹, רש"ס : " " " " " " חזזית

נראה שהרש"ס שינה את נוסח התוספתא שלפניו בעקבות מה שפסק הרמב"ם בהל' מעשר שני פרק ג' הל' ט"ז: 'מעשר שני אע"פ שניתן לסיכה, אין נותנים אותו לא על גבי צינות ולא על גבי חזזית', וכן העלה מהר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה עמ' 715 ('והרש"ס ניסח ע"פ הר"מ'), כך שאין להוכיח מכאן שהיה לפני הרש"ס נוסח שונה בתוספתא.

בארבע הדוגמאות הנ"ל הצבעתי על המקור לשנויי הנוסח אצל הרש"ס. אני משער כי גם בשנויי נוסח בולטים נוספים שנמצא, נוכל להתחקות אחר מקורם ואלה לא יביאונו לידי מסקנה כי היה לרש"ס כ"י של התוספתא. (יחד עם זאת דומה כי לצורך חקר התוספתא ראוי כי תיערך בדיקה מקיפה של כל מובאות הרש"ס מן התוספתא ע"מ להגיע להכרעה חד משמעית בשאלה זו.)

שעולה ממובאותיו מן התוספתא בפירושו, וכפי שעולה מנוסחיו בקטעי תוספתא המשובצים בנוסח הירושלמי שלו; ראה למשל, 'תוספתא כפשוטה' עמ' 137, עמ' 161, עמ' 236, עמ' 362, עמ' 715 ועמ' 832. בכל המקורות האלה ובאחרים, השתדל לבאר את המקור לשונות בנוסח רש"ס בתוספתא. לא מצאתי, אף לא פעם אחת, כי שיער כי המקור לשונות בנוסח רש"ס הוא בתוספתא כתב יד, שהייתה בהישג ידו של רש"ס. כמו לא הזכיר אפשרות כזאת במבואו ל'תוספתא כפשוטה'.

לעיתים הסתמך ליברמן על נוסח רש"ס, בנוסח קטע ירושלמי הכולל ציטוט מן התוספתא, כדי לקבוע את נוסחו הנכון. להלן דוגמה לכך: בתוספכפ"ש לפאה עמ' 137 כתב:

והקדיש את הקצור נותן פאה מן האחד על הכל. בכ"ע ובד לנכון מן המשוייר על הכל, וכן הוא בירושלמי פ"א רה"א (והגרסה הנכונה שם היא בכ"ס).

בדבריו שבסוגריים רמז, שנוסח ד"ו בירושלמי פאה (טו ע"א) משובש, ונוסח רש"ס הוא הנוסח הנכון. כאן אעיר, שיכול להיות כי נוסח רש"ס הוא אכן הנכון, אך רש"ס עצמו ככל הנראה הגיה כאן את נוסח ד"ו עפ"י התוספתא, כך שלהסתייע בנוסח רש"ס כאן אי אפשר.

²⁰ כך בנוסח הדפוס, וצ"ל 'אסרו' כבכ"י וינה וכ"י ערפורט.
²¹ ברור שהנוסח 'זוי' בדפוס ראשון הוא ט"ס (בכ"י וינה חית, בכ"ע זזות).

3. מכילתא דרבי ישמעאל

בפירוש הרש"ס לזרעים עשר מובאות או רמיזות למכילתא. נוסחן מתאים בדרך כלל למכילתא דפוס ראשון - קושטא רע"ה, ונראה כי רש"ס השתמש במהדורה זו.

להלן כמה הערות על שנויי נוסח:

א. מכילתא יתרו דפוס ראשון: **מוטב שיכנס בו ולא בבנו**
רש"ס פאה י ע"ב : " יכנס בי החץ " בבני

כנוסח הרש"ס כן בנוסח "מדרש חכמים", אך לא מוכח מכאן שהיה לרש"ס נוסח שונה של המכילתא שכן הרש"ס יכול לתקן גם מדעת עצמו.

ב. מכילתא משפטים (דפוס ראשון): **כתוב אחד אומר ואכלו אביוני עמד,**
רש"ס שביעית קנא ע"א : " " " ונטשתה ואכלו אביוני עמד,

מכיל': וכתוב אחר אומר לך ולעבדך ולאמתך כיצד יתקיימו שני מקראות הללו,
רש"ס : " " " " " " וגו', " " " כתובים ----

מכיל': כשהפירות מרובין הכל אוכלין, כשהפירות מעוטין לך ולעבדך ולאמתך
רש"ס : " מרובים " " , וכשהפירות מועטין ואכלו אביוני עמד

השינוי בסוף בולט. נראה כי הרש"ס הגיה כאן על דעת עצמו את נוסח המכילתא שהיה נראה לו משובש. להבנתו הסתירה בין שני הפסוקים היא, שהפסוק הראשון מחייב את בעל השדה לנטשה (ויע"כ הוסיף במובאה 'ונטשתה') ולייעד את פרותיה רק לאחרים ולא לעצמו, ואילו מהפסוק השני יוצא שהפירות מיועדים גם לבעל השדה עצמו. והתשובה היא שכשהפירות מרובים 'הכל אוכלין' ולכן 'לך ולעבדך וגו' מדבר בסיטואציה זאת, וכשהפירות מועטין, ידאג בעל השדה קודם לעניים - 'ואכלו אביוני עמד'.²²

4. ספרא

בפירוש רש"ס עשרות מובאות מן הספרא, ויש לברר באיזו מהדורה השתמש.

המהדורה המודפסת הראשונה של הספרא, מהדורת קושטא,²³ הייתה יכולה להיות בהישג ידו של רש"ס. מהדורה זו לא הייתה מהדורה שלימה וכללה את הספרא עם פירוש הראב"ד, רק לרובה של פרשת ויקרא. מהדורה ראשונה שלמה של הספרא הידועה לנו היא המהדורה שהודפסה בוינציאה בשנת ש"ה. מהדורה זו אינה כוללת את פירוש הראב"ד.

²² ברש"ס לברכות נג ע"ב: 'מפרש במכילתין טעמיה דכתיב על לבבך אחר כוונת הלב הן הדברים'. ב"מלאכת שלמה" (לברכות פרק ב משנה ג) מצטט כאן את דברי רש"ס אלה ומעתיק: 'מפרש במכילתא טעמא...'. כוונת רש"ס ככל הנראה למובא בברייתא בבבלי טו ע"א בשם ר' מאיר. הדברים בכל אופן אינם במכילתא, והנוסח במלאכ"ש כנראה מוטעה.

²³ 'קושטא [ר"פ?]' - 'שרי האלף' א' עמ' י"ב.
'בשנת רפ"ג בערך' - ספרא, מהדורת פינקלשטיין, מבוא, עמ' 13.
'קושטא ר"ע' - אוצר הספרים העברי, ח"ב עמ' 603.

דפוס ראשון (וינציה ש"ו); חלק מהבדלי הנוסח מצביעים בבירור על כך שרש"ס השתמש בכ"י של הספרי (ראה להלן דוגמאות ג, ה, ו, ז, ט, יא). מאחר שכך, ראוי כי מחקר נוסח הספרי יכלול גם את נוסח המובאות מהספרי אצל רש"ס.

להערכתו בפרק שני בעבודה זו, כי רש"ס סיים את כתיבת פירושו לכל סדר זרעים לפני שנת שי"ן, לא היה יכול להשתמש אלא במהדורת ספרי בכ"י. 26

א. ספרי במדבר לט: 'ומנין שחזן צריך לומר להם אמרו ת"ל אמור להם'. דברים אלה מנוסחים אצל רש"ס ברכות קלט ע"ב: 'דתניא בספרי, אמור להם מלמד שהחזן אומר להם אמרו'.

אולי דברי הרש"ס כאן הם פרפרזה, ואינם משקפים בהכרח את מה שנאמר לפניו בספרי.

ב. רש"ס שם: "דהא תניא בספרי שש"ץ אומר להם כל מלה מלה". - דברים אלה אינם בספרי לפנינו, ואולי זה ביאורו של הרש"ס לדברי הספרי הנ"ל בסעיף הקודם ולא ציטוט.

ג. ספרי דברים רפד: כי תקצר קצירך פרט לשקצרוהו ליסטים. רש"ס פאה נז ע"ב: " " " " ושכחת " לשקצרוה גוים. 27

ד. ספרי דברים רפג: לא תשוב לקחתו כולו כאחד וכמה יהיה בו רש"ס פיאה פה ע"ב: " " " " כאחת " " " " ולא יהא שכחה

ספרי: שיערו חכמים בעושה סאתים.
רש"ס: ושיערו " " "

ה. ספרי דברים רל: מאימתי מליאה מתקדשת ... רש"ס כלאים קכו ע"ב: " תבואה²⁸ " ...

ו. רש"ס תרומות כ ע"ב (יא ע"ב): מנין שלא יתרום מפירות הארץ על פירות חו"ל ת"ל וכל מעשר הארץ. בדפוס וינציה ש"ו של ספרי במדבר חסר "מנין ... חו"ל". 29

המסכתות הראשונות, והביאור למסכתות מעשרות וחלה (ראה לעיל הע' 3). לגבי שש מסכתות אלה יש נתונים אשר מהם ניתן להוכיח כי הביאור עליהן נכתב לפני שנת שי"ן (ראה לעיל בפרק שני); לא ייפלא אפוא אם יוברר שנוסח מובאות רש"ס מהספרא בביאורו למסכתות אלה, שונה לעתים מהנוסח בספרא מהדורת וינציה ש"ה. וחנה, בדוגמאות שהבאתי, מוכח לכאורה שגם לגבי המובאות מהספרא ממסכת שביעית ואילך, לא השתמש במהדורה זו. הדבר מוכח לפחות לגבי מסכת תרומות (ראה דוגמא ד).

עכ"פ, מהעובדה כי לא השתמש לצורך ביאורו את מסכת תרומות במהדורת וינציה ש"ה, ניתן לכאורה גם להביא ראיה לתיארוך כתיבת הפירוש - לפחות לגבי מסכת זו - לפני שנת שי"ה.

26 אך אין לפנינו הוכחה בעליל - מקבילה לדוגמה ד בספרא - שמהדורה זו לא הייתה לפניו.

27 וכן ב"מדרש תנאים".

28 וכן בפ"י רבנו הלל על הספרי.

29 ע"י שנו"ס במהדורת הורביץ עמ' 147.

6. ספרי זוטא

הרש"ס מביא פעמיים בפירושו מ"ספרי זוטא" לפרשת קורח: 'מנין לבן לוי שרוצה לעשות מעשר ראשון תרומה גדולה ...': בפירושו לדמאי קכד ע"ב ובפירושו לתרומות י ע"ב. פעם נוספת - בדמאי קכב ע"ב - הוא רומז לדרשה זו. ככל הנראה לא היה לפני הרש"ס 'ספרי זוטא', אלא הוא מעתיק את הדרשה מפירושו של רבינו שמשון לתרומות פרק א משנה ה. (רש"ס כותב במפורש בדמאי בסיום הבאת הדרשה: 'וכן גורס אותה ר"ש ז"ל').

ג. תלמודים, ברייתא דסדר עולם ומסכתות קטנות

1. תלמוד ירושלמי

כבר הוכחתי בפרק חמישי שהרש"ס השתמש במהדורת דפוס וינציה רפ"ג, שהיא המהדורה המודפסת הראשונה של התלמוד הירושלמי, והנחתי כי נוסח זה היה נוסח תשתית לביאורו ולנוסחו. כמו כן כבר הוכחתי בפרק החמישי שהוא השתמש גם מפעם לפעם בכ"י של התלמוד הירושלמי לסדר זרעים, הן לצורך הביאור והן לשם קביעת נוסח התלמוד.

בסוף הפרק דנתי בהרחבה בנוסח מובאות מן הירושלמי המשולבות בפירושו, בעיקר במובאות ממסכתות אשר לא עסק בפירושו ובההדרת נוסחן. העליתי שם כי השוואתן של נוסחי מובאות אלה לנוסחי מקבילותיהן בדפוס וינציה מצביעה על כך שבדרך כלל העתיק רש"ס ממהדורת ד"ו. רק נוסחן של מובאות מעטות שונות שינוי בולט מנוסח ד"ו ויש לשקול אפשרות שמקור השוני בכ"י ירושלמי שהיה לפניו. ראה על הכול בהרחבה שם.

2. תלמוד בבלי

בפירוש רש"ס מאות מובאות מן התלמוד הבבלי. מבחינת התקופה שבה חי ופעל הרש"ס יכולים היו להיות לפניו כבר כמה מהדורות מודפסות של התלמוד הבבלי.³⁰ מדרך ניסוח דבריו בפירושו מפעם לפעם, מוכח כי היה לפניו יותר ממהדורה אחת של התלמוד הבבלי.³¹

האם השתמש הרש"ס גם בכתבי יד של התלמוד הבבלי?

כדי להשיב לשאלה זו יש לערוך בדיקה מקפת של מובאות של הרש"ס מהתלמוד הבבלי ולהשוותן לנוסח המהדורות המודפסות. אני בדקתי את נוסחן של עשרות מובאות, והנוסח של רובן תואם את הנוסח שבדפוסים. מעט השינויים שמצאתי לא מצביעים בבירור על שימוש בכ"י, שכן לא מן הנמנע כי רש"ס הגיה מדעתו את דברי הבבלי, או שהמובאה אינה מובאה

³⁰ על הדפסת התלמוד ראה ר' נ' נ' רבינוביץ', 'מאמר על הדפסת התלמוד', 'דקדוקי סופרים' א, מינכן תרכ"ח (הוצא מחדש עם תיקונים, השלמות ומפתחות ע"י א"מ הברמן, ירושלים תשי"ב), ובערך תלמוד בבלי באנציקלופדיה העברית עמ' 882 - 883.

³¹ ראה למשל בפירושו לפאה צט ע"א: 'והעניינים פודים לעצמן. אית ספרים דגרסי לה, ואית דלא גרסי לה, ובפרק האישי מקדש (= במובאה בבבלי קידושין נד ע"ב ממשנת פאה) אינו בשום ספר'.

ישירה, פרי העתקה מהבבלי שהיה לפניו, אלא מובאה עקיפה מהבבלי שהועתקה מחיבור אחר. להלן דוגמאות אחדות לשנויי נוסח בין מובאות מהבבלי בנוסח הרש"ס, לבין נוסח דפוס הבבלי:

א. רש"ס ברכות קסה ע"ב: '... כעובדא דרב ושמאל דאחר סיוס סעודתן אתא רבה בר רב הונא, אילו מייתי ארדילי, אבל אי לא לא, אלא יברכו השניים וילכו להן.'

דברי הרש"ס מכוונים לבבלי ברכות מז ע"א ושם הנוסח שונה (וכבר העיר על שנוי זה יחיאל בריל, המגיה של מהדורת מגנצא): 'רב ושמאל הוו יתבי בסעודתא אתא רב שימי בר חייא', וכך הוא ברוב³² עדויות הנוסח שבדקדוקי סופרים. ברור כי רש"ס אינו יכול להגיה כאן מדעתו, אך שמא אין לפנינו כאן, מובאה ישירה של רש"ס אלא מובאה עקיפה, או אפילו ייתכן שיש כאן ציטוט עפ"י זיכרון ומשי"כ 'רבה בר רב הונא' הוא 'כשגגה היוצא מלפני השליט'. עכ"פ אי אפשר להסתמך עליה בלבד, על מנת להוכיח שימוש בכ"י.

ב. רש"ס ברכות קו ע"ב: 'ועשו פשרה לזה שתי שבתות ולזה שבת אחת'.

לפנינו בבבלי ברכות כח ע"א: 'לדרוש רבן גמליאל תלתא שבתו ור' אלעזר בן עזריה חדא שבתא', וכן הוא בדפוס שונצינו ובדפוס וינציה ר"פ. אולם בעדויות נוסח שונות (ראה בגיליון הרש"ס בבבלי ובדק"ס לברכות עמ' 144) הנוסח הוא בדומה לנוסח הרש"ס.

ג. במעשר שני לז ע"א - לט ע"א מעתיק הרש"ס סוגיית בבליית שלימה מבבא מציעא מד ע"ב - מה ע"ב והופכה לחלק אינטגרלי של סוגיית הירושלמי.

להלן אי אלו הבדלי נוסח בין נוסח הדפוסים שלפנינו לבין נוסח הרש"ס:

ב"מ מד ע"ב : אף בפירות על דינרין מחלוקת... מחלוקת
רש"ס לז ע"ב: " " " " נמי³³ " " " " נמי

ב"מ מה ע"א : לגבי פריטי מחללינן ... באתרא דסגיין הריפי
רש"ס לח ע"ב: " " מעשר " " " " טפ³⁴

ב"מ מה ע"א : ולמ"ד סלעים על דינרין מחלוקת -----
רש"ס לט ע"א: " " " " דרשינן ולא כסף שני

ב"מ שם : אדמיפלגי לגבי דהבא דחשיב מיניה מי אמרינן כסף ראשון
רש"ס שם: " " " " מיבעיא -----

ב"מ שם : ולא כסף שני... הכי איתמר ----- חד אמר
רש"ס שם: ----- " " ר' יוחנן וריש לקיש³³ " "

אין בשינויים אלה כדי להוכיח שימוש של רש"ס בכ"י של הבבלי שהיה לפניו, למרות שלכמה מהם יש אסמכתא בנוסח כ"י לתלמוד הבבלי שלפנינו. לא מן הנמנע כי כל השינויים הם פרי הגהתו של רש"ס עצמו.

³² בעל דק"ס מעיר שבכ"י פ' הגרסה היא 'רב שימי בר אשי'. וזו גרסה מופרכת מעיקרה כאן כיון שהלה היה תלמידם של אביי ורבא המאוחרים והוא אינו יכול להופיע בפני רב ושמאל.

³³ וכן הוא בכ"י מינכן.

³⁴ וכן בכ"י רומי א' (עי' דק"ס עמ' 126).

3. סדר עולם

הברייתא סדר עולם מוזכרת בביאורו של הרש"י לברכות רה ע"ב: 'ויום גלות הארץ מפורש בסדר עולם: "עד יום שגלה מנשה ופסלו של מיכה עמו"'.³⁵

הדברים מכוונים למובא ב'סדר עולם' פרק כד. בזמן שעסק בביאור מסכת ברכות, היו קיימות שתי מהדורות מודפסות של "סדר עולם" (מנטובה רע"ד, קושטא רע"ז). סביר להניח שהרש"י הכירן, או לפחות הכיר אחת מהן.

4. אבות דרבי נתן

בביאורו לכלאים קמג ע"א כתב רש"י: '... כדתניא באבות דרבי נתן אדם ... למה הוא דומה לסוס בלינס ... למה הוא דומה לסוס שאין לו בלינס, כיון שרוכב עליו זורקו בבת ראש'.

מקור הדברים באדר"נ פרק כד. נראה שהרש"י העתיק כאן את הדברים מהערוך ערך בלינס, המביא בערך זה דברים אלה בשם אבות דרבי נתן.³⁵

5. מסכת סופרים

בביאורו מצטט רש"י ממסכת סופרים פעמיים:

א. ברכות לב ע"א: 'פני' שהיו קורין ההלל בביהכ"נ בליל פסח כדאיתא במס' סופרים'.

הנוהג לקרוא את ההלל בבית הכנסת בליל פסח מוזכר בר"נ לפסחים פרק י, ובטור או"ח סימן תעג בשם מסכת סופרים וייתכן שמשם הביאו הרש"י.

ב. בפירושו לתרומות לג ע"ב (יט ע"א) כתב: 'ומצינו ג"כ להפך מאשתם עופרת אשדת למו כמו שכתוב במסורת ובמסכת סופרים'.

הכוונה היא למובא במסכת סופרים פרק ז הל' ה: 'אילו כתובין דבר אחד וקוראין שנים: בא גד אש דת מאש תם'. מסכת סופרים כלולה במהדורת ד"ו של הבבלי (ר"פ - רפ"ג) ורש"י יכול היה להעתיק את המובאה משם.

6. אבל רבתי

בפירושו לברכות עה ע"א כתב רש"י: 'ותניא באבל רבתי אבל לא ינוח תינוק לתוך חיקו... ויתגנה על הבריות'. הדברים מכוונים למובא לפנינו במו"ק כו ע"ב בשם אבל רבתי, וככל הנראה אינם ציטוט ישיר מתוך מסכת זו.

7. מסכת דרך ארץ

ממסכת דרך ארץ מצטט הרש"י פעמיים:

א. בביאור לברכות קלח ע"ב כתב: 'ואמרינן במסכת דרך ארץ היו שלושה

מהלכין, הגדול באמצע'. הדברים מכוונים לנאמר במסכת דרך ארץ פרק ד:

'היו ג' וחכם והרב ביניהם, הרב באמצע, והגדול בימינו והקטן בשמאלו'.

ב. בביאור לברכות קעו ע"א כתב: 'דתניא במס' דרך ארץ "לא יהא אדם מן הנוקרנין

ולא מן העמקנין"'. הדברים מכוונים למה שמופיע במסכת דר"א זוטא פרק ו:

ולא יהא אדם לא נוקדם ולא עומקן'. (במהד' היגער עמ' 119: '... לא נוקרן').

³⁵ חיזוק להנחה זו יש בכך שנוסח הרש"י תואם את נוסח מאמר אדר"נ כפי שהוא מובא בערוך "זורקו בבת ראש". בנוסחי אדר"נ שלפנינו: "זורקו בבת אחת".

בזמן שהרש"ס עסק בביאור מסכת ברכות, מסכת דרך ארץ עדיין לא הייתה כלולה במהדורה מודפסת של הרש"ס.³⁶ ייתכן כי רש"ס מצטט מתוך ספרי מוסר מודפסים שהיו קיימים בזמנו, שכללו בתוכם מאמרים ואף פרקים שלמים מתוך מסכת דרך ארץ.³⁷

ד. ספרות האגדה

רש"ס מרבה להביא מובאות מספרות האגדה; בדיקה שיטתית של מובאותיו מספרות זו, יכולה לתרום למחקרה. בדיקת המובאות מעלה את המסקנה, כי חלק מהן מבוססות על נוסח של קבצי ספרי אגדה שהיו לפניו בכ"י.

להלן הממצאים:

1. בראשית רבה; הפירוש המיוחס לרש"י לב"ר

ראשית יש להעיר כי לא במעט פעמים מתקן רש"ס את נוסח הירושלמי עפ"י נוסח ב"ר שלפניו, נוסח שנראה לו יותר אמין (בנספח בסוף עבודה זו, נוסח רש"ס למסכת ברכות, פרק 3.212, הבאתי חמש דוגמאות).

בפירושו, מזכיר רש"ס את מדרש בראשית רבה במקומות אלו:

בפירוש לברכות: קעב ע"א, קעד ע"ב, רי ע"ב;
בפירוש לפאה: יא ע"א, לא ע"ב, לד ע"ב;
בפירוש לדמאי: ג ע"א, יב ע"א, קיב ע"ב;
בפירוש לכלאים: ב ע"א, יא ע"ב, יג ע"ב, יד ע"א, קא ע"א, קמג ע"א;
בפירוש לשביעית: סז ע"ב, פז ע"ב (פעמיים), קלט ע"ב, קמד ע"ב;
בפירוש לתרומות: קלב ע"א (פז ע"א);
בפירוש לשקלים: כה ע"ב, כז ע"ב, מב ע"ב,

סך הכל עשרים וארבעה אזכורים.

דפוס ראשון של ב"ר עם שאר הירבות' לתורה יצא לאור בקושטא בשנת רע"ב. דפוס שני - אף הוא עם שאר הירבות' - וינציה ש"ה. דפוס שלישי, והפעם בראשית רבה לבד, עם הפירוש המיוחס לרש"י, יצא לאור בשנים שכ"ז - שכ"ח.

עפ"י הערכתני בפרק שני בעבודה זו, כי רש"ס סיים את מפעלו הפרשני לפני שנת שי"ן, הרי שיכול היה להשתמש לצורך עבודתו רק במהדורה המודפסת הראשונה.

³⁶ היא נכללה לראשונה במהדורה השלישית של תלמוד בבלי ד"ו (ש"ו - שי"א).
³⁷ עיין ד"ר מיכאל היגער, מסכת דרך ארץ, מבוא עמ' 9-52, ניו יורק תרצ"ה; אה"ע, ערך דרך ארץ, עמ' 168 - 169.

ממובאותיו של רש"ס משמע שהיה לפניו גם הפירוש המיוחס לרש"י לב"ר, 38 ומכיון שפירוש זה נדפס לראשונה לאחר מותו, הרי שהיה לו פירוש זה בכ"י. השאלה היא לגבי מדרש רבה עצמו: האם השתמש רש"ס רק במהדורה המודפסת של המדרש, או שמא גם בכ"י? נבחון שאלה זו ע"י בחינת כמה ממובאותיו של רש"ס מב"ר:

א. ברכות רי ע"ב: 'ובב"ר פ' יג גרס הכי: "בקשה טפח, ובבינונית טפחים ובעבודה ג' טפחים".

בדפוסים: 'ובשביעה ג' טפחים', ובכמה כ"י כברש"ס, משמע שיש לו כ"י של ב"ר.

ב. פאה לא ע"ב: 'כי ההיא דב"ר בריש וירא אליו: "איתתיה דר' יוסי הגלילי הוה מכתשה עם אמתה"'.

בכמה מעדוה"נ - דר' יוסי, בתיאודור-אלבק - דר' איסי, אך אף לא באחת = דר' יוסי הגלילי. ספק אם יש בשינוי נוסח זה כדי להוכיח שימוש בכ"י.

ג. דמאי ג ע"א: 'דאמרינן בב"ר גבי עץ שאכל ממנו אדם הראשון [דקרי לה בנות שוח]... ואיכא דקרי לה בנות שבע'.

כל זה איננו לפנינו בב"ר, אך רש"ס לקח כפיה"נ את הדברים מפירוש הר"ש לדמאי פ"א מ"א, ולא מוכח מכאן שימוש בכ"י.

ד. דמאי קיב ע"ב: 'כי ההיא דב"ר פרשה מט: "אלוקים נצב בעדת אל ר' חגי ר' יצחק אומר עומד אין כתיב כאן...".

בב"ר אלבק, מובאים הדברים בפרשה מח, וגם בדפוסים - בפרשה מח; בשני כ"י מובאים הדברים בפרשה מט כברש"ס, מוכח לכאורה כי רש"ס השתמש כאן בכ"י של ב"ר.

ה. כלאים ב ע"א: 'ומשמע נמי הכי בב"ר פרש' נח דגר' התם: "ר' יוסי לוליאני בר טברין בש"ר יצחק אמר אף הארץ זינתה...". ופירש רש"י ז"ל... וקורין לה בלע"ז יוליו עכ"ל'.

בדפוס ראשון מובאים הדברים בפרשה נח - בשאר כה"י פרשה נז או נט, יש להניח אפוא, כי השתמש כאן בנוסח הדפוס. נוסח הדברים בקטע מן הפירוש המיוחס לרש"י במובאה זאת, שונה מנוסח הדברים של פירוש זה, כפי שהוא לפנינו במהדורת ב"ר שכ"ז - שכ"ח. מכאן שהייתה לרש"ס ורסיה שונה של הפירוש המיוחס לרש"י לב"ר.

ו. כלאים יא ע"ב: 'סוגיא זו איתא בב"ר שהיא אגדת ארץ ישראל, ורש"י בפירושו כך גורס...'.

בימורה מקום מפנה לב"ר פר' ה. בנוסחאות שלנו מובא העניין בפרשה ז. שמא מעיד הדבר על שימוש בכ"י? מה שהביא בשם רש"י, זהה למובא בפירוש המיוחס לרש"י בספרים שלפנינו.

38 ייחוס זה מוטעה; על עניין זה ועל הפירוש בכלל, ראה במאמר של יהודה טהעאדאר ב'תפארת ישראל' - ספר היובל לישראל לוי (מהדורת צילום, ירושלים תשל"ב עמ' 132 - 154).

ז. שביעית פז ע"ב: 'ואדרבה משמע בב"ר פמ"ד דהוזהרו שלא לכבשם', ובהמשך מביא רש"ס קטע ארוך שנוסחו שונה לחלוטין מעדויות הנוסח שלפנינו - ראה ב"ר, אלבק עמ' 446 - 447. שמא יש לפנינו העתקה מכ"י?

למרות סימני השאלה שהצבנו, ההתרשמות המצטברת היא, כי מפעם לפעם מתבסס רש"ס על נוסח ב"ר בכ"י.

2. ויקרא רבה

מדרש ויקרא רבה מוזכר בפירוש הרש"ס במקומות אלה: 39 שביעית סז ע"א, תרומות נא ע"א (כט ע"ב), חלה תדפיס הרב ק' כהנא, עמ' כח. באזכורים הכוללים מובאות מפורשות, זהה הנוסח לנוסח ויקרא רבה בדפוס קושטא רע"ב שהיה לפניו.

3. במדבר רבה

מדרש זה רמוז בפירוש רש"ס לכלאים קמב ע"ב ('וכן מוכח נמי במדרש במדבר סיני רבה').

4. אלה דברים רבתי

בפירוש למעשר שני נה ע"ב כתב רש"ס: 'כסף ראשון ולא כסף שני. באלה הדברים רבתי גרסינן לה, והכי תניא לה התם, ונתת הכסף בכל אשר תאוה נפשך...'

הדברים מובאים בפירוש הר"ש למע"ש פרק ג משנה י בשם 'אלה דברים רבה', וככל הנראה רש"ס העתיקם משם.⁴⁰

5. מדרש רבה לחמש מגילות

בעת שרש"ס עסק במפעלו הפרשני היו לפניו שתי מהדורות מודפסות של מדרש רבה לחמש מגילות: פיזרו רע"ט, קושטא ר"פ ווינציה ש"ה. לא מצאתי שנויי נוסח בולטים בין נוסח המובאות אצל רש"ס, לבין הנוסח במהדורות המודפסות.

להלן איזכורי מ"ר לחמש מגילות בפירוש רש"ס:

א. איכה רבה - שביעית צג ע"ב,⁴¹ שם קמה ע"א, מעשרות ח ע"א, מע"ש פא ע"ב, שם פב ע"א.

כמו כן מפנה רש"ס כמה וכמה פעמים ב'מורה מקום' לאיכ"ר. למרות שעמד על מקבילות בין סוגיית הירושלמי לאיכ"ר, לא מצאתי כי תיקן את נוסח הירושלמי עפ"י מדרש זה.

ב. מדרש דות - שביעית, צו ע"א.

ג. מדרש חזית (שיר השירים רבה) - מעשרות נא ע"א, שקלים מא ע"א.

³⁹ וראה להלן סעיף 9 ('מדרש' סתם) דוגמאות א וד.

⁴⁰ והדברים אינם לפנינו בדברים רבה אלא בספרי לפרשת ראה

(מהד' פינקלשטיין עמ' 158).

⁴¹ במקור זה קורא רש"ס למדרש, מדרש קינות.

6. מדרש תנחומא

התנחומא מצוטט בפירוש רש"י שלוש פעמים; נראה שרק פעם אחת, המובאה ממדרש זה היא מובאה ישירה, וזוהי המובאת להלן:

א. מעשרות לד ע"א: 'ובתנחומא גרס שלא היו זורעין אלא מארבעים שנה לארבעים שנה והיתה תבואתן מספקת להן'.
הדברים מובאים לפנינו בתנחומא בראשית יב; רש"י עיבד במקצת את הדברים.

המובאות שלהלן, כפיה"נ אינן ישירות:

ב. כלאים קנז ע"ב: '... כדאיתא במדרש ר' תנחומא פטשיהן ...'.

לא מצאתי את הדברים במדרש תנחומא שלפנינו. הדברים מובאים בערוך בשם ילמדנו; אכן רש"י מבחין באופן ברור בין תנחומא לילמדנו (ראה להלן, סעיף 7 מובאה ד) ואולי בכ"ז כאן החליף רש"י בין מדרש תנחומא למדרש ילמדנו, והמקור לדברי רש"י הוא בערוך.

ג. שביעית סה ע"ב: 'וכן מפורש בתנחומא בפ' שלח לד, כשעלה ר' חנינא הגדול מבבל, ביקש לידע אם נכנס לא"י ...'.

הדברים אינם בתנחומא לפנינו, אך ישנם בתוספות כתובות קיב ע"א ד"ה רבי, בשם התנחומא, וככל הנראה משם העתיק רש"י את הדברים. דפוס ראשון של מדרש תנחומא יצא לאור בקושטא בשנים ר"פ - רפ"א, כך שיש להניח שהחיבור היה זמין לרש"י.

7. מדרש ילמדנו

מדרש אגדה זה לא שרד, והוא ידוע לנו על סמך מובאות ממנו בדברי ראשונים. ככל הנראה רש"י לא הכיר את המדרש במישרין, והמובאות ממדרש ילמדנו בפירושו הן מובאות עקיפות עפ"י הערוך, כפי שיפורט להלן:

א. ברכות קכא ע"א - הדברים מובאים בשם ילמדנו בערוך ערך כרך.
ב. דמאי פט ע"א - הדברים מובאים בשם ילמדנו בערוך ערך אפי.
ג. שקלים נח ע"ב - הדברים מובאים בשם ילמדנו בערוך ערך ציפורן (ב).
ד. פאה לד ע"ב. בירושלמי: 'אין למדין לא מן ההלכות ולא מן האגדות ... אלא מן התלמוד'. וכתב הרש"י בד"ה אגדה: 'בראשית רבה, ויקרא רבה, תנחומא, פסיקתא וילמדנו'.
אין להסיק מדבריו אלה שהמדרש מצוי לפניו, עכ"פ ניתן להסיק כי רש"י רואה את מדרש תנחומא ומדרש ילמדנו כשני מדרשים נפרדים.

8. פסיקתא

רש"י מצטט מן הפסיקתא:

א. שקלים כא ע"א (= ברכות קנז ע"א) - כך בערוך ערך קנדיטון, בשם הפסיקתא.
ב. חלה נז ע"א - כך בערוך ערך ארנון, בשם הפסיקתא.
נראה אפוא כי מובאותיו של רש"י ממדרש זה הן עפ"י הערוך.

9. 'מדרש' סתם

בארבעה מקומות מביא רש"ס דברים בשם 'מדרש' מבלי לציין את שם המדרש:
א. ברכות צז ע"א: בגמרא: 'ועל אותה שעה העיד ר' יהודה בן בבא על תמיד
של שחר שקרב בארבע שעות'.

וברש"ס שם: "ובמדרש איתא דבימי שלמה הוה, כי נשא בת פרעה, שישן עד ג
שעות".

כך לפנינו בויק"ר פי יב ה, ומוזר שרש"ס לא ציין לויק"ר בפירוש.

ב. פאה כז ע"א (=כלאים כד ע"ב): 'וכן אמרו במדרש, יפתח וישדד אדמתו,
בתחילה הוא עושה תלמים רחבים ולבסוף הוא עושה תלמים קטנים';
הדברים מובאים ברש"י לישיעהו כח כד בשם מדרש תנחומא,⁴¹ ואולי בגלל שרש"ס
לא מצא את הדברים בתנחומא, העתיק את הדברים בשם 'מדרש' סתם.

ג. שביעית פח ע"א: 'ואיתא במדרש, "ויתן בפי שיר חדש נאמר בלשון
זכר... ועד עכשיו שירה חדשה שבחו גאולים", ולכך תקנו בברכת גאולה
של פסח ונודה לך שיר חדש על גאולתנו'.

העניין מובא בשיר השירים רבה א על הפסוק שחורה אני, אך בלשון קצת אחרת.
נראה כי רש"ס העתיק כאן, בעיבוד מסוים, מספר אבודרהם (ד"ר אישבונו
<ליסבון> רנ"ה; דפוס שני קושטא רע"ז), סוף ביאורו על ברכת אמת ויציב.⁴²

ד. שקלים מ ע"ב: 'ואמרינן במדרש, כנף מעילך בסירה הוערת, ופירש בערוך
ערך בר, נסבך בקוצים'.

הדברים מובאים בערוך (ראה ערוה"ש עמ' 169) בשם ירושלמי פאה (טז ע"א).
אכן הדברים מובאים גם במדרש ויקרא רבה ריש פרשה כו, וכפה"נ דבריו של
רש"ס כאן מכוונים לויק"ר, למרות שלא ציין זאת בפירוש; אך למה לא ציין
לירושלמי פאה כמצוין בערוך? ואולי בהיעדר נוסח ירושלמי שלם לפניו כשכתב
את פירושו לשקלים,⁴³ העדיף לציין כי הדברים מובאים במדרש.

ה. ספרות הגאונים

מבין הגאונים מזכיר הרש"ס בשמותיהם את רב אחא משבחה, את ר' נטרונאי,
את רב שריא ואת רב האי. מובאותיו מדבריהם נראות כמובאות עקיפות.

מבין ספרי הגאונים מזכיר הרש"ס את ספר הלכות גדולות בלבד; מהדורה מודפסת
ראשונה של הלכות גדולות היא מהדורת דפוס וינציה ש"ח - להערכתו, לאחר
סיום מפעלו הפרשני לסדר זרעים,⁴³ וע"כ רש"ס לא היה יכול להכירה.
מובאותיו מה"ג נראות כעקיפות, ולכן לא מוכח שהחיבור היה לפניו בכ"י.

רש"ס אינו מזכיר את ספר השאילתות בשמו גם כאשר הוא מצטט את רב אחא.
מהדורה מודפסת ראשונה של ספר השאילתות י"ל בוונציה שנת ש"ו, וכפי
שכתבתי לגבי הלכות גדולות, רש"ס לא היה יכול להכירה.
כאמור, מובאותיו של הרש"ס מדברי רב אחא נראות כמובאות עקיפות, כך
שאינן ראייה שהיה לפניו ספר השאילתות בכ"י.

41 וכן הוא בדברים רבה, ליברמן, עמ' 118.

42 ראה אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' פט - צ.

43 ראה דבריי בפרק שני.

רש"ס מרבה להביא דברים בשם גאון, או בשם גאונים, מבלי לציין בשם. מסתבר, כי חלק מן המובאות אינן מתורתן של גאוני בבל, אלא מתורתן של ראשונים, אשר אף אותם כינה רש"ס 'גאונים'.⁴⁴ להלן נדון במפורט במובאות אלה.

ואלה איזכורי דברי הגאונים בפירוש הרש"ס:

1. רב אחא משבחה.

א. פאה קד ע"ב: (=מע"ש צו ע"ב): 'וכן דעת הרמב"ן ורב אחא משבחה גאון'. המקור הדברים כפיה"נ בתשובות המיוחסות לרמב"ן (ורובן להרשב"א), (וינציה, רע"ט ורפ"ג); בסי' קנ"ו הובא הענין הנדון בשם רב אחאי.

ב. דמאי סה ע"א: 'כיון דבהפרשת חלה צריך לברך להפריש תרומה כמו שכתב רב אחא גאון ורש"י ז"ל'. נראה כי את דעתו של רש"י בעניין למד הרש"ס מספר המנהיג (דפוס ראשון - קושטנטינא רע"ט) הלכות פסח סימן מ'⁴⁵ ואילו את דעתו של רב אחא - מספר כל בו (דפוס ראשון - קושטנדינא ר"פ, דפוס שני - ארמיני רפ"ו) סימן פט.⁴⁶

2. רב נטרונאי

כלאיים קנא ע"א: 'ורב נטרונאי כתב כי ליכא עשרה מבטלינן'. - כך בטור יו"ד, סימן שסא בשם רב נטרונאי, וכפיה"נ משם הביאם רש"ס.

3. רב שרירא

מעשרות עז ע"ב: 'נ"ל דבר זה מהא דתניא פרק בכל מערבין לא יאכל אדם בצל מפני נחש שבו ופי' רבינו שרירא גאון ז"ל שמענו שזה הנחש הוא קנה... כך שמענו שזה הנחש שאמרו לא יאכלנו'. כל מה שהביא פה הרש"ס בשם רב שרירא גאון מופיע בערוך ערך נחש (א) בשם רב שרירא, וככל הנראה משם לקח הרש"ס את הדברים.

4. רב האי

א. ברכות לב ע"א: 'ומצינו לרבינו האי גאון שאומר אע"ג דתנן כל הטעון ברכה אחריו טעון ברכה לפניו...'. הדברים הובאו ברשב"א לברכות בשם גאונים שונים וביניהם רב האי; מאחר שמיד

⁴⁴ ראה להלן סעיף 6.1 מובאה ד. לדעתו של פרופ' י' זוסמן, הפירושים בשם 'גאון' בפירוש רש"ס למסכת שקלים, לקוחים מתוך פירוש אשכנזי מאוחר שאינו משל גאונים (ראה: י' זוסמן, 'מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי', מחקרים בספרות התלמודית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 35).

⁴⁵ ואלה דבריו שם: 'וכתב רש"י... אקב"ו להפריש תרומה'.
⁴⁶ בסימן זה נכתב בפירוש שכך דעתו של רב אחא. אכן הדברים מובאים גם בשאלתות סי' ע"ג, אך לא נראה כי רש"ס מביאם משם.

>בספר הפרדס' (דפוס ראשון קושטנדינא תקס"ב) כתוב בשם רב האי שכך יש לברך בהפרשת חלה, (ראה: מהדורת עהרנרייך, עמ' רט), ואולי צריך להיות רב אחאי כפי שכתוב בשמו בספר כל-בו.

בהמשך מתייחס רש"י לדברי הרשב"א, הרי סביר להניח שגם את דברי רב האי עצמו לקח מהרשב"א.⁴⁷

ב. ברכות עה ע"ב: 'ופי' רבינו האי גאון כך היה מנהגן של ראשונים...
מקור הדברים ככה"נ ב'תורת האדם' לרמב"ן,⁴⁸ שם נאמר כך בשם רב האי.

ג. ברכות קלא ע"א: 'ורבינו האי גאון כתב דןרבי חנינא בן גמליאל] חברו
דסומכוס הוה'.

לא מצאתי מקור, שבו מוזכר עניין זה בשם רב האי.⁴⁹

ד. שביעית קז ע"א: '... ופי' רב האי גאון ז"ל צמח עבה מאוד...'
הדברים לקוחים ככל הנראה מהערות ערך אצוא.

5. הלכות גדולות

א. ברכות קנ"ט א: 'דברי ה"ג ור"ח עיקר שפי' דקאי אמוגמר שהביאו תוך
הסעודה...'

הדברים מובאים בפי' ר"ח לברכות (אוצר הגאונים לברכות עמ' 53); כ"כ הם
מובאים בשם רבנו חננאל, בשו"ת הרי"ף סימן ש', בספר האשכול⁵⁰ ובראבי"ה
סימן קכ.

הדברים אינם בהלכות גדולות שלפנינו. ברבינו יונה על הרי"ף מובא הפירוש
בשם הגאונים ('והגאונים ז"ל פירשו...'); אולי המקור של רש"י הוא בדברי
רבינו יונה ונשתבש 'הגאונים' ל'ה"ג'.

ב. כלאים קנ"א א: 'ופסק בעל ה"ג אי לא קרי כי איכא דמעסקי ביה לא
מבטלינן.'

הדברים הוזכרו בהלכות גדולות,⁵¹ אך גם בטור יו"ד סי' שסא בשם הלכות
גדולות, ונראה שרש"י לקח את הדברים מהטור.⁵²

6. 'גאונים' או 'גאון' בפירוש רש"י ללא ציון השם⁵³

6.1 הדברים מובאים בדברי ראשונים שחיבוריהם היו בהישג ידו של רש"י,
והם מכונים על ידו 'גאונים'

א. ברכות קיג ע"א: 'פירשו הגאונים ז"ל שמוכיר ג' ראשונות כסדרן ואומר
ברכה רביעית חננו דעה בינה והשכל בא"י חונן הדעת...'

⁴⁷ רש"י חזר ורמז לדברים בברכות קלז ע"ב; על קובץ חידושי הרשב"א שהיה
בהישג ידו של רש"י, ראה להלן.

⁴⁸ כתבי הרמב"ן, מוסד הרב קוק, חלק ב, עמ' קמח.

⁴⁹ באגרת רב שרידא גאון (ד"ר בתוך 'ספר יוחסין', קושטא שכ"ו) מוזכר ר'
חנינא בן גמליאל יחד עם סומכוס ועוד תנאים, כחכמים שחיו ופעלו בדורו
של רבן שמעון בן גמליאל (ראה: איגרת רש"י, מהדורת לוין, עמ' 15).

⁵⁰ במהדורת אויערבך ח"א עמ' 42 - 43 ובמהדו' אלבק עמ' 72.

⁵¹ מהדורת הילדסהיימר חלק א, ירושלים תשל"ב עמ' 422 - 423.

⁵² המובאות בשם ה"ג בפירוש רש"י לחלה עו ע"א ולחלה עט ע"א אינן בהלכות
גדולות, אך ישנן בסמ"ג, ואולי יש כאן ט"ס ראה להלן חלק ה, סעיף 27.

⁵³ למעט מסכת שקלים - ראה לעיל הערה 44.

הדברים מובאים בספר 'אור זרוע'⁵⁴ בשם רבנו חננאל, ובערוך ערך עין, (סתמית - לא בשם ר"ח) כפירוש לדברי רב בברכות (כט ע"ב): 'מעין כל ברכה וברכה'. בשניהם - בלי ייחוס מפורש לגאונים. נראה כי רש"ס העתיק את הדברי מחיבור שהעתיק מ'אור זרוע' את דברי רבנו חננאל האלו.⁵⁵ ראשונים כינו לא פעם אחת את רבנו חננאל - רבנו חננאל גאון,⁵⁶ ומכאן כפיה"נ ייחוס הדברים ברש"ס לגאונים.⁵⁷

ב. כלאים פו ע"א: 'ותלמוד דידן עיקר דהוא בתרא כמו שכתבו הגאונים ז"ל'. כוונתו ככל הנראה לדברי הרי"ף המפורסמים שבסוף עירובין.

ג. כלאים צב ע"א: 'נ"ל לפרש האי מבורק מלשון ברקא חלילא ... שפירשו הגאונים ...'.

לא מצאתי מקור שבו הובאו הדברים בהרחבה כפי שמופיע ברש"ס, אך הפירוש נרמז בדברי הרי"ף ר"פ המוכר את הבית, ואולי שם מקור הדברים.

ד. תרומות עו ע"ב => ע"א: 'ניקודים... וכן ת"י ייבש היה ניקודים' הוה בכיסנין ופי' הגאונים פת יבשה מאד שכוססין אותו בבית המשתה'. העניין מובא בערוך בערך נקד, לא בשם גאונים, וז"ל: '...וי"א יבשה הרבה נגובה בלא שום הכשר'. ונראה לי שהמקור לדברי רש"ס אינו בערוך אלא בפירוש רד"ק ליהושע ט, וז"ל: 'יית כסנין ודברי רבותנו ז"ל פת הבאה בכסנין, והיא פת שעושינן אותו כעכין יבשין, וכוססין אותו בבית המשתה'.

אם צדקנו, מוכח שרש"ס מכנה בשם 'גאונים' אף את חכמי המאה השלוש עשרה.

6.2 הדברים מובאים בשם 'גאונים' בדברי ראשונים שחיבוריהם היו בהישג ידו של רש"ס ('גאונים' = גאוןי בבל)

א. ברכות קעא ע"ב: 'וכן כתבו הגאונים דכי אמרינן אכל ירק מצטרף היינו לעשרה אבל לשלושה לא'.

מקורו כפיה"נ בדברי הרי"ף בפרק שלושה שאכלו שכתב: '... וקאמרי רבנן דוקא איצטרופי לבי עשרה... ופירש כי 'רבנן' = גאונים.⁵⁸

ב. ברכות ריג ע"א: 'כדגרסינן בפסחים דאחר הטבילה הוא דמברך, ופירשו הגאונים ז"ל דאטבילת גר קיימא, דאכתי גברא לא חזי...'. הדברים כתובים בתוס' פסחים ז ע"ב ד"ה על: '...פירש ר"ח בשם גאון', וכפי הנראה משם לקחם הרש"ס.

⁵⁴ ומשם באוצה"ג לברכות בפירושי ר"ח עמ' 36.

⁵⁵ בימי רש"ס לא הייתה עדיין מהדורה מודפסת של ספר אור זרוע עצמו.

⁵⁶ למשל בפירוש רש"ס לשביעית ה ע"א, כלולה מובאה מספר המלחמות לרמב"ן, אשר בה מכונה ר"ח 'ר"ח גאון'.

⁵⁷ לא מן הנמנע שמקור דברי רש"ס הוא בערוך, והוא ייחס לגאונים את הפירוש הסתמי שמצא בדבריו.

⁵⁸ הדברים הובאו בשם רבינו האי ורבינו יצחק אלפסי בשבלי הלקט סי' מ' ובשבלי הלקט השלם סימן קנ"ב. רש"ס לא הכיר כפיה"נ את המהדורה המודפסת הראשונה של שבה"ל (דפוס וינציה ש"ו), שעה שעסק בכתיבת פירושו לזרעים.

ג. פאה קד ע"ב (לעניין רבעי בחו"ל): '... מה שכתב הרמב"ם... דאין רבעי נוהג בסוריא... כבר חלקו עליו הגאונים והתוס' והרשב"א'.⁵⁹
מקורו כפיה"נ בתשובות המיוחסות לרמב"ן (ורובן לרשב"א) סימן קנו: '... ור"ש, שיש לסמוך על הגאון ורבותינו הצרפתים ז"ל שכתבו כן'.

ד. כלאים קטז ע"ב: 'עד מקום שהוא נקמז, פי' גאון כמו נקמץ בצדי מסכת עירובין'.
מקורו כפיה"נ בערוך ערך נקמז שם מובא העניין בשם ר' ניסים שהביא את תשובת רב האי גאון בפירושה של מלה זו.

ה. שביעית סו ע"ב: '... ועוד ראיתי לגאונים ז"ל שפסקו בפלפלין רטובין דמברך עליהו בפה"א'.
ברי"ף לברכות פ"ו (כה ע"ב בדפי הרי"ף): 'פלפלי רטיבתא בפה"א, וכן בחידושי הרשב"א לברכות לו ע"ב בשם רב האי גאון. נ"ל שהמקור לרש"י הוא בדברי הרשב"א.⁶⁰

ו. מעשרות מט ע"ב: 'ואע"ג דאמרינן פ"ק דסוכה דר"ש ור' יהודה כולהו ס"ל סוכה דירת קבע בעינן, שיטה הוא דהויא אבל אין כל דבריהן שוין וכן כתבו הגאונים ז"ל'.
מקורו כפיה"נ בדברי ראשונים שהביאו בשם גאונים את הכלל שאין הלכה כשיטה (למשל הרמב"ן במלחמות סוכה פרק א).

ז. מעשר שני י ע"א: בירושלמי: היו לן מעות של סכנה, אתא עובדא קומי ר' אמי ואמר יוליך הנייה לים המלח, ופירש רש"י בדי"ה היו לו מעות של סכנה: 'בזמן הזה מיירי דאין שם מחיצות, וכסף שפודה בו משליך לים המלח כמו שכתבו הגאונים ז"ל'.

מקורו כפיה"נ בדברי הרמב"ם, הל' מע"ש, פ"ב ה"ב: 'והורו גאונים שאם רצה לפדות שוה מנה בפרוטה לכתחילה בזה"ז פודה... ומשליך הפרוטה לים הגדול'.

ח. מעשר שני יד ע"א: 'אין הלכה כתלמיד במקום הרב עד אביי ורבא כמו שכתבו הגאונים ז"ל'.

מקורו כפיה"נ בספר הכריתות⁶¹ ב'הלכות עולם' שער ה פרק ג שם מובא הכלל בשם הגאונים. הכלל מופיע גם בתוספות קדושין מה ע"ב ד"ה הוה עובדא, אך לא בשם גאונים.

6.3 הדברים מובאים הן בדברי ראשונים והן בקובצי תשובות גאונים בבל שלפנינו

א. ברכות ו ע"ב: 'פזי בתו של ר' חייא היא והיה מתייחס אחר האם... וכן כתבו הגאונים'.

כבר התוס' בב"ב קמט ע"א ד"ה רב מרי כתבו שפזי הוא שם אשה, אולם שם לא הוזכר הדבר בשם גאונים. באוצר הגאונים ליבמות עמ' 156: 'ובחכמים - ר' שמעון בן פזי נקרא על שם אמו מפני שהיא בתו של ר' חייא'. כמקור

⁵⁹ הרש"ס חוזר ומתייחס לעניין גם בפירושו למעשר שני צב ע"ב.
⁶⁰ ראה הערה 47. העניין מובא גם בחידושי הרמב"ן לברכות לו ע"א בשם גאונים; אולי היה לפני רש"י קובץ של חידושי הרמב"ן בכ"י, גם למסכת זו - ראה להלן חלק ו, סעיף 22 ס"ק ז וח.
⁶¹ דפוס ראשון קושטא רע"ו; ספר הכריתות יכול היה אפוא להיות בהישג ידו.

לדברים מציין ב"מ לוין את תשובות גאונים ליק, שערי תשובה, קהלת שלמה ואת עין זוכר לחיד"א בשם תשוה"ג כתב יד.

ב. כלאים קב ע"א: '... וכן גבי הצלף כד פי' הגאונים ז"ל'.
העניין מובא בתשובות הגאונים הרכבי סי' שעת. אמנם גם בערוך ערך צלף אך שם לא בשם הגאונים.⁶²

6.4 מקורות עלומים⁶³

א. ברכות ג ע"ב: '... דהא אמרינן התם (בבלי פסחים צג ע"ב) במהלך אדם בינוני ביום בינוני עשר פרסאות, ולקמן (בירושלמי) אמרינן אדם מהלך ביום ארבעים מיל, ופי' הגאונים ז"ל דדא ודא אחת היא, דכל פרסה ד' מילין, הלכך עשר פרסאות הוו ארבעין מילין...'.⁶⁴

ב. שביעית צו סע"ב: '... וכן כתבו הגאונים ז"ל דגוים שהחזיקו בה ולכדוה אין להם חזקה, דקי"ל קרקע אינה נגזלת ואינה נחמסת לעולם דארץ ישראל בחזקתנו עומדת לעולם ואעפ"י שאין לנו שם שלטון ע"כ'.⁶⁵

סיכום

לגבי המובאות שנמנו בסעיפים 6.1 ו-6.2 נראה שהמקור לדברי רש"ס הוא בדברי הראשונים, כפי שהצעתי בכל מובאה בנפרד.

לגבי שתי המובאות הכלולות בסעיף 6.3: נוכח העובדה שבדברי ראשונים שצינתי, הדברים לא הובאו בשם גאונים, ונוכח זאת שהדברים מצויים בקובצי תשובות גאונים שלפנינו, שמא המקור לדברי רש"ס בקובץ תשובות גאונים כ"י שהיה לפניו.⁶⁴

לגבי שתי המובאות הכלולות בסעיף 6.4, נ"ל שאף הן שייכות לסעיף 6.1 אלא שלא מצאתי מקורם בדברי ראשונים.

⁶² ראה הערה 57.

⁶³ לא מצאתי מקור לדברים לא בדברי ראשונים, ולא בקובצי תשובות גאונים שלפנינו.

⁶⁴ אך מגדר שמא הדבר לא יצא, שכן אולי מקורו בכל זאת בדברי ראשונים שדבריהם היו לפניו, והייחוס לגאונים הוא של רש"ס.

1. מחכמים ראשונים עז לחכמים בני זמנו*

1. ראב"ד

להלן פירוט חיבורי הראב"ד אשר מהם ציטט הרש"ס בפירושו, ומראה מקום בפירוש רש"ס למובאות מחלק מן החיבורים:

א. השגות הראב"ד על הרמב"ם

במהלך פירושו דן רש"ס עשרות פעמים בדברי הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם. בזמנו של רש"ס יצאו לאור כבר שתי מהדורות מודפסות של משנה תורה לרמב"ם עם השגות הראב"ד (קושטא רס"ט, וינציה רפ"ד), וככל הנראה היו לו זמינות.

ב. השגות הראב"ד על הרי"ף

בפירוש לברכות טז ע"א כלולה מובאה מדברי הראב"ד. מצד תוכנה נראה כי המקור למובאה הוא בהשגת הראב"ד על הרי"ף בתחילת מסכת ברכות (= א ע"ב בהשגות במהדורת הרי"ף בש"ס וילנא). השגות הראב"ד על הרי"ף הודפסו לראשונה בספר תמים דעים - וינציה שפ"ב, כך שמוכח שרש"ס השתמש בכ"י של השגות אלה.

ג. פירוש הראב"ד למסכת עדיות

מחיבור זה מצטט רש"ס בפירושו לשביעית נד ע"ב, ובפירושו למעשר שני ל ע"א, לה ע"ב ולו ע"א. פירוש זה כלול במהדורת הבבלי ד"ו (ר"פ - רפ"ג) שהייתה ככל הנראה בהישג ידו של רש"ס.

ד. פירוש הראב"ד לתורת כהנים

כפי שכבר כתבתי לעיל בדבריי על הספרא, מהדורת הספרא, קושטא ר"פ, כללה את נוסח הספרא ופירוש הראב"ד רק לרוב פרשת ויקרא. לנוכח העובדה כי רש"ס מצטט בפירושו מפירוש הראב"ד גם מעבר לפרשת ויקרא, הרי מוכח כי היה לו כ"י - ככל הנראה שלם - של פירוש זה.

להלן מראה מקום למובאות מפירוש זה בפירוש רש"ס: 65 פאה יח ע"א; כלאים קנט ע"א; שביעית נד ע"ב, קה ע"א, קלג ע"א, קלד ע"א, קמ"ט ע"ב; תרומות צג ע"ב (נח ע"א), צח ע"ב (סא ע"ב), קמו ע"ב (צו ע"א), קמו ע"א (צו ע"א), קמו ע"ב (צז ע"ב), קס ע"א (קה ע"ב); מעשרות ו ע"ב, עח ע"ב; ערלה לד ע"א; שקלים - טו ע"א, יז ע"א, כ ע"א, כ ע"ב, כט ע"ב;

65 בבדיקה מדגמית שערכתי מצאתי אי אלו הבדלים בין נוסח המובאות מפירוש הראב"ד לתו"כ כפי שהן מצוטטות אצל רש"ס, לבין נוסח מובאות אלה במהדורת א"ה וייס (וינה תרכ"ב עפ"י כ"י אוקספורד). ראוי כי בעת החדרה מחודשת של פירוש הראב"ד לתו"כ, ייבחנו גם נוסח מובאות רש"ס מפירוש זה.

* לרבות חיבורים מימי הראשונים. סדר הדברים כאן הוא עפ"י הא"ב, לעתים עפ"י שמות הספרים ולעתים עפ"י שמות המחברים, כפי שהוזכרו ע"י רש"ס.

ה. פירוש הראב"ד לשקלים

על קיומו של פירוש של הראב"ד למסכת שקלים לא ידוע לנו מתוך כל מקור אחר, זולת מעדותו של רש"י בהקדמתו.⁶⁶ גם כותבי תולדות הראב"ד, אינם מזכירים בין יתר חיבוריו, פירוש לשקלים.⁶⁷ בפירוש רש"י לשקלים מעל עשרים מובאות מפירוש הראב"ד למסכת.

ו. כתוב שם?

בפירוש רש"י למעשרות, ג ע"ב, מובא כך:
ודעת הראב"ד בהשגותיו דכל פירות האילן מדבריהם חוץ מזתים וענבים ...
ושוב מצאתי להראב"ד שחזר בו וכתב לסוף ימיו⁶⁸ זה הלשון: 'אבל שאר מינין תרומה נוהגת בהן וכן מעשרות, אבל אין חיבין על תרומתן מיתה, ולא על טבלן, וחוץ מזה ומזה, אף אם נאמר שאין חיובן מן התורה, אם קרא עליהן שם, יש עליהם קדושת תרומה מן התורה ... וכל מה ששנו בהן, דוק ותשכח', ע"כ, ולזאת הסכמתו אנו שומעין ...

הדברים שהביא מדברי הראב"ד 'לסוף ימיו', מובאים בשמו בספר כפתור ופרח סוף פרק ג, וייתכן שמשם העתיקם רש"י, אך בספר זה מובא ככותרת לדברים: 'כתב הראב"ד ז"ל בספר כתוב שם פרק העור והרוטב' (=כתוב שם, ירושלים תש"ג, עמ' רט"ו), ולא מן הנמנע כי רש"י העתיק את דברי הראב"ד במישרין מהחיבור 'כתוב שם' שהיה לפניו בכ"י. (ד"ר, בתוך תמים דעים, וינציה שפ"ב.) המקור למובאה מדברי הראב"ד הוא אפוא בכ"י שלפניו, או של כפתור ופרח >ראה להלן סעיף 16<, או של כתוב שם, ו'מצאתי היינו בכ"י.

2. ר' אשר מלוניל

ר' אשר מלוניל, פוסק בן המאה ה-12, לא הותיר אחריו חיבורים, והיכרותנו עמו היא דרך פסקיו המוזכרים בחיבורים ובתשובות של אחרים. רש"י מזכירו בפירוש לברכות קנד ע"א: 'ומשום הרב אשר מלוניל אמרו דרוב ברכת שהכל לא נתקנה אלא על המקוקל ...'. מלשון זו משמע שרש"י מצטטו מחיבור אחר, אולם לא מצאתי את הדברים במקום אחר.

>בעת כתיבת הדברים (תשנ"ח) עוסק מכון 'אופק' (ירושלים - קליבלנד) בהכנת מהדורה חדשה של הספרא ומפרשיה. כרך ראשון הכולל את הברייתא דרבי ישמעאל י"ל בתשנ"א. במבוא עמ' טו וטז דנו המהדירים בשאלה, איזה נוסח של פירוש הראב"ד לתו"כ היה לפני האחרונים שציטטו ממנו. המהדירים לא דנו במובאותיו של רש"י מהפירוש.
66 ואלה דברי רש"י בהקדמתו: 'וארא והנה כל סדר מועד פי' אותו ... רבינו שלמה ז"ל, זולת ... שקלים, ולא ראיתי ולא שמעתי בה שום פירוש, והרא"ש ז"ל פירש המשניות ולא הגמ', והנה היא מסוגרת נשאת, ובעברי באדריאנופולי מצאתי שם פי' להראב"ד ז"ל והפירוש היה חסר ולא היה בו אלא שני שלישי המסכתא, וגם אותו פירוש לא היה על דרך הגמרא, אלא פירוש למשניותיה וקצת לקוטות מן הגמרא'.
67 זולת I. Twersky, בהוספות על ספרו על הראב"ד, Rabad of Pasquieres, Philadelphia, (1980), p. 352 בשם פרופ' יעקב זוסמן. וראה מאמרו של פרופ' י' זוסמן, 'פירושו של הראב"ד למסכת שקלים' (בעת כתיבת הדברים, תשנ"ח, טרם פורסם).
68 מדברים אלה משמע, כי הוא ראה את דברי הראב"ד בכתוב שם כדברים האחרונים שלו, אך עפ"י כותבי תולדות הראב"ד, דווקא ההשגות על הרמב"ם, הם אלה שנכתבו בסוף ימיו לאחר כתיבת ההשגות על הרי"ף והרז"ה; ראה בספרו של טברסקי (הערה 67 לעיל), עמ' 125.

3. רבנו אשר בן יחיאל (הרא"ש)

להלן פירוט חיבורי הרא"ש אשר מהם ציטט הרש"ש בפירושו, ומראה מקום בפירוש רש"ש למובאות מחלק מן החיבורים:

א. הלכות הרא"ש

במהלך פירושו דן רש"ש בדברי הרא"ש בחיבור זה עשרות פעמים. חיבור זה מצורף למהדורות המודפסות של התלמוד הבבלי, החל במהדורת ד"ו ר"פ - רפ"ג.

ב. 'תוספות הרא"ש'

מחיבור זה מצטט הרש"ש שלוש פעמים:

1. כלאים קלב ע"א: 'וכפי דרך זו שפירשתי מצאתי בתוספי הרא"ש ז"ל ספ"ק דקידושין וז"ל ... עכ"ד'.⁶⁹

2. שביעית קנב ע"א: 'ואחר מצאתי בתוספות הרא"ש דלא גריס התם שורפין, וכאן גריס שורפין ...'.

רש"ש מתייחס כאן לתוספות הרא"ש לתענית.⁷⁰

3. בביאורו של רש"ש לשביעית, פה ע"א בדוננו על הגרסאות הסותרות בברייתא 'המהלך מעכו לכזיב', מביא רש"ש תירוץ בשם ר' יחיאל מקינון.

הדברים מובאים בתוספות הרא"ש לגיטין פרק ראשון (יב ע"ב), ומאחר שחיבור זה היה לפניו, מסתבר ששם מקור הדברים.⁷¹

תוספות הרא"ש נדפסו לראשונה למסכתות אחדות בליוורנו תקל"ו - תקמ"ה, כך שברור שרש"ש ציטט מכ"י של חיבור זה שהיה לפניו, וכך להערכתנו מורה בדרך כלל הלשון 'מצאתי' כשרש"ש הזכירה.

ג. הלכות כלאים לרא"ש

רש"ש ציטט מתוך חיבור זה בפירושו למסכת כלאים קלט ע"ב: 'ומצאתי להרא"ש ז"ל שכתב בהלכות כלאים שלו: "והאלפסי ז"ל לא הביא דברי שמואל ... ע"כ"'.⁷²

הדברים המצוטטים מובאים בהלכות כלאים הכלולות בהלכות קטנות לרא"ש. חיבור זה כלול במהדורות התלמוד הבבלי וינציה ר"פ - רפ"ג (בסוף הכרך השני של ב"מ, וינציה רפ"ב).

ד. פירושי הרא"ש למשנה

1. פירושו לסדר זרעים ולמסכת מידות

רש"ש דן כמה וכמה פעמים בפירושי הרא"ש לסדר זרעים ולמסכת מידות.⁷²

⁶⁹ הקטע שמצטט רש"ש מובא בתוס' הרא"ש לקידושין, לו ע"א.
⁷⁰ תוס' הרא"ש לתענית לא שרדו, אך עדיין היו בידי החיד"א; ראה דברי שרגא הכהן וילמן (מהדיר), תוספות הרא"ש על מסכתות ... וליקוטים למסכת תענית, נ"י תשל"ב, 'בפתח השער' (דברי המהדיר). הדברים שברש"ש אינם בליקוטים.

⁷¹ בתוס' הרא"ש מובא שהרב יחיאל הקשה ותירץ בשם הרב יעקב מקינון, ואולי צ"ל גם ברש"ש: 'כך תירץ ר' יחיאל בשם הרב יעקב מקינון', ובהעתקה נתקצרו הדברים בטעות.

⁷² למשל, בפירושו לפאה ג ע"ב מתייחס רש"ש לפירוש הרא"ש לפאה פ"א מ"א; בשקלים מא ע"ב מתייחס רש"ש לפירוש הרא"ש למידות. גם המצוטט בשם "ירושלמי" בפירוש לשקלים מז ע"ב, מקורו בפירוש הרא"ש למידות פ"א מ"ד.

דפוס ראשון של פירושי הרא"ש למשנה הוא בספר פי שנים (אלטונה תצ"ה) כך שרש"ס הסתמך על פירושי המשנה לרא"ש בכ"י שלפניו.

2. פירושו למשנה מסכת שקלים

הרא"ש כתב פירוש גם למסכת שקלים. הרש"ס התייחס לפירוש זה בפתיחתו, 73 ודן בדבריו כמה וכמה פעמים במהלך פירושו הוא למסכת זו. 74 כותבי תולדות הרא"ש לא ציינו כי הרא"ש כתב פירוש למסכת זו. מסכת שקלים עם פרישת הרא"ש יצאה לאור בשנת תשי"ג. 75

4. ר' דוד בר לוי

ר' דוד בר לוי היה פוסק חשוב שחי ופעל בסוף המאה ה-13 בפרובאנס, מחבר ספר המכתם. ספר המכתם לא שרד בשלמותו ורק חלקים ממנו הודפסו במהלך השנים, החל בתרס"ט. ספר המכתם למועד קטן יצא לאור בניו יורק בתשי"ט. רש"ס מצטט מדברי ר' דוד בר לוי, פעם אחת במסכת כלאים, לט ע"ב, וכך לשונו שם לאחר הבאת ציטוט ממשנה תורה:

עד כאן דבריו בספריו המדוייקים שראיתי, וכן העיד הרב דוד בר לוי שכן כתב הרמב"ם ואמר שכן הוא בתוספתא ובירושלמי. מדרך ניסוח זו נראה שהוא מצטט ישירות מספרו של הרב דוד בר לוי, ואם אמנם כך, הרי שהיה לפני רש"ס ספר המכתם בכתב יד (או לפחות חלק ממנו, החלק המתנייחס לסדר זרעים).

5. ר' זרחיה הלוי

להלן מראי מקום למובאות מספר המאור בפירוש רש"ס:

- א. ברכות ר"ט ע"ב (= הקדמתו של הרז"ה לספר המאור).
- ב. כלאים מו ע"א (= שבת פרק ט).
- ג. כלאים נ ע"א (= שבת פרק ט).
- ד. כלאים קנ ע"ב (= שבת פרק כב).
- ה. שביעית כה ע"א ('והר"ז הלוי ז"ל חולק בזה בספר המאור שלו' = ר"ה פ"א).
- ו. שביעית קלג ע"א ('וכן דעת הר"ז ז"ל' = פסחים פ"ד <יז ע"א>).
- ז. מעשרות ג ע"א - (= חולין, פרק העור והרוטב).

מובאותיו של רש"ס מספר המאור נראות כמובאות ישירות מהחיבור, ומאחר שהוא הודפס לראשונה במהדורת הרי"ף ונושאי כליו - וינציה שי"ב, הרי עולה המסקנה כי בשעה שעסק במפעלו הפרשני לסדר זרעים, השתמש בכ"י של ספר זה.

73 ראה לעיל הע' 66.

74 ראה למשל: ו ע"ב (וכתב רש"ס על פירושו: 'ואין דבריו נכונים...'); יד ע"א (וכתב רש"ס: 'קשה לי בגויה טובא...'); כג ע"א (והעיר רש"ס: 'ואני אומר דאין שומעין למגיהי ספרים, ואן לנו אלא דברי אבות העולם בעלי הגמרא...'); כג ע"ב (והעיר רש"ס: '... ואין לדבריו עיקר').

75 דפוס-צילום תשנ"ד. הרב מנחם מנדל כשר, כולל, שלא כראוי, (שרי האלף, עמ' רכט) חיבור זה, עם פירושי התלמוד הירושלמי למסכת זו. וראה: אי"ח פריימן (הי"ד), ר' אשר בן יחיאל וצאצאיו, עמ' צד, הע' 81 (הערת העורך).

6. רבינו חננאל - ר"ח

להלן מראי מקום למובאות מדברי רבנו חננאל בפירוש רש"ס:

ברכות קנט ע"א; דמאי ס ע"ב, סה ע"ב, צב ע"א; כלאים קמב ע"א, קנג ע"א,
קנו ע"א; שביעית ה ע"א, קיג ע"א; חלה כה ע"א;

דברי רבינו חננאל פזורים בדברי התוספות ובדברי ראשונים המביאים דברים
בשמו. פירושו לתלמוד היו גנוזים עד לתקופתנו, והודפסו לראשונה במהדורת
וילנא של הבבלי.⁷⁶

המובאות מהר"ח בפירוש רש"ס הן מדברים שהובאו בשמו בתוספות ובדברי
ראשונים.⁷⁷

7. טור

להלן מראי מקום למובאות מדברי הטור בפירוש רש"ס:

ברכות יח ע"ב (גיליון בכ"י לונדון); כלאים קמ ע"א, קמא ע"א;
תרומות קנא ע"ב (ק ע"ב);

עד זמנו של רש"ס הודפס ספר הטורים כמה וכמה פעמים, ואחת מן המהדורות
המודפסות (למשל קושטא רנ"ד, וינציה רפ"ב - רפ"ג, שאלוניקי רצ - רצה)
חיתה בודאי בהישג ידו של רש"ס.

8. ר' יהודה בן יקר

דברים ממנו כלולים במובאה מפירוש הרשב"ץ לפרקי אבות, ברש"ס לשביעית
קיד ע"א.

9. ר' יום טוב בן אשבילי - ריטב"א

במהלך פירושו מתייחס רש"ס לדברי הריטב"א פעם אחת בלבד.
בפירושו לשקלים ד ע"ב הוא מציין: 'וכן פירש הריטב"א ז"ל שם' (=בפ"ק
דמגילה).

לפי דרך ניסוח הדברים, נראה כי יש כאן התייחסות ישירה לדברי הריטב"א.
מה שרש"ס כתב בשם ריטב"א, כן הוא לפנינו בחידושו למגילה, פרק א,⁷⁸
ומאחר שאלה טרם נדפסו בזמנו של רש"ס (ד"ר: ליוורנו תקנ"ב), ומאחר
שנראה שיש כאן מובאה ישירה, הרי עולה המסקנה שהוא מסתמך על כ"י של
חידושי ריטב"א שהיה לפניו.

76 ראה: יונה עמנואל, 'פירושי רבנו חננאל', המעיין לו (תשנ"ו),
גיליון א.

77 המקור לדברי הר"ח לפי סדר המובאות לעיל: שו"ת הרי"ף סי' ש; חידושי
הרשב"א קידושין נח ע"א; כתובות כד ע"ב תוד"ה כשכלי; הרא"ש בשמו ס"פ
האיש מקדש; הערוך; הערוך; מו"ק כה ע"א תוס' ד"ה ורבי חייא; מובאה
מספר המלחמות (רמב"ן מכנהו 'ר"ח גאון'); הרא"ש בשמו ס"פ האיש מקדש;
פסחים לז ע"ב תוד"ה הדביק;

78 מהדורת מוסד הרב קוק עמ' עא.

10. רבנו יונה גירונדי

רש"ס מצטט מפירושו של רבנו יונה על הרי"ף בפירושו לברכות:
י ע"א ('נימוקי תלמידי הרי"ף') וקנט ע"ב (וראה משי"כ לעיל, חלק ד סעיף 5,
ס"ק א).
פירושו של ר"י על הרי"ף לברכות כלול בדפ"ר של הלכות הרי"ף שי"ל ברס"ט.

11. יוסף בן גוריון

בפירושו לברכות, רב ע"א, מתייחס רש"ס פעמיים לנאמר בספר יוחסין שיוחס
ליוסף בן גוריון הכהן.

א. 'אוגוסטוס. פי' יוסף בן גוריון ע"ה לשון רומי יועץ וחבר'.
ב. 'כבר פי' ג"כ יוסף בן גוריון טעם למה האפיפיור קרוי קיסר בלשונם'.

דפוס ראשון של ספר זה יצא לאור בקושטא שנת ר"ע, ויש להניח שמהדורה זאת
הייתה זמינה לרש"ס.

12. רבי יחיאל מקינון⁷⁹

13. ר' יצחק אלפסי

להלן מראי מקום בפירוש רש"ס למובאות מהלכות הרי"ף ומתשובות הרי"ף.

א. הלכות הרי"ף

ברכות יד ע"ב, טז ע"א, יז ע"ב, מ ע"א, עב ע"א (שתי פעמים), קיב ע"א,
קיג ע"א, קכט ע"ב, קסז ע"ב, קסח ע"א, ריא ע"ב; פאה ט ע"ב, קיז ע"א;
דמאי פו ע"ב; כלאים קלט ע"ב (במובאה מהרא"ש), קנ ע"ב; שביעית כד ע"א,
צו ע"א, צז ע"א, קכג ע"א; תרומות לט ע"א (כא ע"ב), קכב ע"ב (עט ע"א),
קמג ע"ב - קמד ע"א (צד ע"ב); חלה כג ע"א, כה ע"א, מכ ע"ב, עח ע"א;
ערלה יג ע"ב; שקלים כד ע"א, כז ע"ב;

דפוס ראשון של הלכות הרי"ף הוא משנת רס"ט, ויש להניח כי מהדורה זאת
הייתה בהישג ידו של רש"ס.

ב. תשובות הרי"ף

בפירושו לברכות, קנט ע"ב, מצטט רש"ס מתוך תשובות הרי"ף:
'ושוב מצאתי שאלה ותשובה להרי"ף ז"ל בענין זה ששאלוהו...'. הקטע
המצוטט מובא בסימן ש' בתשובות.
שו"ת הרי"ף הודפסו לראשונה בליוורנו תקמ"א כך שהמובאה של הרש"ס
היא עפ"י כ"י שהיה לפניו מתשובות אלה.

14. ר' יצחק בן מלכי צדק (ריבמ"ץ)⁸⁰

בפירוש רש"ס לסדר זרעים כלולות קרוב למאה מובאות והתייחסויות לפירוש
ריבמ"ץ למשנה.

⁷⁹ ראה לעל בדבריי על הרא"ש, סעיף ב ('תוספות הרא"ש') ובהערה 71 שם.
⁸⁰ ר' יצחק ב"ר מלכי צדק (ריבמ"ץ) מסיפונט, חי ופעל בעיר זו שבדרום
איטליה בסוף המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12. ריבמ"ץ כתב פירוש למשנה
לזרעים, וכפי הנראה גם לטהרות (ראה במהדורת זק"ש, פתח דבר, עמ' 12).

נוכח העובדה שפירושו של ריבמ"ץ למשנה הודפס לראשונה רק במהדורת דפוס וילנא של הבבלי, ברור שמובאותיו של רש"ס הן עפ"י כ"י של פירוש זה שהיה לפניו.⁸¹

בשנת תשל"ה הו"ל הרב ניסן זק"ש מהדורה ביקורתית של פירוש ריבמ"ץ לסדר זרעים. במהדורתו העיר לציטוטיו של רש"ס מפירוש ריבמ"ץ.⁸²

15. הרב יצחק ב"ר יוסף הישראלי בעל 'יסוד עולם'.⁸³

רש"ס מצטט מספר זה בפירושו לכלאים צד ע"ב: "... מה שפ"י ז"ל בזה > = ר"ש < אינו אמת, וכבר הקשה עליו בזה הר' ישראל בעל 'יסוד עולם'.

דפוס ראשון של ספר זה - ברלין תקל"ז, ואם המובאה של רש"ס מהחיבור היא ישירה, הרי עולה המסקנה שהיה לו כ"י של החיבור.

16. כפתור ופרח⁸⁴

רש"ס הזכיר במפורש חיבור זה פעם אחת בלבד, בפירושו לשביעית צז ע"א: 'וכן מצאתי שכתב בעל ספר כפתור ופרח וז"ל ... ע"כ'.

דפוס ראשון של חיבור זה - וינציה ש"ט.

אם המובאה דלעיל מכפ"פ ברש"ס לשביעית, הייתה כלולה גם במהדורה הראשונה של הפירוש למסכת זו, הרי - נוכח הערכתי כי כתיבת המהדורה הראשונה של פירוש רש"ס לירושלמי זרעים הייתה לפני שנת ש' - עולה מאליה המסקנה שרש"ס מצטט ממנו עפ"י כ"י שהיה לפניו; אך ייתכן שהמובאה דלעיל היא תוספת שוליים מאוחרת שרש"ס הוסיף למהדורה הראשונה, לאחר שהמהדורה המודפסת של כפ"פ הגיעה לידו.

השאלה אם השתמש רש"ס בכ"י או בדפוס של חיבור זה נשארה אפוא בספק.⁸⁵

לא מן הנמנע שגם דברים נוספים שכתב רש"ס, יסודם מדברי הספר הזה.⁸⁶

⁸¹ וראה מה שכתב רש"ס בפירושו לפאה פ ע"א: 'ואחר ימים מצאתי דברי ר' יצחק מסיפונטי ... אלא שלא האריך והרויח השמועה כמוני'. מלשון זו משמע שתחילה לא היה לפניו כ"י של פרשן זה.

⁸² הרב ניסן זק"ש, פירוש ריבמ"ץ לסדר זרעים, ירושלים תשל"ה, פתח דבר, עמ' 12, הערה 18.

⁸³ הרב יצחק ב"ר יוסף הישראלי נמנה עם תלמידי הרא"ש, חי ופעל בטולידו בסוף המאה השלוש עשרה ובתחילת המאה הארבע עשרה. לבקשת רבו חיבר ספר 'יסוד עולם' על ענייני תכונה ועיבור השנים, והוא כלל בו גם את סדר החכמים עפ"י ספר הקבלה לראב"ד.

⁸⁴ לר' אשתורי הפרחי, ראשון לחוקרי ארץ ישראל, שחי בסוף המאה השלוש עשרה ובמחצית הראשונה של המאה הארבע עשרה. בראשית המאה הארבע עשרה עלה לארץ ישראל, נשתקע בבית שאן, שם חיבר את ספרו 'כפתור ופרח', שהוא קובץ מחקריו בארץ ישראל ובהלכותיה.

⁸⁵ וכן העלה הרב י' לביא לגבי שימוש ר' יוסף קארו בחיבור זה ('אוצר הספרים של מרן הבית יוסף', המעיין תשנ"ד, עמ' 35).

⁸⁶ ראה בדבריי על הראב"ד לעיל, סעיף 1 ס"ק ו. אף אם נאמץ את ההנחה שרש"ס העתיק את המובאה מדברי הראב"ד מהספר כפ"פ, יכול להיות שהעניין כולו המובא שם ('ושוב מצאתי להראב"ד שחזר בו ...') הוא תוספת מאוחרת של רש"ס למש"כ במהדורה הראשונה.

17. ר' מאיר אבן שהולה (רמב"ש) ובנו ר' שלמה

בפירושו כולל רש"ס מובאות מפירוש לסדר זרעים של ר' מאיר ן' שהולה. 87

עד כה לא ידוע לנו ממקורות אחרים, מלבד מהרש"ס, על קיום פירוש לסדר זרעים לר' מאיר אבן שהולה, לכן ראוי שנדון בחיבור זה, לפני שנפרט את המובאות ממנו בפירוש רש"ס.

א. אופי החיבור

החיבור הוא חיבור פרשני, אך מעיון במובאות עולה כי מפעם לפעם לא הסתפק רמב"ש בפרשנות, אלא עסק גם בפסיקה. 88 שאלה חשובה שיש לברר היא, האם היה זה פירוש למשנה של סדר זרעים, ששולבו בו פירושים ל'לקוטות מן הגמרא', (בדומה לפירושו של הר"ש משנץ לזרעים), או שמא היה זה פירוש שלם על ירושלמי זרעים כולו? לעניין זה כתב מהר"ש ליברמן: אמנם לא מן הנמנע שהפירוש נתחבר רק למשנת זרעים, אבל מתוך הפסקאות שהביא הרש"ס, מוכח שפירוש גם את הירושלמי, ולכל הפחות מותר להעמידו על יד פירוש הר"ש משנץ לזרעים, המפרש חלק גדול מן הירושלמי לסדר זה. 89

מדברים אלה עולה כי ליברמן נטה לראות את פירושו של רמב"ש כפירוש לירושלמי כולו. 90

אולם לדבריו יש להעיר:

אכן פסקאות אחדות של פירושו של רמב"ש מתייחסות לקטעי ירושלמי שאין להם קשר ישיר למשנה, אך יחד עם זאת דומה כי נכון לאמץ כמסקנה את האפשרות השנייה שהוא עצמו מעלה בסוף דבריו (שם הוא מתייחס אליה בהסתייגות מה) אשר לפיה אין לראות את פירוש רמב"ש כפירוש שלם לירושלמי. הדבר מוכח מהקדמת הרש"ס. הוא מתלונן שם שאין לפניו שום פירוש על הירושלמי, 91 ואילו היה פירושו של רמב"ש פירוש שלם על הירושלמי, מה פשר תלונתו? 92 אלא מוכח מכאן בוודאות שפירושו של רמב"ש, הינו פירוש כפירושו של הר"ש משנץ, פירוש למשנת זרעים עם לקוטות מהתלמוד הירושלמי.

87 בן דורו של הרא"ש, נמנה עם תלמידי הרשב"א, והוא ידוע בעיקר כחכם שעניין לו בחכמת הנסתר, דהיינו בקבלת. ממה שמוא בשמו במהלך פירוש רש"ס, עולה שהיה לו עניין גם ב'נגלה'. ראה עליו בהרחבה: ש' ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', סה"י למרכס, עמ' רצב - רצד; נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חלק ו עמ' קמ. וראה עוד ליברמן, תשלום תוספתא, מהד' ב, עמ' 64 - 65.

88 ראה מובאות ח ו יג.

89 ליברמן, שם.

90 וכך עולה גם ממה שכלל את פירושו של רמב"ש בפירושים הקדמונים לירושלמי שאותם הוא סקר, ועל טיבם הוא דן, בספר היובל הנ"ל, וממה שכתב במפורש בהערה 23 במאמרו: 'גם מכאן נראה שרמב"ש באר את הירושלמי, ולא את המשנה גרידא'.

91 'כי המסכתות הללו אין בהם פירוש כלל... אין שום דבר, אלא מדבר שמם, ספר לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם להאיר לנו'.

92 בהמשך הפתיחה - בחלק ד - ציטט רש"ס מדבריו של רמב"ש, משמע שהוא הכיר את פירושו בעת כתיבת הפתיחה. ויש להוסיף כי גם במהלך הפירוש העיר רש"ס מפעם לפעם שאין לפניו פירוש, כגון כלאים סט ע"א: 'ובכל זה לא היה לי רב ולא עוזר אלא מה שהראוני מן השמים' - ובדומה לכך, כלאים פט ע"א - משמע כי בפירוש רמב"ש שהיה לפניו לא מצא במקומות אלה דבר.

ב. היקף החיבור

בפירוש רש"י מובאות מפירוש הרמב"ש למסכתות פאה - מעשרות, ומסתבר שזה היה היקף החיבור בכ"י שהיה ברשות רש"י.

ג. מעמדו של החיבור

באשר למעמדו של רמב"ש ופירושו, כתב ליברמן, כמסקנה מדיון על אחת המובאות של רש"י מפירוש רמב"ש,⁹³ - אמנם בלשון מסויגת קמעא - כי אצל רש"י יש לרמב"ש ולפירושו מעמד מיוחד. ואלה דברי ליברמן:

ואם אין כאן ט"ס, והרש"י קורא לרמב"ש 'הרב' סתם, הרי מוכח מכאן שהרש"י העתיק מפירושו תכופות, מבלי להזכיר את שמו.⁹⁴

על כך יש להעיר: להלן בהערה לרישום ה, אוכיח כי לא לרמב"ש התכוון רש"י בכותבו 'ופירש הרב' מבלי להזכיר את הרב בשמו, אלא לריבמ"ץ,⁹⁵ כך שלא מוכח מדברי רש"י כל יחס מיוחד לרמב"ש ולפירושו. להערכתו, פירושו של רמב"ש למשנת זרעים הוא אחד מן המקורות שהיו לרש"י בבואו לבאר את הירושלמי, אך במהלך עבודתו הוא לא נתן לפירושו של רמב"ש מעמד מיוחד כלשהו.⁹⁶

להלן רשימת המובאות בשם ר' מאיר אבן שהולה המובאות ע"י רש"י.⁹⁷

א. בפתחת רש"י חלק ד: 'וכתב ר' מאיר נ' סהילא ...'.

ב. פאה, בפירוש לגמרא יא ע"ב: 'וכנגדן ארבע דברים. פירש ר' מאיר נ' שהולה ז"ל משום דכת' גם את זה לעומת זה עשה האלוק' ...'.

ג. פאה, בפירוש לגמרא יז ע"ב: 'ורבנו מאיר פי' דאליבא דרב אסי דאמר בתלוש הוא דמבעי ליה ...'.

ד*. פאה, בפירוש לגמרא כז ע"א: 'וכן כתב הר"מ (=הרב מאיר) פי' שני דכלאים, גת"פ (=ג' תלמי פתיח) משמע שהן שתי אמות.'

ה. פאה, בפירוש לגמרא מג ע"ב: 'פודגרא. יש גורסין כן, וכן גריס ר"י מסיפונטי ז"ל, ופי' יש דרך רב בני אדם כשתולשין הבצלים מניחין שרשיהם בארץ והן החוטין הדקין כמו שערות ... וכן כתוב ג"כ בפ"ק דמעשרות, דתנן התם הבצלים משיפקלו, ומפרש בגמרא מן דירים פודגרא, ופי' הרב ז"ל שם⁹⁸ יש דרך תולשין אותם עם השרשים ואח"כ מסיר מעל

93 ראה להלן מובאה כא (וראה גם מה שאכתוב להלן הע' 98).

במאמרו הנ"ל הע' 46, עמ' רצד.

95 את דברי הריבמ"ץ הביא לפני כן, וע"כ לא ראה צורך להזכיר שוב את השם.

96 וראוי כאן להעיר: בפתחתו מפליג רש"י לחלוק שבח לר"ש משנץ ולפירושו למשנת זרעים, הכולל כידוע גם פירוש ללקוטות מהירושלמי ('מי שפתח פיננו בלשון הירושלמי הוא רבינו שמשון ז"ל, שפירש קצת הלכות בפירושו'), ואילו את פירוש הרמב"ש לא הזכיר כאן כלל.

97 המובאות שלא נרשמו ע"י ליברמן במאמרו הנ"ל (רובן, משום שלא היה לפניו עדיין פירוש רש"י לכל המסכתות) סומנו בכוכבית.* לחלק מן המובאות הוספתי הערות.

98 לדעת ליברמן, בהסתמכו על הנאמר להלן מובאה כא, מה שכתב כאן רש"י:

הבצלים הקליפות הרעות והשרשים שלהם והשרשים נקראים אימהות בלשון משנה, ובלשון ירושלמי אימהות פודגרא, ע"כ.

*ו. דמאי, בפירוש לגמרא, ע ע"א: 'ורמב"ש פי' דמופתת לאו דוקא, אלא משום מוסיף נקטיה'.

*ז. כלאים, בפירוש לגמרא, טו ע"א: 'ורמב"ש פי' לפת וצנון לפי שעה אין דרכן לצמוח ...'. 99

*ח. כלאים, בפירוש למשנה, ל ע"ב: 'ונקטינן מהכא דשיעור גת"פ האמור בכל מקום, שיעורו ב אמות, וכן כתב ר' מאיר ו' סהולה'.

*ט. כלאים, בפירוש לגמרא, מ ע"ב: 'גם ר' שלמה ב"ר מאיר בן סהולה¹⁰⁰ פי' הגמרא כמוני, אבל לקושיית לישרו בה רבנן י"ב קרחות, לא תירץ'.

*י. כלאים, בפירוש למשנה, צד ע"א: '... וכן פירש רמב"ש ז"ל'.

*יא. כלאים, בפירוש למשנה, צה ע"א (לאחר שהקשה על הרמב"ם): 'ותירץ רבינו מאיר בר' שלמה ז"ל לזה וז"ל ... ע"כ, ואינו נכון ...'.

יב. שביעית, בפירוש למשנה לו ע"ב: 'ורמב"ש ז"ל פי' פירוש נכון, לא היינו שדה לבן, אלא קרקע תיחוח ולח, ויש בו אילנות ודי לו בהשקאה מועטת'.

יג. שביעית צו ע"א (לאחר דיון הלכתי ארוך שהוא בעצם חיבור לעצמו): 'וראיתי דרמב"ש ז"ל פסק נמי כרבי על דרך רש"י ז"ל'.

יד. שביעית, בפירוש לגמרא קכו ע"א: 'ורמב"ש פירש דבתרומות דשרי היינו בדאיכא כהן והכא מיירי דליכא כהן'.

טו. תרומות, בפירוש לגמרא קיב ע"א (עב ע"א): 'ורבנו מאיר ו' סהולה פירש

'ופירש הרב ז"ל שם', הכוונה היא לרמב"ש, אעפ"י שרמב"ש לא הוזכר כאן בשמו בדבריו, ולנוכח זאת סיים ליברמן, מה שהבאתי לעיל:

ואם אין כאן ט"ס (כלומר שצריך היה להיאמר: 'ופי' הרב ר' מאיר ז"ל שם'), והרש"ס קורא לרמב"ש 'הרב' סתם, הרי מוכח מכאן שהרש"ס העתיק מפירושו תכופות, מבלי להזכיר את שמו. בדוני להלן על מובאה כא, אוכיח כי ליברמן הגיע כאן למסקנה לא נכונה נוכח הסתמכותו על המובאה המקוצרת מדברי רש"ס בפירוש 'מלאכת שלמה', ופשוט שכוונת רש"ס כאן היא לפירוש ר"י מסיפונטי ששמו הוזכר בפירוש בדברי רש"ס לעיל,

>וכך הוא גם לפנינו בפירוש ריבמ"ץ למעשרות פ"א מ"ו (מהדורת

זק"ש, עמ' רפג, וראה שם בהערה 154 <

כך שמסקנתו לגבי מעמדו של ר' מאיר ו' סהולה ופירושו אצל רש"ס, אין לה על מה שתסמוך.

99 הדברים מובאים אמנם בפירוש לגמרא, אך דברי הגמרא כאן מוסבים ישירות לנאמר במשנה, כך שכאן ודאי יש מקום לביאור רמב"ש גם במסגרת של ביאור למשנה.

100 מכאן משמע שהיה לרמב"ש בן, שהוסיף על פירושי אביו.

... ואין דבריו נכונים בלשון הגמרא ... ועוד מאי דאמר נמי, סוּט רַץ
לאו דוקא, הוא דוחק גדול, ומה שכ' כר' חנניה אין זו דרך הגמרא'.

*טז. תרומות, בפירוש לגמרא קנב ע"א (קא ע"א): 'וכתב רמב"ש ונ"ל דמתניתין
איירי כשבשלה או צלאה ...'.

יז. תרומות, בפירוש לגמרא קנג ע"א (קא ע"ב): 'ורבנו מאיר פי' דגבי מקוה
עיקר המים פוסלין'.¹⁰¹

יח. תרומות, בפירוש המשנה קנט ע"ב (קה ע"א): 'וכתב רבנו מאיר ... וכתב
רמב"ש ... ואינו כן ...'.

יט. תרומות, בפירוש המשנה קנט ע"ב (קה ע"ב): 'הילכך נראה כפי' רבנו
מאיר ...'.

כ. תרומות, בפירוש לגמרא קסא ע"א (קו ע"א): 'במעמידו על תמרתו. ... וכן
פירש רמב"ש וז"ל ... הוי הפסד גמור ע"כ'.¹⁰²

כא. מעשרות, בפירוש למשנה יד ע"א: 'ורמב"ש פי' שעוקרים הבצלים עם השרשיב
ומסירין מעליהן הקליפות הרעות והשרשים ע"כ, ופודגרא הוא חולי הרגלים
... ומצאתי לר"י ז"ל שפירש כן'.¹⁰³

כב. מעשרות, בפירוש למשנה סב ע"א: 'תמרות של תלתן הן הלולבין הרכין
שמוציאין האילנות בימי ניסן ... כן פי' בערוך וכן רמב"ש ז"ל'.¹⁰⁴

כג. מעשרות בפירוש המשנה שם: 'וכתב רמב"ש ז"ל דמשום הכי שנה צלף בהדי
תמרות תלתן'.

*כד. מעשרות בפירוש הגמרא אך בהתייחס לברייתא שדנה על הביטוי 'עדשים
המצריות' שבמשנה: 'כל שגלגליהן חדין. פי' רמב"ש ז"ל כל עדשים הן
עגולות כגלגל ...'.

¹⁰¹ בהערה 23 במאמרו הנ"ל כותב ליברמן לגבי המובאה הזאת: 'גם מכאן נראה
שרמב"ש באר את הירושלמי, ולא את המשנה גרידא', אולם אנו כבר הוכחנו,
כי פירושו של רמב"ש הינו פירוש למשנה.

¹⁰² ראה משי"כ ליברמן על מובאה זו, בהערה 24 במאמרו.

¹⁰³ ליברמן, בהסתמכו על מובאה מקטע זה של דברי רש"י במלאכת שלמה,
בפירושו למעשרות פרק א משנה ו (מ'ורמב"ש פירש' עד 'חולי הרגלים')
>פירוש רש"י למעשרות לא היה לפניו<, מובאה שלא כללה את המילים:
'ומצאתי לר"י ז"ל שפירש כן', הגיע לידי מסקנה כי הפירוש באותו עניין
של הנוהג של תולשי הבצלים - המובא בשם 'הרב ז"ל' סתם בפירוש רש"י
לפאה מג ע"ב (לעיל מובאה ה) - הוא של רמב"ש, שהרי לפנינו מובאים
הדברים בשמו, אך פשוט שהוא הגיע למסקנתו זו לנוכח הסתמכותו על
המובאה המקוצרת מדברי רש"י בפירוש 'מלאכת שלמה', ומשום כך לא נתן
דעתו לכך כי המקור הקדום של הדברים הוא בדברי ריבמ"ץ.

¹⁰⁴ כך במובאה מרש"י במלאכת שלמה פרק ד משנה א, ובמהדורת דינקלס: 'וכן
רמב"ש ז"ל', אך נראה שצ"ל רמב"ש, שכן רמב"ש בביאורו לא פירש כך.

18. ר' מאיר הלוי אבולעפיה - הרמ"ה¹⁰⁵

רש"ס מזכיר את הרמ"ה פעם אחת, בפירושו לברכות קלז ע"ב:
'הלכך מה שכתב הרמ"ה ז"ל. דהעונה אמן הוי טעות ובורות והוי הפסק בדבר
שלא היה לו להפסיק, - כבודו במקומו מונח'.
ככל הנראה אין כאן מובאה ישירה מדברי הרמ"ה, אלא מובאה מדעת הרמ"ה כפי
שהיא מובאת בטור אורת חיים סימן סא.

19. מגיד משנה

רש"ס מזכיר פעמיים את הפירוש הזה לרמב"ם:
א. כלאים קנה ע"א: 'וכתב בעל מגיד משנה בפ"ח דמאכלות אסורות ... ועל זה
הרב סומכין'.
ב. חלה לג ע"א: 'ומש"כ מגיד משנה כי ניים ושכיב אמרה'.
מגיד משנה לר' דון וידאל די טולושא, נדפס לראשונה יחד עם הרמב"ם
בקושטא בשנת רס"ט, ויש להניח כי מהדורה זו של הרמב"ם הייתה זמינה לרש"ס.

20. ר' מצליח¹⁰⁶

רש"ס מזכירו פעמיים:
א. ברכות ב ע"א. הדברים שכתב בשם ר' מצליח, מובאים בערוך ערך מתי,
ומשם העתיקם רש"ס¹⁰⁷.
ב. מעשרות עז ע"ב. דברי ר' מצליח כלולים בתוך מובאה שמפורש בה שהיא
מדברי הערוך.

21. ר' משה בן מימון

א. משנה תורה

בביאורו של רש"ס לירושלמי זרעים כלולות עשרות מובאות מדברי הרמב"ם
במשנה תורה. לעתים הוא מצטט את דבריו מתוך הסכמה עמו, לעתים הוא משיג
עליו, בדרך כלל בטענה כי דבריו אינם עולים בקנה אחד עם המשתמע מסוגיית
הירושלמי. עד ימי רש"ס יצאו לאור חמש מהדורות מודפסות
של משנה תורה¹⁰⁸ אין לדעת בדיוק באיזו מהדורה השתמש בדרך כלל, עכ"פ
מדבריו בביאורו למסכת כלאים לט ע"ב, המובאים להלן, ניתן להוכיח כי היו
זמינות לו יותר ממהדורה מודפסת אחת.

¹⁰⁵ מגדולי חכמי ישראל בספרד בראשית המאה ה-13, הידוע בעיקר בשל ספרו
יד רמה על בבא בתרא וסנהדרין (דפ"ר, שאלוניקי תק"ן - תקנ"ה).

הרמ"ה חיבר ספר חידושים על התלמוד שנקרא פרטי פרטין, שהקיף לפי
מסורת אחת את כל התלמוד. ספר זה לא שרד. ראשונים המביאים תכופות
את דברי הרמ"ה, וכמו כן ר' בצלאל אשכנזי המרבה לצטט מדבריו
בשיטה מקובצת, השתמשו ככל הנראה בספר זה.

¹⁰⁶ ר' מצליח ב"ר אליהו מחכמי סיציליה במאה ה-11, מרבותיו של ר' נתן
ב"ר יחיאל בעל הערוך.

¹⁰⁷ כבר העיר הרב ראובן כהן רפפורט בהערותיו (מהדורת רש"ס, מגנצא תרל"ה),
בהסתמך על דברי רש"ס כאן, כי הוא אינו מקפיד לציין את מקורותיו.

¹⁰⁸ ראה שרי האלף, עמ' שצ - שצא.

ואלה דברי רש"ס בכלאים לט ע"ב:

וראיתי להרמב"ם ז"ל שפסק התוספתא הזו בפ"ג בלשון הזו... ואינו לוקח עד שיהיו קרובים בתוך נ' טפחים, ע"כ דבריו בספריו המדויקים שראיתי, וכן העיד ר' דוד בר לוי שכן כתב הרמב"ם, ואמר שכך הוא בתוספתא ובירושלמי... והראב"ד ז"ל נזדמנה לו נוסחא משובשת <ברמב"ם> שהיה כתוב ואינו לוקח עד שיהיו קרובים בתוך טפח... ולפי גרסתו יפה השיג עליו, אבל טעות היה בספרו ז"ל...

בדפוס הרמב"ם שלפנינו הנוסח הוא כמו בנוסח הספרים המדויקים של רש"ס, וכן הוא ברמב"ם דפוס רומי ר"מ, ובדפוס קושטא רס"ט. כנראה שבמהדורה אחרונה זו ראה רש"ס שבנוסח הגהת הראב"ד היה כתוב: 'ואינו לוקח עד שיהיו קרובים בתוך טפח, ורש"ס הבין שהשגת הראב"ד מתייחסת להלכה ט' המסתיימת במילים, 'ואינו לוקח עד שיהיו קרובים בתוך ו' טפחים', ומשום כך הסיק שגרסה משובשת הזדמנה לו לראב"ד, אך האמת היא שדברי הראב"ד מתייחסים להלכה י, המסתיימת במילים 'ואינו לוקח עד שיהיו קרובים בתוך טפח'.

על כל פנים מוכח שהיו לפני רש"ס כמה מהדורות של ספר משנה תורה.

ב. פירוש המשניות לרמב"ם

רש"ס מרבה גם להביא מדברי הרמב"ם בפירוש המשניות ולדון בהם. עד ימיו של רש"ס יצאו לאור שתי מהדורות מודפסות של פירוש המשניות לרמב"ם:

1. משניות נפולי רנ"ב.
2. בתוך המהדורה המודפסת הראשונה של הבבלי, וינציה ר"פ - רפ"ג. נראה כי רש"ס השתמש במהדורה אחרונה זו.

ג. תשובות הרמב"ם

בפירוש רש"ס לשביעית צו ע"א מובאת תשובה מהרמב"ם. תשובה זו מובאת גם בספר החדדים בהקדמה למצוות התלויות בארץ. דפ"ר של תשובות הרמב"ם - קושטא ת"ז (בסי' כז - התשובה שברש"ס, <מהד' פריימן עמ' 128 - 129>); לרש"ס היה אפוא קובץ תשובות בכ"י.

22. ר' משה בן נחמן

רש"ס מרבה להביא מדבריו של הרמב"ן בחיבוריו השונים. לעתים כתב רש"ס את שם החיבור אשר ממנו הביא את דברי הרמב"ן, אך בדרך כלל כתב 'וכתב הרמב"ן...'. מבלי לציין את שם החיבור. להלן פירוט חיבורי הרמב"ן שהוזכרו בפירוש רש"ס, ומראי מקום למובאות מהם בפירוש רש"ס:

א. פירוש הרמב"ן על התורה - ברכות קצג ע"ב; פאה כה ע"א, עו ע"א; כלאים קנט ע"א, קס ע"ב; שביעית קמא ע"ב; שקלים ח ע"א, טו ע"ב, טז ע"ב.

עד ימי רש"ס י"ל שבע מהדורות מודפסות של פירוש הרמב"ן על התורה.

ב. ספר 'תורת האדם' - ברכות ו ע"ב, סה ע"ב, עב ע"ב, עד ע"ב, עה ע"א. 109
דפוס ראשון קושטא רע"ט.

ג. ספר המלחמות - כתב רש"ס בפירוש לשביעית ה ע"ב: 'ועוד קשה טובא דהכא
תנו ... ותירץ הרמב"ן בספר המלחמות, דכבר פירש רבנו חננאל גאון ...'

הדברים נראים כמובאה ישירה ונראים כחלק אינטגרלי של פירוש רש"ס ולא
כנספח מאוחר אליו; אי לכך, מאחר שדפ"ר של ספר המלחמות היא מהדורת
וינציה שי"ב, הרי עולה המסקנה שרש"ס מסתמך על כ"י שלפניו. (וראה מש"כ
בחלק ד סע' 6.2 ס"ק ו.)

ד. השגות לספר המצוות - שקלים ח ע"א. אלה דברי רש"ס: 'והרמב"ן ז"ל מנאו
במנין הלאוין ...'.

הדברים מכוונים להשגותיו על ספר המצוות, לאוין ח. דפ"ר - קושטא ר"ע,
ויש להניח שמהדורה זו הייתה בהישג ידו.

ה. תשובות המיוחסות לרמב"ן - פאה קד ע"ב, מעשר שני צב ע"ב.
(אין אזכור מפורש שמקור הדברים בקובץ זה.) דפוסים ראשונים - וינציה
רע"ט ווינציה רפ"ג.

ו. הלכות בכורות וחלה לרמב"ן - חלה כו ע"ב, כז ע"א, סא ע"א.
דפ"ר - ליוורנו תקנ"ד; רש"ס עפ"י כ"י.

ז. חידושי רמב"ן למסכת פסחים - ברכות לב ע"א; רש"ס - עפ"י כ"י.

ח. חידושי רמב"ן למסכת ב"מ - דמאי פו ע"ב (מובאה ארוכה מהחידושים
לפרק המקבל), תרומות קלה ע"א - ע"ב (פט ע"א). רש"ס - עפ"י כ"י. 110

23. ר' משולם¹¹¹

רש"ס מצטט מדברי ר' משולם (בלי להזכיר את שם חיבורו), בפירושו לדמאי
קיג ע"ב: 'א"נ כמו שפירש הרב ר' משולם ומהיל בה"י גרסינן, ופירושו
מוזג מלשון סבאך מהול במיס'.

ספק אם אפשר להסיק על סמך מובאה בודדת, שהיה לרש"ס כ"י של ספר ההשלמה.
יותר מסתבר שהציטוט בדמאי הוא ציטוט משני, ומקורו בחיבור אחר.

24. ר' משולם (חכם בן זמנו של רש"ס)

בפירושו לכלאים קמג ע"א, מביא רש"ס דברים מחכם בשם ר' משולם שחי בזמנו:
'ושמעתי מפי חכם, חסיד מקובל, ר' משולם זצ"ל ... דקשיא לי ...
ותירץ לי ...'. לא מצאתי באיזה ר' משולם המדובר.

109 וראה מה שכתבתי בדבריי לעיל על רב האי, חלק ה, סעיף 4 ס"ק ב.
110 לא מצאתי את המקור למה שהביא מהרמב"ן בערלה מב ע"א ובביכורים יט ע"א.
111 ר' משולם ב"ר משה מבדריש, בן המאה ה-13, הוא בעל ספר ההשלמה.
חיבור אשר בו התכוון המחבר להשלים את הלכות הרי"ף. ספר ההשלמה
הודפס על ברכות (תרנ"ג), על ב"ק וב"מ (תרנ"ה) ובימינו ע"י ר' אברהם
חפוטא ור' משה יהודה חכהן בלוי על מסכתות נוספות.
112 הדברים מובאים גם בפירוש הרע"ב לדמאי, ללא ייחוס לר' משולם.

25. רבנו נסים גאון

רבנו נסים גאון הוזכר בפירוש רש"י לכלאים קנ ע"ב - עפ"י דברים בשמו ברא"ש לשבת פרק כב סי' ט, ובפירושו לשביעית קמא ע"א וע"ב, קמט ע"ב עפ"י מה שזווא בשמו בתוספות לפסחים נא ע"ב ד"ה כל הספיחים אסורים.

26. ר' נסים (ב"ר ראובן)

רש"י כולל כמה וכמה פעמים בביאורו, מובאות מדברי הר"ן, ודן בדבריו.

להלן מראי מקום למובאותיו:

א. ביאורו על הרי"ף - ברכות ו ע"ב; שביעית כד ע"ב; תרומות קלא ע"ב (פו ע"ב), קנא ע"ב (ק ע"ב); ערלה יג ע"ב; שקלים כז ע"א.

הביאור על הרי"ף כלול במהדורה המודפסת הראשונה של הלכות הרי"ף משנת רס"ט, אשר הייתה כפיה"נ זמינה לרש"י.

ב. ביאור על מסכת נדרים - פאה עז ע"ב; דמאי נט ע"ב, צ ע"א; שביעית ק ע"א, קא ע"ב, קיט ע"ב; תרומות קיא ע"א (ע ע"ב), קכ ע"א (עז ע"ב); שקלים ד ע"ב.

הביאור על נדרים כלול במהדורות הבבלי המודפסות שהיו לפני רש"י.

לא מצאתי אצל רש"י דברים בשם הר"ן שמקורם בחידושינו. כפיה"נ לא היו לפניו.

27. סדר הקבלה

בביאורו לפאה ז ע"ב כתב רש"י: 'ובסדר הקבלה כתוב דרשב"ג מלך אחרי מות ר"ג'.

כנראה שכוונתו לספר הקבלה לר' אברהם ן' דאוד (הראב"ד הראשון), שהודפס לראשונה במנטובה בשנת רע"ד. יש להניח שמהדורה זו הייתה זמינה לרש"י.

28. ספר מצוות גדול - סמ"ג

רש"י מזכיר חיבור זה (בלשון סתמית - ספר המצוות) במקומות אלה:

פאה כ ע"ב; מעשר שני סג ע"א; שקלים כג ע"א, כח ע"א, מד ע"א;

חלה עו ע"א: <כך מובא שם: דהא אפילו בימי אמוראים היה להן עדיין אפר פרה

אדומה מזמן הבית, כדאיתא בפרק קמא דנידה, חבריא מדכן בגלילא,

וכ"ש בימי התנאים, וכן כתב סמ"ג (כך צ"ל, ובס"ש שה"ג) 113

בהדיא בשם הריב"א, ועוד האריך בזה רבינו ברוך בספר התרומה. >

שם עט ע"א: <כך מובא שם: '... אבל בדיעבד אפילו אחד באחד נוטל אחד מהן

ואוכל כדאיתא הכא וזה דעת הרמב"ם וכן פסק בסמ"ג (כך צ"ל,

ובס"ש בה"ג). > 113

113 הדברים אינם בהלכות גדולות שלפנינו, אך מצויים בהלכות חלה בסמ"ג, עשין קמא.

דפ"ר של הסמ"ג רומא ר"מ, דפוס שני - וינציה רפ"ב; רש"ס השתמש כפיה"נ במהדורה מודפסת.

29. הערוך

במהלך ביאורו מסתמך רש"ס עשרות פעמים על דברים שהובאו במילונו התלמודי של ר' נתן ב"ר יחיאל איש רומי, הערוך. בדרך כלל מזכיר רש"ס במפורש את הספר הזה בביאורו, אך לעתים הוא מצטט ממנו בלי להזכירו בפירושו. רש"ס מסתמך על האמור בערוך, הן לצורך ביאור ביטויים סתומים, והן לצורך קביעת נוסח מתוקן במהדורת הירושלמי שלו, עפ"י גירסאות מן הירושלמי שמצא בו. לעתים מקשה רש"ס על גירסת הערוך, 114 לעתים הוא מציין 'הערוך לא פירשו'. 115

מהדורה מודפסת ראשונה של הערוך יצאה לאור בערך בשנת ר"מ, מהדורה שנייה - פיזרו רע"ז, מהדורה שלישית - וינציה רצ"א. יש להניח כי רש"ס מסתמך על המהדורות המודפסות.

30. פירוש אגדות מורי ז"ל (= עין יעקב) 116

רש"ס מזכיר את חיבורו של רבו פעמיים: בביאורו לשקלים כה ע"ב כתב: 'וסייג מצאתי לדברי בפירוש אגדות מורי ז"ל...'; ושם מז ע"א כתב: 'ומורי ז"ל פירש...'. בשני המקומות הוא מביא דברים שכתב רבו בביאורו לאגדתא שבמסכת שקלים. הציון 'ז"ל' מורה שהדברים נכתבו לאחר מות רבו.

ספר עין יעקב הודפס לראשונה בשאלוניקי בשנת רע"ו. החלק הראשון הודפס עוד בחייו של ר' יעקב, ושאר החלקים הודפסו ע"י בנו, ר' לוי ן' חביב.

יש להניח שרש"ס הסתמך על מה שמצא כתוב במהדורה המודפסת של עין יעקב.

31. ר' שלמה בן יצחק - רש"י

בפירוש רש"ס כלולות עשרות מובאות מפירושי רש"י למקרא ולתלמוד. כמה וכמה פעמים מצא רש"ס לנכון לחלוק על רש"י.

מלבד פירושים אלה מזכיר רש"ס:

א. פירוש ההגדה של רש"י - בפירושו לברכות לד ע"א כתב: 'ובפי' ההגדה כתב <רש"י> הרי אני כבן שבעים שנה...'.
מה שמובא כאן בשם רש"י, מובא במחזור ויטרי (עמ' 292) ובסידור רש"י (מהדורת שלמה באבער, ברלין תרע"ב, עמ' 191).

114 למשל, שביעית עו עא.

115 למשל, מעשרות ח ע"ב.

116 רש"ס למד בשאלוניקי אצל ר' יעקב ן' חביב, בעל עין יעקב על אגדות הש"ס. ראה פרק ראשון בעבודה זו.

לא מצאתי מקור מודפס מימי רש"ס משם יכול היה להעתיק את הדברים; שמא היו כלולים במהדורה מודפסת של הגדה של פסח שהייתה לפניו. עכ"פ הם אינם מובאים בספר הפרדס לרש"י (ליקוטים ממנו - וינציה רע"ט).
ב. תשובה לרש"י - בפירושו לברכות נה ע"ב כתב: 'חסדו. צריך להתיז הסמך דלא לישתמע חס דו, שתי רשויות, כן פי' רש"י ז"ל בתשובה'.
לא מצאתי את הדברים בתשובות רש"י שקיבץ אלפנבין, ניו יורק תשי"ג.
(במחזור ויטרי עמ' 437: 'וצריך להתיז סמך של חסדו דלא לשתמע חסו - ירושלמי'). ייתכן שלרש"ס היה כ"י של קובץ תשובות רש"י. 117

32. ר' שלמה בן אדרת - רשב"א

להלן מראה מקום למובאות מחיבורי הרשב"א בפירוש רש"ס.
א. תשובות הרשב"א - פאה קז ע"א; כלאים קז ע"ב ('ואין הלכה כשיטה אלא כרבנן - וכן פסק הרשב"א =תשובות, ח"א סי' שיד<, קנח ע"א; תרומות קכג ע"א (עט ע"ב); מעשר שני פט ע"ב, צב ע"ב.
יש להניח כי רש"ס השתמש במהדורות מודפסות של התשובות שהיו בזמנו (קובץ שהודפס לפני שנת ר"מ, קושטא רע"ו, וינציה רע"ט ובולוניה רצ"ט).
ב. שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן - פאה טז ע"א, צט ע"א, ק ע"א, קא ע"ב, קד ע"ב; מעשר שני פח ע"א.
דפוסים ראשונים - וינציה רע"ט ווינציה רפ"ג.

ג. פסקי חלה - חלה כח ע"א, מ ע"ב, מה ע"ב, מז ע"א, נ ע"ב, נא ע"א, נז ע"א, נח ע"ב, ס ע"א, סא ע"א, סב ע"א, סח ע"ב.
דפ"ר - קושטא רע"ח; יש להניח שרש"ס השתמש במהדורה זו.

ד. תורת הבית - ברכות קפט ע"ב.
דפ"ר - קרימונה שכ"ו. רש"ס השתמש אפוא בכ"י.

ה. חידושי רשב"א לברכות - ברכות כה ע"ב, לב ע"א, לב ע"ב, לה ע"א, נב ע"א, פ ע"א, קג ע"א (מובאה ארוכה מחידושו לברכות לא ע"ב); דמאי יט ע"ב; ערלה כו ע"ב.
דפ"ר - וינציה רפ"ג; יש להניח שרש"ס השתמש במהדורה זו. (וראה עוד משייך לעיל חלק ד סעיף 6.2 ס"ק ה.).
ו. חידושי רשב"א לנדרים - שביעית קא ע"א: 'והכי אית ליה לרשב"א בפ' הנודר מן הירק (=חידושי הרשב"א לנדרים נז ע"ב).
דפ"ר - קושטא ת"פ; רש"ס השתמש אפוא בכ"י.

33. ר' שמואל ב"ר מאיר - רשב"ם

רש"ס מביא מדברי רשב"ם בפירושו לתלמוד ומדבריו המצוטטים בדברי התוספות.

34. ר' שמחה - תלמיד רש"י

בפירושו לחלה עח ע"ב כתב רש"ס: 'ומצאתי שכ' רבינו שמחה תלמידו של רש"י, והא דמצריך רביה בפ' עד כמה, היינו לכתחילה, אבל בדיעבד אפילו אחד באחד, נוטל אחד מהם ואוכל'.
117 רש"ס מצטט כמה פעמים מן הפירוש המיוחס לרש"י לב"ר; הייחוס לרש"י מוטעה - ראה לעיל הערה 38.

הדברים מובאים בהגהות מימוניות סוף ספר זרעים בשם ר' שמחה. הגהות מימוניות נכללו לראשונה במהדורת משנה תורה, קושטא - רס"ט, שהייתה כפיה"נ זמינה לרש"ס.

35. ר' שמעון ב"ר צמח דוראן - רשב"ץ 118

בפירוש לשביעית קיד ע"א כלולה מובאה ארוכה מפירושו של ר' שמעון ב"ר צמח למסכת אבות; ד"ר - ליוורנו תקכ"ג; בידי רש"ס היה אפוא כ"י של הפירוש.

36. ר' שמעיה - תלמיד רש"י

בפירושו לשקלים מז ע"ב כתב רש"ס: 'ושנים במערב. לא היה להם שם, כתב הרב שמעיה בשם רש"י ז"ל לא ידעתי. על מה הם משמשים'. הדברים לקוחים מפירושו של ר' שמעיה למסכת מידות שנדפס בכל מהדורות התלמוד הבבלי, לרבות במהדורת התלמוד הבבלי וינציה ר"פ שהייתה לפני רש"ס. בשער הביאור למסכת מובא כי כלול בו 'פרוש הר' שמעיה אשר פתר לפני רבוי'.

37. רבנו שמשון

בהקדמתו לפירושו על הירושלמי הפליג רש"ס לדבר בשבחו של רבנו שמשון; לא ייפלא אפוא כי במהלך פירושו הרבה רש"ס להביא מובאות מדברי הר"ש ולדון בדבריו. הרבה פעמים אימץ רש"ס את נוסחאות הירושלמי שמצא בדברי הר"ש, ותיקן לפיהן את נוסח הירושלמי שלפניו, אך לעתים טען שנזדמנה לר"ש נוסח משובש.

פירושו של הר"ש על מסכתות סדר זרעים וסדר טהרות כלול במהדורה המודפסת של התלמוד הבבלי שהייתה לפני רש"ס, וינציה ר"פ - רפ"ג.

38. תוספות

במהלך פירושו הרבה רש"ס לדון בדברי התוספות. במקום אחד - בפירוש למעשר שני מ ע"א - הזכיר את תוספות שני: 'והתוס' שני חזרו והודו לרש"י מן הטעם הזה. (מבחינת העניין יכולים היו הדברים להיות מובאים בתוס' שני למסכת עדויות, אך לא מצאתים שם). בדרך כלל הביא רש"ס את דברי התוספות לצורך דיון על פירושו של נושא זה או אחר, אך כמה פעמים גם לצורך דיון על גרסת הירושלמי. 119 מבין בעלי התוספות מרבה רש"ס לדון בדברי רשב"ם ורבינו תם.

39. ספר התרומה

רש"ס התייחס לחיבור זה של ר' ברוך ב"ר יצחק מגרמיזא בחלה עו ע"א: 'ועוד האריך בזה רבינו ברוך בס' התרומה'.

ד"ר: וינציה רפ"ג, ויש להניח שמהדורה מודפסת הייתה בהישג ידו של רש"ס.

118 בן המאה ה-14, מגדולי חכמי ספרד אשר באלג'יר, ידוע בעיקר בגלל תשובותיו שנאספו בספר תשב"ץ.

119 ראה למשל הפירוש לשביעית, קמו ע"ב: 'והתוספות היו להם גירסא משובשת'.

40. ספר התרומות

בפירושו לשביעית צו ע"א, הביא רש"ס בזו אחר זו, שתי מובאות ארוכות מדברים שכתב בעל ספר התרומות ר' שמואל הסרדי:
'ואחר מצאתי שכתב בעל התרומות ... עוד כתב שם וז"ל ...'.

מהדורה מודפסת ראשונה של ספר התרומות - שאלוניקי שני"ו.
לרש"ס היה כפיה"נ כ"י של החיבור, וכך מורה גם השימוש בפועל 'מצאתי'.

41. המפרש בתמיד

המפרש האנונימי למסכת תמיד, הכלול במהדורות המודפסות של מסכת זו, מוזכר בפירוש רש"ס לשקלים מט ע"א.

42. ויש מי שפירש

בפירושו למשנה, שביעית ט ע"ב כותב רש"ס: 'ויש מי שפירש ... ופירוש ראשון עיקרי'. לא מצאתי למי מכוונים הדברים.

43. ספרים שלא הוזכרו בשם, אך נראה שהיו לפני רש"ס

- א. ספר המנהיג, דפוס ראשון קושטא רע"ט - ראה מה שכתבתי בדבריי לעיל על רב אחא - חלק ד, סעיף 1 ב.
- ב. ספר כל בו, דפוס ראשון קושטא ר"פ - ראה שם.
- ג. ספר הכריתות, ד"ר קושטא רע"ב - ראה מה שכתבתי לעיל חלק ד, סעיף 6.2 ס"ק ה.
- ד. ספר אבודהם, דפוסים ראשונים ליסבון רנ"ד, קושטא רע"ז - ראה מש"כ לעיל חלק ד, סעיף 9, ס"ק ג.

ס י כ ו ס

הערות מקדימות

1. כאמור, כל הנתונים המופיעים בפרק זה ובסיכום שלהלן, אינם בחזקת ודאי אלא בגדר השערות סבירות.
2. בכל מקום שנראה היה לי שהמובאה מחיבור היא ישירה, הנחתי כי רש"ס השתמש במהדורה מודפסת של החיבור, אם מהדורה מודפסת הייתה קיימת בזמן שעסק במפעלו הפרשני.
3. הנחתי כי רש"ס השתמש במהדורות מודפסות באותם חיבורים שמהדורתם המודפסת הראשונה הייתה לפני שנת ש', אולם בחיבורים שמהדורתם המודפסת הראשונה הייתה לאחר שנת ש', הנחתי בדרך כלל, כי רש"ס השתמש בכ"י של החיבור. כפי שכתבתי בראשית פרק זה, הנחה זו מבוססת יותר לגבי חיבורים שדבר שימוש רש"ס בהם מוכח על סמך מובאות מהם בביאורו למסכתות ברכות - כלאים, ומבוססת פחות לגבי חיבורים אשר דבר שימוש רש"ס בהם, מוכח על סמך מובאות רק ממסכת שביעית ואילך.
4. הנתונים על שנות הדפוס של המהדורות המודפסות הראשונות של החיבורים השונים, הן עפ"י ספרו הביבליוגרפי של הרב מ"מ כשר שרי האלף, וספרו של ישעיהו וינוגרד אוצר הספר העברי.
נסתייעתי גם במאמרו של הרב יהודה לביא 'אוצר הספרים של מרן הבית יוסף', המעיין טבת תשנ"ד, עמ' 21 - 42.

א. חיבורים שהיו בספרייתו של הרש"ס

להלן רשימה מסכמת של ספרים וחיבורים שהעליתי כי היו ב'ספרייתו' של רש"ס, וכי השתמש בהם לצורך ביאורו על הירושלמי. לגבי כל חיבור הוספתי הערכה אם רש"ס השתמש במהדורה מודפסת שלו או בכ"י שלו. 120
 אני כולל ברשימה את כל החיבורים שהיו, ככל הנראה, זמינים לפניו, ואשר נראה כי השתמש בהם במישרין. למותר לציין, כי בכך-לא קבעתי כי החיבורים האלה היו ממש בספרייתו של הרש"ס, ושהוא יכול היה לעשות בכל החיבורים האלה שימוש קבוע; לא מן הנמנע כי חלק מן החיבורים לא היו זמינים לפניו בקביעות. יש להתחשב בעובדה כי רש"ס עסק בביאורו במקומות שונים (שאלוניקי - צפת - ואולי גם ירושלים), ולא מן הנמנע כי חיבור זה או אחר שהיה זמין לפניו במקום אחד לא היה זמין לפניו במקום אחר.

א. מקרא, ספרות חז"ל, ספרות גאונים

מקרא, תרגומים ומסורה - דפוס	
משנה	- דפוסים וכ"י
תוספתא	- דפוס
מכילתא דרבי ישמעאל	- דפוס
ספרא	- דפוס וכ"י (כולל פירוש הראב"ד)
ספרי	- כ"י
תלמוד ירושלמי	- דפוס וכ"י
תלמוד בבלי	- דפוסים
סדר עולם	- דפוס
מסכת סופרים	- דפוס
בראשית רבה	- דפוס וכפיה"נ גם כ"י
ויקרא רבה	- דפוס
במדבר רבה	- דפוס
איכה רבה	- דפוס
מדרש רות	- דפוס
שיר השירים רבה	- דפוס
תנחומא	- דפוס

ב. ספרי ראשונים עד ספרי מחברים בני זמנו

אבודרהם, פירושים על התפילה	- דפוס
ראב"ד, השגות על הרמב"ם	- דפוסים
- , השגות על הרי"ף	- כ"י
- , פירוש לעדיות	- דפוס
- , פירוש לתו"כ	- כ"י
- , פירוש לשקלים	- כ"י

120 כשציננתי 'כ"י' הכוונה היא שהשימוש בכ"י הוא ודאי, או מוכח במידה גדולה של סבירות. בהערכות מסופקות ציינתי: 'ספק כ"י ספק דפוס'.

-	כתוב שם (?) 121	- כ"י
ר' אברהם ן' דאוד,	ספר הקבלה	- דפוס
ר' אברהם ב"ר נתן,	ספר המנהיג	- דפוס
רא"ש,	הלכות הרא"ש	- דפוסים
-	תוספות הרא"ש	- כ"י
-	הלכות כלאים	- דפוס
-	פירושים לכמה ממסכתות המשנה	- כ"י
-	פירוש למשנה מסכת שקלים	- כ"י
ר' אשתורי הפרחי,	כפתור ופרח	- ספק כ"י ספק דפוס
ר' ברוך ב"ר יצחק,	ספר התרומה	- דפוס
ר' דוד בר לוי,	ספר המכתם	- כ"י
ר' דון וידאל די טולושא,		
-	מגיד משנה	- דפוס
ר' זרחיה הלוי,	ספר המאור	- כ"י
ר' יעקב בר אשר,	טור	- דפוס
ריטב"א,	חידושים על הש"ס	- כ"י
רבנו יונה,	פירוש על הרי"ף	- דפוס
יוסף בן גוריון,	יוחסין	- דפוס
ר' יעקב ן' חביב,	עין יעקב	- דפוס
רי"ף,	הלכות הרי"ף	- דפוס
-	תשובות הרי"ף	- כ"י
ריבמ"ץ,	פירוש למשנה	- כ"י
ר' מאיר ן' שהולה,		
-	פירוש למשנה סדר זרעים	- כ"י
רמב"ם,	משנה תורה	- דפוסים
-	פירוש המשניות	- דפוסים
-	תשובות	- כ"י
רמב"ן,	פירוש לתורה	- דפוסים
-	תורת האדם	- דפוס
-	ספר המלחמות	- כ"י
-	השגות לספר המצוות	- דפוס
-	תשובות (מיוחסות לו)	- דפוס
-	הלכות בכורות וחלה	- דפוס
-	חידושים לב"מ ולפסחים	- כ"י
ר' משה מקוצי,	ספר מצוות גדול	- דפוס
ר"ן,	ביאור על הרי"ף	- דפוס
-	ביאור למסכת נדרים	- דפוס
ר' נתן ב"ר יחיאל,	ספר הערוך	- דפוסים
רש"י,	פירושו לתלמוד	- דפוסים
-	פירוש על ההגדה	- ספק כ"י ספק דפוס
-	פירוש לב"ר (מיוחס לו)	- כ"י
רשב"א,	תשובות	- דפוס
-	פסקי חלה	- דפוס
-	חידושים למסכת ברכות	- דפוס
-	חידושים למסכת נדרים	- כ"י

רשב"ס, פירושים לכמה

ממסכתות התלמוד	- דפוס	
ר' שמואל הסרדי, ספר התרומות	- כ"י	
רשב"ץ, פירוש למסכת אבות	- כ"י	
ר' שמעיה, פירוש למסכת מידות	- דפוס	
ר' שמשון מקינון, ספר הכריתות	- דפוס	
רבינו שמשון, פירוש למשנה	- דפוס	
תוספות	- דפוסים	
(?)	- דפוס	ספר כל בו
(?)	- דפוס	המפרש בתמיד

ב. חיבורים שספק אם היו לפניו

מסכת דרך ארץ	- ספק כ"י ספק מובאות מחיבורים אחרים
תשובות גאונים	- ספק כ"י ספק מובאות מחיבורים אחרים
רש"י, קובץ תשובות	- ספק כ"י ספק מובאה מחיבור אחר
ר' משולם ב"ר משה מבדריש,	- ספק כ"י ספק מובאה מחיבור אחר
ספר ההשלמה	- ספק כ"י ספק מובאה מחיבור אחר
ר' יצחק ב"ר יוסף הישראלי,	- ספק כ"י ספק מובאה מחיבור אחר
יסוד עולם	- ספק כ"י ספק מובאה מחיבור אחר

ג. חיבורים שהזכיר בפירושו, שלא היו בספרייתו

להלן רשימת חיבורים וחכמים שרש"ס הזכיר, אך החיבורים - או חיבורי החכמים - לא היו בפיה"נ בספרייתו (או לפחות, אין אפילו הוכחה לכאורה שכן היו), ורש"ס הזכירם עפ"י המובא בשם מחיבורים אחרים. (על יד כל חיבור רשמתי את המקור המשוער לדברים.)

ספרי זוטא	(ר"ש)	רב האי	(חיבורים שונים)
אבות דרבי נתן	(הערוך)	הלכות גדולות	(ר' יונה וטור)
אבל רבתי	(התלמוד)	ר' יהודה בר יקר	(רשב"ץ לאבות)
אלה דברים רבתי	(ר"ש)	ר' אשר מלוניל	(?)
מדרש ילמדנו	(הערוך)	רבינו חננאל	(תוספות וראשונים)
פסיקתא	(הערוך)	ר' יחיאל מקינון	(תוספות הרא"ש)
רב אחא	(חיבורים שונים)	רמ"ה	(טור)
ר' נטרונאי	(טור)	ר' מצליח ב"ר אליהו	(הערוך)
רב שרירא	(ערוך)	רבינו נסים גאון	(תוספות ורא"ש)
ר' שמחה מויטרי	(הגהות מימוניות)		

נספח

נוסח רש"ס למסכת ברכות

שונותו מנוסח דפוס וינציה רפ"ג

מבוא

- נוסח רש"ס לירושלמי ברכות מצוי בידינו בשלוש מהדורות:
1. כ"י פריז 1389/1, הכולל נוסף על מסכת ברכות גם את מסכתות פאה, דמאי וכלאיים (להלן: כ"י פ).¹
 2. כ"י הספרייה הבריטית בלונדון. כרך א של נוסח רש"ס השמור במוזיאון זה (לונדון 403; 2822 סז), כולל מלבד את מסכת ברכות גם את מסכתות פאה, דמאי, כלאיים ושקלים (להלן: כ"י לונדון).
 3. כ"י אמסטרדם - עץ חיים 1,3 (כעת בירושלים), כולל מלבד את מסכת ברכות גם את מסכת פאה (להלן: כ"י א).²

כ"י פ הוא הקדום מבין השלושה, כ"י לונדון מאוחר ממנו וכ"י א הוא המאוחר מביניהם. כ"י א הוא, ככל הנראה, העתקה ישירה מכ"י לונדון, אך כ"י לונדון אינו העתקה ישירה מכ"י פ. הערות השוליים וההערות שבין השיטין בכ"י פ מצויות כולן בגוף הטקסט בכ"י ל, והערות השוליים וההערות שבין השיטין בכ"י לונדון הוכנסו כולן לגוף הטקסט בכ"י א. פה ושם יש נוסף לאלה גם הבדלי כתיב קלים בין שלושת כה"י.

בבדיקתי את נוסח רש"ס למסכת ברכות, התברר לי כי רוב השינויים בין נוסחו לבין נוסח ד"ו באים לידי ביטוי כבר בנוסח כ"י פ, וכי השונות הנוספת כתוצאה מהערות השוליים ומן ההערות שבין השיטין שבשלושת כה"י אינה מהותית, בדרך כלל, שכן בשוליים ובין השיטין נוספו, בדרך כלל, השלמות קטנות, כגון תוספת 'דתניא', 'כתיב' 'וגומר', או השלמות קטנות אחרות של דילוגי סופר. אכן לעיתים יש בכל זאת ביה"ש בכ"י פריז ובכ"י לונדון תוספות מהותיות, שיש לראותן כשיפוץ נוסף של הנוסח, המרחיב את השונות בין נוסח רש"ס לנוסח ד"ו.³

רישום הבדלי הנוסח שלהלן, משקף איפוא את ההבדל שבין נוסח ד"ו לנוסח רש"ס בכ"י פ, אלא אם כן ציינתי אחרת.

1 בכ"י פ קרועים שולי העמודים בשני הפרקים הראשונים. נוסף לכך חסר קטע מ'תני קורא קודם לכן לא יצא ידי תובתו' (=ד"ו ב ע"א ש' 33) עד 'מאן דפליגי' (ד"ו ב ע"ג ש' 8), חיסרון השווה לחמישים שורות טקסט בד"ו. השוואה לכ"י לונדון מעלה כי מכ"י זה חסרים שני דפים. עפ"י הספרור המופיע בשולי העמודים מתברר כי הדפים החסרים הם כג וכד (4 עמודים).

2 כ"י א חסר בראשיתו, והוא מתחיל ב'ראש האשמורת התיכונה' (=ד"ו ב ע"ד 34) חיסרון השווה ל-156 שורות בד"ו. השוואה לכ"י לונדון מעלה כי חסרים בו שישה דפים (12 עמודים).

3 ראה למשל להלן פרק 3.1 סעיף ג.

ד ר ך ה ר י ש ו ם

להלן דרך רישום השונות בין נוסח רש"ס לבין נוסח ד"ו:

1. הוכחות כי רש"ס השתמש בנוסח דפוס וינציה

- 1.1 הוכחות העולות מבחינת נוסח הירושלמי של רש"ס
לעיל פרק חמישי 105 - 108.
- 1.2 קטעי 'דיבור המתחיל' בנוסח הרש"ס הזהים לנוסח ד"ו -
ואשר מקביליהם בנוסח הפנים שונה - המצביעים על כך
שבשלב הביאור השתמש רש"ס בנוסח ד"ו 248

2. קטעים בנוסח רש"ס המשקפים נוסח כתב-יד

- 2.1 קטעים שמהם מוכח בעליל שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י
לעיל פרק חמישי 119 - 122.
- 2.2 קטעים שיש בהם סבירות במידה זו או אחרת להניח כי נוסח
רש"ס משקף נוסח כ"י לעיל פרק חמישי 123 - 124.

3. תיקוני נוסח, והשלמות או השמטות נוסח שעשה רש"ס בעצמו

- 3.1 רש"ס מעיד בביאורו כי תיקן את הנוסח שלו בניגוד
לנוסחים שהיו לפניו 250
- 3.2 יש סבירות גבוהה להניח שתיקוני הנוסח או השלמות הנוסח
או השמטות הנוסח נעשו על ידי רש"ס עצמו.
- 3.21 על פי מקורות שלפניו
- 3.211 תיקונים והשלמות על פי מסורות תנאיות
(משנה, תוספתא, מדרשי הלכה) 250
- 3.212 תיקונים והשלמות על פי מדרשי אגדה 253
- 3.213 תיקונים והשלמות עפ"י מקבילות בירושלמי 255
- 3.214 תיקונים והשלמות עפ"י מקבילות בבבלי 258
- 3.215 תיקונים והשלמות עפ"י ראשונים 266
- 3.216 תיקונים עפ"י ה'ערוך' 269
- 3.217 תיקונים עפ"י 'עין יעקב' 270
- 3.22 תיקונים פרי פרשנותו את מהלך הסוגיה 271
- 3.23 תיקונים פרי התקשותו בלשון הנוסח שהיה לפניו
- 3.231 תיקוני ביטויים בלתי מובנים 276
- 3.232 תיקוני שמות חכמים 279
- 3.24 תיקונים בעקבות מגמתו של רש"ס לבבליזציה של
הטרמינולוגיה התלמודית 283
- 3.25 השמטות לא-מכוונות ברש"ס
- 3.251 השמטות פרי דילוג ע"י הדומות בעת העתקה 284
- 3.252 השמטות מסיבות אחרות 286

פירוט השונוות בין נוסח הרש"ס

ונוסח ד"ו

1. הוכחות כי רש"ס השתמש בנוסח דפוס וינציה
1.1 הוכחות העולות מבחינת נוסח הירושלמי של רש"ס
- לעיל פרק המישי
1.2 קטעי 'דיבור המתחיל' בנוסח הרש"ס הזהים לנוסח ד"ו - ואשר
מקביליהם בנוסח הפנים שונה - המצביעים על כך שבשלב הביאור השתמש
רש"ס בנוסח ד"ו.⁴

א. ד"ו ב ע"ב 25 : פני ... מאדימות
רש"ס ו ע"ב 4-5: " ... מאדימין

הנוסח ב'ד"ה' כבד"ו ובעקבות מה שכתב בביאורו (ע"ש 1) שינה
ל'מאדימין'.

ב. ד"ו ג ע"א 9 : אלוונתית
רש"ס טז ע"ב 1: אלנתית

אך בד"ה (טז ע"ב): אלונתית ועי' מלסה"א עמ' 342 הע' 27.

ג. ד"ו ג ע"א 22 : חוץ מספיחי
רש"ס יז ע"א 9: " מן ספיחי

בד"ה (יז ע"א) כבד"ו, וכך בכל עדוה"נ בשביעית פ"ט מ"א.

ד. ד"ו ג ע"ד 48 : לא יתחיל ויאמר
רש"ס לד ע"ב 3: " " " ערבית

'ערבית' ביה"ש בכי"פ, ובד"ה אינו.

ה. ד"ו ו ע"ד 31 : מן ימא לטיגנא
רש"ס צא ע"א 5: כמן " לטיגני

התיקון עפ"י בבלי קידושין מד ע"א, ונוסח ד"ה כמו בד"ו.

ו. ד"ו ז ע"ד 16 : דתנינן תמן : ביום ...
רש"ס קו ע"ב 1 - 2: " " מקובל אני מפי ע"ב זקן " ...

משנה פ"ק דזבחים. נוסח ד"ה כנוד"ו. ועיין אהצו"י עמ' 104.

⁴ כשערך רש"ס את נוסח התלמוד לא הקפיד לתקן את נוסח 'דיבור המתחיל'.

ז. ד"ו ח ע"א 34 : איתתבת
רש"ס קיב ע"ב 10: אתאמרת

בד"ה כבד"ו.

ח. ד"ו ח ע"ד 36 :אלא מתוך דין של הלכה
רש"ס קכב ע"ב 2: " " " " " " קצובה

'קצובה' ביה"ש בכ"פ, ובד"ה אינו, ורש"ס הוסיפה עפ"י להלן 39.
(בבבלי לא ע"א: 'הלכה פסוקה'.)

ט. ד"ו ט ע"ד 23 : תבע מזון
רש"ס קמ ע"א 7: " להן "

בד"ה כבד"ו.

י. ד"ו יד ע"ב 46: אמ' רבי אחא והפסיד
רש"ס כ"י פריז: א' ר' " [שמא תאמר] והפסיד
רש"ס כ"י לונ' ומהד' זינקלט
רטו ע" 12 : א' ר' אחא⁵ שמא תאמר והפסיד

גם בכ"י רומי ללא 'שמא תאמר', וכך גם נוסח ד"ה בביאור.

2. קטעים בנוסח רש"ס המשקפים נוסח כתב-יד

- 2.1 קטעים שמהם מוכח בעליל שנוסח רש"ס משקף נוסח כ"י
- ראה לעיל פרק תמישי
- 2.2 קטעים שיש סבירות במידה זו או אחרת להניח כי נוסח רש"ס
משקף נוסח כ"י
- ראה לעיל פרק חמישי

⁵ כאן נוסף בכ"י לונדון : 'נ"א א' ר' אחא והפסיד'.

3. תיקוני נוסח, והשלמות או השמטות נוסח שעשה רש"ס בעצמו

3.1 רש"ס מעיד בביאורו כי תיקן את הנוסח שלו בניגוד לנוסחים שהיו לפניו.

א. ד"ו ב ע"א 31 : שעה ותרת"י ליליא הוא
רש"ס ג ע"ב 8 : " " עישורי " " "

ובביאורו כתב: "שעה ותרת"י ליליא הוא, כן מצאתי בספרים, ונ"ל דתרת"י עישורי הוא דגר' ...", משמע במפורש שהתוספת היא מדעתו.

ב. ד"ו י ע"א 17 : ונוטלין
רש"ס קמג ע"א 5 : ואין נוטלין

בביאורו: 'ה"ג והכי איתא בגמרא דילן'.

ג. ד"ו י ע"ב 2 : אם היו משקין פולטן
רש"ס כ"י פריז : " " " " "
רש"ס כ"ל וקמז ע"א 4 : " " " " בולען

בביאור, קמז ע"א, ד"ה אם היו משקין פולטן, כתב רש"ס: "בגמ' דילן גבי משקין אמרי' דבולען והכי אית לן למגרס הכא". המילים 'אית לן' מצביעות במפורש שזה תיקון נוסח של רש"ס עצמו. המילים 'והכי אית לן למגרס הכא' נכתבו בביאור בכ"י פריז בגיליון, ונראות להיות הערה מאוחרת. בכ"י לונדון כתב הסופר מראש: 'בולען'. ב'מורה מקום' הנוסח הוא 'פולטן'. לעהמאן (סוף הקדמתו למהדורתו) הוכיח מזה שה'מורה מקום' נכתב לפני הפירוש, שאם לא כן, איך נסביר שהוא גורס שם 'פולטן' בניגוד למה שכתב בעצמו בפירושו? לנוכח הממצאים המלאים שלפנינו (שלא היו לפני לעהמאן), מסקנה זאת מופרכת, שכן כך הם פני הדברים: רש"ס ערך את ה'מורה מקום' במקביל לפירוש. בשלב ראשון לא חשב להגיה ל'בולען' כפי שמוכח מנוסח הפנים בכ"י פריז, ומנוסח הפנים בכ"י זה, ומשום כך גם ב'מורה מקום' רשם 'אם היו משקין פולטן'; אבל בשלב מאוחר, משמצא רש"ס לנכון להגיה בעקבות הכבלי ל'בולען', כפי שהעיר בגיליון בפירושו, תוקן נוסח הפנים במהדורות המאוחרות יותר ל'בולען', אך הנוסח ב'מורה מקום' לא עודכן ונשאר: 'פולטן'.

3.2 יש סבירות גבוהה להניח שתיקוני הנוסח או השלמות הנוסח או השמטות הנוסח נעשו על ידי רש"ס עצמו.

3.21 על פי מקורות שהיו לפניו

3.211 תיקונים והשלמות על פי מסורות תנאיות (משנה, תוספתא, מדרשי הלכה)

א. ד"ו ב ע"ג 3 : ואחת בין השמשות ואחת למחר
רש"ס ח ע"א 5 - 6 : " " " " אחת בין השמשות " "

ז. ד"ו ה ע"ד 14 : א"ל ולא דרבן גמליאל היא א"ל יכיל אנא פתר
רש"ס עא ע"א 18: " ----- " " " לה

רש"ס השמיט כאן מילים אחדות עפ"י ירושלמי שבת ג ע"א וכן השמיט בעל פ"מ.

ח. ד"ו ו ע"א 35 - 55 : מהו שיטמא כהן לכבוד תורה
רש"ס עה ע"ב 8 - עו ע"ב 6: " " " לתלמוד "

ד"ו : ר' אמי רבי חזקיה ור' כהן ... במה עסקין ...
רש"ס: " " עבר " " " " " הויתון " ...

ד"ו : בכנישתא מדדתה בקיסרין ... שבק גרמיה
רש"ס: " " מרדדה " ... שמת "

נוסח רש"ס כאן יכול להיות עפ"י ירושלמי נזיר נו ע"א. וכן הוא בתורת האדם
עמ' 51; וראה אחצו"י עמ' 69. בכ"י רומי הנוסח כאן דומה לנוסח רש"ס.

ט. ד"ו ו ע"ב 34 : א"ר שמעון דתוספת'
רש"ס פ ע"א 13: " " " דסוספתא

עיין לונץ. אולי נוסח רש"ס כאן עפ"י ירושלמי סנהדרין 'סופפתה', אלא
שנשתבש ל'סוספתא'.

י. ד"ו ז ע"ג 8 : צייר
רש"ס קא ע"ב 1: ציין

רש"ס תיקן עפ"י לעיל ז ע"ב 49. ולמעשה צריך לתקן לעיל כפי הכתוב כאן, כפי
שכתב גינצבורג שדן על כל העניין בפוחב"י ג עמ' 61 - 62.

יא. ד"ו ז ע"ג 23 - 24: ... בנעילה. אוספון ... בנעילה
רש"ס קב ע"ב 3 : ... " ...

רש"ס גורס קטע זה לקמן קג ע"א 3 אחרי: 'מזכיר של חנוכה במוסף' (ד"ו
ז ע"ג 26), וכן הוא בסוגיה המקבילה בתענית סז ע"ג. (בפירושו קג ע"א
ד"ה ה"ג הזכיר את הסוגיה בתענית.)

יב. ד"ו ז ע"ג 26 - 27: אוספון עלה ראש חדש שחל להיות בתוכה ... במוסף
רש"ס קג ע"א 3 : -----

ליתא ברש"ס וליתא בתענית שם וכפיה"ג השמיט עפ"י תענית. וראה מלסה"א
עמ' 355 הע' 10.

יג. ד"ו ז ע"ג 27-28: ראש חדש שחל להיות בתענית היאך מזכיר הוא ...
רש"ס קג ע"א 5-6: " " " ותענית ציבור היכן הוא " --- ...

נוסח רש"ס כאן עפ"י ירושלמי תענית סז ע"ג. בביאורו כאן בד"ה ה"ג מובא
דיון ארוך בגירסת הרא"ש הגורס בירושלמי: "ר"ח שחל להיות בו תענית היאך
הוא מזכיר תענית במוסף".

בראשית דבריו כתב רש"י: "ה"ג בכל הספרים ר"ח ותענית ציבור היאך הוא מזכיר של של ר"ח ... וכן הגירסה בספרים שלנו בתעניות ירושלמי פ' בג' פרקים". למרות שנוסחו כאן אינו תואם לגמרי את נוסח ד"ו, אין להסיק מהמילים: 'בכל הספרים' שבפירושו, שלא היה לפנינו נוסח ד"ו, שכן נראה שכוונתו לומר שבכל הספרים שלפניו לא נאמר כאן 'במוסף' כפי שמופיע בנוסח הרא"ש, אך בעצם הנוסח מאמץ רש"י את הנוסח המובא בסוגיה המקבילה בתענית.

יד. ד"ו ז ע"ג 58 : כל מן דהוינא
רש"י קה ע"א 3: כל זימנא "

בכ"י לידן נכתב תחילה: 'זמן', ותוקן ל'מן'. בד"ו תענית סז ע"ד: 'כל זמן ...'.

טו. ד"ו י ע"א 32 - 33: לרבי חייא בר ווא אמר רבי בנימן בר יפת
רש"י קמד ע"א : רבי " " אבא או ר' " " "

כך צ"ל: 'או ר' בנימן ...' וכ"ה ברש"י כ"י פריז וכ"י לונדון - ובמהדורת דינקלס בטעות: 'אומר ר' בנימן ...' - וכן מתקן ב'פני משה' וכ"ה בירושלמי פסחים כט ע"ג. ועיין מלסה"א עמ' 360 הע' 3.

טז. ד"ו יב ע"ג 45 : דין דיתייב למיברכה
רש"י כ"י פריז : " דמחייב למברכא
רש"י קצט ע"ב 6: " " לברוכי

פ"מ מתקן ל'חייב', ובירושלמי מגילה עב ע"א: "דחב למברכ' ", ובירושלמי סוכה נד ע"א: "דחייב למברכה".

יז. ד"ו יג ע"ד 61: כדי שיודחו פניה
רש"י רי ע"א 7: " " פני הקרמיד

נוסח רש"י כפיה"נ עפ"י הירושלמי תענית סד ריש ע"ב, ואולי עפ"י הערוך ערך קרמיד שמצטט כנוסח רש"י את הירושלמי כאן (רש"י אינו מזכיר את הערוך בביאורו).

יח. ד"ו יד ע"א 24 : ר' ישמעאל בן אלעזר
רש"י ריא ע"א 11: ר' ש' " "

בכ"י כברש"י וכן הוא בירושלמי ע"ז מג ע"א.

יט. ד"ו יד ע"א 59 : וחושש שמא ניקבו
רש"י ריג ע"א 14: ותש לומר " "

בכ"י כברש"י וכן בירושלמי תרומות מו ע"א.

כ. ד"ו יד ע"ב 36 :
רש"י רטו ע"א 24 - 25: תני ואהבת את ה' אלהיך

ד"ו : עשה -----
רש"י: וכת' את ה' אלהיך תירא "

אולי עפ"י ירושלמי סוטה כ ע"ג. אכן שם: "כתוב אחד אומר ואהבת ... וכתוב אחד אומר את ה' ... עשה מאהבה", אך נראה בכ"ז שרש"ס העביר מירושלמי סוטה וקיצר.

3.214 תיקונים והשלמות עפ"י מקבילות בבבלי.

א. ד"ו ב ע"ב 36: בין השמשות	כהרף עין	ולא יכלו
רש"ס כ"י פריז: "	" משתשקע החמה בהרף "	" "
רש"ס ז ע"ב 6-7: "	" "	" "
	כהרף " זה נכנס וזה יוצא "	" "

הנוסח 'זה נכנס וזה יוצא' שנוסף בין השיטין בכ"י לונדון הוא עפ"י בבלי שבת לד ע"ב.

ב. ד"ו ג ע"א 33-34: ... רבון, ומאן דלא תני אכילת פסחים רבי אליעזר
 רש"ס יח ע"א 3-4: ... " , מאן " " " " " ר' אלעזר בן עזריה

עפ"י בבלי ברכות ט ע"א, ובעל 'שדה יהושע' נגרר כאן אחרי רש"ס, וע"ע אהצו"י עמ' 14.

ג. ד"ו ג ע"ב 60-61: כל הרוצי'
 רש"ס כד ע"ב 3-5: " " " לעשות כדברי ב"ה עושה כדברי ב"ש עושה " ...
 להחמי' ...

מקור הדברים בתוספתא עדויות פ"ב, אך הקטע שהוסיף כאן רש"ס אינו בתוספתא אלא בערובין ו ע"ב וש"נ.

ד. ד"ו ג ע"ג 25: ר' אמי בשם ר"ל
 רש"ס כז ע"א 5: ר' זריקי' " ריש לקיש

בבבלי יא ע"ב: 'דאמר ר' זריקא א"ר אמי אמר ר' שמעון בן לקיש זאת אומרת ברכות אין ממעכבות זו את זו'. אף בכ"י ליידין נכתב תחילה 'ר' זריקו ר' אמי בשם ריש לקיש', ונמחק 'ר' זריקו' כפיה"נ עפ"י כ"י רומי. עפ"י דרכו של רש"ס להגיה עפ"י הבבלי סביר היה לצפות שהוא יוסיף פה 'ר' זריקא' לפני 'ר' אמי' ולא ישמיט ויחליף את ר' אמי בר' זריקא. ושמא השמטת ר' אמי בנוסח רש"ס היא השמטה לא מכוונת. (ולעיל ב ע"ד 15 גם בנוסח ד"ו וגם בנוסח רש"ס 'ר' זריקו ר' אמי בשם ריש לקיש ...'). וע"ע מלסה"א עמ' 344 הע' 51.

ה. ד"ו ג ע"ג 30: פרשת בלק ובלעם
 רש"ס כז ע"א 14: " " -----

בכ"י רומי כבד"ו ורש"ס מחק 'ובלעם' עפ"י בבלי ברכות יב ע"ב: 'בקשו לקבוע פרשת בלק בקריאת שמע', ומשום כך תיקן בהמשך מ'אותם' ל'אותה'.

ו. ד"ו ג ע"ד 51: ... להודות לשמך
 רש"ס לה ע"א 3-4: ... " " ועשית לנו נסים וגבורות על היס ושרנו לך
 עפ"י בבלי ברכות יד ע"ב.

טז. ד"ו ה ע"ב 11 : ומור דבתרה ובלבד שלא יתכוין לעשות לה פה
רש"ס סג ע"א 7 - 8 : ואמור " ואס " " " חייב

בכ"י רומי (וכפיה"נ גם בשר"י עמ' 11) כבד"ו. נוסח רש"ס כבבלי שבת קז ע"ב.

יז. ד"ו ה ע"ב 16 - 17 : שמואל אמ'

רש"ס סג ע"ב 8 - 9 : רב ושמואל "

בכ"י ר ובשר"י עמ' 11 כנוסח ד"ו, ונוסח רש"ס עפ"י בבלי נדה סה ע"ב, כפי שהעיר
באהצו"י עמ' 58.

יח. ד"ו ה ע"ד 4 : ר' יהודה בן פפוס

רש"ס ע סע"ב: " " " " נקוסא

הבדל זה גם לקמן ש' 6. בכ"י רומי כבד"ו. נוסח רש"ס עפ"י בבלי ב"ק פא ע"ב.
(אכן לפנינו שם: יהודה בן קנוסא. פתיחת הסיפור בבבלי הוא: 'רבי ורבי חייא
הו שיקלי ואזלי באורחא', בעוד שכאן בירושלמי: 'מעשה ברבן גמליאל ורבי יהושע
שהיו בדרך', וע"כ בצדק העיר כאן גינצבורג (פוחב"י עמ' 410), שאין כל יסוד
להגהת רש"ס.)

יט. ד"ו ה ע"ד 57 - 58 : כיון שיצא מפתח החצר

רש"ס עג ע"א 4 : " " " " הבית

עפ"י בבלי מו"ק כז ע"א.

כ. ד"ו ה ע"ד 61 : ובמוצאי שבת הוא כופן ... רבי שמעון בן אלעזר

רש"ס כ"י פריז : " " " " " " " " רבן " " " " גמליאל

רש"ס עג ע"ב 2 - 3 : " " " " " " " " חוזר וכופה ... " " " " "

חוזר וכופה. תחילה נכתב אף בכ"י לונדון כבכ"י פריז, אח"כ תוקן כנ"ל עפ"י
מועד קטן כז ע"א.

ר' שמעון בן גמליאל. עפ"י סנהדרין כ ע"א.

כא. ד"ו ה ע"ד 62 : ... קלבינטרין

רש"ס עג ע"ב 4 : ... קרביטין

ראה סנהדרין כ ע"א ונדירים נו ע"ב, וראה עוד מש"כ לעהמאן ב'מאיר נתיב'.

כב. ד"ו ה ע"א 43 : ללמד תורה

רש"ס עו ע"א 4 - 5 : ומטמא " " "

עפ"י תוספתא ע"ז פ"א ה"ח, ובבלי ע"ז יג ע"א.

כג. ד"ו ז ע"ג 20 - 21 : בכל יום אדם מתפלל שמונה עשרה

רש"ס קיב ע"א 11-13 : " " " " " " [מעין] " " " [ואימתו מתפלל

ד"ו : במוצאי שבת ובמוצאי יום הכיפורים

רש"ס: שמנה עשרה [" " "] [וימים טובים] " " " " "

שתי התוספות הראשונות שבנוסח רש"ס, תוספת ביה"ש ברש"ס כ"י פריז. העובדה שתוספת 'מעין' ותוספת 'ואימתי וכו'' הן בין השיטין מוכיחה שתוספות אלה מאוחרות הן ולא היו כלולות בנוסחים שלפניו. (גם משי"כ בפירושו קב ע"א: "מעין יח. מפרש לקמן הביננו", הוא בין השיטין בכ"י פריז.) להערכתו, רש"ס התאים כאן את הירושלמי לאמור בבבלי ברכות כט ע"א, שאדם רשאי להתפלל 'הביננו' בכל יום חוץ ממוצאי שבתות וימים טובים. ועיין לקמן ד"ו ח ע"א 32 ובנוסח רש"ס קיב ע"ב 6 - 9. נוסח רש"ס שם כפי שהוא לפנינו כאן, ולא נראית לי דעתו של גינצבורג שכתב לגבי נוסח רש"ס שם: "זו אחד המקומות המעטים שלא הגיה אלא העתיק הנוסח שהיה לפניו" (פוחב"י ג עמ' 304); וראה עוד מה שכתב גינצבורג בעמ' 107.

כד. ד"ו ז ע"ד 9 : בן שש עשרה
 רש"ס כ"י פריז: " (") [שמונה] "
 רש"ס קו ע"א 5: " שמונה "

תחילה העתיק סופר כ"י פריז כבד"ו ותוקן בכ"י פריז בין השיטין עפ"י הבבלי ברכות כח ע"א.

כה. ד"ו ז ע"ד 18 : ... ככרם
 רש"ס קו ע"ב 6 - 7: " ... " . תני עדיות בו ביום נשנית

מה שנוסף כאן ברש"ס היא תוספת בין השיטין בכ"י פריז עפ"י בבלי ברכות כח ע"א. ראה אהצו"י עמ' 104.

כו. ד"ו ז ע"ד 29 : ... אבותי
 רש"ס קז ע"ב 2 - 4: " ... " שלא אנשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי

ד"ו : ...
 רש"ס: ולא יכשלו חברי ואשמח בהן ולא " ...

עפ"י בבלי ברכות כח ע"ב.

כז. ד"ו ח ע"א 49 : הביננו
 רש"ס קיג ע"א 23: " ה' אלקינו לדעת את דרכיך

עפ"י בבלי ברכות כט ע"א.

כח. ד"ו ח ע"א 52 : ובצמח זוד עבדך
 רש"ס קיג ע"א 27: ובצמיחת קרן לדוד "

הנוסח בד"ו כאן הוא תוספת בין השיטין בכ"י ליידין, ואינו בכ"י רומי, וכבר כתב אפשטיין (מלסה"א עמ' 356) כי התוספת היא עפ"י הבבלי כט ע"א, ונוסח רש"ס ממש כלשון הבבלי שם. ועיין בקשר לכל העניין בפוחב"י ג עמ' 329 - 330.

כט. ד"ו ח ע"א 64 : ושמואל אמר אינו חותך
 רש"ס קיד ע"א 10 - 11: " " " " "

הנוסח בכ"י רומי כברש"ס. אך השוויון לנוסח שבכ"י רומי אינו מוכיח שנוסח רש"ס משקף כאן נוסח כ"י, שכן ייתכן כי רש"ס הגיה עפ"י הבבלי כא ע"א, וגינצבורג (פוחב"י ג עמ' 340) הסתפק בדבר.

ל. ד"ו ח ע"ב 63 : והתפללו אליך דרך אשר נתת לאבותם
רש"ס קיז ע"א 11: " " " " " ארצם

כנוסה המובאה בבבלי ברכות ל ע"א.

לא. ד"ו ח ע"ג 2 : ... כלפי הר הבית שנא' והבית אשר בניתי לשמך
רש"ס קיז ע"א 13 - 14: " " " " " והתפללו אליך אל הבית הזה

הפסוק שבד"ו הוא ממלכים א, ח מד, ואילו הפסוק שבנוסח רש"ס כאן
הוא מדבה"י ב, ו לב: 'והתפללו אל הבית הזה' ('אליך' גרירה מלעיל); רש"ס
שינה כפיה"נ בעקבות הבבלי ל ע"א.

לב. ד"ו ח ע"ג 62 : ... לבם
רש"ס קכא ע"א 8: " " " " " לאביהם שבשמים

בכ"י לידן '... לבם למקום' ומנוקד מעל 'למקום', וע"כ אינו בד"ו, ועי'
מלסה"א עמ' 350 הע' 65 ועמ' 357. 'לאביהם שבשמים' רק במעט עדי נוסח
(ראה משנה זרעים עמ' מא) ורש"ס הוסיף כאן כפיה"נ עפ"י בבלי דפוס ראשון.

לג. ד"ו ט ע"ג 33 - 34 : אין מחזירין אותו ...
רש"ס כ"י פריז : " (") [מעלין] " ...
רש"ס קלד ע"ב 6 - 7: " " " " "

ד"ו : לכל אין מחזירין
רש"ס כ"י פ: [דא' רב יהודה א' רב] " " " " " [מעלין]
רש"ס קלד : " " " " " " " " " " "

התוספת, המחיקה והתיקון בכ"י פריז הוא עפ"י הבבלי כט ע"א. (העובדה כי
תחילה כתב 'מחזירין' מוכיחה לכאורה כי השתמש בנוסח ד"ו.)

לד. ד"ו ט ע"ג 35 : שרי משקיף עליהון
רש"ס קלד ע"ב 9: " " " " " עלה ב' וג' שעות

התוספת בנוסח רש"ס (ביה"ש בכ"י לונדון) עפ"י הבבלי שם.

לה. ד"ו ט ע"ד 26: ... ורפאתיו
רש"ס קמ ע"א : " " " " " לרחוק - אלו בעלי תשובה, לקרוב - אלו החסידים

בכ"י רומי כבד"ו. התוספת שברש"ס פראפראזה עפ"י בבלי ברכות לד ע"ב, עי'
בביאורו קמ ע"א.

לו. ד"ו י ע"א 15 : ואין נוטלין
רש"ס קמג ע"א 2 - 3: " " " " " ונוטלין

עפ"י בבלי ברכות נ ע"ב.

לז. ד"ו י ע"ב 25 : לפניו ולאחריו
רש"ס קמט ע"א 6 - 7: " " " " " במ"מ " מעין ג'

עפ"י בבלי ברכות לז ע"א, עי' אהצו"י עמ' 147.

לח. ד"ו י ע"ב 34 - 35 : בשל ארץ
רש"ס קמט ע"ב 8 - 9 : " " " בד"א בזמן שהיו עושין בשכרן " ...
אבל ...

עפ"י בבלי ברכות טז ע"א, ראה אהצו"י עמ' 148.

לט. ד"ו י ע"ג 39 : בילני
רש"ס קנז ע"א 6 : בי בני

'בי בני' במשמעות בית מרחץ מצוי בירושלמי (למשל: תרומות מו ע"ג).
להערכת רש"ס הגיה כאן מדעתו, בעקבות בבלי ברכות מב ע"ב: '... ובשעה שאדם
יוצא מבית המרחץ' (בביאורו, קנז ע"א רמז לבבלי). קוהוט בערוך השלם ערך בלני
כתב: 'ומה מאד שמח לבי שמצאתי בגרסת מהרש"ס בי בני'. עפ"י הערכת, רש"ס
הגיה מדעתו עפ"י הבבלי, שמחתו של קוהוט מופרזת.

מ. ד"ו יא ע"א 24-25 : אני אין לי אלא משנה שלשה שאכלו כאחת חייבין לזמן
רש"ס כ"י פריז : " " " " " (ג) " " " " "
רש"ס קסו ע"א 3-4 : " " " " "

ד"ו :

רש"ס: וכן א' ר' יוחנן אם רצו לזמן אין מזמנין

שלשה שאכלו וכו'. בכ"י פריז כתב תחילה כבד"ו ושוב מחק, כפי המסומן, ובכ"י
לונדון ובדפוס אינו.

'וכן א' ר' יוחנן ...'. עפ"י בבלי ברכות מה ע"ב, ראה אהצו"י עמ' 161.

מא. ד"ו יא ע"א 59 - 60 : ר' יצחק ור' נתן אמ' ... ר' נתן אומ' ...
רש"ס קסט 1 - 2 : ר' " אומ' ... ר' יצחק או' ...

ראה לעיל 3.211 סעיף ט ומש"כ שם.

מב. ד"ו יא ע"ב 41 : וערק

רש"ס קעד ע"א 8 : " ואזל לאלכסנדריא של מצרים

תוספת זו היא כפיה"נ עפ"י סנהדרין קז ע"ב וליתא בעדוה"נ של ב"ר פרשה צא.
והעיר באהצו"י עמ' 170 שתוספת זו שכאילו בן שטח ירד לאלכסנדריה סותרת את
המסופר בירושלמי חגיגה שיהודה בן טבאי היה זה שברח למצרים, וראה באריכות
לעניין זה: תולדות תנאים ואמוראים, ערך 'שמעון בן שטח'.

מג. ד"ו יא ע"ב 56 : ואכל
רש"ס קעה ע"א 2 : וטבל

עפ"י בבלי ברכות מח ע"א (ראה אהצו"י עמ' 170).

נב. ד"ו יד ע"ב 8 - 11 : מודה אני ... אבותי
רש"ס ריד ע"א 17 - ע"ב 4 : " " " " ... "

ד"ו : שנכנסתי לשלו' ...
רש"ס : שהכנסתני לכרך זה לשלום וכשם " לכרך זה לשלום ...

ד"ו : שהוצאתני לשלום
רש"ס : מכרך זה וכשם שהוצאתני מכרך הזה לשלום " " כן יהי ...

מה שנוסף כאן ברש"ס נוסף עפ"י בבלי ברכות ס ע"א.
שהכנסתני לכרך זה לשלום וכשם - ביה"ש בכ"י פריז.

נג. ד"ו יד ע"ב 55 : לא הספיק לומר עד שפרחה נשמתו
רש"ס רטז ע"א 10 : " " " " אחד " " "

בירושלמי ניתן לבאר, לא הספיק להשלים את אמירת כל ק"ש עד שפרחה נשמתו,
ורש"ס השלים עפי הבבלי סא ע"ב.

נד. ד"ו יד ע"ג 12 : ת"ל קומו ברכו את ה'
רש"ס ריח ע"א 4 : ת"ל ויברכו שם כבודך

עפ"י בבלי ברכות סג ע"א ('ת"ל' - ביה"ש בכ"י פריז).

נה. ד"ו יד ע"ד 26 : בניך ...
רש"ס רכ ע"ב : " אל תיקרי בניך אלא בוניך

עפ"י בבלי ברכות סד ע"א.

ינהי"ק --> ינה"ק: וכן מתקן בעל פ"מ וכן מביא רשב"ם בשם ירושלמי דברכות בפירושו לפסחים קב ע"ב. ייתכן שרש"ס תיקן כאן עפ"י מה שמצא ברשב"ם. ואתיא וכו': נראה לי שרש"ס תיקן עפ"י רשב"ם בפסחים, הנ"ל. 6

טו. ד"ו יב ע"א 31 : ... ואת אמרת רשות
רש"ס קפח ע"א 12 - 13: " " " " ואית דבעו מימר אדם מהלך
ארבעה מילין ותימר רשות

בכ"י רומי חנוסח דומה לנוסח רש"ס. היעדר הקטע בכ"י לייזן ובד"ו נובע כפיה"נ מדע"ה. לא מן הנמנע כי רש"ס שיבץ את הקטע כאן עפ"י מה שמצא במובאה מסוגייתנו בדברי ר"ש בפירושו לידים פ"א מ"א (ראה אהצו"י עמ' 184), כך שאין ראייה מכאן לשימוש רש"ס בכ"י.

טז. ד"ו יב ע"ב 2 - 3 : מחלפ' שיטתהון
רש"ס קצא ע"ב 1 - 4: " " " " דב"ש, תמן אמרין טהור וכה אינון

ד"ו:
רש"ס: אמרין טמא? תמן מאוס הוא ברם הכא בענו הוא. ואם היה שמן מתחילתו.

ד"ו: דבית הלל
רש"ס: מיחלפא שיטתהון " "

חסרון הקטע בכ"י לייזן ובד"ו (וגם בכ"י רומי) נובע כפיה"נ מדע"ה. רש"ס השלים כפיה"נ עפ"י פירוש הראב"ד לעדויות פ"ד מ"ו, כך שאין ראייה מכאן לשימוש רש"ס בכ"י, ועיין מלסה"א עמ' 367 הע' 12.

יז. ד"ו יב ע"ד 26: ועזריה
רש"ס ר ע"ב 6: " מברך

בכ"י רומי כבד"ו. ברא"ש בפ"ט דברכות סי' א מובא ג"כ 'מברך', ואולי רש"ס שיבץ כאן 'מברך' עפ"י הרא"ש. ועיין אהצו"י עמ' 193 - 194.

יח. ד"ו יב ע"ד 37 - 38: רב אמר צריך לומר אתה ושמואל אמר אינו צריך לומר אתה
רש"ס רא סוף ע"א : " " " " " " " " וצריך לומר אתה
אלהינו

באהצו"י עמ' 195 מובאות הרבה עדויות נוסח של ראשונים שגרסתם בירושלמי כאן הוא 'וצריך לומר אלהינו', ונוסח רש"ס כפיה"נ עפ"י מה שמצא בדברי ראשונים. ממה שכתב רש"ס בפירושו בד"ה צריך לומר אלהינו: "ואין צריך לומר אתה", משמע כי רש"ס הכיר גם את הנוסח שבד"ו. בכ"י רומי כאן: "צריך לומר אלהים".

יט. ד"ו יג ע"ג 55 - 56: אתא אמר רבי אחא ורבי חנינא בשם רבי יוסי אם
רש"ס רז ע"ב 8 - 10: " ר' " בר " בשם רב חסדא ואמר "

6 אכן ברשב"ם בפסחים הנוסח הוא 'דא"ר חנינא בשם שמואל', אך נוסח זה מוקשה, שכן מצה"ע משמע שהגמי מבקשת לומר כי דבריו הקודמים של רבי חנינא תואמים את דברי שמואל, משמע שלא הוא זה שאמרם בשם שמואל, ומשום כך השאיר כאן רש"ס את הנוסח שבד"ו: 'דאמר רבי אחא'.

בכ"י פריז נכתב תחילה כבד"ו, ותוקן ביה"ש כנ"ל. ייתכן כי התיקון הוא עפ"י גרסת הרי"ף פ"ט דברכות, עיין אהצו"י עמ' 200.

כ. ד"ו יד ע"א 51: צוה להציל ידידות שאירינו משחת
רש"ס ריב סע"ב: " " " " זרע קדש שארנו "

זרע קדש - כן הוא בספר המנהיג (עיין אהצו"י עמ' 209), ואולי כך היה הנוסח המקובל באזורו של רש"ס. (דפוס ראשון של ספר המנהיג - קושטא רע"ט.)

כא. ד"ו יד ע"ד 10 : כל כדבייא טבין וכדבייא דאורייתא בישינ
רש"ס ריב ע"ב 14: כל חרשייא " וחרשייא " "

נוסח רש"ס עפ"י ספר המאור (עיין אהצו"י עמ' 216). בפירושו (ריב ע"ב) כתב רש"ס: "פי' הרי"ז הלוי ז"ל מלשון והחריש יעקב", והוסיף: "והנכון דגרסינן בדלת ותרגום והחריש יעקב ואדיש יעקב". בעקבות הערה זאת תוקן הנוסח בגוף כ"י לונדון. תחילה נכתב אף שם 'חרשייא ... וחרשייא', ותוקן ל'חדשייא ... וחדשייא'.

3.216 תיקונים עפ"י הערוך

א. ד"ו ב ע"ד 4 : אדם נוסף כלים ... בכל שעה ושעה הן נראין כשע' יציקתן
רש"ס יב ע"א: " " " " " " " " בוליס ... " " " " כמין תרקיא

נוסף בוליס - אולי גם עפ"י הערוך המוזכר כאן בפירוש רש"ס (יב ע"א).
ועל כל הקטע עפ"י נוסח רש"ס - ראה משי"כ לעיל 3.212 סעיף א.

ב. ד"ו ג ע"א 45 : בעי מתניתא
רש"ס יט ע"א 1: כיני מתניתא

בשרידי ירושלמי עמ' 3 'כני מתניתא'. בכ"י לייזן נכתב תחילה 'כיני' (או 'מני'), ותוקן ל'בעי' כפיה"נ בעקבות כ"י רומי. רש"ס יכול לתקן כאן מדעתו, או בעקבות הערוך ערך 'תכלת', אשר אליו הוא רומז בפירושו (יט ע"א), וראה מלסה"א עמ' 342 הע' 34, ואהצו"י עמ' 15.

ג. ד"ו ג ע"ב 56 : פלמטרין
רש"ס כד ע"א 10: פלמנטורין

בערוך ערך 'סמנטר': פולמונטרין. נ"ל כי גרסת הערוך משמשת כאן בסיס לנוסח רש"ס - ראה משי"כ בביאורו כד ע"א.

ד. ד"ו ג ע"ג 28 : טענת המינין
רש"ס כז ע"א 11: טינת המינין

בכ"י לייזן נכתב תחילה 'טינת' ותוקן ל'טענת', וכן 'טינת' בשר"י ובערוך ערך תרעומת. יכול להיות שנוסח רש"ס כאן עפ"י הערוך; וראה פוחב"י עמ' 166.

ה. ד"ו יא ע"ג 1 - 2 : והנוקדנין ... נוקדנא
רש"ס קעו ע"א 7 - 8: והנוקרנין ... נוקרנא

עפ"י הערוך ערך 'נקר' - מובא בפירושו קעו ע"א.

ו. ד"ו יב ע"ד 63 : בסיליוס קיסר אגוסטוס
רש"ס רב ע"א 16: בסיליאוש אגוסטוס קיסר

וכן הוא בערוך ערך 'בסיליאוס'.

ז. ד"ו יג ע"ג 5 : פופסדס
רש"ס רו ע"א 17: פיוסרס

עפ"י הערוך ערך 'פיוסרוס'.

ח. ד"ו יג ע"ד 61: כדי שיודחו פניה
רש"ס רי ע"א 7: " " פני הקרמיד

ראה מש"כ לעיל 3.213 סעיף יז.

3.217 תיקונים עפ"י 'עין יעקב'

א. ד"ו ג ע"ג 62: נקדים
רש"ס ל ע"א 5: נקריס

אף בעין יעקב: 'נקריס'.⁷ לא מן הנמנע שגרסת רש"ס כאן היא עפ"י עין יעקב,
לר' יעקב ן' חביב, רבו של רש"ס; וראה עוד פותב"י עמ' 182.

ב. ד"ו ט ע"א 42 : שרעה מיניה
רש"ס קכו ע"א 23: " " והוא לא ידע לקיים מה שנאמ' באהבתה תשגה תמיד

ד"ו: -----
רש"ס: ר' אלעזר בר שמעון מהגי באורייתא סגין הות גולתיה שריעא מיניה "

את היעדר הקטע מכ"י לידן אפשר להסביר כנובע מדע"ח. מה מקור נוסח רש"ס?
אולי כ"י שהיה לפניו, אך ייתכן כי מה שהוסיף כאן רש"ס 'והוא לא ידע ...
תשגה תמיד' הוא על פי מה שמובא בעין יעקב, שם מובא כל הקטע מ'ריש לקיש
מהגי באורייתא' (=ד"ו ט ע"א 39), עד 'באהבתה תשגה תמיד';⁸ ומה שמביא רש"ס
'ר' אלעזר בר שמעון מהגי באורייתא ... שריעא מיניה' הוא עפ"י ילקוט שמעוני,
קונטרס אחרון (שאלוניקי רס"ו) - שם מובא: " ר' אלעזר בר' שמעון ... ולית
ההיא רשיעתא זהירא לה".⁹
וראה עוד מש"כ י' זוסמן, ספר ליברמן, עמ' 43 הע' 132.

⁷ לפנינו בעין יעקב: 'נקדים', אך בדפוס ראשון: 'נקריס', וכן לפנינו
ב'פירוש הכותב'.

⁸ דפוס ראשון של עין יעקב יצא לאור בשאלוניקי בשנים רע"ו - רפ"ב, ויש
להניח כי חיבור זה של ר' יעקב ן' חביב היה מונח לפני תלמידו, רש"ס.

⁹ המילים 'והוא לא ידע' נשמטו משום מה בכ"י לונדון, ובעקבות זאת, גם
במהדורת הרב דינקלס.

3.22 תיקונים פרי פרשנותו את מהלך הסוגיה

א. ד"ו ב ע"ג 35 : כוכבתא היא
רש"ס י ע"ב 12 - 13 : " דצפרא "

ב. ד"ו ב ע"ג 44 : ואתיא דרבי חייא כרבי יודה
רש"ס יא ע"א 1 - 2 : אתיא דר' חנינא כר' יהודה

בכ"י רומי הנוסח קרוב לנוסח רש"ס, וכן צ"ל מצה"ע וכן מתקן באהצו"י עמ' 7.

ג. ד"ו ב ע"ד 14 - 15 : רבי נתן אומר שלש, ראש האשמורת התיכונה
רש"ס יב ע"ב 8 : " " " " " "

אעפ"י שהפסוק 'ראש האשמורת התיכונה' הוזכר כאן בברייתא בתוספתא, מצא רש"ס לנכון להשמיטו, שהרי בירושלמי רק להלן בסוגיה ניתן הטעם של ר' נתן, כך שאין מקום להביאו כאן.

ד. ד"ו ג ע"ב 7 : תפילה אינ' דבר תורה
רש"ס כ סע"ב : ותפילה אינה " "

לדעת רש"ס, כפי שכתב בביאורו, בלשון תימה נאמר, וע"כ הוסיף וי"ו. ועיין מש"כ לעהמן על דברי רש"ס במאיר נתיב.

ה. ד"ו ג ע"ב 65 : הלכה כדברי בית הלל
רש"ס כד סע"ב : " " " " " לעולם

אכן בבבלי יג ע"ב בסיפור הבת-קול, לא נאמר 'לעולם', אבל בפתיחת הברייתא בערובין ז ע"ב: 'לעולם הלכה כבית הלל', ואולי הוסיף רש"ס כאן 'לעולם', כיון שכאן בירושלמי לעיל, המשפט 'לעולם הלכה כבית הלל' אינו.

ו. ד"ו ג ע"ג 32 : שכתוב בהן יציאה ומלכות
רש"ס כז ע"א 18 : שכתוב בה יציאת מצרים " בית דוד

ז. ד"ו ג ע"ד 1 : ר' שמעון בשם ר' יוחנן בשם ר' ירמיה,
רש"ס ל ע"ב 3 - 4 : ר' שמעון בר רוא בשם ר' יוחנן בש' ר' חנינא,

ד"ו : ר' חנינא בשם ר' מיישא
רש"ס : ור' ירמיה בש' ר' "

בר רוא. רש"ס הוסיף מדעתו, שהרי סתם ר"ש הוא רשב"י. לגבי הגרסה כולה סבור אפשטיין (מלסה"א עמ' 344) שהעיקר כנוסח רש"ס כאן. רש"ס תיקן כפיה"נ מדעתו מתוך כוונה לחתאים את נוסח הדברים כאן לסדר הדורות.

ח. ד"ו ג ע"ד 49 : ורבנן דהתם אמרין מתחיל ואינו גומר
רש"ס לה סע"א : " דהכא " " " "

בכ"י רומי כברש"ס, וכך הגיה גם ר' אלעזר אזכרי בפירושו.

טז. ד"ו ה ע"א 64 : ואפילו תימר קרית שמע צריכה כוונה
רש"ס סא ע"ב 15: " " " " אינה " "

כך צ"ל מצה"ע, וראה מלטה"א עמ' 349 הע' 53.

יז. ד"ו ה ע"א 65 - 66: ... סוף מלאכ' המים
רש"ס סא ע"ב 18 : ... " מלאכות תפלה

בכ"ר ובשר"י עמ' 10 כבד"ו. מפרשי הירושלמי פירשו את דברי ר' חנינא כאן
('אף מי שהיו מימיו על כתיפו') לעניין מי חטאת, ולפירושם אין צורך להגיה. 11

יח. ד"ו ה ע"ב 12: ... לעשותה כלי
רש"ס סג ע"א: ... לעשות לה פה

וכן בשר"י עמ' 11, וכן נ"ל שצ"ל מצה"ע.

יט. ד"ו ה ע"ד 45 : נתן ביום השני כר' אליעזר מהו שיעשה
רש"ס עב ע"ב 3 - 4: " " " " " " " "

ד"ו: ר' אליעזר כר' יהושע
רש"ס: ----- " "

ולקמן ש' 47 כתב סופר כ"י פריז תהילה כבד"ו 'נעשה ר' אליעזר כר' יהושע'
ואח"כ מחק (רש"ס עצמו או הסופר) את המילים 'ר' אליעזר'. ככל הנראה הגיה כאן
רש"ס מדעתו מטעמים של פרשנות, וראה עוד אהצו"י עמ' 65.

כ. ד"ו ו ע"א 40 : ... שמטמא לת"ת
רש"ס עה ע"ב 16: ... " כהן "

וכן בכ"ר, אך רש"ס היה יכול בהחלט להוסיף 'כהן' מדעתו מצה"ע.

כא. ד"ו ו ע"ב 58 : סוכה איפשר לה ליבטל, ת"ת איפשר לו שלא ליבטל
רש"ס פב ע"ב 6 - 7: " אפשר לו שלא ליבטל, " אי אפשר " " "

רש"ס ביאר שאפשר שלא לצאת מן הסוכה, אך ת"ת 'על כרחו צריך לישן ולעשות
צרכיו'. ופ"מ הגורס 'סוכה אפשר לה ליבטל' מבאר את הדברים בתמיה: 'וכי אפשר
לה להבטל ממנה כל שבעה? והרי הוא צריך לאכול בה כל שעה שהוא רוצה ביום
ובלילה ... וא"כ אין שום הפסק בסוכה'.
מצד העניין, ביאור הפ"מ דחוק, שהרי סוף סוף רשאי הוא לצאת מן הסוכה ולמה לא
יחזור לברך בעת חזירתו לסוכה? עפ"י רש"ס מתפרש העניין יפה, אך בהחלט לא מן
הנמנע כי רש"ס תיקן כאן את הנוסח מדעתו. וע"ע אהצו"י עמ' 79.

11 אם נאמץ את את פירושם, ואם נצא מתוך הנחה שר' חנינא לא בא ללמד הלכה
תיאורטית אלא הלכה מעשית, יש לנו ראייה אף מכאן שבימי האמוראים עדיין
השתמשו באפר פרה אדומה להיטהרות. וראה משי"כ לעניין זה בחערותיי למסכת
ברכות, לעיל פרק חמישי, סעיף 5.

כה. ד"ו ז ע"ב 57 : רב בר יודה
רש"ס ק ע"א 16 : ורב כר' יהודה

וכן בכ"י רומי, וכן צ"ל מצה"ע, ראה פוחב"י ג עמ' 66.

כו. ד"ו י ע"א 1 : ... יכללו
רש"ס קמא ע"ב 7 : ... יובללו

בכ"י רומי יובללו. אולי תיקון רש"ס מדעתו, שהרי הדברים מוסבים על הפסוק
'בל עליך'.

כז. ד"ו י ע"א 35 : תורמוסין כיון ששלקן בטלה מרתן
רש"ס קמד ע"א 15 : ----- וכיון שבישלן או " " מרירותן

כח. ד"ו י ע"ד 17 : זאת אומרת שנחלקין בפירות
רש"ס קסא סע"א: " " " בפירוש

להערכתי נוסח רש"ס כאן הוא תיקון מדעתו. בכ"י הנוסח כבד"ו. וראה אהצו"י
עמ' 157 הטוען ש'בפירות' הוא טעות דפוס. אולם ראה בדברי הפ"מ שביאר את
העניין בשופי עפ"י הנוסח 'בפירות'. גם בסוכה נד ע"א הגרסה היא 'בפירות',
וטעה בעל אהצו"י שכתב כי הגרסה שם היא 'בפירוש'.

כט. ד"ו יא ע"א 57 : עד כדון תורה, מזון מה? אם ...
רש"ס קסט ע"א 11 : " " " , מזון? ומה אם ...

ל. ד"ו יא ע"ב 12 : תיפתר כמן דמר כותי כגוי
רש"ס קעא ע"א 6 - 7 : תפתר כמ' ד' " כישראל דאיתפלגון כותי הרי הוא "

ברור שמצד העניין יש לפרש כמו שהוא בנוסח רש"ס. לא מן הנמנע כי כך מצא
רש"ס בכ"י שלפניו, אך לא מן הנמנע גם כי רש"ס הגיה מדעתו, וכן מגיחים בעל
ספר החרדים ובעל פני משה. הגרסה המקוטעת בכ"י ליידין נובעת כפיה"נ מדע"ה
(כותי - כותי), וגם בכ"י דע"ה.

לא. ד"ו יא ע"ד 55 : וחותרם במקדש ישראל ואת יום השבת
רש"ס קפד ע"א 3 : " " " ----- "

בכ"י כבד"ו. בכל עדויות הנוסח מדברי ראשונים המובאות באהצו"י עמ' 181
נוסח החתימה הוא 'מקדש ישראל ויום השבת'. רש"ס התאים כפיה"נ את נוסח
הירושלמי למקובל עפ"י המנהג, לחתום ברכה אחת מעין שבע ב'מקדש השבת'
(ראה ספר הראב"ה, חלק א סי' קצו).

לב. ד"ו יב ע"ב 53 : וישראל שהדליק מגוי ניחא גוי שהדליק מישראל
רש"ס קצה ע"א 1 - 2 : " " " מברכין. " " " "

ד"ו :
רש"ס: ישראל שהדליק מגוי?

ראה מלסה"א עמ' 368 הע' 19.

לג. ד"ו יג ע"ג 41 - 42 : הוא אפילון לעולמו להחריבו
רש"ס רז ע"א 14 - 15 : " מסתכל באפילון של עולמו "

רש"ס הוסיף מדעתו, ובביאורו כתב: 'חללו של עולם', ואולי ביאר עפ"י מה
שמובא בערוך, ערך 'אפילון' (ב) בשם ילמדנו, ע"ש. וראה מש"כ בעל מאיר נתיב,
ומה שהעיר עליו קוהוט בערוך השלם ערך 'אפילון' (ג).

לד. ד"ו יג ע"ד 12 : ... וסליק לירושלים בכל שנה
רש"ס רח ע"ב 2 : ... " " " " שעה

כנוסח רש"ס בכ"י רומי ובדברי ראשונים (ראה אתצו"י עמ' 202), וכך מוכח
גם מצה"ע.

לה. ד"ו יג ע"ד 22 : ... קומוי, והוא אכל מכל מאי דאתי
רש"ס רח ע"ב 14 : ... " " " " -----

רש"ס מחק מדעתו מצה"ע, שהרי אמר לעיל 'לא אוכלת ולא שותת', וראה דק"ס
לברכות עמ' מ הע' 3.

לו. ד"ו יד ע"א 42 : ... על מצות מזוזה
רש"ס ריב ע"א 7 : ... לקבוע " "

נ"ל כי רש"ס תיקן את הנוסח מדעתו עפ"י המקובל להלכה. וראה במקורות המובאים
באהצו"י עמ' 207 - 208.

לז. ד"ו יד ע"א 57 : ... משיבדוק הסימנין
רש"ס ריג ע"א 12 : ... " " " " -----

עפ"י ההמשך משמע 'שלא בבדיקת הסימנים אלא בבדיקת בני מעיים קמירי'
(לעהמן במאיר נתיב).

3.23 תיקונים פרי התקשותו בלשון הנוסח שהיה לפניו

3.231 תיקוני ביטויים בלתי מובנים

א. ד"ו ב ע"ג 8 : ... למה? אמר ליה קשתיה לכשיבא אליהו ויאמר
רש"ס ח ע"ב 3 - 6 : ... " ואמר לא קשתה " " " "

ד"ו : זהו בין השמשות
רש"ס: " " " " אם לכשיבא אליהו ויאמר זהו בין השמשות " "

כל הקטע שלפנינו טעון ביאור. עי' מש"כ רש"ס בביאורו ח ע"ב, מש"כ בפירוש
המיוחס לבעל ספר החרדים, מש"כ מהר"ש ליברמן, 'תיקוני ירושלמי', תרביץ ג
(תרצ"ב) ומש"כ לוי גינצברוג, פוחב"י א עמ' 38 - 39. נראה כי שינויי הנוסח
שברש"ס הם פרי הגהתו בגלל התקשותו בנוסח ד"ו שלפניו. רש"ס התקשה כפי הנראה
בהבנת המשפט 'אמר ליה קשתיה' שבנוסח ד"ו והגיה זאת ל'ואמר לא קשתה'.

אין לטעון כי המשפט 'אם לכשיבא אליהו ויאמר זהו בין השמשות' משקף נוסח ירושלמי מקורי שמצא רש"ס בכ"י, וכי היעדר הקטע מכ"י ליידין ומכ"י רומי נובע מדילוג ע"י הדומות, שכן רש"ס יכול להוסיף קטע זה מדעתו, כפי שר' אלעזר אזכרי הוסיף בעין משפט זה מדעתו.

ב. ד"ו ב ע"ד 45 : הוה מקבל רבי יעקב גרוסה
רש"ס יד ע"א 11 - 12: " מתקבל בי " "

רש"ס חש בקושי הלשוני של המשפט כפי שהוא בד"ו ולכן הגיה כפי שהגיה. לאמיתו של דבר נשמטה כאן המילה 'גבי' במעבר מכ"י ליידין לד"ו, וצ"ל: 'הוה מקבל גבי רבי יעקב גרוסה' (ראה משי"כ לעיל 2.2 סעיף ב), ואין צורך כאן בהגהת רש"ס.

ג. ד"ו ג ע"ג 62 : ככפים הללו שלא נטפו בבניין בית המקדש כלו'
רש"ס ל ע"א 6 - 7: ראה כפים " " נטפנו " " " כלום

לביאור הדברים - כתב אפשטיין:

'ונראה כי... "נטפו" עיקר, והכוונה עפ"י שה"ש ה וידי נטפו מר שנדרש בשה"ש שם על ביטול בנין שניו"נטף" כאן במובן 'תלוי ומרושל למטה', כמו... "כתף ונטף" (פאה פ"ז מ"ד), כלומר הזהר בידיים הללו שלא יהיו ("היו") רפות וכבדות ומרושלות בבניין'. (מלסה"א עמ' 344 הע' 58)
לדעתי העיקר כגרסת כ"י ליידין וד"ו וכביאורו של אפשטיין, ורש"ס שהתקשה בהבנת המילה 'נטפו' בהקשר של המשפט שלפנינו הגיה 'נטפו' ל'נטפנו', ובתחילת המשפט הוסיף 'ראה', ו'ככפים' תיקן ל'כפים'.

ד. ד"ו ד ע"ב 40 : מהניא ליה
רש"ס מג ע"ב 13: מה " "

רש"ס התקשה בהבנת העניין כיוון שהבין את המילה 'מהניא' שבנוסח ד"ו כמשמעותה בדרך כלל בבבלי ומשום כך הוסיף את המילה 'מה'. לאמיתו של דבר במעבר מכ"י ליידין לד"ו נתמזגו שתי המילים 'מה הנייא' שבכ"י ליידין, למילה אחת 'מהניא' (ראה משי"כ לעיל פרק חמישי סעיף 4), ואין צורך בהגהת רש"ס.

ה. ד"ו ה ע"א 13 : ודא מסייע ליה
רש"ס נט ע"א 8: " " ליה

רש"ס התקשה בהבנת המילה 'להו' כאן (ראה משי"כ לעיל, פרק חמישי סעיף 4) ותיקן ל'ליה'. לאמיתו של דבר צ"ל: להי => להיא < (ראה בהרחבה שם).

ו. ד"ו ו ע"א 42 - 43: ... ואפילו ליטור יוצא ועורר עליה
רש"ס עו ע"א 4 : ... " דילטור " " "

פ"מ ביאר ליטור = לעיטור, וכוונת המשפט היא שיש בידו רק עיטור דהיינו שטר ערעור, ופירושו קשה, שכן לפירושו לא מובן מה עניינה של הלמ"ד במילה 'לעיטור'. יסתרוב במילוננו מפרש כי 'יטור' הוא שם אזור הסמוך לחרמון. לונץ כתב כי 'ליטור' היינו 'טוען' ביוונית.

מפירוש רש"ס נראה כי כוונת העניין היא שאף שדילטור יוצא ועורר על השדה והסיכוי להצלחתו קטן, בכ"ז יוצא להציל את השדה מן הגוי.

נראה לי כי נוסח רש"ס כאן הוא שיחזור שלו לנוסח 'ליטור' שהיה לפניו.
הוא מצא לנכון לשחזר, כיוון שהמילה 'ליטור' לא הייתה מובנת לו.
מבחינת העניין הצעת הנוסח שלו אינה נראית, שהרי דילטור היינו מלשין ואין
עניינה לכאן.

ז. ד"ו ח ע"ב 37: רבי חלבו מטיבה בשם רבי אבדומה זמן חיפא
רש"ס קטז ע"א 1: " , ומטו בה " " " " " " " " " " " "

וכן מגיה רש"ס כמה פעמים, וראה גינצבורג פוחב"י א עמ' 367.

ח. ד"ו ט ע"ב 38: יחיד שאין לו שש מניין
רש"ס קל ע"א 12: " " " " " " " " " " " "

'מניין' בין השיטין בכ"י ליידין ובגוף הטקסט בכ"ר. מצד העניין לא שייך כאן
'מניין' (עיין בביאור פ"מ שנתקשה).
רש"ס נתקשה ותיקן ל'להיכן'. בתענית סג ע"ד: 'יחיד שאין לו שש' ותו לא,
ועיין מלסה"א עמ' 359.

ט. ד"ו יב ע"א 44 : הן דאתון משכחין מיסתחון נסבין ידיכון
רש"ס קפט ע"ב 4 - 5: " " " " " " " " " " " "

ד"ו: ומתני על כל יומא
רש"ס: ומתנין עליהון כולג " "

נראה שרש"ס התקשה בהבנת המילה 'מיסתחון' שבנוסח ד"ו ופיצל אותה לשתי מילים:
מיון (=מים), תחון ...

י. ד"ו יב ע"ב 43: במעשיו לפני חנותו עשית
רש"ס קצד סע"א: במעשן " " " " " "

מצה"ע צ"ל כברש"ס, בכ"ר: 'במעשין' וכך היה כפיה"נ ב"אביו" של כ"י ליידין
ונשתבש ל'במעשיו', ורש"ס שנתקשה תיקן כפי שמתבקש מצד העניין.

יא. ד"ו יב ע"ג 11 : משיצא עושה שלום ביניהן
רש"ס קצו ע"ב 8 - 9: משיצרן עשה " " " " " "

הרש"ס התקשה בנוסח ד"ו שלפניו ותיקן כפי שתיקן נוכח העובדה שהדברים מוסבים
על הפסוק 'יוצר אור'. בכ"ר: 'מה יצרו' - כנראה שיבוש מ'משיצרן'.
בישרידי ירושלמי (תדביץ ח"ג עמ' 237): 'מי שיצרו'.

יב. ד"ו יד ע"א 15 : מלא כלי מחזיק : שלשה טפחים
רש"ס כ"י פריז : " " " " " " " " " " " "
רש"ס רי ע"ב 16 - 17: " " " " " " " " " " " "

בכ"י פריז נכתב תחילה 'מחזיק' כמו בד"ו ונמחק 'זיק' ותוקן ונוסף ביה"ש
'רישה' (וכך נתקבל: 'מחרישה') ו'של'. רש"ס התקשה ככל הנראה בביאור העניין
עפ"י נוסח ד"ו, והגיה כפי שהגיה לפי משי"כ בביאורו שר' יהודה בא לפרש דברי
ר"מ, ודברי ר' יהודה מתייחסים לחדירת המים לקרקע כתוצאה מחרישה ודו"ק.
מצד העניין הנוסח המוצע ע"י רש"ס הוא נוסח קשה ולא סביר.

ה. ד"ו ד ע"א 62: ר' אורי
רש"ס מ ע"א 1: ר' אידי

לא מצינו בתלמוד הירושלמי חכם בשם ר' אורי. בכי"ר הנוסח כאן הוא: 'ר' אמי'.
להערכת רש"ס תיקן כאן את השם על בסיס החלפת אותיות וזדומות זו לזו מבחינה
גרפית.

ט. ד"ו ד ע"ב 40 : לוי בר נזירא אמר ...
רש"ס מג ע"ב 13: שמעון בר נזירא אמר ...

נ"ל כי רש"ס תיקן ל'שמעון' עפ"י הנוסח בסוגיה המקבילה בשקלים.

י. ד"ו ד ע"ג 20 : א"ל ר' מנא
רש"ס מו ע"ב 13: " " מונא

ראה משי"כ לעיל 3.215 סעיף ג.

יא. ד"ו ד ע"ד 12 : רבי אידי בר' שמעון בשם ר' יוסה
רש"ס נב ע"ב 1: ר' " " בשי ר' " " " יוחנן

ראה משי"כ לעיל פרק חמישי סעיף 5 ס"ק 4.

יב. ד"ו ד ע"ד 17 : ר' יעקב בר אביו
רש"ס נג ע"א 5: " " " אבין

בירושלמי מצוי כמה פעמים ר' יעקב בר אביו (ראה אלת"י, אצה"ש עמ' 52),
אך נ"ל כי רש"ס התרשם כי שיבוש לפניו, והגיה מיאביו ל'אבין'.
(מצינו ר' יעקב בר אבין בשבועות לו ע"א.)

יג. ד"ו ה ע"א 38: ... בשם ר' אחא רובא
רש"ס ס ע"א 8: ... בשי ר' חייא רבא

בכי"ר 'בשם ר' אחא רבה'. לא מצאנו עוד בירושלמי ר' אחא רובה',
וכפי הנראה, בגלל זה חשב רש"ס את הנוסח למשובש, והגיה ל'ר' חייא רבא',
שם המצוי הרבה בירושלמי.

יד. ד"ו ה ע"א 40 : א"ר חייא רובא
רש"ס ס ע"א 10: א"ר חייא בר אבא
אנא מן יומי לא כיוונת
" " " " " "

בכל עדויות הנוסח המובאות באהצו"י עמ' 54 - 55 הנוסח הוא ר' חייא רבה או
רובה ואיני יודע מדוע רש"ס שינה. אולי יש לפנינו שינוי לא מכוון, ואולי
סבור היה כי המאמר 'אנא מן יומי ...' אינו הולס אדם גדול כר' חייא רבה.

טו. ד"ו ה ע"ג 8 : ר' חייא בר אבא
רש"ס סז ע"ב 13: ר' חייא רבא

בכי"ר ר' חייא רובה, ואף מצה"ע מוכח שמדובר כאן בו. חילופים כאלה גם
להלן ז ע"ג 48 - 60. אך שם כתב סופר כ"י פריז תחילה ר' חייא בר אבא,
ותוקן ביה"ש ל'ר' חייא רבא'.

טז. ד"ו ה ע"ד 4: ר' יהודה בן פפוס
רשי"ס ע סע"ב: ר' יהודה בן נקוסא

ראה משי"כ לעיל 3.214 סעיף יח.

יז. ד"ו ה ע"ד 12: א"ל ר' מיישא
רשי"ס עא ע"א 13: " " " ייסא

ראה משי"כ בהרחבה לעיל פרק חמישי סעיף 5 ס"ק 7.

יח. ד"ו ו ע"ב 7: ר' יונה ר' יוסי גליליא בשם ר' יסא בר' חנינא
רשי"ס עת ע"א 1: " " " " " " יוסי בר חנינא

ייתכן כי רשי"ס מחק 'גליליא', שהרי ר' יוסי הגלילי הוא תנא, וכאן עפ"י
החקשר מדובר באמורא, אך באמת אין צורך למחוק שכן יש אמורא בשם ר' יוסי
גלילאה, ראה היימן, תולדות תנאים ואמוראים עמ' 737.

יט. ד"ו ז ע"א 60: ר' יהושע בן לוי
רשי"ס צו ע"א 21 - 22: ר' יוסי בר חנינא

רשי"ס תיקן עפ"י בבלי ברכות כו ע"ב, ראה אהצו"י עמ' 92.

כ. ד"ו ז ע"ג 5: ענתורדיא
רשי"ס קא ע"א 4: ענתותיא

העיקר כגירסת כ" לידן וד"ו (אך צ"ל: ענתורדיא). בחלק מהופעות השם בירושלם
מובא: 'אנתודריא'. מחיבור הר"ש והדל"ת נהיה 'ענתותיא'. בסוף פ"ת של מסכת
שקלים גם ברשי"ס: 'ענתודריא'.

כא. ד"ו ח ע"א 26: רבי ינאי בשם ר' ישמעאל בשם בית רבי ינאי
רשי"ס קיב ע"א 8: ר' ינאי בר " " בש' ר' ינאי

בכ"ר כברשי"ס וכן מתקן היימאן, תותנו"א עמ' 765.

כב. ד"ו ח ע"א 28: רבי יונה בשם רב
רשי"ס קיב ע"א 9: רב חונא בשם רב

גם בערוך ערך 'קבל', מובא: ר' יונה, ובכמה מן הראשונים המצטטים את קטע
הירושלמי שלנו: ר' יוסי (ראה אהצו"י עמ' 107 - 108). כפיה"נ תיקן כאן
רשי"ס עפ"י לקמן שורה 31.

כג. ד"ו ח ע"ב 34: תנחום בר חנינא
רשי"ס קטו ע"ב 10: " " " חנילאי

אין בירושלמי, מלבד כאן, תנחום בר חנינא, אך אמורא בשם תנחום בר חנילאי
מוזכר כמה פעמים, ואולי משום כך הגיה רשי"ס.

כד. ד"ו ה ע"ג 50 : רבי הונא רובא דציפורין
רש"ס קכ ע"ב 14: " " " " " "

אינני יודע מדוע השמיט רש"ס 'רובא'. רבי הונא רובא דציפורין מוזכר
כמה פעמים בירושלמי (ראה אלת"י, אצה"ש עמ' 198), ושמה השמטת 'רובא'
ע"י רש"ס נעשתה שלא במכוון.

כה. ד"ו ט ע"א 9 : רבי יוחנן ענתותיתא
רש"ס קכה ע"א 9: רבי יונתן ענתותייתא

נ"ל כי בהעתקה של רש"ס נתחלף 'יוחנן' ב'יונתן' ו'ענתותייתא' הוא תיקון
מרש"ס עצמו (ראה משי"כ לעיל על ד"ו ז ע"ג 5).

כו. ד"ו ט ע"ב 60 : נחום בר סימאי
רש"ס קלא ע"ב 9 - 10: תנחום " "

לא מצאנו בירושלמי תנחום בר סימאי, אך מצאנו כמה פעמים נחום בר סימאי
(= מנחם בר סימאי בבבלי). אינני יודע מדוע גרס כאן רש"ס תנחום. אולי
שלא במכוון.

כז. ד"ו ט ע"ג 2 : בשם ר' ינאי
רש"ס קלב ע"ב 1 - 2: " ר' אלעז' בר ינאי

בכ"ר כברש"ס. רש"ס תיקן כפיה"נ עפ"י ז ע"ב 64.

כח. ד"ו י ע"א 38 - 44 : ר' נחמן ... ר' נחמן
רש"ס קמד ע"ב 2 - 12: ר' נחמיה ... ר' נחמיה

גם בכ"ר : ר' נחמיה. באשר לרש"ס, ייתכן כי תיקונו עפ"י בבלי ברכות לח ע"א.
(אכן שם מובא להפך מכאן: ר' נחמיה אומר מצא ורבנן אומרים המוציא.)
וראה עוד אהצו"י עמ' 139 - 140 ומלסה"א עמ' 360 הע' 5.

כט. ד"ו י ע"ד 12 : ר' יהושע
רש"ס קסא ע"א 5: רב הושעיא

בכ"ר כברש"ס, וראה מלסה"א עמ' 362 הע' 27.

ל. ד"ו יא ע"ב 7 : אב מרי
רש"ס קע ע"ב 10 - 11: אבא מרי

ראה מלסה"א עמ' 363 הע' 6.

לא. ד"ו יב ע"ב 52 : רבי יוחנן דקרציון
רש"ס קצד ע"ב 16: ר' נחום דקסריון

לא מצאנו חכם בשם ר' נחום דקסריון, ואולי נגרר כאן רש"ס מ'נחום' שבהמשך,
ו'קסריון' היא הצעת תיקון של 'קרציון' שנראה לו כשם משובש.

ב. ד"ו ד ע"ג 37 : ... ולא מיחו בידיה חכמים, ר' חזקיה בש' ר' אבהו אשתו
רש"ס מח ע"ב 7 - 9: ... " " " בידן " -----

ד"ו: של יונה הושבה, מיכל בת כושי מיחו בידיה חכמים
רש"ס: -----

החיסור ברש"ס כנראה בגלל דע"ה - ולא נ"ל מש"כ באהצו"י עמ' 48 והרב דינקלס
במהדורתו השלים.

ג. ד"ו ד ע"ד 4 - 5: ... מתים, מניין שהרשעים אף בחייהם קרויים מתים דכת' ...
רש"ס נא ע"ב 11: ... " , ----- שנאמר ...

ד. ד"ו ה ע"ב 49 - 51: חמא אבילינא בשובתא ... אמרין ליה חמא אבילינא ושאל
רש"ס סו ע"א 8 - 9: " " " -----

ההשמה כתוצאה מדע"ה בכ"י פריז ובכ"י לונדון, ונתוסף ע"י סופר אחר בתחתית
העמוד בכ"י לונדון. הרב דינקלס כלל את הקטע המדולג במהדורתו.

ה. ד"ו ו ע"א 27 : ... לאחר המזון אילו שלשה של אחר המזון
רש"ס עה ע"א 17: ... " " -----

דע"ה בכ"י פריז ובכ"י לונדון איתא.

ו. ד"ו ו ע"ג 37 : ... בליליא, אמר ליה אין ... פירקיה בליליא
רש"ס פו ע"א 8: ... " , -----

ז. ד"ו ו ע"ד 53 - 54: ... אמות וכן המטיל מים אל יתפלל עד שיהלך ארבע אמות
רש"ס צג ע"א 2 - 3: ... " -----

במהדורתו, הרב דינקלס השלים את הקטע המדולג מדעתו.

ח. ד"ו ו ע"ד 59 - 61: ... עד שיקרמו פניה, ר' ירמיה ... עד שיקרמו פניה
רש"ס צג ע"ב 4 - 5: ... " " " -----

ט. ד"ו ז ע"א 52-53 : ר' אבא בר זבדא מצלי בקלא, ר' יונה כי הוה מצלי
רש"ס צו ע"א 13-14: " " " " -----] " " " "

ד"ו: בכנישתא הוה מצלי בלחישה, כד הוה מצלי בביתא הוה מצלי בקלא
רש"ס: בצבורא --- " " וכי " " " --- " [מצלי "

ברשיי תחילה דילוג ע"י הדומות. המסומן בסוגריים מרובעים הוא תוספת ביה"ש ברשיי כ"י פריז. יש להסתפק אם התוספת נעשתה עפ"י ד"ו מנימוקים אלה:
1. גם אחרי ההשלמה, לא נוסף 'ר' יונה', כך שמנוסח רשיי מתקבל כאילו מתייחס הסיפור לר' אבא בר זבדא.

2. בתוספת שביה"ש הנוסח הוא 'בציבורא' במקום 'בכנישתא' שבד"ו. יש איפוא לשקול אפשרות שנוסח רשיי כאן משקף נוסח כ"י; אך יש להעיר:
1. ב'שיבולי הלפט השלם' ערוגה א ובספר המנוחה חלק א עמ' קא הנוסח כאן כבד"ו.
2. בדפוס ראשון של הרא"ש לברכות פרק ג סימן מ, מובא הירושלמי שלפנינו כך:
'ר' אבא בר זבדא מצלי בקלא עד דילפין בני ביתי צלותא מיניה', ובמהדורות מאוחרות יותר הושלמו הדברים.

אולי השלים רשיי את הדילוג עפ"י ד"ו, אך לא השלים 'ר' יונה' עפ"י מה שמצא לפניו ברא"ש, וממה שנוסחו הוא 'בציבורא' ולא 'בכנישתא' כבד"ו, אי אפשר להוכיח שימוש בכ"י.

י. ד"ו ז ע"ב 14 - 15: ... שעין רבי חייא בר ווא מצלי בתלת שעין
רשיי צז ע"א 4 : ... "

הקטע המדולג ישנו בכ"י רומי.

יא. ד"ו ז ע"ב 35 : ... קודמת, ר' נתו בר טובי ... קודמת
רשיי צח ע"ב 6 - 7 : ... "

וחרב דינקלס במהדורתו השלים את החסר מדעתו.

יב. ד"ו ז ע"ב 56 : דבר אחר שנער ששריה מתי' נערים, דבר אחר שנער
רשיי ק ע"א 14 : " " " "

יג. ד"ו ח ע"ד 21 - 22 : ... דבר של תורה, וכן ... מתוך דבר של תורה
רשיי קכב ע"א 1 - 3 : ... " " " "

בכ"י לונדון הושלם הדילוג ע"י סופר אחר, ובהשלמה במקום 'מתוך דבר של תורה' נכתב 'מתוך שמחה'.

יד. ד"ו י ע"א 12 : ... ממעטנו, ולית ליה לר' יוחנן שגלעינו ממעטנו
רשיי קמב ע"ב 6 : ... "

טו. ד"ו י ע"א 16 : ... לידים, בזמן שהוא מזוג ... ונוטלין ממנו לידים
רשיי קמג ע"א 5 : ... "

טז. ד"ו י ע"ג 10 : שהכל נהיה בדברו, ראה גוביי ... אומר שהכל נהיה בדברו
רשיי קנד ע"ב 2 : " ,

ראה מלסה"א עמ' 362 הע' 20.

יז. ד"ו יא ע"א 42 - 43 : אין תימר זו הזן את הכל קשיא, אין תימר זו ...
רשיי קסח ע"א 1 : " " " "

כפיה"נ דע"ה, אך יש להעיר כי אין התייחסות לקטע גם בפירושו.

יח. ד"ר יג ע"א 44 - 49: ... מתקיים עליו, אמרו לו הרי הוא מושלך למים ...
רש"ס רג ע"ב 18 : ... " " , -----

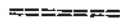
ד"ר: אמ' הריני מתקיים עליו
רש"ס: -----

3.252 השמטות מסיבות מסיבות אחרות

א. ד"ר ז ע"א 5 - 7: עד כדון ... היא הדא
רש"ס צד סע"א : -----

מצד העניין לא מצאתי סיבה להשמטה מכוונת, אולי יש לפנינו השמטה לא
מכוונת, אך קשה להניח כך בקטע ארוך יחסית. יש להעיר כי גם בפירוש רש"ס
אין החיחסות לקטע המדולג ועדיין צ"ע.

מ פ ת ח

פרק ראשון

נדון בעמ'	רשימ (עפ"י מהדורת דינקלס)	דפוס וינציה
250	ג ע"ב 8	ב ע"א 31
266	ו סע"א - ע"ב 1	ב ע"ב 22
279	ו ע"ב 1	ב ע"ב 23
248	ו ע"ב 4 - 5	ב ע"ב 25
279	ז ע"א 6 - 7	ב ע"ב 29
258	ז ע"ב 6 - 7	ב ע"ב 36
250	ח ע"א 5 - 6	ב ע"ג 3
276	ח ע"ב 3 - 6	ב ע"ג 8
279	י ע"ב 1	ב ע"ג 29
271	י ע"ב 12 - 13	ב ע"ג 35
283	י סע"ב	ב ע"ג 42
279	יא ע"א 1 - 2	ב ע"ג 44
271	יא ע"א 1 - 2	ב ע"ג 44
269 ; 253	יב ע"א 1 - 7	ב ע"ד 2 - 4
271	יב ע"ב 8	ב ע"ד 14 - 15
254 ; 123	יג סע"א - ע"ב 2	ב ע"ד 30 - 31
277	יד ע"א 11 - 12	ב ע"ד 45
248	טז ע"ב 1	ג ע"א 9
248	יז ע"א 9	ג ע"א 22
258	יח ע"א 3 - 4	ג ע"א 33 - 34
269	יט ע"א 1	ג ע"א 45
279 ; 266	כ ע"א 12	ג ע"ב 1
271	כ סע"ב	ג ע"ב 7
279	כא ע"א 3	ג ע"ב 8
255	כג ע"ב 6	ג ע"ב 46
269	כד ע"א 10	ג ע"ב 56
258	כד ע"ב 3 - 5	ג ע"ב 60 - 61
271	כד סע"ב	ג ע"ב 65
255	כו ע"ב 1 - 4	ג ע"ג 14
283	כו ע"ב 9	ג ע"ג 15
258	כז ע"א 5	ג ע"ג 25
269 ; 123	כז ע"א 11	ג ע"ג 28
258	כז ע"א 14	ג ע"ג 30
271	כז ע"א 18	ג ע"ג 32
119	כז ע"ב 8	ג ע"ג 43
270	ל ע"א 5	ג ע"ג 62
277	ל ע"א 6 - 7	ג ע"ג 62
271	ל ע"ב 3 - 4	ג ע"ד 1
279	ל ע"ב 10	ג ע"ד 6
248	לד ע"ב 3	ג ע"ד 48
271	לה סע"א	ג ע"ד 49
258	לה ע"א 3 - 4	ג ע"ד 51
259 ; 251	לז ע"א 6 - ע"ב 4	ד ע"א 13 - 17

נדון בעמ'	רש"ס (עפ"י מהדורת דינקלס)	דפוס וינציה
280	מ ע"א 1	ד ע"א 62
272 ; 266	מ ע"ב 4	ד ע"ב 5
266	מא ע"א 4	ד ע"ב 9
259	מא ע"א 4 - 5	ד ע"ב 9 - 10
259	מב ע"ב 5 - 6	ד ע"ב 25
259	מב ע"ב 9 - 12	ד ע"ב 28
272	מג ע"ב 9	ד ע"ב 36 - 37
255	מג ע"ב 7 - 14	ד ע"ב 35 - 41
277 ; 105	מג ע"ב 13	ד ע"ב 40
280	מג ע"ב 13	ד ע"ב 40
105	מד ע"א	ד ע"ב 42
105	מו ע"ב	ד ע"ג 14
280 ; 272	מו ע"ב 13	ד ע"ג 20
259	מז ע"א 3	ד ע"ג 25
123	מח ע"א 6 - 7	ד ע"ג 32
284	מח ע"ב 7 - 9	ד ע"ג 37
251	מט ע"א 2	ד ע"ג 39
272	נ סע"א	ד ע"ג 52 - 53
259	נא ע"א 3 - 4	ד ע"ג 60
284	נא ע"ב 11	ד ע"ד 4 - 5
272	נב ע"א 1 - 5	ד ע"ד 10
280 ; 106	נב ע"ב 1	ד ע"ד 12
280	נג ע"א 5	ד ע"ד 17
272	נה ע"א 1 - 2	ד ע"ד 29
272	נה ע"א 6 - 7	ד ע"ד 31
255	נה ע"א 11 - 14	ד ע"ד 33 - 35
123	נו ע"א 7	ד ע"ד 56
259	נו סע"ב - נח ע"ב 2	ה ע"א 4 - 7
277 ; 106	נט ע"א 8	ה ע"א 13
259	ס ע"א 4	ה ע"א 34
280	ס ע"א 8	ה ע"א 38
280	ס ע"א 10	ה ע"א 40
255	ס ע"א 12	ה ע"א 41
251	ס ע"ב 5 - 7	ה ע"א 46
259	סא ע"א 5 - 6	ה ע"א 54
123	סא ע"ב 10	ה ע"א 61 - 62
273	סא ע"ב 15	ה ע"א 64
273	סא ע"ב 18	ה ע"א 65 - 66
260	סג ע"א 7 - 8	ה ע"ב 11
273	סג סע"א	ה ע"ב 12
260	סג ע"ב 8 - 9	ה ע"ב 16 - 17
284	סו ע"א 8 - 9	ה ע"ב 49 - 51
107	סז ע"ב	ה ע"ג 5 - 6
280	סז ע"ב 13	ה ע"ג 8
120	ע ע"א 5	ה ע"ג 55
255	ע ע"ב 10	ה ע"ד 3
281 ; 260	ע סע"ב	ה ע"ד 4
281 ; 107	עא ע"א 13	ה ע"ד 12
256	עא ע"א 18	ה ע"ד 14

פרק שלישי

נדון בעמ'	רשימ (עפ"י מהדורת דינקלס)	דפוס וינציה
273	עב ע"ב 3 - 4	ה ע"ד 45
260	עג ע"א 4	ה ע"ד 57 - 58
260	עג ע"ב 2 - 3	ה ע"ד 61
260	עג ע"ב 4	ה ע"ד 62
251	עד ע"א 4	ה ע"ד 66
266	עה ע"א 8 - 9	ו ע"א 22 - 23
284	עה ע"א 17	ו ע"א 27
266	עה ע"ב 10 - 15	ו ע"א 35 - 39
256	עה עב 8 - עו ע"ב 6	ו ע"א 35 - 55
273	עה ע"ב 16	ו ע"א 40
277	עו ע"א 4	ו ע"א 42 - 43
260 ; 251	עו ע"א 4 - 7	ו ע"א 43
283	עז סע"א	ו ע"א 61
281	עח ע"א 1	ז ע"ב 7
266	עח ע"א 11	ז ע"ב 12
256	פ ע"א 13	ז ע"ב 34
273	פב ע"ב 6 - 7	ז ע"ב 58
267	פג ע"א 2	ז ע"ב 59 - 60
284	פו ע"א 8	ז ע"ג 37
267	צ ע"א 3	ז ע"ד 15
240	צא ע"א 5	ז ע"ד 31
283	צב ע"ב 13	ז ע"ד 51
284	צג ע"א 2 - 3	ז ע"ד 53 - 54
284	צג ע"ב 4 - 5	ז ע"ד 59 - 61
274	צד ע"א 2 - 4	ז ע"א 1
286	צד סע"א	ז ע"א 5 - 7

פרק רביעי

284	צו ע"א 13 - 14	ז ע"א 52 - 53
281	צו ע"א 21 - 22	ז ע"א 60
274	צו ע"ב 1 - 3	ז ע"ב 8
285	צז ע"א 4	ז ע"ב 14 - 15
274	ק ע"א 1 - 2	ז ע"ב 49
285	ק ע"א 14	ז ע"ב 56
275	ק ע"א 16	ז ע"ב 57
281	קא ע"א 4	ז ע"ג 5
251	קא ע"א 5 - 6	ז ע"ג 6
256	קא ע"ב 1	ז ע"ג 8
260	קב ע"א 11 - 13	ז ע"ג 20 - 21
256	קב ע"ב 3 - קג ע"א 6	ז ע"ג 23 - 28
283	קד ע"ב 3	ז ע"ג 47 - 48
257	קה ע"א 3	ז ע"ג 58
261	קו ע"א 5	ז ע"ד 9
123	קו ע"א 9	ז ע"ד 12
251	קו ע"ב 1	ז ע"ד 16
248	קו ע"ב 1 - 2	ז ע"ד 16
261	קו ע"ב 6 - 7	ז ע"ד 18
261	קז ע"ב 2 - 4	ז ע"ד 29

נדון בעמ'	רשיים (עפ"י מהדורת דינקלס)	דפוס וינציה
281	קיב ע"א 8	ח ע"א 26
281	קיב ע"א 9	ח ע"א 28
249	קיב ע"ב 10	ח ע"א 34
261	קיג ע"א 23	ח ע"א 49
261	קיג ע"א 27	ח ע"א 52
261	קיד ע"א 10 - 11	ח ע"א 64
281	קטו ע"ב 10	ח ע"ב 34
278	קטז ע"א 1	ח ע"ב 37
262	קיו ע"א 11	ח ע"ב 63
262	קיו ע"א 13 - 14	ח ע"ג 2
282 ; 258	קכ ע"ב 14	ח ע"ג 50
262	קכא ע"א 8	ח ע"ג 62

פרק חמישי

285	קכב ע"א 1 - 3	ח ע"ד 21 - 22
249	קכב ע"ב 2	ח ע"ד 36
107	קכד ע"ב	ח סע"ד
282	קכה ע"א 9	ט ע"א 9
270 ; 123	קכו ע"א 23	ט ע"א 42
267	קכו ע"ב 5	ט ע"א 46
278	קל ע"א 12	ט ע"ב 38
108	קלא ע"ב	ט סע"ב 60
282	קלב ע"ב 1 - 2	ט ע"ג 2
108	קלד ע"ב 1 - 2	ט ע"ג 30 - 31
262	קלד ע"ב 6 - 7	ט ע"ג 33 - 34
262	קלד ע"ב 9	ט ע"ג 35
249	קמ ע"א 7	ט ע"ד 23
262	קמ ע"א 12 - 13	ט ע"ד 26

פרק שישי

275	קמא ע"ב 7	י ע"א 1
121	קמב ע"א 1	י ע"א 5
285	קמב ע"ב 6	י ע"א 12
262	קמג ע"א 2 - 3	י ע"א 15
285	קמג ע"א 5	י ע"א 16
250	קמג ע"א 5	י ע"א 17
257	קמד ע"א 9	י ע"א 32
275	קמד ע"א 15	י ע"א 35
282	קמד ע"ב 2 - 12	י ע"א 38 - 44
267	קמה ע"א 2 - 3	י ע"א 46
250	קמו ע"א 4	י ע"ב 2
267	קמו ע"ב 7	י ע"ב 7
262	קמט ע"א 6 - 7	י ע"ב 25
263	קמט ע"ב 8 - 9	י ע"ב 34 - 35
285	קנד ע"ב 2	י ע"ג 10
263	קנז ע"א 6	י ע"ג 39
282	קסא ע"א 5	י ע"ד 12
275	קסא סע"א	י ע"ד 17
283	קסד סע"א	י ע"ד 47

נדון בעמ'	רש"ס (עפ"י מהדורת דינקלס)	פרק שביעי דפוס וינציה
263	קסו ע"א 3 - 4	יא ע"א 24 - 25
285	קסח ע"א 1	יא ע"א 42 - 43
275	קסט ע"א 11	יא ע"א 57
263 ; 252	קסט ע"ב 1 - 3	יא ע"א 59 - 60
282	קע ע"ב 10 - 11	יא ע"ב 7
275	קעא ע"א 6 - 7	יא ע"ב 12
253	קעב ע"א 2	יא ע"ב 20
263	קעד ע"א 8	יא ע"ב 41
253	קעד ע"א 9 - 10	יא ע"ב 42
263	קעה ע"א 2	יא ע"ב 56
252	קעה ע"א 3 - 4	יא ע"ב 57
269	קעו ע"א 7 - 8	יא ע"ג 1 - 2
124	קצט ע"ב 11	יא ע"ג 44
122	קפ ע"א 5	יא ע"ג 49
283	קפב ע"א 2	יא ע"ג 63

פרק שמיני

275	קפד ע"א 3	יא ע"ד 55
124	קפד ע"ב 5 - 6	יא ע"ד 60 - 61
267	קפה ע"ב 6	יב ע"א 5
267	קפו ע"א 4 - 6	יב ע"א 9 - 10
252	קפז ע"ב 4	יב ע"א 22
268	קפח ע"א 12 - 13	יב ע"א 31
278	קפט ע"ב 4 - 5	יב ע"א 44
264	קצב ע"א 3 - 4	יב ע"א 53
268	קצא ע"ב 1 - 4	יב ע"ב 2 - 3
264	קצב ע"ב 1 - 5	יב ע"ב 8 - 10
253	קצג ע"ב 5 - 21	יב ע"ב 23 - 31
278	קצד סע"א	יב ע"ב 43
282	קצד ע"ב 16	יב ע"ב 52
275 ; 124	קצה ע"א 1 - 2	יב ע"ב 53
254	קצו ע"א 3 - 10	יב ע"ב 64 - יב ע"ג 3
278	קצו ע"ב 8 - 9	יב ע"ג 11
257	קצט ע"ב 6	יב ע"ג 45

פרק תשיעי

נדון בעמ'	רש"ס (עפ"י מהדורת דינקלס)	דפוס וינציה
268	ר ע"ב 6	יב ע"ד 26
264	רא ע"א 3 - 4	יב ע"ד 31 - 33
268	רא סע"א	יב ע"ד 37 - 38
270	רב ע"א 16	יב ע"ד 63
286	רג ע"ב 18	יג ע"א 44 - 49
264	רה ע"א 12	יג ע"ב 44 - 45
270	רו ע"א 17	יג ע"ג 5
124	רו ע"ב 6	יג ע"ג 32
276	רז ע"א 14 - 15	יג ע"ג 41 - 42
268	רז ע"ב 8 - 10	יג ע"ג 55 - 56
276	רח ע"ב 2	יג ע"ד 12
276	רח ע"ב 14	יג ע"ד 22
124	רח ע"ב 16	יג ע"ד 24 - 25
264	רט ע"א 2	יג ע"ד 35
264	רט ע"ב 11	יג ע"ד 48
264	רט ע"ב 14 - 15	יג ע"ד 51
270 ; 257	רי ע"א 7	יג ע"ד 61
283	רי ע"א 13	יד ע"א 2
278	רי ע"ב 16 - 17	יד ע"א 15
283	ריא ע"א 11	יד ע"א 24
257	ריא ע"א 11	יד ע"א 24
276	ריב ע"א 7	יד ע"א 42
269 ; 264	ריב סע"ב	יד ע"א 51
276	ריג ע"א 12	יד ע"א 57
257	ריג ע"א 14	יד ע"א 59
124	ריד ע"א 10 - 12	יד ע"ב 3 - 4
265	ריד ע"א 17 - ע"ב 4	יד ע"ב 8 - 11
124	ריד ע"ב 15 - 16	יד ע"ב 20
257	רטו ע"א 24 - 25	יד ע"ב 36
249	רטו ע"ב 12	יד ע"ב 46
265	רטז ע"א 10	יד ע"ב 55
265	ריח ע"א 4	יד ע"ג 12
269	ריט ע"ב 14	יד ע"ד 10
265	רכ סע"ב	יד ע"ד 26

ב י ב ל י ז ג ר פ י ה

שם הגדולים א, 'מערכת הגדולים', וילנא תרס"ג.	חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א)
יעיר אוזן, לעמברג תרכ"ה.	---
בתוך הלכות חלה לרמב"ן, וילנא תרס"ג.	יום טוב אלגזי (מבאר)
הראשונים לציון, ירושלים תש"ל.	אברהם אלמליח
'מכתב מאת ר' יוסף קארו ז"ל', בתוך סיני ו, מוסד הרב קוק, ירושלים ת"ש. (= מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ו.)	שמחה אסף
'דקדוקי ירושלמי', בתוך מבואות לספרות האמוראים, ירושלים - תל אביב תשכ"ג.	יעקב נחום הלוי אפשטיין
שדה יהושע (ביאור לתלמוד ירושלמי), חלק א: זרעים, קושטא תכ"ב. חלק ב: מועד, נשים ונזיקין, קושטא תקי"ד.	יהושע בנבנשת
שו"ת רדב"ז מכ"י, סימן כג (שלוש תשובות לרש"ס), בני ברק תשל"ה.	דוד נ' זמרא
פירוש 'פני משה' על ירושלמי זרעים (למסכתות ברכות, פאה ודמאי), מכון אור מזרח ומכון ירושלים, ירושלים תשנ"ד.	משה נ' חביב
ר' חיים יוסף דוד אזולאי, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט. (חלק א עמ' פד - פה)	מאיר בניהו
ר' שלמה סיריליו, בתוך דברי משולם, פפד"ם תרפ"ו.	משולם פישל בעהר
יהודי המזרח בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח.	משה דוד גאון
הירושלמי המפורש, מסכת ברכות, ירושלים תשכ"א.	שלמה גורן
פירושים וחיידושים בירושלמי, חלק א - ג מבוא לירושלמי (עברי ואנגלי) ופירוש לירושלמי ברכות פרקים א - ד, ניוארק תש"א; (מהדורה שנייה, ניו יורק תשל"א) חלק ד - פירוש לברכות פרק ה, בעריכת ד' חלבני, ניוארק תשכ"א.	לוי גינזבורג
אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, כרך שלישי, המכון לחקר ירושלים - מוסד הרב קוק תשל"ח.	יעקב גליס
'מציאה נכבדה', בתוך המליץ מב, אודעסא תרס"ג, גיליון 279.	מנשה גראסבערג
מסכת שקלים מן תלמוד ירושלמי סדר מועד (על פי נוסחא המוגהה והמדויקה לרבנו שלמה בה"ר יוסף סיריליאו ז"ל, עם ביאור 'הר אפרים'), ירושלים התשי"ח.	אפרים גרבוז (מבאר ומהדיר)

תלמוד ירושלמי סדר זרעים (על פי נוסחא המוגהה המדויקה לרבנו שלמה בכ"ר יוסף סיריליאנו ז"ל עם ביאור 'אמונת יוסף'), ירושלים תרצ"ד - תשכ"ז. (הדפסות מחודשות: שביעית, ירושלים תשל"ג; מעשרות, חלה, ערלה וביכורים, בני ברק תשמ"א - תשמ"ה.)	ח"י הלוי דינקלס (מבאר ומהדיר)
חידושי הר"ן על מסכת ראש השנה, ירושלים תרל"א.	א' דן ואחרים
'על דפוס תלמוד ירושלמי', בתוך: רנ"ן רבינוביץ', מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב.	א"מ הברמן
'התלמוד הירושלמי בדור הגירוש ולאחריו', בתוך: חברה ותרבות, יהודי ספרד לאחר הגירוש, משגב ירושלים, ירושלים תשנ"ז.	אביעד הכהן
אוצר הגדולים אלופי יעקב, חלק ח.	נפתלי יעקב הכהן
אטלס עץ חיים ו, אחרונים א.	רפאל הלפרין
'הערות לירושלמי', הלבנון יב (בתוך הנספח כבוד הלבנון), תרל"ו.	א"ז הלוי
'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', בתוך תרביץ מג ירושלים תשל"ד (עמ' 108 הערה 118).	יעקב זוסמן
'ברייתא דתחומי ארץ ישראל', בתוך תרביץ מה ירושלים תשל"ו (עמ' 228).	---
'מסורת לימוד ומסורת נוסח של התלמוד הירושלמי - לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים' בתוך מחקרים בספרות התלמודית, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ג.	---
דקדוקי ירושלמי למסכת ברכות, ירושלים תשי"ג.	מרדכי יהודה ליב זק"ש
משנה זרעים מכון התלמוד הישראלי השלם, חלק א ירושלים תשל"ב; חלק ב, ירושלים תשל"ה.	ניסן זק"ש
'תעודות לתולדות ר' יאודה זרחיה אזולאי' בתוך ירושלים - רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה ג ירושלים תשי"א.	י"מ טולידנו
שו"ת המבי"ט, חלק א, לבוב תרכ"א, סימן כד.	משה מטראני
'לשון חכמים תיטיב דעת', בתוך המגיד, ליק תרל"ה. גיל' 32; 33.	ש"ש יונגער לעווע
'נוסח הרש"ס ופירושו למסכת שביעית', חלק א: פרקים א - ה, בתוך מסכת שביעית - חקר ועיון א, מכון לחקר החקלאות על פי התורה, ירושלים תשל"ב;	קלמן כהנא (מהדיר)
חלק ב: פרקים ו - י, בתוך מסכת שביעית - חקר ועיון ב, מכון לחקר החקלאות על פי התורה, ירושלים תשל"ט.	

חקר ועיון ספר שלישי, תל אביב תשל"ב.	קלמן כהנא
'השלמת פירוש רש"ס לירושלמי ביכורים', בתוך מוריה ה-ו, סיוון תשד"ס.	---
'השלמת פירוש רש"ס לירושלמי חלה ראש פרק א', בתוך מפרי הארץ ג, המכון לחקר החקלאות על פי התורה, ירושלים תשמ"ד.	---
'נוסח הרש"ס ופירושו למסכת ביכורים', בתוך מסכת ביכורים - חקר ועיון, ירושלים תשמ"ט.	---
תלמוד ירושלמי מסכת שביעית, עם פירוש 'קב ונקי', פלדהיים, ירושלים תשל"ט.	יהודה לוי, א' כרמל
תלמוד ירושלמי עם 'פירוש מספיק עפ"י הפשט' (עפ"י דפוס וינציה עם חילופי גרסאות של כ"י הרש"ס), ברכות, פאה, דמאי וכלאים, ירושלים תרס"ז - תרע"ה; שביעית פרקים א - ה, ירושלים תרע"ו.	אברהם משה לונץ
על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט.	שאול ליברמן
הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה.	---
'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', בתוך ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניוארק תשי"ג.	---
תוספתא כפשוטה, חלקים א - ב, מבוא ופירוש לתוספתא סדר זרעים, בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ניוארק תשט"ו.	שאול ליברמן
'שימת עין על תלמוד ירושלמי מסכת ברכות, אשר נדפס במינץ, עם פירוש מהרב שלמה סיריליו', בתוך המגיד, ליק תרל"ה, גיל' 25; 27; 28; 29.	[ללא חתימה]
תלמוד ירושלמי - מסכת ברכות עם פירוש מרבנו מוהר"ר שלמה בכר יוסף סיריליאו ממגורשי ספרד, עם הקדמה של המהדיר והמגיה, והערות המהדיר 'מאיר נתיב', מגנצא תרל"ה.	מאיר לעהמאן (עם י' בריל) (מהדיר)
(הודעות שונות על שלבי ההוצאה לאור של נוסח הרש"ס לירושלמי ועל הדפסת פירושו), בתוך הלבנון ט (מגנצא תרל"ג) - יב (תרל"ו).	---
'תלמוד ירושלמי מסכת ברכות עם פירוש רבינו שלמה בכר יוסף סיריליאו' (על פי מהדורת לעהמאן); 'תלמוד ירושלמי מסכת פאה עם פירוש רבינו שלמה בכר יוסף סיריליאו', (בהעתקה מכה"י בספרייה הבריטית בלונדון), בתוך תלמוד ירושלמי, וילנא תרפ"ב.	[מו"ל]
'פירוש הר"ש סיריליאו', בתוך תלמוד ירושלמי מסכתות ברכות, שביעית, פאה, תרומות, דמאי כלאים, מכון מוצל מאש, בני ברק תשי"ס - תשמ"ט; מעשרות, ירושלים תנש"א.	[מו"ל]
מסכת חלה מן תלמוד ירושלמי, בית מדרש גבוה להלכה בהתיישבות החקלאית, ירושלים תשמ"ח.	[מו"ל]

תלמוד ירושלמי כג'רסת הגר"א מוילנא, כולל אברכים בני ברק, ירושלים תש"ה.	[מו"ל]
י'ר' שלמה סיריליו', בתוך אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, כרך ד, יהושע צ'צ'יק, תל אביב תש"ו.	מרדכי מרגליות (עורך)
מסכת ברכות מתלמוד ארץ ישראל, בית המדרש למורים, בוסטון תש"ד.	י' נוימן
מסכת פאה מתלמוד ארץ ישראל, בית המדרש למורים, בוסטון תש"ד.	---
הלכות שחיטות ובדיקות הריאה בקוצר לר' שלמה סיריליו, ראש ישיבת קשטיליא בשאלוניקי, קושטא רצ"ג.	שלמה סיריליו
י'ראשון פרשני הירושלמי', בתוך פעמים 49, ירושלים, סתיו תשנ"ב.	עמוס סמואל
י'מלאכת שלמה' (פירוש), בתוך ששה סדרי משנה עם פירושי הראשונים והאחרונים, אל המקורות, ירושלים תשט"ו.	שלמה עדני
י'לנוסת הירושלמי לר' שלמה סיריליו במסכת שקלים', בתוך ספר הזיכרון להרב יצחק ניסים, סדר שני, ירושלים תשמ"ה.	משה עסיס
י'תלמוד ירושלמי', בתוך האנציקלופדיה העברית, כרך לב, ירושלים תשמ"א.	---
ראה - ר' אליהו פפרקאן.	אליהו פולדא (רא"ף)
תלמוד ירושלמי מסכת שביעית (עם ביאור וחילופי נוסחאות), מס, ירושלים תשמ"ז.	יהודה פליקס
פירוש לירושלמי זרעים ושקלים, אמסטרדם ת"ע.	אליהו פפרקאן (רא"ף)
מבוא הירושלמי, ברסלויא תר"ל (עמ' קלה - קלו).	זכריה פראנקל
תלמוד ירושלמי סדר זרעים, מחברת ראשונה - ברכות ופאה, ויען תרל"ד.	---
תולדות חכמי ירושלים, חלק א, (מהדורה שנייה) ירושלים תרפ"ט.	אריה ליב פרומקין
אוצר הרבנים, תל אביב תשל"ה.	נ"צ פרידמן
כסף משנה ביאור על משנה תורה לרמב"ם, מהדורת שבתי פרנקל, ירושלים תש"ן.	יוסף קארו (מפרש)
קורא הדורות, ברלין תר"ו.	דוד קונפורטי
על אודות הכ"י מרבינו שלמה סיריליו ודפוס פטריקוב', בתוך המליץ מג, אודעסא תרס"ג, גיל' 15; 21; 46; 48; 49.	דב בער ראטנער
אהבת ציון וירושלים, וילנא תרס"א - תרע"ז.	---

- א"ל רבינוביץ' 'חיבת ירושלים', (הערות על הירושלמי, מסכת ברכות שנדפסה במגנצא ותשובת המגיה יחיאל בריל, בצדן), בתוך הלבנון יב, מגנצא תרל"ו. (בנספח כבוד הלבנון).
- אליעזר שמשון רוזנטל 'למילון התלמודי', בתוך תרביץ מ, ירושלים תשל"א (עמ' 184).
- ע' שטיינזלץ תלמוד ירושלמי מסכת פאה (עם ביאור וחילופי גרסאות), ירושלים תשמ"ח.
- פטר שפר והנס יורגן בקר סינזפסיס לתלמוד הירושלמי, חלק א: ברכות ופאה, טיבינגן 1991. חלק ב: דמאי, כלאים ושביעית, טיבינגן 1992. חלק ג: תרומות - ביכורים, טיבינגן 1992.
- א' שכטר המשנה בבבלי ובירושלמי, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט.
- ש"א רוזאניס קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם, סופיא תרצ"ז - תרצ"ח.
- ישכר תמר עלי תמר (ביאור לתלמוד הירושלמי), חלק א: ברכות - דמאי, עתיר, גבעתיים תשל"ט, חלק ב: כלאים - ביכורים, עתיר, גבעתיים תשמ"מ.
- H. J. Becker 'Die "Sirillo - Handschriften" des Talmud Yerushalmi, Frankfurter Judaistische Beitreage, Heft 16 (1988).
- 'Zwei neue Yerushalmi-Handschriften und die "Gemara" zu Eduyot mit dem Kommentar des Shlomo Sirillo', Frankfurter Judaistische Beitreage, Heft 17 (1989).
- 'Die Yerushalmi Midrashim der Ordnung Zera'im in Ya'akov ibn Haviv's "'Ein Ya'akov", Frankfurter Judaistische Beitreage, Heft 18 (1990).
- 'Verstreute Yerushalmi-Texte in MS Moskau 1133', Frankfurter Judaistische Beitreage, Heft 19 (1991 - 1992).
- B.M.B. Bokser 'The Palestinian Talmud', in ANR Band 19.2, Berlin - New-York 1979 (pp. 156 - 157, 242, 255).
- G. Dalman Gramatik des Judisch-Palestinischer Arameisch, Leipzig 1905 (s. 18).
- A. David 'Sirillo, Solomon Ben Joseph', Encyclopedia Judaica, volume 14.
- L. Fuks / R. G. Fuks-Mansfeld, Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections 2, Leiden 1975, p. 26.

- L. Ginzberg 'Introductory Essay: The Palestinian Talmud',
p. 50 - 51, in: *A Comentary on the Palestinian Talmud*,
New York 1941. (See the Hebrew list: ל' גינזבורג)
- J. Furst *Bibliotheca Judaica*, Leipzig 1863 (p. 342).
- H. Hildesheimer *Beitreaege zur Geographie Palestinas*,
Jahresbericht des Rabbiner Seminar, Berlin 1885.
(= גבולות הארץ, מוסד הרב קוק תשכ"ה)
- G. Margolioth *Catalogue of the Hebrew and the Samaritan
Manuscripts in the British Museum*, London 1905
(Reprinted London 1965), p. 54 - 56.
- L.I. Rabinovitz 'Talmud, Jerusalem', in *EJ* vol. 15.
- P. Schäfer und
Hans Jürgen Becker *Synopse zum Talmud Yerushalmi*, Tübingen 1991
(See the Hebrew list: פטר שפר והנס יורגן בקר)
- M. Schwab 'Manuscripts du Supplément Hébreu de la Bibliothèque
Nationale de Paris', *REJ* 61 (1911), p. 82.
- *Le Talmud de Jerusalem*, Paris 1928, (Introduction,
p. lxii).
- M. Seligsohn 'Sirillo, Solomon', *The Jewish Encyclopedia*,
vol. 11, New York and London 1905.

**RABBI SOLOMON SIRILLO
HIS TEXT AND COMMENTARY TO THE
ZERA'IM ORDER OF THE PALESTINIAN TALMUD**

A Thesis for the degree of Doctor of Philosophy

**by
Amos Samuel**

Submitted to the Senate of the Hebrew University of Jerusalem

1998 - 5798

THIS STUDY WAS WRITTEN

UNDER THE SUPERVISION

of

Prof. YAAKOV SUSSMANN

Table of Contents

Introduction	7 - 8
<p>Chapter one: Rashes' history</p> <p>with the expelled from Spain (9); In Safed (11); In Jerusalem (13); Rashes' family members after his death (14)</p>	9 - 15
<p>Chapter two: Rashes' commentative and textual work on the Yerushalmi - his motives and work order</p> <p>Rashes' motives for writing a commentary on the Talmud Yerushalmi (16); Rashes' motives for revising the nusach of the Yerushalmi (20); Rashes' work Order (21)</p>	16 - 28
<p>Chapter three: Description and histories of existing manuscripts</p> <p>Introduction (29); Paris Manuscript, heb. 1389/1 (30); Moscow manuscript - Ginzberg collection 1135 (33); London manuscripts - general description (35); London MS 403 (36); London MS 404 (42); London MS 405 (45); History of London Manuscript (49); Amsterdam MS - Etz Chaim 31 A 47 (54); Moscow MS - Ginzberg collection 1133 (59); Two remnants of manuscript of tractate Shevi'it (60); Relationship between different manuscripts (61); Summary (65)</p>	29 - 66
<p>Chapter four: References to rashes' nusach and commentary, 16th century to present</p> <p>R' Moshe Trani (67); R' Yoseph Caro (68); R' Bezalel Ashkenazi (68); R' Shlomo Adeni (68); R' Yehoshua Benveniste (69); R' Moshe b. R' Shlomo ben Haviv (71); R' Yom Tov Algazi (72); R' Chaim Yoseph David Azulai (73); Rabbi Meir Lehmann (74); Dr. Hirsch Hildesheimer (75); Avraham Moshe Lunz (76); Dov Ber Rattner (78); Prof. Louis Ginzberg (82); Prof. Yaakov Nachum Halevi Epstein (82); Prof. Saul Lieberman (83); Rabbi H. J. Dinkels (84); Rabbi Ephraim Garboz (85); Rabbi Kalman Kahana (85); Prof. E. S. Rosentahl (86); Rabbi Nissan Zaksh (86); Prof. Yaakov Susemann (86); Prof. Moshe Assis (87)</p>	67 - 88

**Chapter five: Value of Rashes' nusach to the research
of the Yerushalmi nusach**

89 - 160

Researchers orientation in finding testimonies of authentic nusach of the T. Y. (89); Did Rashes use the Venice edition? (90); Criteria for evaluating Rashes' nusach (96); Rashes' criteria for revising the nusach of the V. E. (98); Proves of Rashes' use of V. E. (105); Passages of Rashes' nusach which reflect manuscript versions, and passages of his commentary that suggest studying manuscripts (119); Summary (153); Appendix - quotes from the T. Y. in Rashes' commentary (155)

Chapter six: Characteristics of Rashes' commentary

161 - 196

Introduction (161); Originality of Rashes' commentary (162); Independence of Rashes' commentary and rulings (166); Rashes' view on the relationship between the T. Y. and the T. B. (170); Rashes' explanations of T. Y. terminology (173); Textual revisions of Yerushalmi nusach (175); Rashes' linguistic philosophy (176); Reflections of Rashes' times in his commentary (181); Rashes as Halachic authority (183); Appendix I - Influence of Rashes' commentative and textual work on the Yerushalmi commentaries and on the final formulation of its nusach in later editions (188); Appendix II - Rashes' view of Eretz Israel, as is reflected in his commentary (192).

**Chapter seven: Rashes' library - books he used for his
commentative and textual work**

197 - 245

Introduction (197); The Bible, the Targums and the Masorah (199); Tannaic literature (201); Talmuds, Seder Olam beraita and Small tractates (211); Aggadic literature (214); Geonim literature (218); Rishonim to scholars of his time (224); Summary (242).

**Appendix: Rashes nusach for tractate Berachot -
Differences between his nusach
and that of the V. E. (1523)**

246 - 286

Introduction (246); Detail of the difference between Rashes' nusach and that of the V.E. (248); Index according to order of pages of the tractate (287).

Bibliography

293 - 298

English abstract

299 - 323

Introduction

R' Shlomo Syrilio (Spain {before} 1492 - Jerusalem {before} 1555) is the first of the Talmud Yerushalmi commentators whose commentary survived and is available to us. R' Shlomo Syrilio (henceforth, Rashes), commented on the eleven tractates of Order Zera'im, and on the Yerushalmi for tractate Shekalim in the Order Mo'ed. (In addition, he composed a "gemara" on the Mishna of tractate Eduyot, complete with commentary. However, they are of no great relevance to my research on his commentative and textual work on the Talmud Yerushalmi.) Rashes made his mark as a commentator, on the commentary of the Talmud Yerushalmi, starting at the 16th century. Many of his explanations were used by R' Yehoshua Benveniste in his commentary on some of the Yerushalmi tractates **Sede Yehoshua** (Constantinople, 1662). Through this book, Rashes' commentary reached R' Eliyahu Fulda (Haraf), and through him, to the Yerushalmi commentators that followed him.

Rashes did not confine himself to the commentary of the T. Y. He found out that over the years, errors of different kinds took place in the Yerushalmi nusach (version). As a result, he concluded that it was not enough to write a commentary on the Yerushalmi, but that it was necessary to revise the Talmud anew, so that it's nusach would be free of the errors that occurred over time. Rashes took this mission upon himself. He formulated principles for the renew editing, according to which he structured a new version for Order Zera'im and tractate Shekalim.

To date, Rashes' work has not been systematically and extensively researched. Its originality merits it, and that is my intention in this research.

In this work I intend to review Rashes' history, systematically describe the manuscripts of his commentary that still remain, offer a reconstructed picture of his 'bookcase', and most of all, present the readers with the findings of the thorough investigation I carried out on his commentative and textual work.

In the section of the research dealing with the commentary, I have included Rashes' motivations for writing his commentary, as well as its characteristic qualities.

In the section of the research dealing with the nusach, Rashes' criteria in revising the nusach are given, and the question is raised regarding the extent to which his nusach contributes to the research of the Yerushalmi's authentic nusach. The central question dealt with - in this part of the work - is, whether Rashes, when revising his nusach of the Yerushalmi, made use of the nusach of the 1523 Venice edition (henceforth V. E.), which is the first printed edition of the Talmud Yerushalmi. Different researchers addressed this issue. According to L. Ginzberg, Rashes did not use the V. E. at all. Prof. M. Asis maintains that Rashes did not use V.E. edition

for his revision of Yerushalmi Shekalim, but with regard to his nusach for the Yerushalmi Order Zera'im, the matter deserves further examination.

In this research, I meant to come to a conclusion on this central question, based on a **systematic** and **extensive** examination of Rasha's nusach on all of Order Zera'im. This examination was carried out, and its results are presented in detail in Chapter five of this work.

Jerusalem,
Tevet 5758
January 1998

Amos Samuel

Chapter One

R' Shlomo ben R' Yoseph Syrilio (Hebrew: סיריליו; EJ and JE: Sirillo; L. Ginzberg: Syrilio) was born in Spain, in the second half of the 15th century. In 1492, the year of the Expulsion, the Syrilio family left Spain to go east, and apparently settled in Constantinople (now, Istanbul). There, R' Shlomo, still young, began learning Torah with R' Eliyahu b. R' Binyamin Halevi (author of the responsa Zekan Aharon). After the period in Constantinople, R' Shlomo began to learn with R' Yaakov ibn Habib (author of the Ein Yaakov, on the aggadic material in the Talmud), and with his son, R' Levi ibn Habib (the Ralbah).

In time, R' Shlomo grew in his Torah learning, was trained for teaching and was appointed to be the head of the Yeshiva in Salonika. He became known as one of Salonika's rabbis and leaders. From that period in Salonika, some halacha responsa of his remained. For a while, R' Shlomo served as a dayan (judge in religious court) and a teacher in Adrianople.

Probably around 1536, R' Shlomo arrived in Eretz Israel, together with a group of Torah scholars, among them, R' Yoseph Caro and R' Shlomo Alkabez. He settled in Safed, but apparently held no official positions there. Most of his time was spent in 'teaching Talmud to students' and in his "stolen time", he wrote a commentary on the Talmud Yerushalmi.

Around 1546, R' Shlomo left Safed and settled in Jerusalem. He held a high position there, but once again, none of it was official. (There is no basis to the rumor brought by E. L. Frumkin <in Toledot Chachmei Yerushalaim, I, p. 65> that R' Shlomo served as the Rabbi of Jerusalem, after the death of his Rav, the Ralbah.) He continued instructing his students in Torah, and in preparing new editions of his commentary on the Yerushalmi.

R' Shlomo died between the years 1553 - 1555. Of his family, we know about his son R' Mordechai Syrilio who copied the Hidushei HaMeiri on tractates Nedarim, Nazir and Sotah. A letter written by R' Yoseph Caro, remained, from which it is understood that R' Shlomo's widow's economic situation was difficult.

Chapter Two

A. The motives for his enterprise

With the renewed settlement in Eretz Israel in the 16th century, the issue of "mitzvot hateluyot ba'aretz" (agricultural commandments relevant in Eretz Israel) became a practical one. Rashes believed that in order to form clear, practical behavior patterns in this area, it is insufficient to rely on the Rambam's ruling, but rather, the original source, according to which the Rambam ruled, should be studied directly - the Talmud Yerushalmi.

Rashes found it necessary to write a commentary on the Talmud Yerushalmi (henceforth, T.Y. or Yer.) order Zera'im, in a way that could yield an independent halachic ruling, even if it is different from that of the Rambam's. He interpreted those tractates, whose interpretation he thought was crucial for making halachic rulings: the tractate Shekalim from order Mo'ed, and the tractates of order Zeraim (including the order Berachot, although it does not deal with agricultural commandments relevant in Eretz Israel). He didn't think it necessary to commentate on those tractates of which there is an uninterpreted Talmud Yerushalmi since the issues discussed in them, have already been ruled upon in the Talmud Bavli, and that has been interpreted by Rashi.

Often, Rashes summarizes his commentary on the Yer. with a full codification of the topic whose details he discusses in his commentary (for example, Demai 51b, Shevi'it 141b).

Due to the fact that there was no tradition of consistent learning of the T.Y., over time, the number of copies of the Yer. dwindled. According to Rashes, those books that survived till his time "are full of errors." Therefore, it was not enough for him to write a commentary on the T.Y., but he found it necessary to revise anew the tractates he commentated on.

On the tractate of Eduyot for which there is no Talmud at all, Rashes wrote a "gemara". He collected sugiyot (comprehensive issues discussed in the Talmud) from different tractates in the Babylonian Talmud (henceforth T.B.) and T.Y., which deal with the mishnayot of this tractate, and added his own connecting texts. Thus, a "gemara" was formed. Rashes also wrote a commentary to this "gemara" on Eduyot.

B. His work order and the places where he worked

- a. Rashes began his work on the interpretation of tractate Shekalim even before arriving in Eretz Israel. Based on the research of Prof. M. Assis ('Lenusach Rabbi Shlomo Syrilio Lemasechet Shekalim' in the memorial book for Rav Yitschak Nissim, Jerusalem

1985, pp. 119 - 159), which determines that Rashes did not use the Venice Edition 1523, for his work, we must deduce that he worked on tractate Shekalim before that year.

- b. After the year 1523, Rashes worked on the interpretation of the T.Y. on order Zeraim and on the revision of the T.Y nusach to that tractate. This conclusion is based on what I will prove further on in this work, that Rashes used the V.E. version for revising all the tractates in Zera'im.
- c. It cannot be clearly established whether Rashes began writing his commentary on Zera'im before arriving in Eretz Israel (probably around 1536) or whether he did so, only after his arrival.
- d. Apparently, Rashes completed the first edition of his commentary and nusach of all of order Zera'im during his stay in Safed.
- e. After settling in Jerusalem (1546), Rashes continued his work on the T.Y. He deleted material from old editions and added to them, intending to create a basis for a new edition. (The commentary on Shevi'it, in our edition today, includes two passages that originate in a responsa sent by the Ridbaz [R' David ben Zimra, head of Egyptian Jewry] to Rashes in Jerusalem.)
- f. Rashes wrote the "gemara" on the tractate Eduyot, while at the same time writing the commentary to order Zera'im. He completed this "gemara" before revising the nusach of the Yer. to the tractate Halah.
- g. Rashes revised the nusach of the Yer. after writing the commentary for each tractate. R' M. Lehmann, the first revisor of Rashes' commentary on Berachot, proves it from the many changes between the version of the *sub verbos* (דִּיבּוּרֵי הַמַּתְחִילִל) and the Rashes' nusach to the tractate (in those places where such changes exist, the s.v.s [sub verbos] correspond to the V.E. version.)
- h. As I see it, Rashes wrote the introduction to his commentary only with the completion of his commentative and textual work. This evaluation is different from that of Lehmann's, who claims that the introduction was written before the commentary. (Lehmann relied on the fact that in the introduction, Rashes did not mention what he called 'The Precise Book' ['Sefer Meduyak'] on the T.Y., which he had mentioned in his commentary to the sixth chapter of the tractate Berachot. However, to my understanding, this book reached Rashes only after a while, after writing the first edition of his work and after writing the introduction. Based on his findings in that 'Precise Book', Rashes, in several places, updated both the commentary and the nusach, but in the introduction, he did not mention finding the 'Precise Book'.)

- i. Rashes wrote his reference book ('Moreh Makom') while writing his commentary. The final editing of the 'Moreh Makom' was done - as a part of the writing of the introduction to his work - after he had finished his work.

Chapter Three

Rashes' commentary and nusach of the T.Y.'s order Zera'im and tractate Shekalim, as well as his "gemara" and his commentary on tractate Eduyot exist today in different manuscripts. In all the tractates, except Shevi'it, more than one manuscript has remained.

Following is the list of remaining manuscripts:

- a. Paris manuscript (Bibl. Nationale, Heb. 1389/1), which includes Rashes' commentary and nusach for Yer. Berachot, Pe'ah, Demai and Kila'im.
- b. Moscow manuscript - Ginzberg collection 1135, which includes Rashes' commentary and nusach of Yer. Terumot, Ma'asrot, Ma'aser Sheni, Halah, Orla and Bikurim.
- c. London manuscript, British Museum 403 (Or. 2822), which includes Rashes' commentary and nusach of Yer. Berachot, Pe'ah, Demai, Kila'im and Shekalim.
- d. London manuscript, British Museum 404 (Or. 2823), which includes Rashes' commentary and nusach of Yer. Shevi'it, Terumot, Ma'asrot and Ma'aser Sheni; this volume also includes another copy ('a second copy') of the beginning of tractate Shevi'it and another copy ('a second copy') - in almost complete form - of tractate Demai.
- e. London manuscript, British Museum 405 (Or. 2824), which includes Rashes' commentary and nusach of Yer. Halah, Orla and Bikurim.
- f. Amsterdam manuscript - Etz Chaim 47 A 31 (today in the National Library in Jerusalem), which includes Rashes' commentary and nusach of Yer. Berachot and Pe'ah.
- g. Moscow manuscript - Ginzberg collection 1133, which includes Rashes' "gemara" of Eduyot and his commentary of it.
- h. Manuscript fragments
 - a. remnants of two un-successive pages from Yer. Shevi'it with Rashes' commentary (Rabbinic Seminary Library of America, ENA. 3033 / 7-8).
 - b. fragments of four successive pages from Yer. Shevi'it with Rashes' commentary (St. Peterburg National Library, EVR 2A 743).

Most of the manuscripts that remained are, apparently, copies made by scribes and were not hand-written by Rashes himself. This can be learned from the fact that most of the manuscripts have a certain page set-up: the text of the Yer. is in the center of the page, and the commentary surrounds this text, and the scribe who did the copying planned it according to the length of Rashes' commentary, which was before him, so that the text of the Yer. and its commentary would appear on the same page. Obviously, this cannot be done during the first writing of the text (In fact, the 405 London manuscript is Rashes' autograph, for there is no such setting up in it; the commentary was written in one continuity, and the Yer. nusach was written in a separate one).

This also comes up from the paleographic comparison between the writing in the body of the text and the writing of the marginal and interlinear glosses; the handwriting in each is different. From the content of the notes, we learn that a large part of these notes - those between the lines and those in the margins - was done in Rashes' own handwriting, while the body of the text was written in the scribe's handwriting (some of the notes in London manuscripts 403 and 404 are marginal glosses written by others, among them R' Yauda Zerachia Azulai <see R' Nissan Zaksh, Mishna Zera'im, p. 74>).

As for the glosses themselves. In most of the existing manuscripts there are definitely erasures and additions between the lines and in the margins of the page - the same is true for the Yer. nusach, although in a smaller number. Comparing the nusach and the commentary of the Yer. in the various manuscripts of those tractates, for which more than one manuscript exists, shows that the marginal and interlinear notes in one manuscript became part of the body of the text in the other manuscript. On this basis, we can evaluate, with regard to those tractates of which more than one manuscript remained - which manuscript is the earlier and which is the later one.

The picture that unfolds is that Rashes kept working on his commentary and nusach even after they had been professionally copied over by the scribe. Here and there, Rashes would add some material, delete or erase something, and then ask the scribe to recopy it all again, while inserting the corrections in the body of the text. Apparently, we have different editions of Rashes' commentary.

In the body of my work, I extensively described the different manuscripts. I noted which manuscripts remained in their entirety and which are incomplete, and as for the latter, I specified what the missing parts are. Moreover, with regard to those tractates in which Rashes' work is evident in more than one manuscript, I checked which of the manuscripts is the earlier and which is the latter, and with those, I attempted to determine, whether the latter manuscript is a direct copy of its predecessor or whether there is a missing link in the chain - another manuscript (or more) between the earlier manuscript and the later one - that did not remain.

In this abstract it will be enough to present two aspects from the description of the manuscripts, and a summary of the connection between the various manuscripts. In addition, I will briefly describe what happened to London manuscripts 403, 404 and 405 - which are in fact a ready-for-print edition, signed by Rashes himself - up until the actual printing of Rashes' commentary and nusach of Yer. Zera'im, according to these manuscripts.

First, to two matters of description:

a. Paris manuscript, Bibl. Nationoale, Heb. 1389/1.

At the end of page 267b of the manuscript, there is a colophon written by the scribe, as follows:

בשנ[ת] השב ישראל לנויהם במתא צפת שבגליל העליון

M. Schwab (REJ 61 <1911>, p. 82) deciphered that year to be the year ש (=1540), this from noticing that there were three dots above the letter ש in the word השג, meant to emphasize that letter.

b. London manuscript 403 (Or. 2822)

Page 24b - 25a. A poem by Rashes, and words of summation at the end of his life, when he finished preparing the book for printing.

The poem appears on page 25a of the manuscript.

In the middle of the left-side column of page 24b, it says:

ועתה אחל לשורר ולשבח לפני אלוקים חיים העונה לכל עני
ואביון, ומעוז לאביון בצר לו, ויען אוי ביום צרתי, ויהי עמדי
בדרך אשר הלכתי, כן יענני ...
ועלי להשתחוות למלך ה' צבאות, י"ג השחוואות שהם כו בתים, אחת
לכניסה ואחת ליציאה ...

Under this, the scribe left room for the entire poem to be written on page 25a.

Rashes added in his own handwriting, in the empty space:

Said the writer: because I had wanted to print these tractates and their interpretation so that they be available to the diaspora community, and they would merit them, and my days have been completed, and I truly know that it is impossible not to be any mistake or error in them, for a number of reasons,

if for my lack of knowledge, in addition to the difficult times, as well as my journeying from place to place and city to city, and also for having dealt with it, all my life, most of my work has been teaching students Talmud and my study has been done by stealing time from night and day...that is why I beseech and beg any scholar learning from this book, to view it favorably, without jealousy or jest, and if he finds in it a mistake or error, he should correct it, and God will pay him his reward...

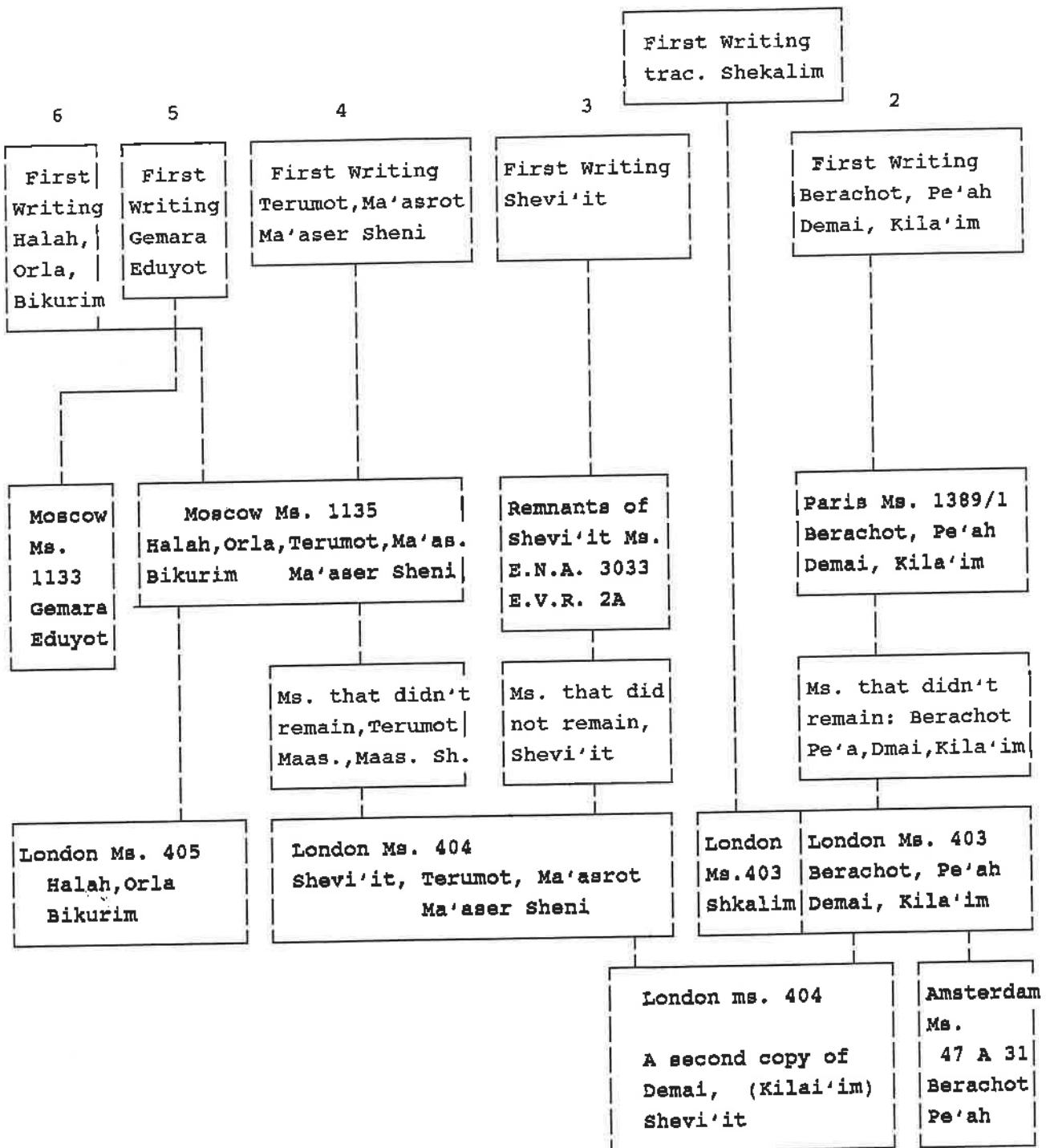
Following are some lines from the poem:

ליוצר אור וגם זוהר חשמלים	אברך לאל מרים שפלים
עוזר דלים וגם סומך הנופלים	אשבח לאל עוטה מאורים
והקנני להתחיל גם להשלים	אשר היה בעזרתי בחסדו
ולפרש מסכת השקלים	לבאר כל ספרי הזרעים
ולא נמצא לשום אדם ובבלים	ותלמודם ירושלמי הכינם
הנו עדי עדית ומור אהלים	ועדויות תלמודה אספתי

Following is a summary of the relationships between the different manuscripts.

In the next page there is a diagram summarizing this matter. In it I have also expressed the matters described below, matters proved in the course of describing the manuscripts, and in the description of Rasha's work order, in the second chapter of this work.

- a. Rasha began his work with the interpretation of tractate Shekalim.
- b. Rasha interpreted the Yer. order Zera'im, according to the order of its tractates.
- c. The "gemara" to tractate Eduyot and its commentary, were written before the commentary to Halah, Orla and Bikurim.
- d. The Paris manuscript, the remnants of the Shevi'it manuscript and the Moscow manuscript are not the first edition of Rasha's work. At least one writing, defined in the diagram as a 'first writing', preceded them.
- e. The additional copies of tractates Demai and Shevi'it are two parts of the same manuscript. This is proven by the pagination noted at the margins of the manuscript. The pagination at the beginning of the 'second copy' of Shevi'it, proves that it is the continuation of a manuscript, which begins in the 'second copy' of Demai, which also includes the lost 'second copy' of Kila'im.
- f. The London manuscript 405 also included the "gemara" for Eduyot, but it was lost over time.

key:

- a. Bold-faced texts in squares signify existing manuscripts.
- b. Regular-print squares signify presumed manuscripts. It is possible that in the specific stage described - there was more than one manuscript.
- c. Squares in same horizontal line signify manuscripts of presumably the same period of time, except for the manuscript of tractate Shekalim, which is bound together with the manuscript of tractates Berachot, Pe'ah, Demai and Kila'im in London manuscript 403. Previous to the binding, the manuscript of tractate Shekalim was a "book" of its own, perhaps older than the Paris manuscript.

London manuscripts 403, 404 and 405 - a summary of their "history"

These manuscripts include Rashes' entire commentative and textual work - save for the "gemarah" on Eduyot.

The first person known almost certainly to have had possession of manuscripts from Rashes' work, was R' Chaim Yoseph David Azulai - the Hida. When he died, R' Yudah Zerachia Azulai (Riza) bought the manuscripts. Around 1827, Riza began to plan the printing of the T.Y. for the order Zera'im, according to Rashes' nusach and his commentary. Riza went abroad to raise funding for the printing; He managed to publish two booklets as an example in Vienna, but he could not raise enough money to publish the entire work.

With Riza's death, a group of Jerusalem Rabbis purchased from his widow the manuscripts of Rashes' work. These Rabbis sold them, through the traveler Yaakov Sapir, to Rabbi Meir Lehmann of Magentza. In 1875, Lehmann published Rashes' nusach and commentary on Yer. Berachot. He meant to continue publishing Rashes' work, but for unknown reasons, this plan did not work out.

In 1885, the three manuscripts were purchased by the London British Museum, where they are today.

The manuscripts were copied over in the British Museum, for publication purposes:

Avraham Moshe Lunz recorded in his edition, in the column 'ו'י'י'י'י', the changes between the V. E. version and Rashes' version. In his introduction, he writes: 'We copied it from tractate Pe'ah to tractate Bikurim, and tractate Shekalim'.

Based on the manuscript in the British Museum, **Rabbi H. J. Dinkels** published Rashes' entire commentary and nusach of Yer. Zera'im (1934 - 1967), and **Rabbi Ephraim Garboz** - Rashes' commentary and nusach to Yer. Shekalim (1958).

Chapter Four

Before being printed, Rashes' commentary was copied down by different copyists. Some of the copies survived and are at our disposal. Some reached various authors who included quotations from Rashes' commentary and nusach of the Yer. in their work. Some even discussed Rashes' Yer. nusach and debated the question of the extent to which it reflected an authentic version of the T.Y. In the body of my work, I reviewed and summarized, chronologically, the different approaches to Rashes' nusach and commentary. In this abstract, I will separately review those writers who quoted from his commentary or nusach to Yer. Zera'im (A), also separately, those who published printed editions of Rashes' nusach or his commentary of the Yer. (B), and those, separately, too, that

discussed the quality of his nusach or commentary (C). Up until Lehmann's edition came out (Mainz 1875), several scholars quoted passages from Rasha's commentary, sometimes passages of his nusach, but usually, did not discuss the worth of his wordings or formulations <R' Yehoshua Benveniste, author of Sede Yehoshua, was the only one who also dealt with the quality of Rasha's nusach>. However, Lehmann and those that followed him, did so extensively. It should be noted that only few scholars systematically dealt with the quality of the commentary.

(A) Quotations from the commentary or nusach

1. R' Moshe Trani - Hamabit - in his responsa.
2. R' Yoseph Caro - in his 'Kesef Mishneh'.
3. R' Bezalel Ashkenazi - in his responsa.
4. R' Shlomo Adeni - in his commentary of the Mishnah 'Melechet Shlomo'. A proper, systematic study of Rasha's nusach and commentary, in the various editions before us, should be done comparatively with the quotes from Rasha in 'Melechet Shlomo'.
5. R' Yehoshua Benveniste - in his commentary 'Sede Yehoshua' on tractates Berachot, Pe'h, Orla, Halah and Bikurim (Constantinople 1662). He valued Rasha's greatness (see his introduction), but was critical of his nusach; see below. It seems that R' Yehoshua Benveniste had before him a later copy of Rasha's commentary.
6. R' Moshe b. R' Shlomo ben Haviv - in his commentary 'Penei Moshe' on Yer. Berachot, Pe'ah and Demai (Jerusalem, 1994). Several times, the author quoted long passages from Rasha's commentary, but he never mentioned his name. He only made sure to state at the end of every instance of copying - 'so I have found written' (It is possible that in the manuscript that was before R' Moshe ben Haviv, the name of the commentator - Rasha, did not remain).
7. R' Yom Tov Algazi - in his commentary on the Ramban's Hilchot Bechorot veChallah.
8. R' Chaim Yoseph David Azulai - the Hida - in his book 'Ein Zocher', which deals with the terminology of the two Talmuds. The Hida briefly mentioned Rasha's manuscript in 'Shem Hagedolim'.
9. Dr. Naftali Zvi (Hirsch) Hildesheimer - in his comprehensive research on the borders of Eretz Israel: 'Beitrag zur Geographie Palestinas', Jahresbericht des Rabbiner Seminar, Berlin 1885.

The commentators who commented on the T.Y. after all parts of Rasha's textual and commentative work were published, many times quoted from his work in their commentary.

(B) Publishers of printed editions

1. Rabbi Meir Lehmann - was the first to publish Rashes' commentary according to the manuscript found today in the British Museum. Lehmann only managed to publish tractate Berachot (Mainz 1875). He made various comments, in his edition, on Rashes' commentary, under the title 'Meir Nativ'. He wrote a long introduction to his edition, where he discussed the quality of Rashes' nusach; see below.
2. Avraham Moshe Lunz published a new edition of The T.Y. with a 'sufficient commentary according to the pshat' (Berachot, Pe'ah, Demai and Kila'im, Jerusalem, 1907-1915; Shevi'it, chapters 1-5, Jerusalem 1916). In the Lunz edition, the Yerushalmi nusach was printed according to the V.E, and it included changes in versions of Rashes' manuscript. Lunz' evaluation of the quality of Rashes' nusach is given in his introduction to his edition; see below.
3. Rabbi H. J. Dinkels continued R' M. Lehmann's proposed project, and published according to manuscripts in the British Museum all of Rashes' nusach and commentary on Zera'im. To his edition, Dinkels added his own commentary, named 'Emunat Yosef'. R' Dinkels wrote no introduction to his book. The first volume published by R' Dinkels, tractate Terumot, came out (without his commentary) in 1934. Over the years, R' Dinkels completed the publishing of the other tractates of order Zera'im. In 1967, he completed his project with the publication of tractate Berachot.
4. R' Ephraim Garboz published Rashes' commentary to tractate Shekalim (Jerusalem, 1958), with his own commentary - 'Har Ephraim'. Garboz wrote a short introduction to his edition.
5. R' Kalman Kahana, worked with the manuscripts of Rashes' commentary and nusach on Yer. Zera'im. He addressed the relationships between the different manuscripts, and he revised Rashes' nusach and commentary to tractates Shevi'it and Bikurim. In addition, based on the Moscow manuscript 1135, Kahana published two passages of Rashes' commentary, missing from the London 405 manuscript.

It is worthwhile mentioning here the publishing of the synoptic edition of the T. Y., edited by Peter Schafer, Hans-Jurgen Becker and a group of colleagues. So far (at the end of 1997) they have published 4 volumes. In this synoptic edition, Rashes' nusach for the order Zera'im in the existing manuscripts (Paris MS heb. 1389, Moscow MS 1135, and London MSs 403 - 404 - 405), are presented in their entirety. This edition was preceded by H. J. Becker's publications describing in detail the remaining manuscripts.

(C) The following scholars discussed the quality of Rashes' nusach of the Yerushalmi:

1. R' Yehoshua Benveniste [see (A) above]. He admired Rashes as a commentator, but several times in the course of his commentary, he expresses reservation of Rashes' corrections of the Yer. nusach. (For example: 'and he has the ability to revise and correct, in his greatness, but we, being small, do not interpret, only according to the written nusach, unless it is absolutely required to explain a mistake.' - Sede Yehoshua on Berachot, 16b)
2. R' Meir Lehmann [see (B) above]. Following is an essence of his thoughts on the quality of Rashes' nusach.
 - a. Rashes' nusach is of better quality than the V.E.
 - b. Rashes' nusach is eclectic, based on the several manuscripts he had before him.
 - c. '(He) edited the 'Moreh Makom' on the Yer. according to the V.E. of the Yerushalmi, and a proof to that is on page 2b, in 'Moreh Makom' on Yerushalmi 40a. The same is found on the same page in V.E.' (It seems that he believes that only the 'Moreh Makom' is based on the V.E., but Rashes did not use the V.E. for editing his nusach.)
 - d. Rashes wrote 'Moreh Makom' and the introduction before he wrote the commentary, and that was written before he edited the Yer. nusach.
 - e. According to Lehmann, the one who wrote the manuscript 'is not Rashes himself, because mistakes and deletions were found in his writing, and they were corrected and added on to the page'. This proves that the 'scribe was not a talmid chacham (Torah scholar) as Rashes was'. As for the revisions 'We have no doubt that the revisions and corrections written by another person and in other ink on the page, were written by Rashes himself.'
3. We learn about Avraham Moshe Lunz's reference to Rashes' nusach, from what he wrote about Rashes at the beginning of the edition of the T.Y. that he published. He wrote: 'there is no doubt that the genius Rashes allowed him to add and correct, in the body of the Yer., according to the Tosefta, Bavli etc. or also according to his common sense,...there is no doubt that many of his formulations were done according to the manuscripts.'
4. Dov Ber Rattner mentions Rashes' nusach in his book Ahavath Zion We-Yeruscholaim. Rattner extensively discussed the value of Rashes' nusach in his article 'On the manuscripts of Rabbenu Shlomo Syrillio and the value of the Yerushalmi of the Petrakov print', published in sequences, in Hamelitz 43 (1903), and reached these conclusions:

5. Prof. Louis Ginzberg made several references to Rashes' specific versions in his book 'Perushim ve-Chidushim biYerushalmi' (New York 1941).
As for the Rashes' T.Y. nusach, writes Ginzberg (p. 117):
'on one issue there is criticism of him, and that is that he made many revisions, according to parallel passages in the midrashim and the Bavli, ...wherever we find in his work a version in the Yerushalmi that is different from what we have in our books, it is questionable whether his version is based on a manuscript version, or the change he made is one according to a logic, according to the version of the rishonim...or according to a parallel text in other sources'.
- Did Rashes use the V.E.? According to Ginzberg - no! in his words (English introduction, p. 101):
'Syrileio's commentary mentioned above, is not based upon the printed text. Either he began his work before 1523, or the printed text never reached him in Palestine'.
6. Prof. Yaakov Nachum Halevi Epstein made many references to Rashes' revisions in his 'Dikdukei Yerushalmi' which were printed in his book 'Mevo'ot Lesifrut haAmoraim'. I did not find in Epstein any direct evaluation of Rashes' nusach, but "between the lines" it is apparent that he views Rashes' nusach as a 'tree (one can) rely on' (for example on p. 354, note 1: 'and I wish to mention here the fine nusach of Rashes'). Only rarely did he have reservations about his revisions.
7. Prof. Saul Lieberman often mentioned Rashes' nusach in his many books and writings. A fundamental discussion of the value of Rashes' nusach is found briefly in the booklet 'Al HaYerushalmi' (Al HaYe.), and in the book 'HaYerushalmi Kifshuto' (Y. Kif); A lengthier review is found in Lieberman's article 'Mashehu al Mefarshim Kadmonim laYerushalmi' (Mash.). He makes many comments with regard to specific phrases of Rashes, in his work 'Tosefta Kifshuta'.

An essence of his views follows:

- a. In Rashes' manuscript of the Yerushalmi there are some good, and fine phrases. (Y. Kif.)
- b. In his commentary and in his Yerushalmi text we find much [of interest], some true and accurate phrases...no doubt the Rav used some fine manuscripts. (Mash.)
- c. In some places it clearly seems that he copied from manuscripts of the Yerushalmi (Mash.)
- d.The real form was much processed by R' Shlomo Syrilio, for he sometimes corrected and worked over the content and language according to the Bavli and the Rishonim. (Y. Kif.)

- a. 'The genius R' Shlomo Syrilio...must have used some manuscripts of the Yerushalmi that were then in the Land of East'.
- b. 'Most of the versions that R' Shlomo Syrilio brings are not versions he found in manuscripts before him, but are merely creations of his mind, which he renewed according to his logic...and a man as great as Rashes, who had a large heart to compose an entire gemara (= the gemara on Eduyot), certainly did not deem it so hard to revise the body of the Yerushalmi on his own merit and logic in those places that seemed appropriate to him to revise.'
- c. 'The important thing is that he revised the Yerushalmi according to the Talmud Bavli so that the two would not be divided between them.'
- d. 'Most of the revisions made by Rashes are apparent in the clarity of their language and declare (upon themselves) that they are not from the linguistic source of the "writers" of the Talmud, and the imprint of a latter time is evident on them'.
- e. 'he had before him V.E.'
- f. 'The genius Rashes...brought in his commentary of the Yer. the V.E. and in the body of the (Talmud) Yerushalmi he presented his revisions'.

Rattner speaks with respect of Rashes as a commentator, but is critical of his revisions of the Yer. nusach. As for Rashes' way of revising the Yerushalmi according to the Bavli, writes Rattner: 'If we wish to revise the Yerushalmi only because we do not find (the same texts) in the Bavli, then we will not find our hands and legs in the beit hamidrash, and then we would not have a T.Y. only a Talmud Bavli in the body of a T.Y'.

As for a certain revision made by Rashes, Rattner "scolds" Rashes: '... but to erase from the book the entire passage and to revise it according to the Bavli, as the genius Rashes did, and to present it in the body of the Yerushalmi, such a thing cannot be done!', and at the end of a discussion on another correction, Rattner writes: 'This is not the text of the Yerushalmi given to us by the Amoraim of Eretz Israel, but rather the Yerushalmi given to us by the genius R' Shlomo Syrilio'.

This approach to Rashes' nusach, expressed in Rattner's article, is also expressed in 'Ahavat Zion ve-Yerusholaim', in the context of relating to Rashes' nusach.

- e. It is probably a fact, that later on, he got hold of the V.E. of the Yerushalmi and he regularly used it, for he mentions in some places, pages of this edition (Mash.)
- f. A careful eye will usually be able to discern between a revision of the Rav himself and a formula he had before him in a manuscript. (Mash..., note no. 94)

Following are Liberman's words about the quality of Rashes' commentary:

- a. 'his commentary is especially important to us, because it is close to the commentary of the Rishonim, ל"י. (Al HaYe.)
 - b. 'His commentary is one of the best interpretations we have of the Yerushalmi'. (Mashehu)
8. Prof. Yaakov Sussmann mentioned Rashes in various writings. It'll suffice here to quote from a comment in his article 'Ktoret Hilchatit Me'emek Beit Shean' ('Halachic inscription from Beit Shean Valley', Tarbiz 43, 1974):

We have also a nusach of R' Shlomo Syrillio, and even though it is clear that the Rav revised much on his own accord, and even 'processed' the V.E. he had before him, it seems clear that he did not [revise] everything on his own, and for at least part the order Zera'im, he had before him manuscripts and passages from the Rishonim, according to which he revised his nusach... It is a shame that this composition - the body and commentary of the Yerushalmi - did not yet (100 years after the first tractate came out in print, Mainz 1875) merit a thorough, systematic examination.

9. Prof. Moshe Assis published an extensive article about Rashes' nusach on Yer. Shekalim (Sefer Zikaron le-Harav Yitschak Nissim, part 2). Among his conclusions: 'Rashes did not use the nusach of the prints of tractate Shekalim' (p. 133). At the end of his article, and in view of his conclusion that Rashes did not use the nusach of the prints when he edited the Yerushalmi for Shekalim, Prof. Assis wrote the following:

That is why it seems to me that there is room for an extensive and thorough examination of Rashes' nusach of Zera'im, so that a conclusion may be reached on this question (= whether Rashes used the nusach of V.E.). It's very possible that this examination will show that we also have, in order Zera'im, an independent version of Rashes, although "worked over" here and there, but still a version independent of the V.E. (My emphasis, A.S.); so we now have a third manuscript for order Zera'im: the Leyden manuscript, the Rome manuscript and now the Rashes' manuscript. Thus, do we have before us an untold treasure ('אוצר בלויס') or a "mixed bag" ('אוצר בלוט') that we did not know about?! I wonder.

I have taken this task upon myself, and as I elaborate in the fifth chapter of this thesis, it is undoubtedly proved that Rashes, in editing the Yer. nusach of Zera'im, used the V.E. version.

Chapter Five

A. The value of Rashes' nusach to the study of the Yer. nusach

The question at the focus of my research of the nusach is: should Rashes' nusach of the Yerushalmi Zera'im be viewed as a third testimony of authentic nusach for order Zera'im, in addition to the two manuscripts (Leyden and Rome) which we have for this order?

I wished to reach an answer to this question, based on a complete, systematic, comprehensive and profound examination of Rashes' nusach in each one of the eleven tractates of order Zera'im.

To the best of my ability, I carried out such a research; here are the conclusions:

- a. Rashes' nusach for Zera'im should not be viewed as another testimony of authentic nusach for Yer. Zera'im, for it becomes clear that Rashes used the V.E. nusach while editing his Yerushalmi nusach of each of the tractates of the order. My conclusion does not contradict Prof. Assis' conclusion about Rashes' not using this edition when he wrote his commentary and nusach on Yerushalmi Shekalim. In light of the fact that this tractate is the first one he commentated on and revised, it is definitely possible that he did that before he had access to the V.E., while he wrote and edited the commentary and nusach of order Zera'im, after having access to the V.E.
- b. The V.E. served as a "nusach basis" for Rashes. When the V.E. version seemed appropriate to him, in content or in linguistic rules, he copied it as is into his edition, without checking alternatives in other sources; and when the nusach in that edition didn't seem right to him, because of one or another difficulty, he revised and corrected the version. At times, he made corrections, on his own accord, and sometimes - according to the different sources he had at his disposal, including a manuscript(/s?) of a Yerushalmi that was apparently accessible to him.
- c. Often, there are changes between the Yer. nusach in the s.v.s (דיבורי המתחיל) of the commentary, and the Rashes' own nusach of the Yerushalmi. A careful examination of these changes shows that in all cases, the version of the s.v.s is closer to the V.E. version than to Rashes' own version in his edition. That is

apparently explained by the fact that, when writing his commentary, Rashes focused mainly on the specific commentative aspect, and where no revision was needed, he left the V.E. as is; this can be seen in the nusach of the s.v.s. When editing his edition, he added on and revised the V.E. version - according to various criteria which he himself set - even beyond the direct commentative aspect of the issue at hand. That is why Rashes went on to revise the nusach, and copied the revised version into his edition, without updating and adapting the nusach of the s.v.s to the revised version.

d. Not only in those places where Rashes' nusach is identical to that of the V.E. should his version not be seen as an additional testimony of authentic nusach of the Yer.; but even when it is different from the V.E. version, one should first of all entertain the possibility that the difference is a result of Rashes' own revision. And in fact, an extensive and thorough study of his nusach, leads us to believe that many of the changes are in fact, the product of Rashes' own revision.

e. The value of Rashes' nusach to the study of the Yerushalmi nusach is limited to those places where his version is different from that of the V.E., and for which one of the following holds true: either Rashes clearly testifies in his interpretation: 'so I have found in the 'Precise Book' etc., or that a thorough and extensive study in the different nusach itself, leaves the impression, to one degree of reasonability or another, that the nusach reflects what was before him in a manuscript and is not the result of his revision. (I have noted all those passages in Rashes' nusach to order Zera'im, that reflect in some degree of likelihood, a manuscript version. In addition, I noted all the passages in Rashes' commentary, that point to his having looked into a manuscript of the Yer., when needed for the commentary.)

B. Rashes' criteria for revising the Yerushalmi nusach according to the V.E. before him

As we will see, most of the changes between Rashes' nusach on the Yer. order Zera'im and the V.E. version are the result of Rashes' own doing. From his introduction to his commentary, we learn that he believes that the nusach before him is erroneous, which gave him the liberty to revise through additions, deletions and corrections. Only rarely, did Rashes clearly state that he revised his nusach and changed the text before him. However, it seems that he was careful to mention this only in the distinctly commentative-type nusach-corrections, that were done during the writing of the commentary. Most of the nusach corrections are not such. They are later corrections, which Rashes made during the editing of the nusach, which is why he was not careful in mentioning the fact that he was making changes in the commentary. (Compare to preceding section, part c).

After carefully examining Rashes' revisions of the V.E., it seems possible to distinguish between the different types of corrections:

- A. Revisions Rashes made on the nusach before him, based on different sources:
 - a. corrections and completions according to Tannaic sources (Mishnah, Tosefta, Halachic Midrashim) and to Aggadic Midrashim. (Rashes probably believed that the Tannaic sources before him kept the Tannaic traditions in their original nusach, while in the Yer. nusach before him, the Tannaic sources are often brought in a truncated and corrupt version. Rashes apparently assumed the same with regard to aggadic midrashim).
 - b. corrections and completions according to parallel sugiot in the Yer., when he assumed, based on a careful comparative examination of the V.E. in both parallel sugiot, that the authentic nusach of the sugia was kept in one tractate, and was distorted in its parallel, in the other tractate.
 - c. corrections and completions according to parallel texts in the T.B. (See below).
 - d. corrections and completions according to the nusach of passages in the Yer. found in Rishonim.
- B. Revisions of nusach as a result of his commentary of a sugia.
- C. Revisions in grammar and terminology.
- C. An explanation of Rashes' revising the Yerushalmi according to the Talmud Bavli

Rashes also revised the Yer. based on parallel sugiot and different traditions found in the T.B. This is seemingly strange; we would understand if he were to revise one source in the Yer. based on a parallel source in the Yer., but why revise a sugia in the Yer. according to the Talmud Bavli, whose tradition is so different? We must conclude, that in editing his nusach of the Yer., Rashes did not only intend to reconstruct an authentic nusach of the Talmud Yerushalmi; his purpose was also to present a correct version of the issue discussed. As a result, when he found a difference in version between the Bavli and the Yerushalmi in Tannaic sources, in names of Tannaim and Amoraim, in place names etc., he saw fit to insert in the Yer. the proper version of the text, according to the Bavli, as long as this "correction" does not cause confusion to the content of the Yer. sugia, nor its inner structure.

In this matter it is worth mentioning that in two places, Rashes not only allowed himself to revise and correct the Yer. according to findings in the parallel sugiot in the Bavli, but he also went as far as to integrate two entire Bavli sugiot in the Yer. sugia:

- a. Pe'ah 90a: Rashes copied a sugia from Bavli Sotah 45a.
- b. Ma'aser Sheni 37a - 39b. Rashes copied an entire sugia from T.B. Baba Metsia 44b - 45b.

Chapter Six

Characteristics of Rashes' commentary

- A. **Originality.** We view Rashes' commentary on the Yer. as an original and independent commentary. For a minority of passages in the T.Y., Rashes found firm basis in the commentaries of Rishonim (Rambam, Rabbenu Shimshon of Shantz, the Rosh, R' Yitschak b. Malki-Tsedek, R' Meir ibn Sahula), but even to these, he added his original style. That is because the Rishonim, to the extent that they referred to the Yer. and explained it, did so while interpreting the mishnayot of order Zera'im, while Rashes who commentated directly on the Yer. Talmud, had to adapt their commentaries to his orientations in commentating on the Talmudic text.
- B. **Independence.** Rashes shows himself to be an independent commentator; when the Rishonim's statements are not in accordance with what is understood from the Yer., he feels free to dispute them. At times, he does not even refrain from using harsh language at his predecessors, when disagreeing with them.
- C. **Thoroughness.** In his commentary, Rashes related to every difficulty that came up in the course of learning the sugia, and to every sentence that needed clarification. He directed the reader's attention to the Yer.'s special language and terminology; wherever he thought clarifying and understanding a sugia called for previous knowledge, Rashes added the necessary complementary information to his explanations. Many times he referred the learner, to what is said on the same issue in the T.B.
- D. **Rashes' regard to the T.B.** . As much as was possible, Rashes attempted to explain the Yer. in a way which would not contradict what was said in the Bavli. He clearly stated this tendency. For example: 'and the explanation of the first is the important one, so that there should not be a dispute between the two Talmuds, even if the explanation be unsatisfactory, all the more so when it is a pleasing explanation' (Berachot 52a); '...and both Talmuds come up with the same style' (Pe'ah 29b); '...and we are able to direct the sugiot [= of the Bavli and Yer.] to one explanation in our commentary' (Ma'asrot 20a).
- E. **Rashes' linguistic approach.** In his writing, Rashes shows a rich expressive ability. He uses his extensive knowledge of Bible, targumim and Chazal literature in his writings. Besides his fluency in Hebrew and Aramaic, he is also knowledgeable in additional languages: Greek, Arabic and Ladino, and he uses this knowledge in his commentary. His linguistic sensitivity and his broad knowledge are expressed in his linguistic discussions, which are not always warranted, from the commentative aspect, in certain issues.

And yet, in both his commentary and his nusach, one is aware of a linguistic "Babylonization". Although aware of the differences between the Bavli's language and that of the Yer., it becomes clear that Rashes sometimes gives certain expressions an explanation, which linguistically is inappropriate for the Galilee Aramaic - the language of the Yer. Even in his preparation of his nusach of the Yer., Rashes often blurred the linguistic uniqueness of Galilee Aramaic.

F. **Times and places in Rashes' commentary.** In various places in his commentary, there is an expression of the different aspects of Rashes' life in Eretz Israel in the second half of the 16th century. There are instances where Rashes expressed the halachic tradition prevalent in Eretz Israel at the time; at times, he incorporated in his work common oral traditions of that time in Eretz Israel; the impression one gathers from studying his commentary, is that he was well aware of the geographic and social reality of Eretz Israel and its surroundings.

G. **The commentary as a basis for halachic ruling.** We have stated previously that Rashes' main purpose in his commentary was to be able to reach halachic ruling, and the interpretation is actually a basis for those rulings. Following are some principles of ruling that can be gleaned from his commentary:

a) In a dispute between the Bavli and Yer. Talmuds, the Bavli should be the one ruled by, and as a given, ruling should take place from what is learned from the Bavli's "stama detalmuda" (words of the Talmud itself, excluding the name of the Talmud's chachamim).

b) Common practice has halachic validity, as long as it does not contradict what we learn from the T.B.

c) There is full commitment to what is said in the Talmud, however, there is a possibility of changing rulings in view of changes in reality.

Rashes believed that because of new realities, it is necessary, in certain cases, to translate the set principles to practical language, in a different way from that of the past. Rashes assumes that in the different ruling, there is no deviation from what was determined in the Talmud, because the earlier ruling was carried out in a certain situation, and in a situation such as there exists presently, even the Talmud's chachamim would have ruled differently (see his interpretation of Demai 22b and Terumot 25b <14a>).

d) A ruling should be made based on the understanding of the pshat (the simple understanding) of the issue in the Yer., even if this ruling opposes what was ruled by the Rishonim. (There are places that Rashes writes that the Rishonim's halachic ruling was based on an erroneous nusach of the Yer. Talmud before them).

- e) Where there is a dispute between Rishonim, and the issue can be understood both ways, it is best to rule according to the severe view.

Our chapter has two appendices:

A. Rashes' commentative and textual influence on the commentary of the Talmud Yerushalmi and the final formulation of his nusach in later editions

Rashes' imprint in his commentary on Yer. Zera'im, can be seen in R' Yehoshua Benveniste's commentary 'Sede Yehoshua', and through him also in the commentary of the Raf (R' Eliyahu Fulda), even if the latter was not always careful to mention his sources. As for R' Moshe Margalit's commentary 'Pnei Moshe', it is more difficult to identify the influence of Rashes' commentary, for the 'Pnei Moshe' tried to explain the difficult passages in his own original way, while with regard to the simpler passages, it is doubtful whether he was influenced by his predecessors, or he interpreted like they did, on his own. In any case, it seems that to some extent, he too was influenced by the commentaries of his predecessors.

Also with regard to the nusach of the Talmud Yerushalmi, Rashes' influence is, to some extent, felt. The 'Sede Yehoshua' did in fact criticize the liberty taken by Rashes in revising the nusach of the Yer., which resulted in his refraining from using several nusach passages of the Rashes'. However, he many times does include in his nusach passages, that a discerning eye finds them not to be original Yer. passages, but passages he adopted from Rashes' nusach. Over time, some of these "labored" nusach passages were inserted in later prints of the Talmud Yerushalmi.

B. Rashes' attitude to Eretz Yisrael, as reflected in his commentary

Apparently, the most dominant issue reflected in the text, and between the lines of Rashes' commentary is his attitude to Eretz Israel and the commandment to settle there.

In Rashes' generation, the generation after the Expulsion from Spain, there was a national Jewish awakening; Jews came to Eretz Israel, settled in Safed, Tiberias, Hebron and Jerusalem. The prevalent dealing with mysticism in that generation, was an important catalyst in cultivating messianic perceptions. As a result, there was an increase in the need to translate messianic belief to practical language, that is - to come to Eretz Israel in order to live there permanently. Rashes' aliya to Eretz Israel as a partner of that awakening, and his actual decision to write a commentary to the Talmud of Eretz Israel, express his firm faith in the eternal connection between the Jewish people and its land.

This deep belief is expressed not only in the actual writing of a commentary on the T.Y., but many times in the course of the commentary itself, in choosing the commentaries, in the way they are phrased and in the notes he incorporated in the commentary. An accumulating impression from studying Rashes' commentary is that he was imbued with a deep faith in the spiritual qualities of the Land, and in the Jewish people's exclusive right to it.

Chapter Seven

'Rashes' library' - the writings he studied and mentioned in his commentary

Studying Rashes' commentary shows that he used many books for his commentary on the Yer., starting with Bible and Targums and ending with books written in his time. (It is worth mentioning that when discussing Rashes' library composition, we should keep in mind that Rashes worked on his commentary in different places <Salonika - Safed - and maybe even Jerusalem>, and it's not unlikely that a certain book that was available to him in one place, was not available in another.)

Determining the makeup of Rashes' library is important for our research of his commentative and textual work. With regard to his commentative work, we would be able to examine, based on the results of the investigation, how original Rashes was in his commentary; for we would be able to find out in which of his commentaries could he have based himself on his predecessors. As for the textual work, based on the result of the examination, we would be able to conclude to what the changes he made in the Yer. nusach reflect what he found in works that were available to him, and to what extent they are his own revision. As a by-product of the investigation, we would be able to get a picture of how widespread the Jewish literary treasures were, in the 16th century, in the generation following the Expulsion. We can learn, from research into the matter, whether all the writings that were at Rashes' disposal, are at our disposal today. (In fact, from checking Rashes' sources, we learn that there were two compositions before him, that are unknown to us, but from his commentary alone: the Ravad's commentary on Shekalim and R' Meir ibn Sahula's commentary on Mishnah Zera'im.)

We can also research the history of the final "crystalization" of the nusach of different Jewish compositions, if we compare the nusach of passages from different writings in Rashes' library - especially from book manuscripts - to their nusach in the printed editions before us.

A prefacing remark: from just a mentioning one composition or another, a quote from the sayings of one scholar or another, or a mention of what they say, in Rashas' commentary, we cannot automatically assume that the source was available to him. It is possible that he indirectly quoted from them, from passages someone else included in his composition. Caution should therefore be taken in drawing conclusions, and each case should be evaluated for it being a direct or indirect quote.

It is difficult to determine unequivocal criteria for such evaluations. In my conclusions, in this chapter about the makeup of Rashas' library, I, for the most part, assumed that a quote is direct, unless there were facts that make other assumptions feasible. I prepared the list of books that were at Rashas' disposal, based on a careful examination of the quotations from different compositions, included in Rashas' commentary, and by comparing them to the nusach of those passages in the printed editions of those books we have today.

(The list is given in the body of the text on pp. 243 - 245. With regard to each book, I mentioned whether it seemed likely that Rashas used the manuscript of the book before him, or the printed edition of that composition. My conclusions on that are based on an examination of the year in which the first printed edition of the different compositions came out).